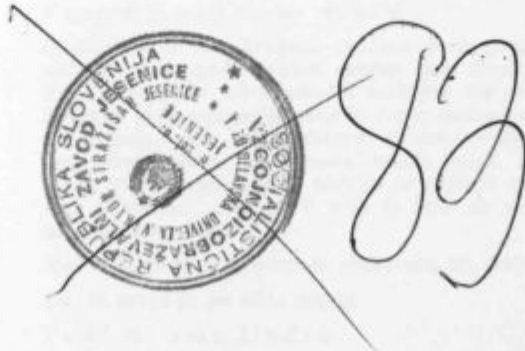

74.712

JEKLO IN LJUDJE

V tovarni nas je več tisoč . . .

*Več tisoč življenj preoblikuje trdo jeklo, se preaaja težke-
mu delu v trpkih skrbeh in s trudom žilavega napora kuje
svoj kruh, svoj obstanek. Več tisoč ljudi bije hud boj za
deset, dvajset, morda trideset tisoč usod. Več tisoč ljudi
je k pečem prikovanih, v plavžarsko vročino, v livarne in
strojarne, k razkačeni žici, v dim, saje in plin. Več tisoč
ljudi ustvarja in gradi, nosi na sebi težo tvorniških stavb
in visokih kaminov, nudi svojo moč ognju in strojem,
raztopljenemu in mrzlemu železu.*

Tovarna srka, pije, požira . . .

*Kri tisočerih življenj, starih in mladih, mož in žena, se
zlija v vrelo litino, škropi strupen prah in rosi hlad
mrzlega jekla.*

Tovarna je naš dom in naša ječa.

Človek v nji je ubogljiv, poraben stroj.

V tovarni je takih strojev več tisoč.

*Iz plavžev se jim krohoče vročina dveh tisoč stopinj. Iz
električnih pogonov straši močan tok. Transmisije pojo
izzivajoče pesmi, ob hrumečih turbinah sta groza in mrz.
Tovarna je umazana, strašna in zopet čudovito lepa. V njej
se srečuje vsak dan tisočero življenj s črnimi obrazi,
ranjenimi rokami in bremenami težkih misli. Naše delo je
muka in nevarnost, naša obličja so sajaste maske, a naša
srca plameneči kristali. V njih je žeja po solncu, upanje
nanj in vera vanj.*

Moč naše vere se je v ognju prekovala, ob jeklu zjeklenila.

Živi in krepi jo pa silna zavest:

Tudi mi smo ljudje.

NOVEMBER

Tone Čufar, Solnčna molitev

VSEBINA

JEKLO IN LJUDJE

Irma Mihovc	Nastanek Kresnice (skladatelj: Irina)	3
Irma Mihovc	Debitni list	4
Miha Klinc		7
Lojze Vrh	JESENIŠKI ZBORNIK	11
Vida Zavi	Evangelij	13
Karel Kufner	II. Iz govorila spola	23
Anton Kavc	Karavanski prehod in alpski spornjakarstva	24
Trina Huber	Iz zgodovine o botaniki in Karavancih	28
Miha Klinc	Pravna sodnica	30
	Kamni vrt	37
	Svetni svet	39
	Dražica	41

NOVEMBER 1969

JEKLO IN I LUDJE

908 K

JEKLO..

JESENIŠKI ZBORNIK

74.712

NOVEMBER 1969

Joža Varl

OB STOLETNICI ŽELEZARNE

Od osvoboditve do konca prve faze rekonstrukcije

Joža Varl	Ob stoletnici železarne	7
Aleksander Rjazancev	Preteklost v senci Karavank	13
Ivan Mohorič	Nastanek Kranjske industrijske družbe	33
Ivan Mohorič	Bohinjski punt	47
Miha Klinar	Veliko gradbišče	73
Lojze Ude	Boji v Rožu in Ziljski dolini leta 1918/19	115
Vida Zavrl	Ravensbrück	187
Anton Ramovš	Iz geološke zgodovine zahodnih Karavank	233
Anton Ramovš	Karavankininae, nova poddružina produktid iz alpskih zornjekarbonskih in permjskih skladov	251
Tone Wraber	Iz zgodovine o botaničnih raziskovanjih v Julijskih Alpah in Karavankah	269
Miha Klinar	Praznična svitanica	295
	Kazalo slik	297
	Seznam oseb	301
	Okrajšave	311

VSEBINA

1	Opisno-razložna knjiga	Jana Vrat
11	Priloge k opisno-razložni knjigi	Anton Ravnar
21	Priloge k opisno-razložni knjigi	Ivan Mlakar
31	Priloge k opisno-razložni knjigi	Ivan Mlakar
41	Priloge k opisno-razložni knjigi	Mila Klinc
51	Priloge k opisno-razložni knjigi	Jana Vrat
61	Priloge k opisno-razložni knjigi	Vida Lavri
71	Priloge k opisno-razložni knjigi	Anton Ravnar
81	Priloge k opisno-razložni knjigi	Anton Ravnar
91	Priloge k opisno-razložni knjigi	Tom Wapjer
101	Priloge k opisno-razložni knjigi	Mila Klinc
111	Priloge k opisno-razložni knjigi	
121	Priloge k opisno-razložni knjigi	
131	Priloge k opisno-razložni knjigi	
141	Priloge k opisno-razložni knjigi	
151	Priloge k opisno-razložni knjigi	
161	Priloge k opisno-razložni knjigi	
171	Priloge k opisno-razložni knjigi	
181	Priloge k opisno-razložni knjigi	
191	Priloge k opisno-razložni knjigi	
201	Priloge k opisno-razložni knjigi	

74.712

Joža Varl

OB STOLETNICI ŽELEZARNE

Od osvoboditve do konca prve faze rekonstrukcije

Jeseniški železar se je po zmagoviti ljudski revoluciji in osvoboditvi z veliko vnemo lotil dela, da bi porušeni domovini dal čimveč jekla. Že sredi leta 1946 sta ponovno zagorela oba plavža, leta 1947 pa je bilo doseženo že 90.501 ton blagovne proizvodnje, kar je 5.000 ton več kakor leta 1939. V tem obdobju je delovni kolektiv pokrival 60 % celotnih jugoslovanskih potreb po jeklu in tako izredno veliko prispeval k obnovi porušene domovine.

Delovni kolektiv se je z velikimi ambicijami in prizadevnostjo ter z lastnimi silami lotil modernizacije in razširitve proizvodnih zmogljivosti, čeprav je razpolagal le s staro reprodukcijsko opremo. Tako je leta 1949 začela obratovati nova valjarna debele pločevine, sledila je preselitev predelovalnih obratov v nove prostore in šele v letih 1955 do 1957 je bilo postavljeno novo ogrodje v hladni valjarni in so bili delno zamenjani stari stroji za vlečenje žice. Kasnejše dodatne kapacitete v jeklarni so vplivale na povečanje proizvodnje jekla, tako da je že leta 1959 znašala blagovna proizvodnja 229.825 ton ali skoraj trikrat več od predvojne proizvodnje. V tem času se pojavijo tudi novi proizvodi: oplaščene elektrode, vlečeno, luščeno ter brušeno jeklo, prvič v zgodovini Železarne pa so proizvajali konstrukcijska jekla ter ostala jekla s posebnimi fizikalnimi lastnostmi. Začeli so proizvajati kotlovske, dinamo, nerjaveče in dekapirane pločevine. V hladni predelavi se je napredek kazal v proizvodnji patentirane žice, žice za prednapeti beton, elektrod za varjenje in v kvalitetnih proizvodih vlečenega, brušenega in luščenega jekla. To so bili izredni uspehi delovnega kolektiva, kljub temu, da so v obdobju med 1950 do 1960 naložbe v črno metalurgijo stagnirale. Resnično vrednost teh izrednih uspehov nam potrди šele dejstvo, da je stopnja izrabljenosti osnovnih sredstev v letu 1960 znašala 50 odstotkov.

V tem letu je bil izdelan investicijski program za celotno rekonstrukcijo podjetja, ki je bil leta 1961 na natečaju Jugoslovanske investicijske banke odobren. S tem je bila dana možnost za modernizacijo in povečanje kapacitet Železarne. V letu 1962 začeta prva faza rekonstrukcije bo v glavnem v letošnjem letu tudi zaključena. Največje pridobitve Železarne v zadnjih desetih letih so nova aglomeracija (razkladalni sistem

in sistem transportnih trakov za koks in rudo), ki je v zaključni fazi izgradnje, dve 60-tonski električni peči za proizvodnjo surovega elektrokoka, rekonstrukcija kavperjev za vpihavanje toplega zraka v plavže, nove valjarne na Beli — bločna proga Bluming za proizvodnjo blumov in slabov, vroča valjarna trakov Steckel za proizvodnjo vroče valjanih trakov, jeklovlek za proizvodnjo vlečenega, luščenega in brušenega jekla, v hladni valjarni ogrodje Siemag za proizvodnjo široko hladno valjanih trakov, v žičarni vlečni stroji in patentirnica za proizvodnjo vlečene žice, nove razdelilne postaje za energetske obrate, kisikarna in nekatere druge manjše rekonstrukcije in izboljšave.

Navedene rekonstrukcije in izboljšave so ob velikih prizadevanjih delovnega kolektiva vplivale, da je proizvodnja surovega jekla v letu 1968 narasla na 427.000 ton nasproti 271.715 ton v letu 1958, skupna proizvodnja na 1.450.219 ton nasproti 856.449 ton v letu 1958 in blagovna proizvodnja na 326.299 ton plus 11.995 ton prevaljanega materiala nasproti 222.167 ton v letu 1958. Storilnost v kilogramih na uro in moža je zadnjih deset let v skupni proizvodnji narasla za več kakor 100 %, medtem ko se je stalež zaposlenih zmanjšal za 258 oseb, celotni dohodek podjetja pa se je do leta 1968 povečal za 256 % v odnosu na leto 1958.

Po osnovnem programu rekonstrukcije po prvi etapi, ki se sedaj zaključuje, mora slediti druga etapa, ki bo zajemala še višjo stopnjo finalizacije izdelkov, predvsem pločevine in žice, kar podjetju mora prinesiti večji finančni efekt.

Kriza črne metalurgije, sanacijski program, reorganizacija podjetja in samoupravljanja ter integracijska prizadevanja

Že z uveljavljanjem gospodarske reforme je prišlo za delovni kolektiv Železarne in za metalurgijo nasploh do usodnih težav. Medtem ko so cene metalurškim izdelkom z reformo ostale nespremenjene, so cene surovin, repromateriala in transporta narasle za 45 do 80 %, ne da bi upoštevali še poreformne podražitve. Stanje sta poslabšala še liberaliziran uvoz izdelkov črne metalurgije in neustrezna carinska zaščita, kar je imelo za posledico, da so bile kapacitete Železarne zasedene samo 80 %, negativne posledice pa so se čutile še v prvem tromesečju 1968. K temu se pridružuje še nesorazmerje med domačimi cenami koka in rud s svetovnimi cenami. Tudi lastna udeležba Železarne za modernizacijo in rekonstrukcijo podjetja se je od predvidenih 10 % povečala na 50 %, k temu pa se pridružujejo še izredno nemogoči pogoji investicijskih kreditov, visoke interkalarnе obresti kot posledica časovnega zavlačevanja rekonstrukcije zaradi nepravočasno odobrenih kreditov, nadalje valorizacija osnovnih sredstev in končno že dveletna stalna nelikvidnost Železarne. Seveda pa ne moremo ob naštevanju zunanjih vzrokov mimo notranjih slabosti, ki so se predvsem kazale v ne dovolj učinkoviti organizaciji vodenja in poslovanja ter v neučinkovitosti samouprave.

Tako stanje je zahtevalo nujne sanacijske ukrepe, ki se odražajo v sanacijskem programu podjetja, ki ga je sprejel samoupravni organ.

Le-ta vsebuje dolgoročne naloge, ki se nanašajo predvsem na investicijske naložbe za nadaljnjo modernizacijo Železarne in na postopno ukinjanje nerentabilne proizvodnje ter na kratkoročne naloge, ki vsebujejo amortizacijske zamenjave v letu 1969. Poleg izboljšanja organizacije poslovanja interni sanacijski ukrepi predvidevajo optimalno izkoriščanje kapacitet in koledarskega časa, strukturalne spremembe v asortimentu proizvodnje, predvsem v smeri višje stopnje predelave, racionalnost v pogledu specifičnih porab osnovnih surovin, repromaterialov in povišanje izplenov, zaostritev glede posameznih vrst stroškov in pospeševanje določenih nalog na področju uvajanja nove tehnologije. K sanacijskim ukrepom sodi tudi zmanjševanje števila zaposlenih in usklajevanje osebnega dohodka z višino izplačanega osebnega dohodka v IV. tromesečju 1968; to je pogoj, ki ga je postavil IS SRS za sodelovanje pri sanaciji podjetja.

Doslej so bile izvršene reorganizacija delovnih enot iz prejšnjih 27 na 8 tehnološko zaokroženih enot, ki združujejo 26 obratov, reorganizacija strokovnih služb in zaostritev individualne odgovornosti ter tekoče, dekadno spremljanje proizvodnje in drugo. Rezultati, doseženi v I. polletju 1969 (skupna proizvodnja v odnosu na plan 101,4 % in blagovna proizvodnja 107,9 %), kljub nekaterim notranjim objektivnim težavam (nepredvideni zastoji, okvare), dokazujejo zrelost delovnega kolektiva in njegovo pripravljenost za dosledno realizacijo sanacijskega programa. Samoupravni organi in uprava podjetja, ki uživata vedno večjo podporo delovnega kolektiva, dosledno stojijo na stališčih, sprejetih s sanacijskim programom, kajti samo taka doslednost in vztrajnost celotnemu kolektivu zagotavljata jasno in boljšo bodočnost.

Tudi pri oblikovanju in razvijanju samoupravnega sistema v Železarni so bili skladno z reformnimi in sanacijskimi prizadevanji doseženi veliki kvalitetni premiki. Reorganizacija samoupravljanja v podjetju je bila izvršena z namenom sprostiti velike potencialne človekove sposobnosti ter spodbuditi delovne ljudi pri oblikovanju politike podjetja z vidika dolgoročnih ciljev. V delavskem svetu podjetja, v odborih pri DS, v svetih in komisijah delovnih enot danes sodeluje skoraj 1.000 neposredno ali posredno izvoljenih delavcev, ali vsak šesti član delovnega kolektiva. V 253 delovnih skupinah, ki so zamenjali dosedanje neučinkovite zборе delovnih enot, lahko vsi člani delovnega kolektiva izražajo svoja mnenja, stališča, sprašujejo in zahtevajo odgovore. Sprejeta reorganizacija samoupravljanja pa pomeni tudi zaostrovanje individualne odgovornosti po načelu: čim večja delovna odgovornost oziroma višji položaj v delovnem procesu, večja je odgovornost v samoupravljanju. Z vsemi notranjimi prizadevanji delovnega kolektiva pa so organsko povezana prizadevanja za integracijo slovenskih železarn in prizadevanja za dolgoročna pogodbeno sodelovanja s poslovnimi partnerji. Medtem ko se integracija slovenskih železarn pripravlja za jesenske mesece, je bila s tovarno avtomobilov v Mariboru že podpisana prva petletna pogodba za dobavo proizvodov Železarne tovarni avtomobilov v Mariboru. Uprava

podjetja, samoupravni organi in politične organizacije se zavedajo, da je najprej potrebna čvrsta notranja organizacija podjetja, kar je edino jamstvo za uspešno integracijo in za dolgoročno povezovanje s poslovnimi partnerji.

Skrb za kadre, izobraževanje in družbeni standard

Kljub izredni fluktuaciji in migraciji se je v povojnih letih bistveno spremenila struktura zaposlenih in, kar je še bolj pomembno, vsa strokovno vodstvena mesta so prevzeli domači strokovnjaki, medtem ko so bila še pred drugo svetovno vojno številna delovna mesta v rokah tujcev. Tako je bilo v Železarni leta 1949 komaj 143 visoko kvalificiranih delavcev, medtem ko jih je danes že 1.168, za enkrat se je zmanjšalo število polkvalificiranih delavcev, nekvalificiranih pa celo za štirikrat, za petkrat pa se je povečalo število kadrov z visoko, višjo in srednjo izobrazbo. Po osvoboditvi je podjetje samo v svojih šolah vzgojilo 146 kadrov v mojstrski šoli, 417 v srednji tehnični šoli in 1.876 v poklicni industrijski šoli. Poleg tega, da je Železarna vzgajala kadre v rednih šolah tudi za druga jugoslovanska podjetja, je v obdobju po osvoboditvi imela na proučevanju, v praksi ali na specializaciji od enega do dveh let 1.400 delavcev iz železarn Zenica, Skopje, Nikšič, Sisak, iz valjarne Zemun in iz tovarn Djuro Djakovič in Rade Končar. Razen tega je podjetje po letu 1945

1. Jesenice z jugozahodne strani

Ob stoletnici železarne

štipendiralo čez 600 kadrov na srednjih, višjih in visokih šolah, zadnjih deset let pa gre letno tudi od 1800 do 2400 delavcev skozi interne tečaje in seminarje.

V obdobju po osvoboditvi je Železarna zgradila ali usposobila 1989 stanovanjskih enot, štiri samske domove in obrat družbene prehrane. V Biogradu na morju in v Crikvenici ima tudi svoje počitniške domove, kjer se letno izmenja od 2500 do 3500 delavcev in njihovih svojcev ter upokojencev. Kljub vsemu pa je zaradi znanih razmer še vedno zelo aktualno stanovanjsko vprašanje in zadnja leta vprašanje standarda delovnih ljudi.

Železarna je v 24 letih zelo veliko vložila tudi v splošno rast občine. Sofinancirala je npr. gradnjo ali adaptacije šolskih prostorov, športnih objektov in kulturnih domov ter drugih komunalnih objektov. Posebno pozornost je posvečala športno-rekreativni dejavnosti, ki je zaradi težkega dela v Železarni zelo potrebna. S svojim patronatom nad občinskim smučarskim društvom in hokejskim klubom zelo veliko prispeva tudi k razvoju tako množičnega kot vrhunškega športa v občini. Znatno pomoč pa nudi tudi za vsestranski razvoj kulture. Žal je ta pomoč v zadnjih letih rekonstrukcije Železarne in krize črne metalurgije nekoliko usahnila, kar se čuti tudi v občinskem merilu.

PRIPOMBA

Med pripravo rokopisa za tisk je bil 15. septembra uspešno izveden referendum o združitvi slovenskih železarn. Skoraj 80 % slovenskih železarjev od 11.783 vseh zaposlenih v železarnah Jesenice (6.082), Ravne (3.454) in Store (2.247) se je izreklo za združitve v ZDRUŽENO PODJETJE SLOVENSKE ŽELEZARNE. Predsedniki delavskih svetov in direktorji železarn pa so 30. septembra v Ljubljani ob navzočnosti številnih predstavnikov zveznih in republiških političnih in predstavniških organov, zbornice, Združenja jugoslovanskih železarn, bank ter mnogih poslovnih partnerjev svečano podpisali pogodbo o pristopu k združenemu podjetju. S tem je nastopilo novo obdobje ustvarjalnih medsebojnih odnosov slovenskih železarjev.

ZUSAMMENFASSUNG

ANLÄSSLICH DER HUNDERTJAHRFEIER DER EISENFABRIK
Seit dem Ende des Befreiungskrieges bis zu dem Abschluss der ersten Phase
der Rekonstruktion.

Nach der siegreichen Volksrevolution im Jahre 1945 hat sich der Eisenarbeiter von Jesenice mit allem Eifer ins Zeug gelegt die Fabrik zu modernisieren und die Produktion aufzuweiten. In dieser Zeitperiode erscheinen auf dem Markte auch schon neue Erzeugnisse.

Schon im Jahre 1959 betrug die Warenerzeugung 229,825 T, also fast das Dreifache der Vorkriegsproduktion. Mit grosser Begeisterung strengte sich das Arbeiterkollektiv an, das zerstörte Vaterland mit einer möglichst grossen Stahlmenge zu versorgen, was daraus ersichtlich ist, dass in den ersten Nachkriegsjahren die Eisenfabrik Jesenice cca 60 % des Bedarfes an Stahl in Jugoslawien gedeckt hat.

Das im Jahre 1961 gutgeheissene Programm einer Generalrekonstruktion des Unternehmens, womit man im folgenden Jahre angefangen hat, wird voraussichtlich heuer seinen Abschluss finden. Die ausgeführten Rekonstruktionen und Ausbesserungen haben ein fortwährendes Steigen der Produktion an Rohstahl zur Folge gehabt, wobei die aufopfernden Anstrengungen des Arbeiterkollektivs von entscheidendem Einfluss gewesen sind.

Die Wirtschaftsreform hat für die Metallurgie eine folgenschwere Disharmonie mitgebracht, nämlich in Betreff der Preise der metallurgischen Produkte einerseits, die trotz der Reform unverändert geblieben sind und der Preise der Rohware, des Reproduktionsmaterials und des Transportes andererseits, die um 45—80 % gestiegen sind. Dieser Missshelligkeit haben sich noch die Einfuhrliberalisation, das Hinausziehen der Rekonstruktion, sowie einige subjektive Schwächen in dem Unternehmen selbst angeschlossen.

Diese Verhältnisse beanspruchten dringende Sanationsmassnahmen, welche der Selbstverwaltungsorgan getroffen hat.

Bei den Bestrebungen zur Verbesserung der ökonomisch-geschäftlichen Erfolge sind noch die innere Reorganisation im Unternehmen, sowie auch die Fortsetzung im qualitativen Ausbau des Selbstverwaltungssystems zu erwähnen. In der Selbstverwaltung wirkt jeder sechste Arbeiter in irgendeinem Selbstverwaltungsorgane mit, sei es, dass er direkt oder indirekt dazu gewählt worden ist. Die Veränderungen in der Organisation bringen natürlich eine individuelle Verantwortung an jedem Arbeitsplatze mit sich.

Alle diese inneren Umänderungen stehen dazu noch in einer intensiven Verbindung mit den Anstrengungen eine enge Zusammenarbeit aller slowenischen Eisenfabriken und die der erwähnten Eisenfabriken mit der slowenischen Verarbeitungsindustrie zu erreichen.

Nicht zuletzt soll die grosse Aufmerksamkeit unterstrichen werden, welche das Arbeiterkollektiv in der Nachkriegszeit der Erziehung neuer Kader gewidmet hat, sei es für das eigene Unternehmen, sei es für die jugoslawischen Eisenfabriken allgemein, ferner der Förderung des sozialen Standardes seiner Arbeiter und der Gemeinde.

Aleksander Rjazancev

PRETEKLOST V SENCI KARAVANK

Z latensko dobo se konča predzgodovinsko obdobje Gorenjske in Koroške. Znanilci novega časa so kvalitetnejše železo in vojne. Železa je bilo več zaradi delno izboljšane tehnologije talilništva in zaradi večjih dimenzij peči. Človek je prednosti železa v primerjavi z bronom kmalu spoznal predvsem pri različnih dnevnih opravilih, predvsem v borbi z zverjo in napadalci. Železo je bila tista dobrina, ki je oblikovala kulturo in materialno življenje alpskih prebivalcev. Alpski železarji železa niso pridobivali samo za lastne potrebe, temveč so viške tovorili po že starih, uhojenih trgovskih poteh na jug in na sever.

Leta 183. p. n. št. Rimljani zavzeli Aquilejo z namenom, da bi prodrli čim globlje v deželo z bogato železarsko tradicijo. Na prvem mestu je bil alpski svet, južni in severni Norik. Rimski legionarji so neusmiljeno širili svojo oblast proti noriškemu kraljestvu, kar je povzročilo pri Noričanih smrtni strah. Noričani so načrtno začeli utrjevati naselja in naravne prehode. Na južni strani so jih varovali še nepremagani ostanki Karnov in Tauriskov ter Karavanke. Po padcu Aquileje, ki je postala rimska trdnjava, so Karavanke ali »Creine mons«, kot so jih imenovali Rimljani, oživele. Čeprav je bil napadalec še daleč, je bilo treba zavarovati središče noriškega rudarstva in železarstva — »Candalicae«.

Na vseh tistih mestih, ki so bila lahko prehodna, so Noričani postavili višinske in nižinske straže. Mnoge družine iz južnega alpskega področja so se pred osvajalci zatekle v Karavanke in se tam pridružile predstražam iz rodu Tauriskov. Karavanke, nadaljevanje Karnijskih Alp, so postale zadnja nada in naravna prepreka pred vdorom rimskih legij v Norik.

Vsem trgovskim karavanam je bilo zabranjeno uporabljati stranske poti, razen tiste skozi Kanalsko dolino, ki je povezovala Norik s severnimi italjskimi deželami. Tudi stara jantarna pot pod Stolom je bila zaprta. Čim bližje je bil rimski vojak ilirsko-keltskim rodovom, tem manj so bili zaželeni rimski trgovci.

Rimljani so bili stalni, celo nadležni odjemalci noriškega železa, ki so ga uporabljali za širjenje svoje oblasti nad sosedi. Železo z otoka Elbe je v stoletni borbi uničilo Kartažane v severni Afriki, noriško pa naj bi po mnenju Rimljanov uničilo vse druge, ki bi se jim postavljali v bran.

Rimska zgodovinarja Ovidij in Horacij sta hvalila, da na svetu ni trše reči, kot je »ferrum noricum«. Trgovina z železom je lepo napredovala vse dotlej, dokler Norik ni bil ogrožen od Rimljanov. Trgovine z železom pa ni bilo mogoče popolnoma prekiniti, kajti rimski vojaki so v sili prišli Noričanom tudi na pomoč. Čeprav neradi, pa vendar so morali pomoč plačati v železu. Leta 113. in 115. p. n. št. so se skupno bojevali proti navalu divjih Cimbrov in Bojcev. Kadar je bil Rimljan zaveznik, so rimski vojskovodje in konzuli z vojaško taktiko in z zvijačami slabili moč Noričanov. Med nekaterimi voditelji noriških plemen so si pridobili zaveznike in jim obljubljali več, kot jim je nudilo kraljestvo. Na tak način so uspeli pri vladajoči kasti hromiti moč vsega naroda.

Rim ni mogel skriti svojih želja po rudnem bogastvu — po dravskem zlatu, železu iz Candalicae, in po svincu s področja med Dravo in Stolom. Najvažnejši je bil trikot Kepa, Mežica in Hüttenberg. Tu so ležala najbogatejša in številna naselja. Pod severnimi Karavankami so bila rudna bogastva, pod gorovjem Svinja pa železarski obrati. V zadnjem stoletju pred n. št. so, takoj po zmagi nad Karni, so prišli rimski in oglejski trgovci na Magdalensko goro — prastaro trgovsko selišče Norika. Uspeli so tu uveljaviti trgovsko predstavništvo in vsiliti rimski vpliv v deželi. Magdalenska gora je postala tako rekoč veletrgovina z različnim blagom, obenem pa zbirališče in predelava železa.

Skoraj dve stoletji sta minili, da so se odprla vrata v Norik preko Trbiža in Ljubelja. Na ostalih predelih pa Karavanke niso popustile. Od Kranjske gore do Most pri Žirovnici je bila prava divjina in skorajda eno samo podolgovato jezero. Na tem področju straže skoraj niso bile potrebne. Sibke točke so bile le pri vstopu v dolino Drage, z Most proti Belščici ali na Koroško Belo, odkoder je bil prehod oziroma dohod v Javorniški Rovt najlažji. Javorniški Rovt je pomenil križišče najstarejših poti k najlažjima prehodoma čez Medji dol in Kočno, na ono stran — k Dravi.

Pred vstopom v dolino Drage je ležalo selišče »Njivce«, nad vasjo Selo je bilo »Lipje« in v okolici Gojzdašnice nad Mostami zopet »Njivce« — vsa tri selišča so služila v obrambo. Glavna stražarnica (poveljstvo) in opazovalnica je bila sovražniku nedostopna Ajdna, ki je bila po dimnih signalih povezana z vsemi vidnimi točkami nad desnim in levim bregom Save Dolinke. Svetlobno in dimno povezavo so imeli tudi s Humom in z blejsko utrdbo nad jezerom.

Bled, »lacus auricus«, kot so ga imenovali Rimljani, je pomenil za Norik vmesni člen med Bohinjem in Karavankami. Iz Posočja preko Baškega sedla in Pokljuke je mimo Bleda vodila stara tovarniška pot. Na otoku Blejskega jezera je stal hram boginje Zive, kamor so iz oddaljenih krajev Gorenjske romali ilirsko-keltski rodovi.

Zahodni predel Zgornjesavske doline je varovalo Gradišče, ki je segalo do Save in Hrastnika. Gradišče je bilo najožje povezano z Ajdno in je mejilo na Potoke in Koroško Belo.

Čeprav so bile Karavanke v teh predelih najbolj rudonosne, tu ni bilo težej za obsežno rudarjenje in za taljenje železne rude. Večina železnih rud je bila revna z železom in zahtevnejša glede reduktivnosti v primitivnih pečeh. Nekoliko boljša je bila le ruda iz »Njivce« za Gojz-

dašnjico. Med revnimi sideriti so bile še druge železne rude, ki niso bile dosti podobne tistim, ki so jih talili bohinjski Karni. Plasti limonitov so bile tanke, neenakomerne in pomešane z nečistočami. Med limoniti je bilo toliko barvnih variant, da bi dobro rudo ločil le res izkušen rudosledec.

Pod »Kočno« je bil majhen železarski obrat, ki je izdeloval železo za potrebe Tauriskov — gorjanov. Vetrna peč je pri enkratnem taljenju dala za drobno pest železa. Postavljena je bila v bregu, da je mogla izkoriščati močne severozahodne in jugozahodne vetrove.

Pogoji za rudarjenje so bili ugodni v Julijskih Alpah, kjer delo ni zahtevalo prevelikega truda. Bohinjska železna ruda bobovec je bila bogata z železom, lahko reduktivna in homogena. Edino, kar je Karnom v Bohinju manjkalo, je bila rudnina kremenjak, ki so ga morali dovažati iz Lepen nad Javorniškimi Rovtom. Poleg kremenjaka so v Lepenah kopali tudi grafit. Kremenjak jim je služil za izdelavo nezgorljivega materiala in kot priklada k slabo kisli železni rudi, grafit pa so uporabljali pri izdelovanju črne posode.

Utrdbe v Karavankah niso Rimljanom preprečile pohoda v Norik. L. 15. p. n. štetjem je bil Norik premagan in okupiran. Celotno rudarstvo in železarstvo je postalo državni monopol. Rudar in železar sta uživala vse pravice svobodnjakov. Vrednost železa ni padla, ampak celo narasla. Železa je bilo še vedno premalo — rimskih vojaških pohodov ni bilo še konec.

V Tiburniji, v Virunumu, v Gorni in v drugih krajih je domače prebivalstvo obdržalo svoje navade in božanstva, med njimi Belina — zaščitnika noriških rudarjev.

Po umoru Cezarja, rimskega imperatorja, leta 44. so se začeli v Noriku hudi osvobodilni boji, toda brez uspeha in koristi za domače prebivalstvo. Rimljani so zadušili upor in razširili svojo oblast proti severu. Za Cezarjem se je pričelo obdobje rimskega cesarstva. Cezarjev nečak Oktavijan je ukinil republiko in omogočil, da je rimski orel razpel krila nad mnogimi alpskimi deželami. Končno je sledil v Noriku skoraj 200-letni mir. Namesto vojn je v Noriku kosila smrtonosna kuga, ki so jo prinašali rimski legionarji — povratniki iz partske vojne. To je bilo leta 167. in 168.

Na drugih področjih Rimljani niso mogli mirovati. Njihov vojak ni odložil orožja. Kadar jim je bilo lastnih vojakov premalo, so jih dopolnjevali s tujci. Večkrat se je dogodilo, da je tuj legionar zavzel tisto zemljo, ki jo je malo prej branil pred Rimljani. Najmanjše tujega vojaštva pa je rodilo zlo — rimska moč je začela slabeti in toniti v okupiranih prostranstvih.

Na prelomu tretjega stoletja, za časa cesarja Dioklecijana (284—305), je bil v alpskem svetu uveden obrambni sistem. Na pomembnejših prelazih so začeli graditi močna obzidja in opazovalnice s posadkami. V obrambni sistem so spadale tudi Karavanke, tisti kompleksi, ki so jih pred Rimljani varovali Noričani. Novi sistem je zamenjal lesene brune za kamen, ki je bil trdnjši in manj nevaren zaradi morebitnih požarov. Močno obzidje so naredili tudi pod Ajdno. Njegov namen je bil prepre-

čiti sovražni konjenici prodiranje preko Karavank k Dravi. Kamnito obzidje so dobile tudi Ajdna, Gradišče in Gojzdašnica. Nad desnim bregom Save, v smeri Dobravskega polja, se je razprostiral nekoliko slabši obrambni zid z maloštevilno posadko. Pred obzidjem, ki je varoval Zgor-njesavsko dolino, pa so bile na vseh večjih hribovskih postavljene posamezne straže, tako pri vhodu v Moste, nad desnim bregom potoka Završnica, v Kavčkah in pod Ajdno.

Celotni vojaški obrambni sistem je končno leta 375. popustil. Začelo se je novo obdobje — preseljevanje narodov. Prenehala je rimska oblast v alpskih deželah in z njo vred toliko obetajoči »zid na Alpah«. Porazgubile so se straže in nastalo je pravo brezvladje in nered.

V času preseljevanja narodov je rimsko cesarstvo kos za kosom izgubljalo nekoč pridobljeno zemljo.

Novo naseljeni narodi — Germani in Slovani — so tekmovali med seboj za čim lepšo in bogatejšo pokrajino. Ker so se gospodarji menjavali, je prvotno prebivalstvo trpelo. Novo došlim se ni moglo upirati. Zaradi neurejenih razmer je prenehalo rudarstvo in železarstvo. Začelo se je dolgo obdobje — brez železa. Po bivšem teritoriju noriškega kraljestva so drvele trume razbitih vojska in novih narodov s severa proti jugu. V staro ilirsko naselje Kranj so se naselili Langobardi, vendar le za kratek čas. Staro ljudstvo se je zadrževalo na višinah. Ohranilo je svoje postojanke in navade. Zgornji del Save Dolinke pa tudi tok Save Bohinjke nista bila prehodna, zato se je ves tok prišlekov usmeril proti stari Emoni in od tam na vse strani.

Leta 568. so se krvoločni Langobardi umaknili z našega alpskega področja v severno Italijo. Za Langobardi so začeli prodirati Slovani. V letih 595 in 596 so prodrli do Briksena na Tirolskem. Prihod slovenskih malikovalcev v Norik je pomenil konec krščanskih Baskov. Prodor Slovenov proti zahodu je preprečil frankovski vazal bavarski vojvoda. Manjša skupina Slovenov je prodirala po Gorenjski, tu zasedla Kranj, odkoder so se posamezne družine razteple na vse strani. Novo deželo so imenovali »Krajno«. Precejšnji del priseljencev se je ustavil pod Stolom, na Bledu, drugi pa so nadaljevali pot preko Pokljuke v Bohinjsko dolino. Na ozemlju pod Stolom so se Slovani srečali z ostanki starega prebivalstva, ki je bil ilirsko-keltskega porekla in ki ga val preseljevanja ni vzel s seboj. To so bili karavanški gorjani, ki so bili poseljeni od Kepe do Stola. Najbolj je bilo staro prebivalstvo koncentrirano v Javorniškem Rovtu, na Koroški Beli ter v planinskih predelih Belščice. Za priseljence se niso zanimali. Živeli so samostojno življenje, dokler njihov rod zaradi izrojenosti ni izumrl.

Po letu 623, ko so se Slovenci otesli Obrov, se je za alpske prebivalce, stare in nove, začelo mirno življenje. Stoletje in pol so si v miru urejali svoje naselbine in spoznavali novo domovino. Prvotno so Slovenci prebivali v nižjih predelih, kjer so obdelovali polja, s staroselci pa so zamenjavali svoje pridelke za drugo blago.

Slovenci ob Savi Dolinki in ob Savi Bohinjki so plačevali daco langobardskim vojvodam iz Furlanije. Po padcu langobardske države leta 774.

pa so prišli pod Franke. Leta 788. je Karel Veliki ustanovil na Gorenjskem glavarstvo »Chreine«.

Karel Veliki je ustanovil dve mejni grofiji, ki naj bi branili vzhodno mejo pred napadalci. Slovenci so za Franke hodili v boj proti Obrom.

Leto 792. je pomenilo za Gorenjsko leto bojev in lakote zaradi strašne povodnji. Polja in naselja so bila uničena. Nesreča, ki je zadela Slovence ob Savi, je imela večletne hude posledice.

Po smrti Karla Velikega je v frankovski državi nastal nered. Podjarmljene dežele so se hotele osamosvojiti, toda upor pri Slovencih se je končal s porazom. Pobili so domače velikaše, preživele pa zamenjali s frankovskimi knezi.

Končno je tudi velika frankovska država razpadla na tri dele. Iz vzhodnega dela je nastala nemška država, h kateri je pripadla tudi Gorenjska. Po vzorcu Frankov so nemški cesarji podeljevali zemljo v fevd svojim velikašem, ki so izvajali kolonizacijo.

V 10. stoletju se je pričela nemška kolonizacija na Gorenjskem. Po zmagoviti zavrtni madžarskih vpadov v bitki pri Lechfeldu leta 955 je postala Gorenjska cesarsko komorno posestvo. Cesar Oton II. je v listini z datumom 23. november 973. leta podelil freisinškemu škofu Abrahamu v fevd del Poljanske doline in Sorškega polja. Ker je freisinški škof dobil v tistem času ozemlje nenaseljeno, ga je začel načrtno naseljevati. Naseljevanje loškega ozemlja je potekalo v dveh etapah z namenom, da bi izkoristili dobro zemljo.

Drugi del je pripadel briksenški škofiji. Posest briksenških škofov na Gorenjskem se je razprostirala med obema Savama — med Dolinko in Bohinjko. Nemški cesar Henrik II. je daroval del slovenske zemlje »blejsko gosposko« briksenškemu škofu Albuinu. Cesar Henrik II. začenja darilno pismo v imenu sv. Trojice, nato pravi: »Ako cerkve božje z rečmi, ki nam jih je bog podaril, povzdigujemo in povišujemo, upamo, da ne bomo zato dobili samo človeške hvale, ampak tudi plačilo od boga. Zato naj dobro pomnijo vsi naši verniki, sedanji namreč in prihodnji, ker smo v uteho duši našega ljubljenega Otona, namreč vzvišenega cesarja, in pa za (dušo) našo in naše ljubljene soproge kraljice Kunigunde gospostvo Bled izročili častnemu škofu Albuinu.«

Nemški cesar je že po nekaj letih močno povzdignil ugled Briksena s tem, da je Albuinovemu nasledniku škofu Adalberonu 22. maja 1011. podaril še blejski grad Castellum in 30 kraljevih gruntov. Tudi poznejša cesarja Henrik III in IV nista hotela biti skopa s slovensko zemljo. Cesar Henrik III je daroval 16. januarja 1040. leta škofu Paponu vso zemljo od Bleda do Bohinja. Istega datuma je cesar dal Briksenu v nepreklicno last vso zemljo in vse pravice nad gozdovi in gorami med obema Savama. Cesar Henrik IV pa jim je podaril lovske pravice od Dobrega potoka do Bistrice in od vrha Kranjske gore do srede Save.

Tretji del gorenjskega ozemlja, ki je še preostal, je pripadel koroškim vojvodom, pod katere je spadal svet pod Golico do gorskega potoka Volkova (Ukova) in po njem do Save Dolinke.

Fevdna gosposka je imela možnost podeljevati svojim podanikom pravice za gozdne, za rudne in za talilniške dejavnosti. Pravico za rudar-

jenje in taljenje je imel vsakdo, ki je bil večč tega posla. Največ smisla za razcvet rudarstva in železarstva je imela koroška gosposka. Svoje podanike so po vzorcu freisinških škofov selili in razmeščali po rudonosnih predelih njihovih posesti. To je bila rovtarska kolonizacija, ki je imela za cilj sistematično izkoriščanje zemeljskega bogastva.

Nekaj družin s Koroške so naselili onstran Karavank v gorski predel Golice in Kočne. Na Koroškem se je še dolgo govorilo o tistem področju. Koroški pastirji iz okolice Drave, ki so pasli po planinskih predelih, so na več mestih našli porušena bivališča, stanove in ostanke kovinskih predmetov starih Ajdov.

Kolonizacija pod Golico je uspela. Novi človek je delal tisto, kar je bilo že zdavnaj pred njim začeto. Njegova naloga je bila taliti železno rudo. Na obeh straneh gorskega potoka Jesenica se je skozi stoletja gradila in dopolnjevala rudarsko-železarska vas Alben - Planina. Planina je zavzemala obsežen rudarski teren in močno razvito železarsko dejavnost na področju Rožce, Golice in Kočne.

Prav zgodnji železarski obrat pa je deloval tudi v gornjem delu Save, na ozemlju Mojstrane, ki se omenja v Loškem (freisinškem) urbarju 1291. in 1318. leta. Leta 1291. so bili v Mojstrani štirje železarji — nekmetje, ki so freisinškemu škofu plačevali davek v železu. Zaradi železarstva so bili prosti drugih podložniških obveznosti. Pogoji za razvoj železarstva so bili v Mojstrani ugodni zaradi močnega toka Bistrice, ki je gnala mehove. Rudo in oglje so dobivali iz Radovne in iz Vrat pod Triglavom. Da bi lahko pridobivali več železa, so za železarje 1317. leta doselili pet kmetov, ki so prevzeli oskrbovanje železarjev. Pred tem pa so zanje skrbeli kmetje z Dovjega, ki jih je škof Enrico Freisinški 1253. leta poslal iz okolice Innichena v Pustertalu.

Z namenom, da bi bila posestva bolj varna in bolj povezana med seboj, so bili zgrajeni gradovi od Begunj do Kamne gorice in Krope. V fevdno posest Ortenburžanov so spadali grad Kamen v Dragi pri Begunjah, grad v Radovljici in Pusti grad v Lipnici. Dobro zavarovano je bilo gospostvo Bled z gradom nad jezerom. Ti gradovi so bili močne vojaške postojanke, ki naj bi varovale vdor sovražnika na Koroško ob zgornjem toku Save Dolinke.

Na gradu Kamen je 1338. leta živel Jurij Kacijanar, v Radovljici, ki je bila od 1323. leta župa, pa so prebivali radovljiški grofje. Ti so živeli tudi na Pustem gradu nasproti Radovljice, na drugem bregu Save. Najmočnejši so bili koroški velikaši, ki so imeli obsežna posestva na Slovenskem. Največje posestvo je bilo ribniško gospostvo, segajoče od Cušperka do Kolpe. L. 1380. je Karel IV. podaril Ortenburžanom več sto družin, ki so jih Ortenburžani razporedili po svojih posestvih. To so bili puntarski kmetje — frankovsko-turinski zavezniki Güntherja, ki se je bojeval s Karlom IV. Veljal je zakon, da kdor je izgubil, ni bil le premaganec, temveč tudi izgnanec.

V začetku so slovenskim vasem gospodovali lastniki »krive palice«; to so bili škofje sami ali po njih izvoljeni oskrbniki. Blejsko posest so večkrat ogrožale roparske tolpe iz obmejnih grofij. Borba za oblast in posest na Gorenjskem je bila v polnem razmahu. Nekateri obmejni grofje

so si blejska posestva lastili pod geslom »s pravico varstva«. Med nasilneži in škofi so bile stalne razprtije, zaradi katerih je trpelo kmečko ljudstvo. Za obrambo in vojskovanje je bilo treba denarja, ki so ga izsiljevali od svojih podložnikov, do katerih niso imeli usmiljenja. Ze 1253. in 1320. leta so Blejci plačevali do trikrat povečan davek. Kmetje so se večkrat pritožili škofu, toda ta je bil predaleč, da bi pravično razsodil spor med kmeti in oskrbniki.

V najboljših razmerah so živeli kmetje s Planine pod Golico. Zemljski gospod Koroške in Kranjske Friderik Ortenburški je 24. avgusta 1381., na dan sv. Jerneja, izdal prvi rudarski red za Jesenice. Z rudarskim redom, ki se je nanašal na Planino nad Jesenicami, so bile za domače prebivalce urejene razmere glede na rudarstvo in železarstvo. Posestva je zemljiški gospod dal rudarjem v njihovo pravno lastnino ter združeval kopanje in taljenje železne rude ter kovanje železa z lastnino ter s stalnim bivališčem rudarja in plavca.

Dokument je bil napisan in potrjen na osnovi uspehov v rudarstvu in v talilništvu. Skozi stoletna obdobja so ljudje pod Kočno in Golico ustvarjali temelje za prehod gozdnega železarstva k novim oblikam te dejavnosti — to je k fužinarstvu. Ortenburški red je delo rudarjev in železarjev uzakonil in postavil pravna načela za prihodnja obdobja. Z rudarskim redom je bilo zagotovljeno svobodništvo, nižje sodstvo in rudarska samouprava. Planina je uradno spadala pod radovljiško graščinstvo.

V času, ko je izšel Ortenburški rudarski red, je bilo pod Golico več talilnih peči in kovačij. Ob izlivu Ukove v Savo pa je stala že tedaj pomembna Wisserjeva kovačija.

Slovensko ljudstvo je v goratih krajih srečno živelo. Rudarilo je, kuhalo oglje, talilo železno rudo, kovalo jeklo, oralo in redilo živino. Daleč od njihovih bivališč proti vzhodu, v vznožju Karavank, se je konec 13. stoletja naselilo prav tako slovensko ljudstvo, ki so mu gospodovali briksenški škofje ali po njih izvoljeni grofje gosposke Bled. Nastala je nova slovenska vas Karner Vellach (Koroška Bela), kot jo je tujec imenoval.

Da bi bilo prebivalstvo bolj privrženo briksenški cerkvi, je gospostvo Bled zgradilo na Koroški Beli 1361. leta cerkev sv. Ingenuina in Albuina. Tako so po več kot sto letih priseljeni kmetje dobili svojo cerkev, posvečeno prvima briksenškima škofoma, ki sta gospostvo Bled prejela v dar od nemških cesarjev.

Vse do 15. stoletja prebivalci Koroške Bele niso imeli sosedov, le redke trgovske in potepuške karavane so hodile tod mimo v Javorniški Rovt, Medji dol in čez Kočno na Koroško.

Prebivalci Koroške Bele so bili kmetje, katerih polja so se razprostirala do Save Dolinke med gorskima potokoma Bela in Javornik. Ko pa so tujci zvedeli za železno rudo v bližini njihovih planin, so ob potoku Javornik pod hribom Kres našli primerno mesto za nov železarski obrat. Svet pod Karavankami se je spremenil v železarsko naselje, ki je dobilo ime Javornik in ga je le vmesni hrib delil od Koroške Bele. Delovna sila novega železarskega obrata je pritekla z Javorniškega Rovta in s

Koroške Bele. Od Kočne pa do Stola so nastali rudni kotli, iz katerih so rudarji pridobivali limonitno železno rudo, ki so jo v zimskem času prevažali na Javornik.

Na Planini pod Golico se je že od začetka pri Slovencih uveljavljalo združniško rudarjenje in taljenje železne rude. Kmet je bil rudar in plavec s pravico na četrtinski ali polovični delež pri enkratnem taljenju. Železne rude je bilo dovolj predvsem na desnem bregu Belega potoka. Rudo so nabirali v lesene nečke in vedra. Edino uporabno orodje je bila kopača. Rudarili in oglarili so takrat, ko ni bilo kmečkega dela. Talili pa so takrat, ko je Jesenica s svojimi pritoki imela zadosti vode za pogon vodnih koles, ki so gnale mehove za peči in za kovaška ognjišča.

Po smrti zadnjega Ortenburžana, ki ga je umorila lastna žena plemenita Teck, je 1418. leta Planina prešla v posest celjskih grofov. V času Celjanov železarska obrt ni nazadovala. Železo so smeli proizvajati in prodajati še naprej. Vsaka vrsta železa, ki so jo namenili za prodajo, je morala biti označena s posebnim kovaškim znamenjem.

Leta 1452. je na prošnjo železarjev s Planine Ulrich II. Celjski revidiral Ortenburški rudarski red. Ta red je pomenil za prebivalstvo Planine še naprej svoboščino in zakon, ki jim je dajal pravico do rudarjenja in železarjenja.

Da so lahko kopali in talili železno rudo ter izkoriščali gozdne in obdelovalne površine, so prebivalci morali pristati na določene dajatve, tlake in drugih dolžnosti pa jih je zemljiški gospod oprostil.

Dve leti po revidiranju Ortenburškega reda so v Beogradu 11. novembra 1456. leta zahrbtno umorili zadnjega Celjana, gospoda belopeške in radovljiške posesti. V letu 1457 so nastali hudi boji na vseh posestvih celjskih grofov, tudi v okolici Radovljice. Po zmagi Friderika Habsburškega, notranjeavstrijskega deželnega kneza, so se celjski konjeniki (reisige) radovljiške posesti zatekli na Planino pod Golico. Pomešali so se med Rovtarje, privzeli njihove običaje in navade in se vključili v skupno delo. Domačini so prišlece preimenovali v Raisingerje.

V drugi polovici 15. stoletja je nastala gospodarska in socialna kriza kot posledica fevdalnih bojev in turških vpadov. V času turških vpadov je najbolj trpel kmet. V boj so morali pošiljati može in fante, trpeli so tudi gmotno škodo, ker so bili nezaščiteni in prepuščeni samim sebi. Turki so pridrli tudi na Bled. V letih 1476 in 1477 je ostalo na Bledu in v okolici le malo neprizadetih domačij. Sredi oktobra 1476. leta je bilo na pohodu okrog 8000 Turkov, ki so drli proti Kranjski gori na Koroško. Leta 1477. so že januarja ropali po Bledu s 3200 možmi in streljali s topovi.

Kmet je bil brez moči. Friderik III je 1478. leta pisal oskrbnikom, sodnikom in plemstvu, da protizakonito zatirajo kmete. S tem povzročajo škodo na cesarskih posestvih, saj ljudje beže drugam.

Ob koncu 15. stoletja je turški meč neusmiljeno pustošil slovensko zemljo. Turški nadlogi pa se je leta 1508. pridružila še dolgotrajna vojna z Benečani. Posledice so bile bolezn, lakota, visoki davki in turško suženjstvo. Tudi Gorenjska ni bila brez posledic. Ostala je večinoma brez delovne sile. Trgovina z železom je prenehala, ker železa niso izdelovali in ga zato niso mogli prodajati starim kupcem Benečanom in Lahom. Tudi

uničujoči potres 24. in 26. marca 1511. leta je imel hude posledice. Med uničenimi gradovi na Gorenjskem je bil tudi blejski grad. Za vse to je plačevalo kmečko prebivalstvo.

Slovenska zemlja je postajala vse revnejša; ljudje so obubožali ali pa so jih bili odpeljali v turško suženjstvo; zemlja je ostala neobdelana, le graščaki v svojih gradovih so še naprej živeli v razkošju, ne meneč se za svoje prizadete podložnike. Nanje so se spomnili le, kadar so od njih izterjevali pridelke in davke. Slovenski kmet je dolgo časa molče upogibal svoj ponižni hrbet pred brezsrčnimi izkoriščevalci, sčasoma pa je nevolja le pričela tleti.

Leta 1515. je izbruhnil vseslovenski kmečki upor. Po vsej Gorenjski so se kmetje oborožili s kosami, s sekirami, z vilami, z meči in s puškami. Zimzelen in petelinje pero na klobukih sta bila razpoznavni znak upornikov. Povsod se je širil klic »le vkup, uboga gmajna«.

Železarji se klicu uboge gmajne niso pridružili, ker so v svojem poklicu manj čutili trdo roko gosposke. Zanje je še vedno veljal zakon o svobodnjakih, ki jih niso obremenjevali še s tlako. Živeli so precej bolje od kmečkega in bajtarskega prebivalstva. Železarji Zgornjesavske doline, Bohinja in Kroke zaradi bojzani pred posledicami niso upali stopiti h kmečki zvezi. Izjema so bili Železnikarji, ki pa so bili zaradi tega kaznovani. Freisinški škof jim je odvzel zemljiške in druge svoboščine, ki so jih uživali železarji.

Na Gorenjskem sta kmečka zveza in upor dobila tudi verski značaj. Važno vlogo v organizaciji so imeli radovljiški kmet Klander in krofasti krojač ter neki Cucuk. Klander je bil povezan z vsemi kmečkimi voditelji na Gorenjskem in Koroškem. Da bi si pridobil večje zaupanje med kmeti, se je na zborovanjih po vaseh posluževal verskih ceremonij in izmišljotin. Trdil je, da občuje s svetim duhom ter da je svetnik. Kmetom iz Lesc in Begunj je blagoslavljal svete podobe in križe ter jih pozival na sveto vojno za staro pravdo.

V drugi polovici marca 1515. leta so Blejci in Bohinjci pristopili h kmečki zvezi. Dne 9. marca 1515. leta so skupaj napravili pismeno pritožbo na svojega gospodarja briksenškega škofa na Tirolskem, naj odpravi krivice in jim pomaga do starih pravic. Na Bledu je nezadovoljne kmete vodil kmet Tomaž, ki je imel tesne stike s posinovljencem prejšnjega blejskega upravitelja. Posinovljenec Krištof Kreyg bi bil rad dobil nazaj v upravljanje blejsko gospostvo, zato si je skušal pridobiti simpatije kmetov in njih voditeljev, vendar zveza med Tomažem in Krištofom ni uspela. Gospostvo Bled je dobilo drugega oskrbnika.

Po zadušitvi kmečkega upora na Štajerskem in na Dolenjskem se je pričela čistka tudi na Gorenjskem. Mnogo ljudi so pobili, pozaprli — med njimi tudi Klandra in krofastega krojača. Po vseslovenskem puntu se je gosposka hudo maščevala poraženim kmetom. Sledil je puntarski davek, da bi kmete za vedno minilo veselje do upiranja. Ljudstvo je bilo nad voditelji upora razočarano in hudo prizadeto, toda puntarski davek (novčič) jim kljub temu ni odvzel vere v svobodo ter je še povečal sovraštvo do tlačiteljev.

Vitezi — tlačitelji slovenskega ljudstva niso mogli prehvaliti svojih zmag nad ubogo gmajno. Po slovenskih krajinah — po Kranjski, Štajerski in po Koroški so se pojavili lepaki z naslovom »Ain neues lied von Kreynerischen bauern«. Med nemškimi verzi, ki slave zmago vitezov nad slovenskimi puntarji leta 1515, se je v vsaki kitici ponavljal refren v slovenščini, ki je zasmehoval upornike in njihova gesla.

Habsburžani, ki so bili gospodarji Gorenjske, so po končani vojni z Benečani 1517. leta začeli obnavljati trgovino. Prastare poti skozi Kanalsko dolino naj bi povezovala Dunaj z Benetkami in z Ljubljano. Trgovina naj bi združevala dežele in s tem naj bi se razširil nemški vpliv na jug. K sebi so vabili beneške trgovce in laške rudarje ter železarje. Habsburžani so se načrtno trudili, da bi stari sistem železarstva razširili in dali tujcem še večje pravice, kot so jih imeli domači podjetniki.

Deset let po kmečkem porazu so se pričeli nad območjem škofjeloške, radovljiške in blejske gosposke zbirati temni oblaki. Preko Podkorenskega sedla, Medjega dola, Jezerskega in preko Ljubelja so prihajale novice, da so se spuntali Korošci in da je čas, da se dvignejo tudi kmetje z Gorenjskega. Petelinje pero je bilo znak puntarja. Žal so bili gorenjski kmetje slabo organizirani in neenotni, tako da je deželni glavar Jožef Lamberg s 300 konjeniki, ki jih je zbral v okolici Kranja, hitro razgnal upornike in zatrl vsako misel na upor.

Kranjsko plemstvo je bilo zaradi strahu pred podložniki — puntarji v stalni pripravljenosti. V vseh večjih trgih, predvsem pa v Ljubljani, je bila zbrana vojska, da bi se na Kranjskem obdržal red, kajti pretila sta dva sovražnika: kmetje in Turki. V istem času pa so pričeli na Slovenskem razširjati Lutrov nauk. Nova vera se je širila kot kuga. Že 1523. leta so se pojavile prve luteranske knjige v Trstu, od tam pa so jih dobili tudi v Ljubljano. Primož Trubar, zagovornik nove vere, je grozil ljudstvu, da bodo v deželo prišli Turki, če ne bodo pristopili k novi veri. Protestantski pridigarji so preprostemu ljudstvu obetali odpravo tlake, davkov, desetine itd. Taki nauki so bili kot nalašč za zatirano kmečko prebivalstvo.

V letu 1523. so na južnem delu Murove na Jesenicah sezidali cerkev sv. Leonharda. Tri leta kasneje je nadvojvoda Ferdinand I ustanovil faro. Vas pod Mirco je imela trgovski značaj. S Planine pod Golico so vozili železo na jeseniško mitnico, kjer so ga prevzemali laški trgovci. Vas je imela številne hleve za tovarne konje. Letno so z Jesenic pretovorili 100—300 kop železa, kar je pomenilo ogromno bogastvo.

Leta 1526. se je na Planino pod Golico priselil kovač Bernardo Bucelini (Wuzela) iz železarskega Bergama. Planina je bila do tedaj brez tujih podjetnikov. V ta gorski svet še ni prodrla modernizacija. Bucelini je tu našel »kmetijske plavže« in preproste kovačije. Bucelinijeva družina se je spoprijela s težkim delom in uspela uvesti nov red v železarstvu pod Golico. Razvila se je nova smer v železarstvu, ki je bila bolj gospodarna in tehnično na višji stopnji.

Z Buceliniji in pozneje s Schwartzi in z Locatelliji je začelo združništvo pod Golico propadati. Ob močni konkurenci in ob slabših trgovskih zvezah so domačini staro krajevno obrt prepuščali tujcem.

Na Planini je postopoma prihajalo do socialne ločitve kmeta od plavca in polagoma tudi plavca od rudarja in oglarja. Tujec je med domačini začel najemati delovno silo in uveljavil sebe kot edinega podjetnika. Z uvajanjem postopkov v železarsko tehnologijo so tujci iz leta v leto bolj bogateli. Z gradnjo »brešijanske peči«, ki je dala v enem dnevu dva volka, in s predelavo grodlja je postala Planina kot železarski obrat premajhna. Za pridobivanje in predelavo večjih količin železa so bili potrebni močnejši vodni pogoni, te pa je bilo mogoče graditi le v dolini.

Leta 1538. je nemški cesar Ferdinand I. dovolil Buceliniju preselitev v jeseniško dolino k reki Savi. Ob zastarelih in napol podrtih kovačijah, ki so kovale jeklo s Planine in z Javornika, je Bucelini s svojimi sinovi začel graditi nov železarski obrat. Novi obrat so imenovali »Am Saufluss bey Asling«. Bucelini z delom na Planini ni prenehal. Leta 1549. je v Blažunu, blizu svojih rudišč v Rajhenbergu, postavil peč za predelavo svinčeve rude. Svinec in minij sta Bucelinijem prinašala mnogo denarja. L. 1550. so Buceliniji pokupili skoraj vse rudokope in male plavže na volka.

Domačini Lahov niso marali. Imenovali so jih »cigani«, ker so bili zaradi svoje temne polti podobni pravim ciganom. Vse njihove nepremičnine pod Golico so dobile tako ime: ciganska planina, ciganski potok, ciganska jama itd.

Počasi je zaradi uveljavljanja novih gospodarskih razmer vzkliko nerazumevanje med tujci in kmeti. Prepiri so se začeli ob izkoriščanju gozdov za pridobivanje oglja. Oblast je protežirala tuje fužinarje, od katerih je imela dobiček pri proizvodnji in prodajanju železa. Delavec — rudar, drvar, ogljar, topilec in kovač ni nikoli uspel stopiti v vrste podjetnikov. Postali so plačana delovna sila s še vedno svoboščinskim privilegijem. Niso jih silili na tlako in v vojsko, če so bili zaposleni pri rudi, pri oglju ali pri taljenju železne rude. S prisego so bili obvezani, da fužin, pri katerih delajo, ne bodo zapustili brez gospodarjevega dovoljenja. Od mladosti do pozne starosti je bil vsak primoran delati pri istem gospodarju oziroma pri njegovem nasledniku. Tako so energično preprečevali emigracijo delovne sile.

Kranjski trgovci so 1559. leta kljub zvišanim mitninam zaslužili letno nad 100.000 goldinarjev pri prodaji železa. Železo je zaradi vojne s Turki šlo dobro v denar, zato je Bucelini s Save želel te razmere dobro izkoristiti. S Kreusom sta skupaj gradila ob vznožju Jesenice nov plavž. Dne 20. februarja 1561. sta prosila cesarja za dovoljenje o izdelovanju grodlja v novem plavžu. Preizkušnjo za izdelavo grodlja je Bucelini opravil na Planini, za predelavo grodlja pa Gašper Senuss z Javornika. Leta 1584. je Julio Bucelini na Jesenicah zgradil še večji, zmogljivejši plavž »Blahofen«. Slovenci so kraj zaradi plavža imenovali »na Plavžu«.

Rudarska dejavnost pod Golico se je ob naglem razvoju fužinarstva v jeseniški dolini znatno razvila. Železarstvo pa tudi na Planini ni prenehalo. Leta 1569. je deloval plavž na »štalcu«, imenovan »Almfuzin Christof Schwartz«, 1573. leta pa »Jakob Locatelli«. Železno rudo so prevažali v dolino k plavžem po stari tovarniški poti z majhnimi volički ali terci. Šele 1595. in 1600. leta so bile Bucelinijem uradno podeljene rudne pravice za Reichenberg, ki se je preimenoval v Savske jame.

Prvotno so za vas Planino izkoriščali železno rudo na desnem bregu Jesenice, to je pod goro Kogel in pod Rožco. Najstarejši podkop »pri zadnjem plavžu« je bil odprt že 1130. leta. Buceliniji in ostali fužinarji so se v celoti usmerili v dolino Črnega potoka — v Savske jame, kjer so začeli načrtno izkoriščati rudno bogastvo in zgradili vozno pot.

Za leto 1575. je bil predviden splošni rudarski red za Kranjsko in Goriško. Še preden je bil objavljen, se mu je zoperstavljal imetnik radovljiške gosposke Moris Dietrichstein. Trdil je, da za Planino velja stari Ortenburški red. Dne 16. junija 1574. je pisal rudarskemu razsodniku Dollhofenu pismo naslednje vsebine: »Poklicali ste predse fužinarje in kolesne mojstre iz Planine nad Jesenicami, da bi vam prisegli pokorščino. Zoper to jaz protestujem! Naj bo v deželi vrhovni rudarski mojster, toda fužine, ki spadajo pod mojo zemljiško gosposko, so vedno imele svoje rudarske sodnike in jaz sem jim bil zaščitnik in pomočnik. V Planini so že od nekdaj volili svojega sodnika, katerega je potrjeval imetnik radovljiške graščine, ki je tudi obravnaval sam vse stvari in le včasih, če je bilo treba, v varstvo poklical kranjskega vicedoma. Pri tem naj ostane. Ne dam iz rok jurisdikacije nad rudniki in starih pravic graščinskih. Planinski lesovi so meni kot najemniku napisani in sam jim bom gospodaril in varoval jih fužinarjem zastonj. Prosil sem že, da se mi potrdi gozdni red in stare svoboščine ter pravice sodništva v Planini.«

Prišlo bi bilo še do večjih nasprotstev, da ni Moris Dietrichstein 1576. umrl. Tudi fužinarji niso bili zadovoljni z novim rudniškim redom. Nadsodnik Dollhofen je dobil iz Gradca ukaz, da mora fužinarje pomiriti in hoditi od fužin do fužin. Rudniški red je tolmačil v slovenskem jeziku, fužinarje in delavce pa je silil k prisegi, da bodo spoštovali zakon. Fužinarji v Bohinju in na Jesenicah niso hoteli priseči. Sklicevali so se na Ortenburški rudarski red. S starim redom in s sodniki so fužinarji s Planine nad Jesenicami dobro shajali. Od pravde so plačevali le 2 šilinga, po novem redu pa bi morali 20 kron od vsake kope železa in 5 kron posebej za sodnika. Ne glede na nesoglasja je Janž Mandelc natisnil 1577. leta v Ljubljani Karolinški rudarski red.

Ko je bil Bucelinijev rod še na Planini, sta na Javorniku pridobivala železo plemeniti Gašper Weisenfels (Belopeški) in Matija Senuss iz Trbiža. Zgradila sta plavž in pretalilnico za hüttenberški grodelj. Gašperju je uspelo izdelati postopek za predelavo grodlja v kvalitetno jeklo. Pod Belščico sta uspela razširiti rudarski obrat z namenom, da bosta talila več kot Bucelini na Planini. Leta 1535. je Matija Senuss dal dva dela javorniških fužin v najem svaku Tadeju Longu. Ta se je pogodbeno zavezal, da bo za najemnino fužin letno plačal 260 renskih goldinarjev in da bo fužine razširil. Kolikor pa ne bo mogel zaradi nemirnih časov redno delati, najemnine ne bo plačeval. Mimo javorniških fužin so se vrstile različne vojske in roparske tolpe, tako da so morali z delom večkrat prenehati in skrivati zaloge kovanega železa.

Nekajkrat je bila v nevarnosti tudi fužina v Mostah, zato sta jo 24. avgusta 1539. leta Gašper in Magdalena Šmid prodala. V Mostah so

imeli samo vlečno kladivo za vlečenje javorniškega jekla. Plavž nad Mostami že od 1498. leta ni več deloval, ostalo je le še ime »na plavžu« in kupi žlindre.

Vojne razmere v 16. stoletju tudi javorniškim fužinam niso prizanesle. Leta 1557. so na pol porušene fužine prevzeli Buceliniji s Save. Podjetni Buceliniji so kmalu izdelovali šest vrst jekla, ne po kvaliteti, ampak po obliki. Najbolj iskano jeklo je imelo oznaki »mezzano« in »bianco«. Benečani so odkupili pri javorniških fužinah 2000 centov jekla za izdelavo topovskih krogel, sider in ladij. Posebna vrsta je bilo hrvaško jeklo, ki so ga uporabljali za izdelavo orožja. Družabnik Bucelinijev je bil leta 1573 Santi Marchesi. Najbolj zaslužni med Buceliniji so bili Jožef, Orfej, Lovrenc in Giovanni.

Od 1523. leta dalje, ko se je v fužinarskih krajih širila luteranska vera in zaradi nje spor med velikaši, so koristi v novi veri videli tudi nekateri graščaki na Gorenjskem, predvsem tisti, ki so bili varuhi nemške cerkvene posesti. Najmočnejša je bila propaganda na Bledu in v Radovljici. Blejski župnik — domačin Fašang je bil goreč luteran. Ljudstvo ga je verno poslušalo in mu sledilo ter odrekalo pokorščino briksenški gosposki. V Zasipu je pridigoval luteranec Aslär. Kupljenik in dr. Merlitz pa sta pridigala v Lescah in v Radovljici. Protestante in njihove pridi-garje je podpiral blejski glavar — varuh briksenškega imetja Anton Thurn. Z imetjem je slabo gospodaril, do kmetov je bil surov, tako da je večkrat dobil celo od briksenškega škofa opomin. Glavar se na te opo-mine ni oziral. Kmetom je jemal polja in travnike ter jih brez njihovega dovoljenja preprodajal drugim. Denar in drugo blago, ki ga je bil iztirjal od kmetov in bajtarjev, je obdržal zase, ne da bi določeni delež oddal v Briksenu. Thurn je bil trn v peti briksenškemu škofu, zato ga je ta s pomočjo nemškega cesarja odstranil z Bleda. Leta 1558. je prevzel glavarstvo Herbart VIII. Turjaški - Auersperg.

Novi blejski glavar si je pridobil zaupanje Briksena z zakonsko zvezo z Marijo Kristino, sestro pomožnega briksenškega škofa Janeza Tomaža plemenitega Spaura. Cerkevni velikaši so se ob tej zakonski zvezi hudo zmotili: krščanski zakon je postal luteranski. Bled je dobil dva goreča luteranca in zaveznika Trubarjeva. Luterani so dobivali od Herbartove žene moralno in denarno podporo.

Na Bledu je luteranstvu zasijalo sonce. Herbart je hotel kupiti sinu gospostvo Bled za 40.300 goldinarjev. Do kupčije ni prišlo, ker se je brik-senški škof tej ponudbi uprl. Prodaja Bleda bi bila pomenila za Briksen hud katoliški poraz na Slovenskem.

Zaradi neredov na Bledu je briksenška škofija zaprosila ljubljanskega škofa, naj pošlje na Bled svoje opazovalce. Leta 1571. sta res prišla na Bled ljubljanska kanonika David Haziber in Baltazar Radlic. Zaslišali so župnika Fašanga, ki je priznal svoje delovanje za luteranstvo. Pridobil je privržence med plemiči in preprostim ljudstvom, okrog 1100 ljudi, je povedal.

Zaradi neuspelega posredovanja kanonikov na Bledu je kardinal Krištof poslal iz Briksena dva komisarja, ki se jima je pridružil še ljubljanski stolni prošt Tomaž Rentlinger. Odstranili so najprej Fašanga,

blejskemu glavarju pa zagrozili, da ga bodo odstranili. Po odhodu komisarjev je luteranstvo na Bledu zopet oživel.

Dne 19. 5. 1573. je briksenški sel prinesel Herbartu sporočilo, da se mora umakniti novo izvoljenemu glavarju Janezu Jožetu Lenkoviču. Herbart se ni hotel umakniti, zanj je posredoval sam cesar Maksimilijan II. Po večmesečnih prepirih je 3. maja 1573. končno prevzel Bled Lenkovič. Ta je začel s prekrščevanjem in s preganjanjem luteranov. Kazni, izgoni in polne ječe so bile njegove metode. Luterani so se umaknili v Begunje, kjer so našli zaščito pri grofih Lambergarjih in Kacijanarjih. Mnogi pa so se zaposlili pri fužinah in v rudnikih, kjer so bili varni pred blejskimi biriči. Nova delovna sila je bila pri fužinah in v drugih obratih dobrodošla. Lenkovič je bil velik pohlepnež. Na Dolenjskem je imel ogromna posestva. 1. marca 1576. leta pa je tudi njega prizadel požar v Novem mestu, ki je bil njegova last. Požgano Novo mesto je pričel obnavljati na račun davkov, ki jih je izsiljeval od gorenjskega prebivalstva. Glavar Lenkovič si je kmalu opomogel. Dne 16. 3. 1580. je poročal v Briksen, da je kupil v Bohinju dve fužini, ki jih bo v doglednem času prodal.

Briksen je bil v težavnem položaju; vse, kar so imeli na Gorenjskem, se jim je spridilo: glavarji, duhovni in fužinarji. Na oltar briksenške cerkve so prišli le redki darovi. Po odstranitvi Fašanga so na njegovo mesto imenovali jeseniškega župnika Matija Rabona. Kmalu pa je tudi Rabon zašel na stransko pot. Zanimarjal je svoj poklic in neodgovorno ravnal s cerkvenim premoženjem. O neredu je ljubljanski škof Janez 1583. poročal briksenškemu škofu Tomažu.

Avgusta 1583. leta so prišli na Bled komisarji, ki so imeli nalogo na lep način spreobrniti luterane in jim v primeru, če to ne bi uspelo, zagroziti, da se morajo odseliti z Bleda. Ostalo je le pri besedah.

Tudi Lenkovičev naslednik Luka Lambergtič ni uspel napraviti na Bledu red. Razprtij ni bilo konca. Luteranci se niso ozirali niti na briksenško grožnjo, da se morajo vsi krivoverci do sv. Jerneja odseliti in prodati svoja posestva. V trumah so hodili poslušat pridigarje v Begunje. Trubarjeve besede o slogi, resnici in pravici so močno vplivale na zatirano ljudstvo. Begunjska graščina »Katzenstein« je postala zatočišče preganjanih.

Leta 1586. so se na Bledu ponovno pojavili briksenški komisarji. Odstranili so najprej Rabona, nato pa poklicali v grad najhujše kolovodje Boštjana Firesingerja, Jeromena Legata, Krištofa Krevljiča in Janeza Marka. Skušali so vplivati nanje, toda tudi po enoletni ječi jih niso pridobili za katoliško vero. Preostalo jim ni drugega, kot da so jih po grajskih hlapcih izgnali z Bleda.

Zaprte cerkve v Begunjah in selitev Blejcev sta povzročili hudo kri pri kranjskih deželnih stanovih. Briksenški komisarji so se sklicevali na škofa in na nadvojvodo Karla, da jim je tako ravnanje dovoljeno. Stanovi so se komisarjem uprli in poslali na Bled 40 konjenikov, ki jih je vodil Adam Ravbar. Vojaki so imeli nalogo, da varujejo Blejce in jim omogočijo ponovno vrnitev v svoje domove. Za varnost je bilo pripravljenih še 100 deželnih štulcev, če bi prišlo do krvavega obračunavanja.

Vojaki so s slovesnim trobentanjem oznanjevali ponovno naselitev vračajočih se luterancev. Govorili so jim: »Postavljamo te na zemljišče in vračamo ti, kar je tvojega, da bodeš graščini pokoren s štibro, davki in tlako in vsemi vnanjimi rečmi, kar pa zadeva dušo in vest, nisi dolžan ubogati.«

Na gradu tudi komisarji niso bili varni, čeprav je imela grajska posadka topove. Komisarjem je primanjkovalo vojakov, zato so za pomoč prosili fužinarja Bucelinija na Savi. Julij Bucelini se je odzval komisarjem s 40 oboroženimi hlapci, ki so prišli na Bled čez Poljane. Ker je bilo vojaštva še premalo, so prišli na grad skrivaj še bohinjski lokostrelci.

Na Bledu je bila prava zmešnjava. Novice so se hitro širile po vsej Gorenjski. Tudi Zgornjesavska dolina vse do Bele peči se je odzvala Jeromu Stopistranu, vodji »novih štiftarjev« za Gorenjsko. V vseh večjih krajih je bilo pripravljeno za medsebojno obračunavanje. Kmet je bil kmetu sovražnik. Hujskačev na obeh straneh ni manjkalo. Po vaseh in gozdovih so imeli sestanke. Večina gorenjskih vasi je bila na strani Ravbarja, le železarski kraji so bili izjema.

Dne 4. septembra 1587. leta se je zbrala na Gorenjskem vojska luteranov, ki jih je vodil Andrej Gall. Njih geslo je bilo: pohod na Bled. Nadvojvoda Karel je ukazal deželnemu glavarju, da se morajo stanovski konjeniki takoj umakniti z Bleda. Deželni glavar je naročil Gallu in Ravbarju, naj takoj zapustita Bled, da ne pride do prelivanja krvi. Na blejskem gradu sta se Gall in Ravbar pogajala s komisarji. Gall je pretil s 1000 cekini kazni, če komisarji ne razpuste grajske posadke. Komisarji so v Gallove pogoje privolili, a zahtevali so, da deželna vojska zapusti Bled.

Dne 24. septembra 1587. leta sta Adam Ravbar in Andrej Gall odšla z vojsko proti Radovljici. Protestanti vojaki niso mogli preboleti poraza brez bitke, zato so spotoma na umiku Blejce pretepal in jim grozili, da bodo privedli uskoke in Turke.

Deželni stanovi so po odhodu luteranske vojske 24 kmetov zaprli, ker niso poravnali davkov v vrednosti 800 renskih goldinarjev. Za kmete se je potegovala oskrbnica Bleda Ana Marija Lenkovič, ki je bila pripravljena zahtevano vsoto poravnati.

Eksekucija proti luteranom se je zavlačevala do junija 1589. leta. Dne 12. avgusta 1589. leta je briksenški škof poročal nadvojvodi v Gradec, da se je 17 kmetov spreobrnilo, 16 pa jih je odšlo z Bleda.

Leta 1595. je izšlo zadnje luteransko glasilo, toda luteranstva še ni bilo konec. Žerjavica je še vedno tlela.

Zaradi slabega življenja je delavstvo pri fužinah zapuščalo delo. Večina jih je iskala novo zaposlitev na Koroškem, kjer so bile boljše možnosti tako za hrano kot za zaslužek. Podjetniki jih niso mogli zadržati, čeprav je takratni red zahteval, da brez privoljenja gospodarjev nihče ne more menjati dela in kraja.

Za slabe razmere na fužinah je zvedel nadvojvoda, ki je nato 1590. in 1594. leta pisal kranjskemu vicedomu, naj mu pojasni vzroke. Nadvojvoda je zahteval, da morajo deželni svetniki poiskati vzroke in pomagati fužinarjem, da pri delu ne bo zastoja.

Na Gorenjskem in na Goriškem je bilo vseh 13 fužin na robu propada. Med fužinami je bila tudi kladivarna dedičev Leonarda Hrena na Savi. Še pred 1587. letom je kladivarna s tremi kladivi dajala kranjski komori 500—1000 goldinarjev letno. Leta 1596. je bila fužina že tako razdejana, da je bila komaj še podobna železarskemu obratu. Le Buceliniji s Save so še vedno delali in si ustvarjali dobiček. Od propadlih fužin so kupili 21. 9. 1598. Radovno in jo priključili Javorniku. Radovno je prodal Gregor Jernejc za 500 forintov.

Na pragu 17. stoletja so se časi umirili in vojne so prenehale. Ohranjene fužine so pričele pospešeno delati. Fužinarji so se morali ravnati po rudniškem redu, ki ga je potrdil nadvojvoda Ferdinand 2. septembra 1602. Od 1568. so pri vseh fužinah uporabljali tri uradne jezike: nemškega, slovenskega in italijanskega.

Bucelinijem je 17. stoletje prineslo bogastvo in plemiške naslove. Dne 5. 5. 1605. so kupili skupaj z Aleksandrom Pauerjem Novi Plavž pri Jesenicah za letno pristojbino 15 forintov. L. 1606. sta brata Bucelini Oktavij in Julij na Savi zgradila fužinsko kapelo, ki jo je 26. novembra 1606. leta posvetil škof Tomaž Hren. Julij Bucelini — fužinar je s tem dokazal, da je dober katoličan, čeprav so ga dolžili, da ima na svojih fužinah same »tibingerje« (psovka za luterane).

Ljubljanski škof Tomaž Hren je ob pomoči briksenške in freisinške duhovščine z mečem v roki širil krščansko vero in zadal smrtni udarec slovenski reformaciji. Hren je po Koroškem in Kranjskem prekrščeval s pomočjo oboroženega varstva. Po Hrenovem naročilu so luteranske kmete z Dovjega in iz Mojstrane pozaprlji, domove pa požgali.

Dne 9. aprila 1617. je Hren posvetil še fužinsko kapelo sv. Barbare na Novem Plavžu. Dne 31. 8. 1623. leta je Orfej Bucelini prodal Novi Plavž trgovcu Gregorju Tifnerju iz Beljaka za 128.000 forintov. Tifner fužin ni obdržal zase; po treh mesecih jih je prodal Baptistu Bernardiniju za 130.000 forintov.

Na Javorniku so se 1616. leta pojavili fužinarji Pasarelli, bivši lastniki bojtiških fužin na Koroškem in na Planini pod Golico. To so bili trije bratje, ki so delali pod imenom Sigmund Pasarell. Bili so podjetni in nič manj oholi kot Buceliniji s Save. Buceliniji so se tako prevzeli, da zanje ni obstajal in veljal noben zakon več. Imetje so si množili na nepošten način. Grof Barba je dobil od vicedoma Panizolla 4. 9. 1620 sporočilo, da Orfej Bucelini s Save utrjuje svojo graščino in posestva na Jesenicah. Barba in Panizoll sta sporočila cesarju Ferdinandu, da je Bucelini ojačil graščinska vrata in da je zidovje opremil s strelnimi linami (balestiere). Ker se Bucelini ni uklonil, je moral pod pritiskom vicedoma bežati v Videm, toda le za krajši čas.

Leta 1624. je škof Hren z lesenim križem zaznamoval in posvetil kraj na Planini pod Golico, kjer naj bi Bucelini zidal cerkev; ostalo pa je le pri besedi.

Leta 1628. so fužine na Savi in na Javorniku stale. Fužinarji so se pritoževali cesarju, da jim trgi in mesta nočejo prodajati živeža za delavce v rudnikih in na fužinah. Cesar Ferdinand II. je 9. decembra 1628. ukazal, da morajo biti fužine preskrbljene z živežem. Le na Planini

pod Golico je delo nemoteno teklo naprej, ker so imeli kmete, ki so skrbeli za svoje ljudi. Planina je bila vseskozi neodvisna in izolirana od političnih dogodkov na Gorenjskem.

Fužine, ki so spadale pod radovljiško graščinstvo, so se morale pokoravati rudarskemu sodniku s Planine pod Golico. Rudarski sodnik je skrbel za red in za povezavo med fužinarji. Skrbeti je moral, da so pravilno plačevali delavce v denarju in v materialu (v naturalijah). Svoj posel pri rudnikih in fužinah je opravljal sedemkrat na leto: o pustu, o veliki noči, o binkošti, o sv. Jakobu, o sv. Mihaelu, o sv. Martinu in o božiču. To delo so imenovali »rajtati«. Leta 1641. se omenja sodnik Stefanus Raisinger.

Dne 7. 8. 1648. je bila podpisana pogodba med brati Buceliniji in Giovannijem Bernardinijem o izkoriščanju dnevnega kopa v Mrejži pod Golico za dobo 5 let proti plačilu 400 forintov. Rudarstvo se je usmerilo proti vzhodu Savskih jam, v smeri Kočne in Lepene.

Okrog 1680. leta je začelo na Planini pod Golico, v Savskih jamah in po drugih rudiščih zmanjkovati dobre železne rude. Fužinarju Andreju Buceliniju s Save je pretila nevarnost, da bo moral prenehati s taljenjem rude. Z bratom Oktavijem, stalni proštom v Ljubljani, sta nagovarjala rudarje in kmete na Planini, da jim sezidata cerkev, če jim odkrijejo nova nahajališča železne rude. Prebivalstvu Planine je uspelo najti nova nahajališča. Bucelinija sta držala besedo. Od 1680. do 1684. leta so zidali in opremljali cerkev na kraju, ki ga je določil škof Hren. Posvetil jo je knezoškof Žiga Krištof Herberstein iz Ljubljane. S cerkvijo je Bucelini priklenil delovno silo in jo izoliral od ljudi iz doline. Delo in molitev sta bila glavno opravilo prebivalcev pod Golico.

Sredi 17. stoletja je na Savi živel znamenit puškar Peter Botti z vzdevkom Dagel. S sinom in z zetom je izdeloval odlično strelno orožje. Izdelki Petra Bottija so bili iskani v Italiji, v Franciji in v Nizozemski. Poleg strelnega orožja so izdelovali tudi jeklene gumbe s posebno gravuro, ki so jih prodajali predvsem v Francijo in v Italijo. Posebnost za tujce, ki so prihajali k fužini na Savi, je bilo ogromno vodno kolo s korci, s katerim je grof črpal vodo iz Save za svoj graščinski vrt.

V času zgodovinarja Valvasorja je bil Javornik (Javorneza) last Johanna Ferdinanda plemenitega Jauerburga, rudniki pa last Johanna plemenitega Mayerhofena. Lastniki javorniške fužine so stanovali poleg fužin v gradu, ki so ga 1630. leta sezidali bratje Pasarell. Javorniška fužina in kraj sam sta bila vedno zelo pomembna, zaradi jekla pa daleč naokrog znana. Valvasor je zapisal: »Najboljše jeklo, ki se da kje dobiti, se izdeluje tukaj, zato ga zahtevajo ne samo Italija, ampak tudi druge, še bolj oddaljene dežele, prav mnogo ga gre na Laško in od tam še dalje. Železa pa tu ne delajo, razen če bi komu posebej hoteli ustreči. Če pa ga včasih le kujejo, potem je brez dvoma najboljše. Tu kujejo tudi hrvaško jeklo, ki se uporablja za sablje proti Turkom. Prodorni ostri rez ima od perfektnih jeklenih mojstrov na Javorniku.«

Ko se je Valvasor mudil na Javorniku, se je zanimal za Ajdno in za Belščico, toda nikjer ni mogel veliko zvedeti o njuni preteklosti.

Že pred Valvasorjem se je za Ajdno, za poganske grobove in za Belščico zanimal krajevni zdravnik J. Krstnik Petermann. Pri fužinah na Javorniku je zvedel marsikaj o ljudstvu, ki je nekoč živelo v predelih Karavank. Pastirji s Koroške Bele, s Potokov in iz Žirovnice so mu pokazali dragocene predmete iz bronu in srebra, ki so jih našli po bevških in žirovniških planinah. Petermanna so zanimali predvsem poganski grobovi na Belščici in pisanje na nagrobnih spomenikih. Pisava in jezik sta bila Petermannu nepoznana. Z nadrudarjem Zussino s Koroške Bele, ki je nadziral rudarje javorniške fužine, sta si ogledala nagrobne spomenike. Ko je Zussino nekajkrat zamahnil s krampom, se je razbesnela nevihta. Prestrašena sta zapustila kraj. Ko sta prispela do ostalih rudarjev, sta povedala, da je vmes posegla nadnaravna sila. Vest o maščevanju poganov in strah pred njihovo jezo je dolgo zadrževal ljudi, da so grobove pustili na miru.

Valvasor opisuje tudi druge zanimivosti, na primer: »Ne daleč od Javornika, namreč med tem krajem Podgorjem in Gorjem na Koroškem stoji visoka gora, Kočna imenovana, ki deli Kranjsko od Koroške; na vrhu te gore gre skozi kamnito steno, ki meri trideset korakov, grozovit prepad. Čeprav je strašno strm, se vendar vzpenjajo in lezejo tod tihotapci s svojo robo, da bi ušli carini in sicer z največjo življenjsko nevarnostjo, zlasti pozimi, kadar sneg kopni in se taja. Ti trgovci nočejo zacariniti svojega blaga, morajo odriniti mnogo dražjo carino, kajti vsako leto plačajo nekateri izmed teh nevarnih plazilcev utihotapljeno carino z življenjem. Če tihotapce in carinske sleparje s soljo, medom, brinjem, vinom in žganjem iznenada zalotijo koroški čuvarji na konjih, kar se redko zgodi, nastane hud spopad, ki stane oba dela mnogo krvi, kajti na obeh straneh se tako divje bijejo s krogli, sabljami in kmečkimi gorjačami, da jih često veliko obleži.

Nad Javornikom so lepe planine s pašniki in ravno tako dobri železni rudokopi in gozdovi. Tako leži med njimi tudi visoki Medji dol, kateri je prav tako znan po tihotapcih. Medji dol deli Kranjsko od Koroške; nudi živini sočno pašo, pogumnim lovцем pa krasne srnjake, divje koze, divje peteline, skalne orle in podobno v velikih količinah. Pod temi hribi poleg skalne stene so bile srebrne jame. Pred sedmimi leti so se neki Italijani tam ponesrečili.«

Dne 20. junija 1693. je od rudarskega glavarstva dobil dovoljenje za odkup železnih rud na različnih krajih v Karavankah svobodnjak Henrich Egg pl. Hungesbach. Ena od štirih podeljenih mu rudnih jam se je nahajala v Zelenici. Ta ruda je bila namenjena za fužino v Trziču, ki je bila ponovno zgrajena 1688. leta.

Proti koncu 17. stoletja je družina Mayerhofer ostala brez moških potomcev. Po pogodbi z Briksenom je njihovo posest prevzelo gospostvo Bled. Od l. 1670. do 1703. je na Javorniku gosposoval Johann Babtist von Lo. Zadnje imetje na Javorniku je 30. 9. 1690. leta kupil Jožef pl. Flodnik od grofa Paula Niklasa Bucelinija. V začetku 18. stoletja jo je Bucelini ponovno odkupil in 18. 4. 1738. prodal Frančiški Tereziji Moschkon za 22.000 forintov. L. 1742 je fužino imel v zakupu Johann Adam Flodnik. Dne 13. 5. 1752. jo je Moschkonova prodala fužinarju Michaelu Angelu

Zoisu, fužinarju iz Bohinja. V prisotnosti glavarja Babtista di Nemighoffena je Zois zanjo plačal 24.000 forintov.

Zois je kupil dve kladivi in eno peč za pridobivanje sivega in belega grodlja. Na fužini je bilo zaposlenih 286 mož. Podjetni Zois je pričel proizvajati ravno v času, ko je šla v zaton zvezda Bucelinijev. Od 1718. leta pa do 1738. je na Savi delal fužinar Jernej Garzoni, od 1738. leta pa do smrti zadnjega Bucelinija 1764. leta je pa Sava nazadovala. Zadnji moški potomec Julius Andreas Bucelini ni dočakal, da bi plačal dolgove in obnovil fužino Bucelinijev, ki so skoraj 240 let kovali jeklo v Planini pod Golico, na Javorniku in na Plavžu.

Prav tako se je godilo tudi s fužino na Novem Plavžu in v Mojstrani. Leta 1630. so kupili fužino v Mojstrani Locatelliji, od njih pa 1730. leta Kristof Forstlechner. Ves čas je bila Mojstrana povezana z obratom Plavž. Kdor je talil na Plavžu, je bil obenem tudi gospodar Mojstrane, kjer so imeli tri kladiva za prekovanje in vlečenje železa. Po Locatellijih so 1734. leta prešla kladiva v posest barona Pitonija, pozneje, 1749. leta, pa Kajetanu Brankoviču v zakup. Leta 1732. je grof Thurn obvestil Antona Pitonija, da je postavljen za sekvestra fužin Plavž in Mojstrana. L. 1742. so Plavž in Mojstrano nasledniki Locatellijev prodali grofu Juliju Andreasu Buceliniju. L. 1752. pa sta Plavž in Mojstrana prešla v Zoisovo posest.

L. 1766. se je Zoisu približal nov konkurent, lastnik fužine Save, Valentin Ruard. Bucelinijevo imetje je Ruard po pooblastilu dveh grofic Bucelini kupil na licitaciji od laških trgovcev. Valentin Ruard se je ob nakupu fužine obvezal, da bo groficama izplačal nekaj legatov.

S Zoisom in z Ruardom je bilo konec propadanja in pričel se je ponovni vzpon fužin na Gorenjskem. Oba tujca, Italijan in Begijec, po poklicu trgovca, sta kmalu uspela prebroditi težave na fužinah in pri rudnikih. Trgovska sreča jima je stala ob strani, zagoreli so plavži in jeklo izpod gorenjskih kladiv se je ponovno tovorilo v svet.

LITERATURA

1. Arhiv tehniškega muzeja Železarne Jesenice.
2. Anton Koblar, Zgodovina železarstva na Kranjskem.
3. Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda.
4. Frančišek Kimovec, Bled nekdar in sedaj.
5. J. V. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Crain, 1689.
6. Aleksander Rjazancev, Vodič po tehničnem muzeju Železarne.
7. Aleksander Rjazancev, Ogledalo preteklosti.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE VERGANGENHEIT UNTER DEN KARAWANKEN

Die Geschichte der Eisenindustrie auf dem Gebiet der Stadt Jesenice ist lang, bunt und lebhaft. In dem genannten Ort gab es eine Eisenerzeugung schon in der Norikumszeit, bevor sich die Römer auf das Alpengebiet angebaut haben. Aber im Jahre 15 vor unserer Zeitrechnung haben die Römer das Norikum okupiert und die Eisenerzeugung unter den Karawanken wurde von dem römischen Staat monopolisiert.

Im 4. Jahrhundert nach unserer Zeitrechnung begann die Völkerwanderung. In diesem Durcheinander ist die Eisenerzeugung in den Karawanken ins Stocken geraten. Auf das Alpengebiet bauten sich die Slawen an. Sie wurden im 8. Jahrhundert von den Franken okupiert. Im 10. Jahrhundert kam es zu der starken Germanisierung der Slawen. Die Feudalherrschaft hat das Eisenbergwerk in Karawanken stärker auszunützen begonnen. Mit 24. August 1381 — nachdem ein montanistischer Befehl von Friedrich von Ortenburg erfolgt ist, wurde die Eisenindustrie in Ordnung gebracht.

Nach dem Tod des letzten Ortenburgers (1418) nahmen die Grafen von Cilli die Eisenbergwerke in Jesenice und das Erzlager in Planina (unter dem Berg Golica) in Besitz. Nach dem Regierungsverfall der genannten Grafen erschienen in Planina die fremden Unternehmer. Die Wichtigsten waren die Grafen von Bucelini, die von der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts bis zur zweiten des 18. Jahrhunderts den Stahl schmiedeten. Nach dem Tod des letzten Bucelini (1764) kam die Eisenerzeugung auf diesem Gebiet in Besitz der anderen Unternehmer. Die Eisenerzeugung steigerte aufs neue, als sie in Besitz der Grafen von Locatelli—besonders aber damals, als sie in die Hände der Baronen von Zois und Ruard kam. In dieser langen Epoche hat unser Hüttenarbeiter nur für die fremden Unternehmer arbeiten müssen. Ausserdem musste noch verschiedene Katastrophen über sich ergehen lassen, z. B.: Kriege, Glaubensstreite und Pestkrankheiten.

Ivan Mohorič

NASTANEK KRANJSKE INDUSTRIJSKE DRUŽBE

Ob stoletnici ustanovitve KID se nam nehote vsiljuje vprašanje, kako in zakaj je prišlo do njene ustanovitve, kdo so bili idejni iniciatorji in s kakšnimi nameni so jo ustanovili. Če hočemo odgovoriti na ta vprašanja, se moramo vrniti h gorenjskim rudokopom in fužinam v drugi polovici preteklega stoletja.

Petstoletna doba klasičnega fužinarstva na Gorenjskem, ki se začelja z Ortenburškim rudarskim zakonom leta 1381, izdanim za fužine na Planini nad Jesenicami, se je takrat naglo bližala zatonu. Drago ročno zbiranje in kovanje rud ter zastarele metode taljenja in predelave grodlja v jeklo so v cenah vedno teže dohajale konkurenčno blago s severa.

K vsemu je 1857. še stekla glavna železnica od Dunaja čez slovensko ozemlje in odprla pot močnim zgornještajerskim železarnam v Trst in v Italijo na tržišča, kamor so dotlej gorenjske fužine izvažale svoje proizvode. Gorenjske železarne so ostale potem še štirinajst let brez železniške zveze; tako so bile odrezane od velikega trgovskega prometa ter od velikih naročil in dobav.

Pri tem so v šestdesetih letih vzniknile na Slovenskem nove železarne: v Štorah so jo zgradili na lastnem premogovniku, tehnično dovršeni železarni sta nastali v Gradacu v Beli krajini in v Ponikvah na Dolenjskem. Ti dve sta imeli parne pogonske naprave in že segrevali zrak in tako še bolj oteževali položaj gorenjskih železarn.

Na drugi strani pa se je že leta 1867 na sosednjem Koroškem združil pretežni del rudokopov in topilnic svinca v Pliberško rudarsko unijo, nato pa se je tudi med koroškimi železarnami sprožilo močno gibanje za združitev v enotno huttenberško železarsko delniško družbo, da bi železarji tako s skupnimi naporji lažje zmogli posledice tehnične revolucije v železarstvu.

Kljub pomorski zmagi Avstrije pri Visu smo izgubili naše starodavno tržišče za železarske izdelke gorenjskih fužin v Benečiji, medtem ko je v Lombardiji naglo nastajala močna domača železarska industrija.

Vse to je povzročilo gorenjskim fužinam hude skrbi. Na Gorenjskem so bile takrat tri skupine fužinarskih obratov in talilnic. Okrog Jesenic so delali v majhnih plavžih in vigenjcih žebjarji, ki so sami nabirali rudo, jo talili, presnali grodelj in kovali žebelje. Njihov položaj je postajal

2. Viktor Ruard — zadnji lastnik savskih plavžev

vedno bolj težaven, posebno odkar so v šestdesetih letih začeli strojno izdelovati žičnike.

Skupina železarn ob Bistrici in Mošeniku je bila med tem že opustila taljenje rud in predelavo grodlja v jeklo ter je raje kupovala surovo železo na Koroškem ali na Savi. Preusmerila se je bila na izdelavo kos in srpov ter jeklarskega orodja. Njihovi izdelki so uživali dober sloves v prekomorskih deželah.

Gorenjsko železarstvo pa je bilo osredotočeno v Zgornjesavski dolini na Savi, na Javorniku, v Mojstrani, v Radovni in v Bohinju. Bilo je v rokah dveh fužinarskih rodov: Zoisov in Ruardov. V šestdesetih letih so skušali z uvajanjem pudlanja zboljšati pridobivanje jekla. Zgradili so dve pudlovki na Savi, eno v Mojstrani in eno v Radovni ter postavili Siemensove plinske generatorje, ki so jih kurili s sušeno šoto s Pokljuke. Uredili so tudi varilno peč na plinski generator, a to je bila tudi vsa tehnična novost. V Bohinju sta delali mehanična delavnica in valjarna, toda pogon je bil še povsod odvisen od vodnih moči, ki so bile sicer izdatne, vendar so ob zimskem in letnem minimumu zelo ovirale proizvodnjo.

po 10.000 gld. Dolg je nastal iz nakupov živil za delavstvo v Zoisovih obratih, pa tudi iz nakupov surovin in obratnih sredstev. Odplačila in obresti so vedno težje zmagovali. Poleg tega pa so Luckmanni čimprej hoteli priti do denarja.

Zato so prigovarjali dolžnikom, naj bi ustanovili delniško družbo, ki bi prevzela fužine in omogočila odplačilo dolgov. Posojilo je bilo knjiženo na celotni posesti Zoisovih dedičev, in sicer 119.000 gld. v korist Lamberta Luckmanna in 21.000 gld. v korist njegove žene.

Na drugi strani pa je bil v Ljubljani privilegiran parni mlin, ustanovljen leta 1858, ki se je bil v trgovini z žitom in mlevskimi proizvodi že prav uspešno uveljavil ter je izvažal moko v Egipt, v Anglijo in v Ameriko. Mlin je bil od leta 1862 last javne trgovske družbe, katere člana sta bila poleg Lamberta in Karla Luckmanna še trgovca C. C. Holzer in V. C. Seunig.

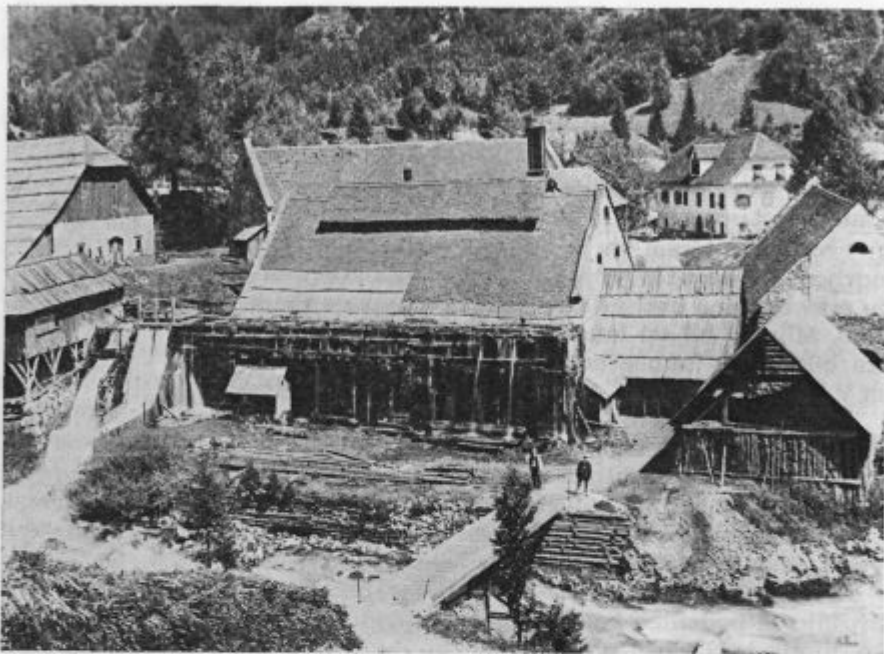
S posredovanjem Luckmannov so se ti trgovci sestali z Michelangelom in Zigom Zoiso ter se na sejah dne 12. in 13. julija domenili, da bi ustanovili v Ljubljani splošno delniško družbo, ki bi prevzela upravljanje in financiranje industrijskih in rudarskih podjetij. Pri teh razgovorih so sprejeli osnutek pravil ter se dogovorili o drugih podrobnostih glede emisije delnic in družbine uprave.

Naprosili so Žigo Zoisa, da vloži v imenu pripravljalnega odbora prošnjo za podelitev koncesije. Na podlagi tega pooblastila je Žiga Zois 16. junija 1869 vložil pri predsedstvu vlade prošnjo za podelitev koncesije. Čeprav so bila Luckmannova posojila zemljiškoknjižno zavarovana z nepremičninami in z napravami dolžnih industrij, denarja niso mogli mobilizirati za nove poslovne kredite. Lastniki parnega mlina pa so želeli obrat povečati in kupčijsko razširiti.

Ker so bili predlagatelji kot lastniki trgovskih podjetij oblastem znani, ni bilo proti podelitvi koncesije načelnih pomislekov. Oblasti so sprejele pravila brez spremembe na znanje in glede programa in načrtov nove družbe niso zahtevale nobenih podrobnejših pojasnil. Zadeva je bila zato hitro rešena in notranje ministrstvo na Dunaju je z odlokom števil. 11.409 z dne 15. avgusta 1869 odobrilo predložena pravila in po predsedstvu deželne vlade obvestilo Žigo Zoisa kot predstavnika koncesionarjev, da je ustanovitev družbe dovoljena. Obvestilo je za deželnega predsednika podpisal vladni svetnik v Ljubljani knez Metternich in je datirano z 21. avgustom 1869 pod števil. 6095.

Pri ustanovitvi KID je torej sodelovalo več različnih vplivov, interesov in okoliščin, ki naj bi jih nova družba povezala. Ustanovitelji so določili občni zbor družbe na dan 5. septembra 1869. Dotlej je bilo od 1200 delnic prve emisije vpisanih in vplačanih 1020 delnic. Delnice so se glasile na 500 gld. imenske vrednosti. Visoka imenska vrednost je kazala na to, da želijo ustanovitelji omejiti število delničarjev na ožji krog udeležencev.

Ustanovni občni zbor je bil v pisarniških prostorih ljubljanskega parnega mlina, ki je stal v današnji Komenskega ulici. Prisotnih je bilo devet delničarjev, ki so zastopali 980 delnic. Ustanovni skupščini je predsedoval baron Michelangelo Zois, ki je bil nato tudi izvoljen za predsed-

5. Radovna v drugi polovici 19. stoletja

nika delniške družbe. Delniška glavnica je bila določena na 600.000 gld. in razdeljena na 1200 delnic. Občni zbor je pooblastil upravo družbe, da sme z izdajo nadaljnjih delnic po potrebi povišati kapital na 2 milijona gld.

Nadalje je sklenil, da vključijo ustanovitelji kot svoj prispevek v družbino last ljubljanski parni mlin in da družba odkupi od Zoisovih dedičev njihove rudarske pravice, rudnike, gozdno posest in fužine na Gorenjskem, ter pooblastil upravni svet, da sklene z Zoisovimi dediči kupno pogodbo.

Družba je tako že ob svojem nastanku združila dve povsem različni industriji, ki nista imeli nič skupnega in ki je vsaka od njih imela popolnoma svojo smer delovanja. Na občnem zboru so se pojavile tri skupine delničarjev, od katerih je Zoisova skupina imela 300 delnic, Luckmannova 320 in skupina ljubljanskih trgovcev 360 delnic. Luckmannovi so že na občnem zboru dosegli, da je bil za ravnatelja nove družbe izvoljen Karl Luckmann, sin lastnika bančnega zavoda Lamberta Luckmanna, ki je bil dotlej poslovodja ljubljanskega parnega mlina.

Ustroj in pravila družbe

KID je bila tretja delniška družba na Kranjskem. Pred njo sta bili registrirani Delniška družba za plinsko razsvetljava, ustanovljena leta 1863 s kapitalom 100.000 gld., ter ljubljanska Obrtna banka, ustanovljena

leta 1868 z delniško glavnico 100.000 gld. KID so protokolirali pod firmo Krainische Industrie Gesellschaft ter italijansko Società Carniola d'Industria. Slovensko besedilo ni bilo vpisano. Obenem s protokolacijo družbe je bila zbrisana protokolacija ljubljanskega parnega mlina. KID je prevzela parni mlin od prejšnjih lastnikov za 45.000 gld.

Po prvem členu pravil KID je bil namen družbe, da pridobi in obratuje rudarska in kmetijska podjetja in tudi njihove postranske industrijske panoge, ki služijo vnovčenju proizvodov teh podjetij. Po tem splošnem pooblastilu se je družba lahko ukvarjala z vsemi vrstami rudarskih obratov in s predelavo pridobljenih rud in proizvodov ter kmetijskih pridelkov na industrijski način. KID je lahko na podlagi določb koncesije ustanovila podjetja raznih strok in se udejevala brez omejitve v najrazličnejših vejah podjetnosti. Pooblastilo v koncesijski listini je bilo značilno za dobo gospodarskega razcveta, v kateri je družba nastala, ko je vlada z neomejenim liberalizmom podpirala in pospeševala vsakršno gospodarsko udejstvovanje.

Delničarji družbe niso želeli, da bi imel posamezen delničar na občnih zborih pravico glasovanja in sodelovanja. Zato so v pravih določili, da šele na deset delnic pripade lastniku en glas. Na drugi strani pa so obenem hoteli preprečiti, da bi posamezen veledelničar ali določena skupina majorizirala majhne delničarje. Zato so maksimirali število glasov z določbo, da ne sme noben delničar niti v lastnem imenu niti po pooblaščenih imeti več kot 25 glasov.

Upravni svet je spočetka imel pet članov, od teh so morali trije prebivati v Ljubljani. Poslovno leto se je začelo s 1. julijem in se končalo s 30. julijem. Ta način poslovanja in bilanciranja poslovanja se je obdržal pri družbi do leta 1939, ko so ga končno uskladili s koledarskim letom. Vse te določbe dokazujejo, da je bila KID po svojem ustroju dokaj ekskluzivna.

Sedež uprave je še za celi dve desetletji ostal v pisarnah parnega mlina v Ljubljani. Tja so donášali kurirji vsa poročila in odtod je dajal Luckmann delovne razporede obratovodstvom na fužinah, pri gozdnih upravah in pri rudnikih. Na srečo so 14. decembra 1870 odprli promet na gorenjski železnici do Jesenic in Trbiža ter je bila s tem zveza med centralo in glavnimi obrati znatno olajšana. Jesenski meseci leta 1869 so potekali v cenitvah in pripravah za prevzem Zoisovih posesti in obratov.

Zoisi, ki jih je kot poslovodja na zunaj zastopal Michelangelo Zois, so imeli poleg fužin tudi kmečka posestva v raznih krajih, ki niso bila direktno povezana s fužinami. Pogodbo o prevzemu posesti Zoisovih dedičev so podpisali 12. januarja 1870. Z njo je prevzela družba obrat na Javorniku, v Radovni, v Bohinju, v Mostah ter rudnike na Karavanah in vse rudarske pravice in prostoslede z nepremičnimi objekti, s premičninami in gozdovi.

Kupnina vseh navedenih nepremičnin je bila pavšalno določena na 300.000 gld., odkupna cena za premičnine pa na 50.000 gld. Michelangelo Zois je bil prodajalec v imenu firme Zoisovih dedičev in kot predsednik družbe tudi kupec v imenu KID. KID je plačala kupnino tako,

da je najprej prevzela testamentarne deleže v izplačilo, nato pa terjatev bančnega zavoda Luckmann. Slednjič je prevzela še ostale dolgove, katerih vsota ni bila posebej izkazana in ki so bremenili prevzete posesti, tako da je končno v gotovini poravnala le nezatno razliko, ki je še ostala. Ureditev obračunov s Zoisi je trajala vse leto 1870.

Zoisovi dediči po izročitvi vseh teh obratov in posesti KID niso več igrali pomembnejše vloge, čeprav je družba iz reprezentativnih razlogov izvolila barona Michelangela Zoisa za svojega predsednika. **Glavno vlogo sta čedalje bolj izrazito prevzemala novi ravnatelj družbe Karl Luckmann in njegov brat Jožef**, ki je bil po Michelangelovi smrti izvoljen za predsednika družbe. Režim Luckmannov je trajal pri družbi 37 let. KID je nasledila rudarske pravice Zoisov v bohinjski okolici, na severnem pobočju Jelovice, na Rudnem polju, na Pokljuki, na Koprivniku in Gorjušah ter na ostalem področju Triglavskega predgorja in na Karavankah.

Pridobitev Ruardovih fužin

Namen, da bi KID združila glavne gorenjske železarne pod skupno upravo, pa s tem še daleč ni bil dosežen. *Treba je bilo pridobiti še Ruarda, najmočnejšega gorenjskega fužinarja na Savi, ki je imel najizdatnejše rudokope na Savskih jamah ter železarno na Savi, ki jo je vodil pod firmo Cesarsko-kraljevska privilegirana fabrika surovega železa in jekla.* Ruardovo premoženje je bilo neprimerno večje kot Zoisovo in delniški kapital KID ne bi zadostoval za odkup v celoti. Toda Luckmann je računal, da bo KID prevzela vknjižbe, ki so bremenile Ruardovo posest, in da se bo tako obračun kupnine zmanjšal na polovico, ki bi jo v glavnem ali pa vsaj deloma plačali z delnicami KID.

Luckmann je bil sicer že na ustanovnem občnem zboru KID najavil, da je Ruard pripravljen sodelovati z novo družbo, vendar je ta vest dobila konkretno vsebino šele 27. oktobra 1871, ko je Ruard sporočil KID, da je pripravljen pristopiti k družbi. Upravni svet KID je na podlagi tega obvestila takoj pričel zbirati informacije o stanju naprav, o položaju lastnika in o pogojih prodaje. Na podlagi zbranih podatkov so 15. decembra 1871 sestavili osnutek kupne in prodajne pogodbe z Ruardom. Po ponovnih posvetovanjih je bila 31. decembra 1871 sklenjena kupna pogodba z Viktorjem Ruardom, s katero je družba pridobila 28.758 ha gozdov in zemljišč, njegove fužinske obrate na Savi in v Mojstrani in rudnike pri Savskih jamah in na Begunjščici.

Ruard je prodal KID vse svoje veleposestvo, izvzemši Blejski grad in jezero ter nekatere parcele v Ribnem, v Zelečah in v Zagorici.

Pavšalna odkupna cena za Ruardove nepremičnine je bila določena na 740.000 gld., za premičnine 40.000 gld., skupaj 780.000 gld. KID je plačala kupnino tako, da je prevzela vknjižbo v korist splošnega »Bodenkreditanstalta« na Dunaju v višini 150.000 gld. ter 67.000 gld. in odračunala blejsko veleposest s 157.000 gld., kar je zneslo skupaj z ažijo 396.807,84 gld., tako da je ostala čista kupnina 383.192,16 gld.

S prodajno pogodbo je prodal Ruard KID gozdove pri Savskih jamah v izmeri 296,3 ha, na Mežaklji v izmeri 128 ha ter gozd Jelkel

Nastanek Kranjske industrijske družbe

v izmeri 108,8 ha. Te gozdove je bil kupil 7. januarja 1870 od erarja. Razen Savskih jam je izročil tudi rudnik manganove rude na Begunjšici ter gozdne komplekse, ki so spadali k blejski gosposki na Jelovici in na Pokljuki. Slednjič je prodal tudi pravico do ribolova na Bohinjskem jezeru, v Radovni ter na obeh Savah do sotočja in lovske pravice.

Z odkupom Ruardove posesti je KID združila oba kompleksa železarn v Savski dolini in vse rudno področje na Karavankah v skupno upravno in tehnično enoto ter jih začela preurejati za racionalno izkoriščanje. KID je nato kupila gozdove v Belci in v Martuljku od montanskega erarja, a od katastrske občine Kranjska gora gozdove v Pišenci. Za vse te gozdove v izmeri 1323,57 ha je plačala 9.230 gl. Aglomeracija

6. Jaka Torkar: Požar železarne v Bohinjski Bistrici leta 1890

fužinske posesti je bila s tem na Gorenjskem v glavnem opravljena. Izven nje so ostale samo še jeklarne v Trziču, medtem ko *na vključitev malih talilnih peči in žebeljarskih fužin v Železnikih, v Kropi in Kamni gorici, kjer je bilo povsod večje število na souporabo upravičenih deležnikov, delničarji KID niso računali.*

KID širi svojo delavnost na Hrvaško

Nakup rudišča Petrova gora in plavža v Topuskem

Še preden je prišlo do sporazuma z Ruardom glede odkupa fužin na Savi, se je KID nudila priložnost, da na področju tako imenovane »vojaške granice« po ugodni ceni kupi rudišče in plavž ter premogovnik v Topuskem. Uprava KID se je za ta nakup odločila, ker je upala, *da bo na Hrvaškem lahko ceneje in v večjem obsegu pridobivala grodelj, ki bi ga potem po železnici pošiljala gorenjskim fužinam.*

Ponudeni plavž in rudišča so bili last rudarske združbe Petrova gora, ki je bila ustanovljena leta 1858. Glavni deležnik firma »Wohlheim & Comp.« je prišla zaradi izgub pri izvoznih kupčijah v plačilne težave in je morala svoja podjetja na Hrvaškem likvidirati.

Rudarska združba Petrova gora je bila ustanovljena 1. 1858 in je imela 128 kuksov. Njena koncesija se je glasila na visoko peč za taljenje železove rude, na pet pražilnih peči, na dve kupolni peči in železolivarno, na štiri presnovke s težkimi kladivi in na strojno delavnico. KID je po končnem obračunu prevzela 128 kuksnih deležev združbe za 115.000 gld., za zaloge pa je plačala pavšalno vsoto 60.000 gld. Zelja KID, da si zagotovi izdatno rudno bazo in lastne premogovnike, s čimer bi bila v bodoče neodvisna od tujih dobav, je bila s tem uresničena.

Pri dodatnih pogajanjih na Dunaju je KID dosegla pristanek bivšega lastnika Topuska, da plača 60.000 gld. v svojih delnicah, 100.000 gld. v akceptih in 15.000 gld. v gotovini. Topusko je bilo okrog 300 km oddaljeno od gorenjskih fužin. Rudo in grodelj so morali po slabih cestah s kmečkimi vozovi voziti na 48 km oddaljeno postajo Sisak oziroma 56 km daleč do Karlovca. Topusko je imelo razen plavža in dveh kukovnih peči livarno, štiri presnovke in strojno delavnico. Kljub prevoznim oviram pa je KID računala, da ji bo Topusko postalo v najtežjih časih trdna opora.

Nakup tržiških fužin

Vse štiri tržiške fužine je po smrti barona Dietricha podedovala hči Ana, ki je bila poročena s knezom Sulkowskim. Ta je leta 1868 umrl. Dediščina je nato pripadla mladoletnemu Jožefu Sulkowskemu, ki je 24. marca 1869 prevzel posesti in obrate. Tržiške fužine so izdelovale slovito jeklo, ki so ga izvažali v Sredozemlje, v Španijo pa tudi v prekomorske države.

Spričo združitve koroških železarn in aktivnosti KID je mladi Sulkowski sklenil, da se priključi združevanju gorenjskih fužin. Ta svoj sklep je sporočil KID 15. januarja 1873. Fužinski obrati so bili ocenjeni na 135.000 gld. Sporazum je olajšalo to, da je mladi Sulkowski po na-

Nastanek Kranjske industrijske družbe

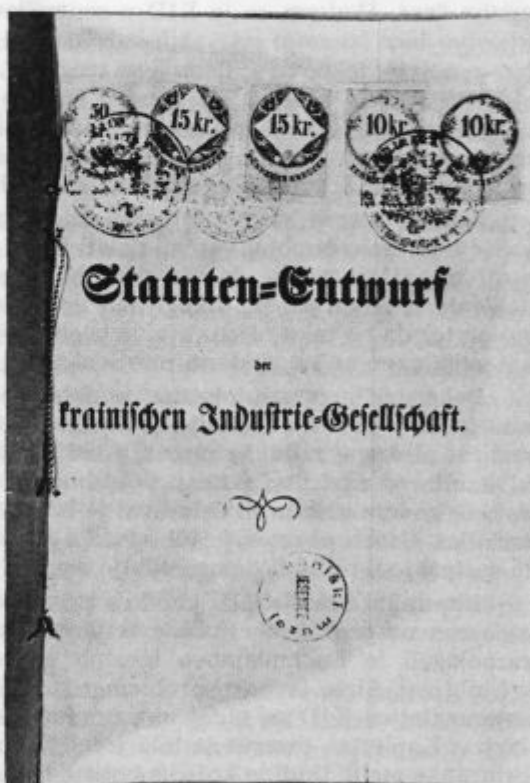
svetu svojih pravnih zastopnikov in upraviteljev pristal, da prevzame kupnino v delnicah KID. Tako je bila pri notarju dr. Ribiču v Nunski ulici v Ljubljani 12. februarja 1872 podpisana kupna in prodajna pogodba, s katero so prešla vsa posestva bivše gosposke v Trziču, fužine in njihove rudarske pravice, jeklarna Germovka in vse gozdovje v last KID s tem, da bo KID sama uredila služnostne pravice z upravičenci.

Slednjič se je KID odločila, da za 13.000 gld. kupi od fužinarjev pl. Jabornigov tudi jeklarno na Slapu pri Trziču. S tem je postala KID gospodar v tržiškem kotu in je bila nadaljnja usoda ob Bistrici in Mošeniku odvisna od njenih odločitev.

Združevanje fužinarske proizvodnje pod upravo KID

Z opisanimi nakupi je obsegala posest KID 243 zgradb, od teh 122 stanovanjskih poslopij, 32.330 ha zemljišč, od tega 35.293 oralov gozdov, v katerih je delalo 470 oglarjev s 440 kopami, 530 skladišč za oglje in 12 delavskih in 8 gozdarskih koč.

KID je imela sedaj na Gorenjskem 12 obratovališč in vodne pravice na 12 vodnih tokih, 22 pražilnic za rudo, od tega 16 na Savi in 11 na

7. Prva stran iz pravil
Kranjske industrijske družbe

Javorniku, tri plavže, štiri kupolne peči, tri Siemensove pudlovke z generatorskimi napravami, plinsko varilno peč, osem presnovk za jeklo in devet za kovno železo, 18 ognjev za izkovanje, devet za izdelavo orodja, tri žarilne peči, osem žebljarskih ognjev, 19 težkih kladiv, dve valjni progi, pilarno in strojno delavnico, 69 vodnih koles s 342 KM izkoriščane vodne sile, štiri krožne in devet navadnih žag ter pet mlinov.

Posestni kompleks KID je bil nehomogen kolos z 19 obratovališči v 14 raznih krajih, ki so bili prometno slabo povezani, in z ekscentričnim sedežem uprave v Ljubljani v parnem mlinu.

Gospodarstvo v gozdovih ni bilo urejeno. V njih je imelo 1577 kmečkih posestnikov služnostne pravice, ki jih je bilo treba na podlagi temeljnega zakona iz leta 1853 šele ugotoviti in nato likvidirati oziroma odkupiti.

Fužinske naprave so bile zastarele in rentabilnost dela na fužinah je postajala vsak dan bolj problematična. KID je ob nakupih fužin prevzela tudi rudarske pravice v obsegu 193 jamskih mer za železovo rudo in bobovec, 111 prostosledov ter na Hrvaškem še 69 dnevniških mer in 194 prostosledov.

Ze same zveze in nadzorovanje dela so pomenile za vodstvo veliko izgubo časa. Medtem se je KID v centrali v glavnem ukvarjala z žitno trgovino in z izvozom mlevskih izdelkov, ki je bil takrat zelo špekulativen posel in je povzročal mnogo tveganja. *Delo na fužinah, preskrba s surovinami in prodaja železarskih izdelkov je bil posel zase, ki je bil popolnoma različen od mokarskega.* Zahteval je poseben aparat. Tehnični razvoj železarstva pa je prav v tej dobi zahteval še posebej verziranih in iznajdljivih železarskih tehnikov, ki jih KID ni imela.

Zato so menili, da bo najbolje, če na prevzetih napravah in obratovališčih skušajo čimbolj varčno delati še po starih izkušnjah ter po možnosti zmanjšati proizvodne stroške. KID je prav posebno upala, da bo dobivala s Hrvaške po zmogljivih cenah dovolj surovin za gorenjske fužine ter da bo tako rešena stalne negotovosti glede dovoza rud in oglja, katerega cene so neprestano naraščale.

Delavstvo prevzetih obratov je delalo po navodilih in zahtevah lastnikov. Na Savi in v Bohinju je imelo posebne bratovske skladnice in različne delovne rede, ki niso bili usklajeni. Poenotenje teh predpisov, ki je bilo po združitvi posesti potrebno, ni bilo lahko. Socialna zakonodaja še ni bila razvita in delavstvo je bilo odvisno od uvidevnosti novega lastnika. Uspeh obratov je bil odvisen od tega, koliko so delovni pogoji in zaslužki stimulirali delovno voljo osebja.

Kapitalno zaledje KID je bilo v prvih dvajsetih letih njenega obstoja omejeno na ozek krog ljubljanskih delničarjev. Z večjimi vsotami sta razpolagali le Luckmannovo bančno podjetje in Kranjska hranilnica v Ljubljani. Širše javnosti problematika KID ni posebno zanimala. Krog ustanoviteljev KID za sedaj ni nameraval niti želel večati število delničarjev. Kapitalna rezerva je bila torej Kranjska hranilnica, ki je zbirala prihranke malih ljudi in knjižila posojila na zemljiško posest. Industrijski

obrati so bili pri tem izključeni. KID je to možnost za dobivanje posojil v znatni meri izkoristila že s tem, da je prevzela dolgove prejšnjih lastnikov.

Meščanski krogi so imeli železarsko industrijo na Kranjskem za nekaj nestalnega in tveganega. Propad železarne v Ponikvah in konkurz železarne v Gradacu, poravnava pri železarni v Štorah ter težave z najmodernejšimi napravami valjarne v Prevaljah so bili dogodki, ki so odvrčali marsikoga, ki bi se bil sicer zanimal za nakup delnic KID, od tega, da bi investiriral svoj kapital v KID. Tako je ostal krog delničarjev ob pričetku dolgotrajne železarske krize in borznega poloma na Dunaju spomladi leta 1873 popolnoma osamljen.

KID je izplačala v prvem letu svojega poslovanja 7 % dividendo, v drugem letu 6 %, v tretjem in četrtem letu spet 7 % dividendo, medtem ko v petem letu ni zmogla več kot 1 % dividendo. Nato pa so delničarji ostali sedem dolgih let brez vsake dividende, kar je pomenilo polovično izgubo kapitala. To je najhuje prizadelo bivše lastnike fužin, ki so bili svoje premoženje prodali za delnice KID.

Vrstila so se siva leta pasivnih bilanc, ki so kljub senzacionalnemu uspehu tehničnega ravnatelja pl. Pantza, ki je odkril pridobivanje feromangana v plavžih, privedla *obupane delničarje do tega, da so sklenili razprodati fužine in vodne pravice.*

Leta 1885 je KID s promemorijo poslovnim krogom in z objavo v časopisju ponudila naprodaj fužine na Savi, v Tržiču in Mojstrani. *Iz tega somraka gorenjskega železarstva niso več mogli najti izhoda z lastnimi sredstvi, z lastnimi delovnimi napori in s takratnimi napravami. Treba je bilo novih investicij in najti nove finančnike. Toda gorenjski železar je bil trdoživ in odporen ter ni obupal.*

Po desetletje trajajoči stiski in izgubah je KID iz *ostankov preživelih in ugaslih fužin slednjič vendarle ustvarila enoten železarski center na Savi, zgradila sodobno martinarno in postopoma zasnovala mogočno bazo plavžarske industrije in koksarn ob morju, ki pa jo je po prvi svetovni vojni z italijansko zasedbo Slovenskega Primorja zopet izgubila. Okrog matičnega obrata na Jesenicah je ustvarjala vedno nove industrijske obrate, tovarno elektrod na Dobravi, cevarno, šamotarno, kisikarno in valjarno tanke pločevine ter končno obnovila tudi visoke peči, ki so po svoji zmogljivosti nadomestile vseh enajstih ugaslih gorenjskih plavžev. KID se je po hudih bojih z nadmočnimi karteli prebila do industrije svetovnega formata, ki je s kvaliteto svojih izdelkov širila sloves gorenjskega železarja po vseh kontinentih in na daljnih prekmorskih tržiščih.*

Obe svetovni vojni sta železarjem prizadeli hude in boleče izgube, vendar so snovali in ustvarjali naprej, *obnavljali instalacije in naprave, da so se končno v osvobojeni domovini lahko vključili v nove načrte jugoslovanske metalurgije.*

Sožitje s parnim mlinom je trajalo do velikonočnega potresa 1895, ki je razrušil naprave parnega mlina, da jih ni več kazalo obnavljati. Medtem se je bil tudi položaj v žitni kupčiji v temelju spremenil. KID se je odtlej posvetila izključno železarski industriji.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ENTSTEHUNG DER KRAINISCHEN INDUSTRIE-GESELLSCHAFT

Die Krainische Industrie-Gesellschaft (K. I. G.) wurde am 5. September 1869 im Verein mit den Erben des Hüttenbesitzers Karl Zois als eine Aktiengesellschaft auf dem Grundkapital von 600.000 Gulden gestiftet. Sie nahm von Zois in Besitz noch eine Wasserdampfmühle, seine Eisenhütten in den Orten: Javornik, Bohinjska Bistrica, Stara Fužina, Radovna, dann seine Wälder und Bergwerke unter den Bergen Stol und Bevsčica.

Die Krainische Industrie-Gesellschaft hat von Anfang an eigentlich zwei verschiedene Industriezweige vereinigt. Sie sollte sich nach dem Beispiel der kärntnerischen Eisenwerke bestreben, um alle ihre Eisenwerke in Gorenjska — in eine wirtschaftliche und technische Gesamtheit gebracht zu haben.

Nach der Entstehung der Krainischen Industrie-Gesellschaft wurde ihr eine günstige Gelegenheit angeboten, das Bergwerk in Petrova gora und die Eisenhütte Topusko (zwischen Karlovac und Sisak) zu kaufen. So bekam die Krainische Industrie-Gesellschaft ausgiebige Erzlager und einen Hochofen für die Roheisenerzeugung.

Gegen das Ende des Jahres 1871 trat auch Viktor Ruard, Besitzer der Eisenhütten in Sava und Mojstrana der Krainischen Industrie-Gesellschaft bei. Er besass die reichsten Erzlager in den Karawanken. Durch die Grunderlösung und den Abkauf seiner Eisenhütten, erreichte die Krainische Industrie-Gesellschaft den ersten Grad der Konsolidation. Im Jahre 1872 verkauften Dietrich und Javornik aus Tržič ihre Stahlhütten. Danach besass die Krainische Industrie-Gesellschaft neunzehn Betriebsstellen in vierzehn verschiedenen Orten.

Die ganze Produktion wurde aber allmählich in der Eisenhütte Jesenice konzentriert. Nach der starken Krise baute die Krainische Industrie-Gesellschaft im Jahr 1890 den Martinofen in Jesenice und eine grosse Eisenfabrik in Škedenj bei Trieste.

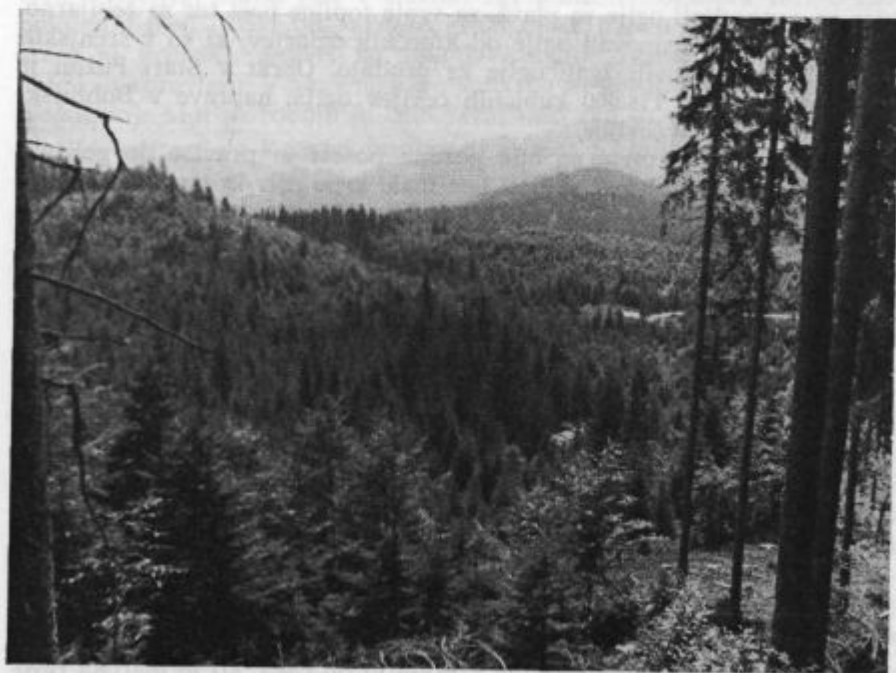
Mit der grössten Leistung in den drei Jahrzehnten hat sich die Krainische Industrie-Gesellschaft durch die Qualitätsprodukte zu einer weltberühmten Industrie entwickelt.

Ivan Mohorič

BOHINJSKI PUNT

Uvod

Letos poteka 97 let, odkar je moralo 62 bohinjskih gospodarjev — kajzarjev in bajtarjev iz Studora in iz Stare Fužine na zatožno klop pred ljubljansko deželno sodišče, ker so branili svoje lastninske pravice na skupnih gozdovih Voje in Vogar proti naklepom ravnatelja Kranjske industrijske družbe Karla Luckmanna. Mirni in neoporečni gospodarji so bili obtoženi upora in vstaje proti državi. Po dolgotrajni preiskavi je bil uprizorjen množični proces, v katerem so bili razen dveh vsi obsodeni na zaporne kazni, polovica celo na dve leti in več težke ječe, po-

8. Pokljuka

ostrene z vsakomesečnim postom. Bila je to drakonsko stroga zastraševalna obsodba, da bi med kmeti v kali zadušila boj za svobodo in za kmečke pravice ter zatrla vsak ugovor in vsak odpor proti tujerodni fevdalni birokraciji.

Bohinjski upor ni bil edini in ne prvi, vendar po svojem obsegu in zgodovinskem pomenu presega vse ostale. Dokumentira težko življenje naših ljudi pod avstrijsko vladavino, ki je tudi po marčni revoluciji leta 1848 in po ukinitvi fevdalnih odnosov absolutistično vladala v naših krajih. Zato smo se odločili, da prikažemo bohinjski punt in proces, ki je neposredno povezan z mahinacijami direktorja Luckmanna ob nastajanju Kranjske industrijske družbe, njegove vzroke, nastanek in potek ter posledice.

Zemljiška odveza in problem gozdnih služnosti v Bohinju

Gozdna posest v bohinjskih gozdovih je bila pred ukinitvijo zemljiških gospok in pred zemljiško odvezo razdeljena med deželnoknežjo posest na Jelovici, med gozdno posest radovljiške in blejske gosposke, fužinskih obratov in njihovih rezervatov, med gozdove v lasti posameznih srenj, občinskih skupnosti ter zasebnih kmečkih gozdnih posestnikov. Lastninske in posestne razmere so bile v večini gozdov zelo zamotane in sporne. V gozdovih so pretežno žgali oglje za fužine v Bohinjski Bistrici in v Stari Fužini. Zoisli so kot lastniki fužin imeli lastne gozdove. kjer so napravljali oglje za plavž, za svoje topilne peči ter za žebljarno. Poleg tega pa so kupovali oglje od kmečkih oglarjev, ki so v srenjskih in privatnih gozdovih žgali oglje za prodajo. Obrat v Stari Fužini je trošil letno okrog 138.000 kubičnih čevljev oglja, naprave v Bohinjski Bistrici pa 480.000 čevljev.

Za bohinjske kmete so bile gozdna posest in pravice do gozdnih služnosti osnova njih eksistence, ker male krpe njiv in travnikov, ki so jih imeli redki gruntarji, niso dajale dovolj živeža in krme za živino. Iz gozdov so kmetje dobivali drva, stavbeni les, v njih so pasli živino in delali oglje. Izvoza v preteklem stoletju še ni bilo. Gorenjska železnica je stekla komaj leta 1870 in je bila preveč oddaljena od bohinjskih gozdov, da bi se izplačalo prevažati les do postaje v Lescah. Za bohinjske živinorejce pa je bila gozdna paša življenjsko vprašanje.

Vasi Studor in Stara Fužina sta imeli skupne gozde Voje in Vogar, na katerih si je lastila pravice do izkoriščanja tudi radovljiška in blejska gosposka. Radovljiška graščina se je svojim zahtevam odrekla že pred zemljiško odvezo leta 1846 in tudi blejska graščina pri razpravi pred okrajno zemljiško odvezno komisijo ni mogla dokazati svojih pravic do teh gozdov in je proces izgubila.

V erarnih, skupnih in graščinskih gozdovih so imeli kmetje v fevdalni dobi služnostne pravice, da so iz njih dobivali drva, stavbeni les za domačinstva, steljo za živino ter v njih pasli svojo živino. Obseg in način dobivanja iz gozdov nista bila povsod natančno urejena. Takih služnosti je bilo na področju veleposestev v Bohinju ob času, ko je marčna revolucija izsilila zemljiško odvezo in ukinitvev fevdalnih odnosov, kar 1499.

Vsaka vas in tudi vsak zaselek je imel svoje skupne pa tudi individualne pravice. Takih služnostnih pravic je bilo v Bohinju v vasi Studor 41, v Stari Fužini 85, v Srednji vasi pa 65. Vprašanje teh pravic je ostalo ob ukinitvi fevdalizma leta 1848 odprto. To stanje so mnogi izkoriščali, da so svojevoljno in preko stvarne potrebe lastnih domačinstev sekali les in pasli drobnico v gozdovih. Da bi zajezila nastalo stanje in uvedla nekoliko reda v izkoriščanju gozdov, je politična oblast odredila za radovljiški okraj politični sekvester nad gozdovi. Za vsako dobavo lesa je bilo potrebno dovoljenje in nakazilo. Ljudje iz zgornje bohinjske doline so v času sekvestracije naravnost tekmovali, da bi gozdove čimbolj temeljito izkoriščali. Politični sekvester in tak način upravljanja in nakazovanja lesa nista vodila do cilja. Kakor kažejo poročila, so podjetja in stranke zlorabljale sekvestrovo poslovanje in brezplačno dobivale nakazila za les.

Cesarski patent o ureditvi in odkupu gozdnih služnosti

Za ureditev gozdnih služnosti je bil pet let po zemljiški odvezi leta 1853 izdan s cesarskim patentom zakon o ureditvi oziroma o odkupu gozdnih služnosti. Navodila za izvajanje zakona pa so dobile deželne in okrajne komisije, ki jim je bilo to izvajanje poverjeno šele leta 1858. Komisije so poslovale zelo počasi, tako da v Bohinju še leta 1870 služnosti niso bile urejene. To je povzročalo velike neprilike in nezadovoljstvo. Slovenski narod piše v številki 121 z dne 19. oktobra 1872 o razpoloženju med ljudstvom. »Težko pričakovani patent do sedaj zaželene sreče ni prinesel, ampak so nastale žalostne razmere, ki škodujejo deželi in spravljajo v nevarnost poljedelsko in gozdno gospodarstvo ter blagostanje stotine rodbin in celo javni mir, red in varnost.

Z veseljem so Kranjci pozdravili patent 5. julija 1853, ker so se nadejali popolnega oproščenja svojih zemljišč. Zaupno so se obrnili do nastavljenih komisij, ali urejanje služnostnih razmer se neče dognati in namesto pričakovanega blagoslova povzroča patent revščino in kletve, gozdne zločine in gozdne tatvine in polni ječe. V tem oziru je radovljiški okraj posebno demoralizujoč vzgled. Sedaj se ima v gozdovih razločiti natanko, koliko pravic do njih imajo kmetje in koliko bivši gospodje. To razločevanje pa povzroča, da kmet sedaj še toliko iz gozda ne dobi, kolikor mu kot postavno subsidiarno odmerjeno in potrebno gre. Upravičeni in dolžni so sedaj v najžalostnejšem konfliktu. Kazenski zapisniki okrajnih sodnij in ljubljanske deželne sodnije dajejo o tem dokaze.

Gozdi so za bohinjske občine življenjsko vprašanje. Bohinjci varujejo zato svoje gozdno posestvo pazljivo in zvesto. Izgubili so že prej pravico do paše na planini Komna in postali nezaupni proti političnim oblastem v Radovljici. Birokratično samovoljstvo je sekvestracijo Jelovice razširilo tudi na sosednje gozde. Razširilo jo je na kraje, kjer ni bilo poprej nobenega prepira o gozdni posesti, ker se ni bilo treba bati iztrebljanja gozda in kjer se ni kalil mir, kjer se ni prigodilo nikakršno nasilstvo. Gorenjska zemlja je bila postavljena pod oblast nerazumnih birokratov,

katerih samovoljno postopanje je povzročilo, da je pri Bohinjcih vse zaupanje v politične oblasti izginilo in da so se prestopki in zločini zgodili.«

Slovenski narod z dne 22. oktobra 1872, številka 122, pa nadaljuje: »Leta 1862 je smatral župan v Dovju za svoj poklic in za svojo dolžnost varovati interes občine. Kaj je nastalo iz tega? Nastali so upori pri izvrševanju sekvestracije. Župan in deset občinskih odbornikov je protestiralo proti postopanju pri sekvestraciji. Bili so dejani v preiskavo in kot zločinci obsojeni. Župan in deset odbornikov, možje brez vsakega madeža, so stali pred kazenskim sodnikom.«

— — —

Medtem so leta 1865 v Bohinju gozdni upravičenci iz Stare Fužine in Studorja sklenili z upravo fužin dogovor o izkoriščanju gozdov Voje in Vogar, vendar so se že sredi marca 1866 odrekli temu dogovoru in prevzeli oba gozda kot skupno last srenje v svojo izključno posest. Od skupne posesti je po davčni odmeri pripadla obratom v Stari Fužini le pičla desetina.

Dne 5. septembra 1869 je bila v Ljubljani ustanovljena Kranjska industrijska družba, ki je že na ustanovnem občnem zboru sklenila odkupiti od firme Zoisovih dedičev »Gewerkschaft Karl Zois Erben« vso bohinjško posest, ki je obsegala fužine in kovačnico v Bistrici z delavnicami, s poslopji, z opremo, s stroji, z orodjem, s priborom ter hišno, stanovanjsko in kuhinjsko opremo, nadalje je zajemala grad, ki je bil pozneje sedež gozdne uprave, z gospodarskim poslopjem, hišo številka 78, dalje mlin, fužino in hišo številka 70 v Stari Fužini. Poleg tega so k posesti spadala manjša zemljišča v zgornji bohinjški dolini, dalje hiša številka 27 v Srednji vasi ter hiša številka 44 na Gorjušah s hlevom, z vrtom in s travnikom.

Zoisova gozdna posest je obsegala po seznamu leta 1842 srednji gozd Jelovice proti občinam Nomenj, Nemški Rovt, Dajne, Sveti Križ in Dražgoše s pododdelki v spodnjem in zgornjem Bohinju in rustikalni glavni gozd na Pokljuki, tako imenovani »Zoisov šnit«, katerega meje so bile v listinah podrobno opisane. Skupno je bilo 1.477 oralov za posek zrelega gozda.

Zoisova posestva so bila močno zadolžena pri privatni banki Luckmannov v Ljubljani. KID je zato prevzela vse dolgove, ki so bremenili posestva in plačala v gotovini le neznatno razliko, ki je še ostala. Zoisovi dediči se za gozde niso mnogo menili. Urejevanje obračunov je trajalo vse leto 1870. Posesti, obrate in zaloge so Zoisi izročili KID le simbolično. Pri kasnejšem obračunu knjigovodsko izkazanih zalog pa so nastale razlike glede drv, lesa in oglja. Upravni svet KID je določil kot obračunsko osnovo 50 krajcarjev za seženj prevzetih drv in 3 krajcarje za žirgelj lesnega oglja.

Zaradi obupnega stanja gozdov in političnega sekvestra nad gozdovi v radovljiškem okraju pa niso mogli kontrolirati zalog. Pomanjkanje gozdnega nadzora so izkoriščali kmetje in rovtarji ter množično odvažali zaloge k drugim obratom.

Družba je uvidela, da mora pričeti z urejanjem gozdnega gospodarstva in gozdarskih razmer, ker je kar mrgolelo sporov glede služnostnih pravic, ki so jih uveljavljali domačini. Najbolj nujno je bilo to v Bohinju za upravičence iz Stare Fužine, iz Studorja, iz Češnjice in iz Srednje vasi. Družba je poverila pravno zastopstvo v teh sporih dr. Škarji, pozneje pa dr. D. Zupančiču in dr. Mudi ter bivšemu okrajnemu glavarju Rottarju.

Ravnatelj Luckmannu je bilo dobro znano, da bo urejanje gozdnih služnosti trajalo še vse desetletje. Da bi stvar pospešil, je pridobil odvetnike in bivše politične uradnike ter jim v imenu družbe poveril pravno zastopstvo. Obenem je sprejel v službo gozdne organe, da bi sodelovali pri nadzoru gozdov in pri urejanju gozdnih služnosti.

Tudi srenja vaščanov iz Studorja in iz Stare Fužine je čutila potrebo, da v takih razmerah zaščiti svoje gozdove. V ta namen je nastavila lastnega čuvaja Franca Gašperina, ki je bil 8. septembra 1870 pri okrajnem glavarstvu v Radovljici zaprisežen kot oblastni organ. Vse to ravnatelj Karlu Luckmannu ni bilo všeč. Čeravno je imela družba le desetinski delež na skupni gozdni posesti, je skoval načrt, kako bi dobil oblast nad imenovanim gozdom, da bi ga mogel izkoriščati za tovarniške obrate.

Vedel je, da politična oblast nima lastnih organov, ki bi nadzorovali gozdove. Izkoristil je torej dejstvo, da vprašanje gozdnih služnosti še po osemnajstih letih ni bilo urejeno, in zamislil si je, da bi bilo mogoče s provizorijem, ki bi ga odobrila okrajna komisija za ureditev zemljiških bremen, doseči naredbo, po kateri naj bi tovarniški gozdarski organi nadzorovali gozdove. V ta namen je dne 15. aprila 1871 dal zapriseči tovarniškega gozdarja Jerneja Goričnika in gozdnega čuvaja Jakoba Kavaljarja pri glavarstvu v Radovljici kot oblastna organa.

Edikt o režimu provizorija v gozdovih Vogar in Voje

Medtem je Luckmann po svojih zvezah dosegel, da je okrajna komisija načelno pristala na to, da poveri tovarniškim gozdarskim organom nadzorovanje gozdov. Dosegel je, da je bila sestavljena pristranska naredba o uvedbi začasnega režima v srenjskih gozdovih Vogar in Voje. K zadevni razpravi je srenja poslala dne 23. decembra 1870 dva pooblaščenca, ki pa očitno nista bila kos prevzeti nalogi in ne dovolj odporna v zagovoru srenjskih lastninskih pravic. Potek te obravnave nam ni znan, ker zadevni spisi niso bili na razpolago. Nato je srenja spomladi najela še Antona Grma kot gozdnega čuvaja, ki je bil 2. junija 1871 zaprisežen. Tako je bila 23. decembra 1870 pod številko 3055 in 5. maja 1871 pod številko 939 izdana naredba o provizoriju v imenovanih gozdovih, ki je imela po navedbah obtožnice naslednjo vsebino:

»1. Sekanje lesa v imenovanih gozdih se omejuje na neobhodno potrebo za hišno porabo in za posestva upravičenih prebivalcev občine Studor in Stara Fužina.

2. Les, ki je bil za KID že posekan v teh gozdih, naj se izdela in zogljeni in družba je upravičena odpeljati zaloge oglja v sorazmerju z že ugotovljenimi zalogami lesa in oglja.

3. KID sme v imenovanih gozdih les, ki je bil izkazan v posebnem odobrenem seznamu in ki leži v skladiščih, nadalje suhljad in po vetru in snegu polomljena drevesa ter po škodljivcih napadena stebela, polsuha in suha drevesa in tako imenovane odpadke v roku enega leta zogleniti in svobodno odpeljati k fužinam.

4. Pod točko 3. izkazan les sme uporabiti tudi kot jamski les.

5. Gozdno nadzorstvo obeh vasi ostane nespremenjeno, vendar tako, da sta dolžna nadzorovati in ravnati se po določbah tega provizorija tako srenja sama kakor tudi interesenti, ki imajo pravico nadzorovati gozdove z lastnim gozdarskim osebjem, kar velja za Kranjsko industrijsko družbo in za blejsko gosposko.«

Naredbo je komisija poslala županu v Srednji vasi v nemščini brez slovenskega prevoda ali tolmačenja, kakor bi bilo to za tako važno in pravno zamotano zadevo potrebno. Kljub temu pa so vaščani takoj, ko so 5. maja zanjo zvedeli, menili, da je dovolj, če nadzoruje gozde od srenje postavljen in oblastno zaprisežen čuvaj, in sumili, da utegne nadzor po gozdarskem osebju KID zadevo komplicirati in povzročiti neprilike. Poleg tega z vsebino nikakor niso bili zadovoljni, ker je očitno šla v korist industrijski družbi. Motilo jih je tudi, da je brez prave utemeljitve vpletena v besedilo naredbe blejska gosposka, ki ni imela na gozdu nobenega deleža. Videli so, da naredba izroča vse izkoriščanje gozda KID, medtem ko je bil njih delež reducirán na minimum. Prvi vtis je bil, da takega provizorija ne morejo sprejeti in da ga morajo kot poseg v njihove lastninske pravice odkloniti.

KID pa je na podlagi naredbe takoj pričela nadzorovati srenjske gozdove.

Pričetek odpora — izzivanje gozdarjev KID

Dejstvo je, da je gozdar Jernej Goričnik v nasprotju z odredbami provizorija nakazal več svežih dreves za namene KID in tako prvi kršil odredbe edikta. Pri svojem poslovanju in pri stiku z vaščani je dajal izzivalne in zafrkljive izjave, ki so vaščane zelo razdražile in jim dale misliti o namenih in pravem ozadju provizorne naredbe. Njegove porogljivosti in zafrkacije so vedno težje prenašali. Člane srenje je smešil, »da ne bodo imeli pravice več hoditi v gozd«, nadalje, »da bo postreljal živino, ki jo bo našel, da se pase v gozdu«, in »da naj vržejo svoje stare pravice pod klop, ker jih komisija ne bo priznala.« Žugal je in napovedoval, da bodo upravičenci izgubili Vogar in Voje.

Vaščani iz Studorja in iz Stare Fužine so sprejeli ukrep o provizoriju s skrajnim nezaupanjem. Beseda provizorij jim je bila kot tujka nejasna in nikakor niso hoteli verjeti, da pomeni samo začasno upravo. Razmišljali so o tem, kaj bi ukrenili v zaščito svojih lastninskih pravic. Prihajali so k županu, da bi se posvetovali o tem, kakšni koraki bi bili v ta namen najprimernejši. Mnenja so bili, da ne kaže drugega, kakor da zabranijo gozdarjem KID dostop v svoje gozdove. Izguba pravic na Jelo-

vici in paše na Komni jih je utrjevala v prepričanju, da utegne tudi provizorij pomeniti le prvi korak, ki bi pomagal družbi, da jim odvzame skupne gozdove.

Ukrep se jim je zdel posebno krivičen zato, ker komisija ni upoštevala, da pripada devet desetin gozda vaščanom iz Studorja in iz Stare Fužine, ki jim namen naredbe sploh ni bil primerno raztolmačen. Ker gozdar Goričnik in čuvarji KID niso imeli pravilnega odnosa do srenje, se je položaj zaostroval in napetost se je ob vsakem srečanju stopnjevala do grozljivih prerekanj. Odpor kmetov je bil omejen na odklanjanje pristranske naredbe o nadzorstvu, o kateri so slutili, da je bila prizvižajčena, in na zahtevo, da se organi KID odstranijo iz srenjskih gozdov. V toliko je bil odpor pojmljiv in utemeljen.

Z malo razumevanja bi bil Luckmann lahko zadevo izgladil, Goričnika prestavil in kmete pomiril. Res je, da so bili predpisi gozdnega zakona iz leta 1854 strogi, posebno glede na pašo drobnice v mladih gozdih, kjer je ta z odjedanjem vršičkov na mladih sadikah povzročala veliko škodo. Toda Luckmann je želel zagospodariti nad vsem, kar so mogli dajati gozdovi Vogar in Voje in omejiti pravice kmetov na minimum. Slabe izkušnje iz prejšnjih obravnav s komisijo pa so vaščane plašile, da so sedaj tudi njihove pravice v Bohinju ogrožene. Pri razgovorih na županstvu formalno niso ničesar sklenili, kar je pri kasnejšem sodnem zaslišanju potrdil tudi sam župan iz Srednje vasi.

Ko so se dne 3. julija pojavili gozdarji KID, da bi šli v srenjske gozdove, so vaščani iz Stare Fužine in Studorja šli takoj za njimi, jih obstopili in pozvali, naj se vrnejo. Gozdar Goričnik je po pisanju *Lai-bacher Zeitung* z dne 15. junija 1872, števil. 135, razložil kmetom, da imajo po provizoriju komisije za zemljiško odvezo pravico hoditi v gozd, da bi kontrolirali oglarje in posek lesa. Kmetje tega niso dopustili. Odvrnili so jim rekoč, »da ne priznajo nobenih drugih pravic in da so gozdovi njihovi.«

Skupina vaščanov je nato zaustavila vse tri gozdarje in jih pozvala, da zapustijo gozdna tla. Vodila jih je k županu v Srednjo vas, kjer so kmetje zahtevali, da se sestavi zapisnik, ki ga je v županovi odsotnosti napisal občinski tajnik. Kmetje so zahtevali, naj se v zapisniku ugotovi, da niso storili trem gozdarjem nič žalega, marveč da so jim samo zabranili dostop v gozd, ki pripada njim.

O tem dogodku je ravnatelj Luckmann poročal okrajnemu glavarstvu v Radovljici, da so vaščani iz Studorja in Stare Fužine potem, ko so pregnali gozdarsko osebje KID iz gozdov, posekali znatne količine dreves ter da je potrebno preprečiti nadaljnje pustošenje in ugotoviti povzročeno škodo, izvajati provizorij in zlomiti odpor vaščanov ter odrediti komisijo z izdatno asistenco.

Luckmann je s to ovadbo in z nepreverjenimi navedbami sprožil intervencijo politične oblasti, ki je na podlagi Luckmannovega poročila menila, da pomeni obramba vaščanov vstajo proti oblastni naredbi, kar je po paragrafih 68 in 69 kazenskega zakona kaznivo.

Intervencija politične oblasti

Zaradi tega je prišel 18. julija 1871 v Staro Fužino okrajni komisar Albert pl. Javornik s štirimi orožniki in poklical krajevnega starešino Janeza Odarja k sebi. Ta je prišel, vendar ne sam, marveč v spremstvu dveh vaščanov. Komisar jim je razložil namen svojega prihoda in vsebino odredb provizija ter jim povedal, da bo šel z gozdarji KID v gozd, da bi jih vpeljal v službeno poslovanje.

Trije vaščani so odločno izjavili, da ne priznajo odredb provizorija in jih tudi ne bodo upoštevali, ker pripada gozd občini in ga jim Luckmann hoče na zvijačen način vzeti. Dodali so, da imajo lastnega zapriženega gozdarja in da gozdarskemu osebjū KID v nobenem primeru ne dovolijo, da bi hodili v gozd.

Odar je pripomnil, da tega, tudi če bi hoteli, ne morejo dopustiti, ker je v obeh vaseh 130 mož, ki tega ne dovolijo in bi jih pobili, če ne bi tako ravnali. Medtem se je bil eden od spremljevalcev, Franc Toman po imenu, oddaljil, a kmalu nato so začeli prihajati vaščani z vseh strani in po poročilu komisarja Javornika se je nabrala skupina 50 do 60 oseb, ki se je prignetla do komisije. Med seboj so kričali in žugali s pestmi, »da je gozd njihov in da družbeni gozdarji nimajo v njem ničesar opraviti in jih zato na noben način ne pustijo v gozd. Če bi hoteli s silo vdreti, pa jih bodo pretepli. Orožnikov se ne bojijo. Te bi lahko snedli na solati. Prav tako se ne bojijo vojaštva, ker izhaja iz ljudstva. Ne glede na to jih je pač mnogo in imajo tudi orožje. Če pride do spopada, pa naj teče kri.«

Jernej Goričnik je slišal kričati, »da ne bodo nikdar popustili, tudi če jim domove prodajo. Če se bo to zgodilo, se bodo izselili v Ameriko.« Zopet drugi je rekel, »da, če jih bodo spravili na beraško palico, naj jim okrajno glavarstvo izstavi dovolilnice za beračenje.« Po poročilu komisarja Javornika je zakričal Jernej Gašperin: »Tudi pri nas bo prišlo tako kot v Parizu, da bo eden padel čez drugega.«

Okrajni komisar na to ni poskušal priti v gozd. Ko je spredidel, da ne more premagati odpora domačinov in doseči svojega namena, je opustil vsako prizadevanje in odšel. Ker pa so gozdarji z orožniki še ostali na mestu, kjer je poslovala komisija, so se vaščani zbali ukane in so zato počakali še do njihovega odhoda. Zbrali so se deloma pri fužinah, deloma pa zadaj na hribčku in, kakor so rekli, le zato, da bi preprečili, da bi šli gozdarji v gozd.

Politična oblast je ves prizor ocenila kot zločin vstaje proti državni oblasti.

L. 1871 je prišel sam okrajni glavar pl. Wurzbach, da bi peljal gozdarje v gozd in komisijsko ugotovil storjeno škodo. Pred fužino zbranim vaščanom iz Studorja in iz Stare Fužine je v prisotnosti pooblaščenega konzulenta KID Johana Rotha, upravitelja bistriških fužin Valentina Gašperina, gozdarja Jerneja Goričnika in čuvajev Antona Grma in Jakoba Kavalarja pojasnil položaj in jih pozval, da prenehajo z nadaljnjim upiranjem.

Za zbrane vaščane je Tomaž Pekovc odločno izjavil, da se ne bodo nikdar pokorili začasnim naredbam in da ne bodo nikdar dovolili družbinim gozdarjem prihoda v gozd, ki je njihov. Končno je glavar odredil, naj gozdarji odložijo orožje, in odšel nato z njimi v gozd. Izjavil je, da jih bo ne glede na žuganje vpeljal v posle in opravil naročene poizvedbe, pa četudi mu bodo vaščani skušali to s silo onemogočiti.

Ta odločnost je sprva imponirala vaščanom in so ga pustili, da je mirno odšel z gozdarji v gozd, posebno, ker je starešina Janez Odar opominjal ljudi, naj bodo mirni.

Kmalu pa so se začuli glasovi: »Pojdimo za njimi in poženimo jih nazaj!« Ko so bili ljudje kljub temu še neodločni, pa je po navedbi priče Simona Rovnika prišel nekdo iz vasi, ki je zavpil: »Kam greste, možje? Svetujem vam, da gremo za njimi in da jih preženemo zlepa ali zgrda!«

Po tem pozivu je stekla gruča ljudi s »hura« klici za komisijo in jo po stranskih potih prehitela ter se postavila na Krštenici v bran. Ko je poldrugo uro kasneje prispel tja okrajni glavar z gozdarskim osebjem, so mu ljudje zaprli pot. Jakob Zupanc je z odobravanjem in soglasjem navzočih izjavil, »da družbini gozdarji ne smejo v gozd in da kmetje tega ne trpijo«. Medtem so kričali tudi ostali »nazaj z njimi«.

Okrajni glavar je ponovno prigovarjal, naj opustijo upiranje, in opozoril na kaznivost njihovega početja in na posledice. Kmetje so izjavljali, da pustijo okrajnemu glavarju iti v gozd in da ga bodo spremljali, toda gozdarjev KID ne puste v gozd. Glavar je moral slednjič, ko je uvidel, da se ne da nič opraviti in da je prigovarjanje brez haska, brez uspeha oditi.

Ta nastop vaščanov je oblast kvalificirala kot zločin vstaje po paragrafih 68 in 69 kazenskega zakona. Tega je bilo okrivljenih 24 vaščanov iz Studorja in iz Stare Fužine. Glavarstvo je spis odstopilo državnemu tožilstvu v nadaljnji postopek.

V Staro Fužino je prišel preiskovalni sodnik Rome, ki je 14 dni zasliševal vse udeležence nastopov, nato pa je sodišče odredilo aretacijo okrivljenih vaščanov. Da bi se oprostili preiskovalnega zapora, so vaščani po dr. Razlagu, odvetniku v Ljubljani, položili v hranilnih knjižicah in v zemljiških obligacijah ter v gotovini varščino v znesku 2.000 gld., da bi mogli ostati na svobodi. Preiskovalno sodišče je nato poslovalo do spomladi in je deželno sodišče razpisalo razpravo šele za 10. junij 1872.

Ko so kmetje od preiskovalnega sodnika zvedeli, česa so obtoženi, so sestavili deputacijo, ki je šla na okrajno glavarstvo v Radovljico, da izrazi obžalovanje vaščanov in pojasni, da niso imeli nikakega namena vstati zoper državne oblasti, da dogodke obžalujejo in prosijo, da se njihova izjava lojalnosti upošteva.

Izjava lojalnosti ni na stvari ničesar spremenila. Strah pred pariško komuno, ki je bila med izgredom v gozdu omenjena, je bil velik. Ne smemo pozabiti, da je v letu 1871 val stavk v Ljubljani med obrtniškimi delavci povzročal policijskim oblastem velike skrbi. Policija je preganjala urednika I. Železnikarja, o katerem je ugotovila, da je bil v času komune

v Parizu in da je tam sodeloval, ter je povsod videla strahove. Zato je sklenila, da je treba zlomiti odpor in prevratnost, ki sta grozila in se kazala od vseh strani. Bohinjski dogodek je oblastem prišel prav, da ga uporabijo kot zastrašilen primer proti vsem prevratnikom. Izdala je stroga navodila sodišču, kako postopati v primeru bohinjskega punta.

Proces proti puntarjem

Javno tožilstvo je obtožilo 62 vaščanov iz Studorja in Stare Fužine upora proti oblasti po paragrafih 68 in 69 kazenskega zakona. Razprava se je začela 10. junija s pisanjem generalij, ki je trajalo nad dve uri. Najprej je bil prečitan odlok o provizoriju, potem pa se je začelo zasliševanje posameznikov, ki je trajalo pet dni. Zasliševanje ni prineslo nobenih novih momentov. Obtoženi so pač priznali, da so se zbirali pred komisarjem in kasneje pred glavarjem, da pa je njihov odpor veljal le uslužbencem KID, ki jim hoče vzeti gozd. Cesarskim uradnikom in orožnikom niso hoteli nikoli oponirati. Dejanje so opravičevali s strahom, da bi jim odvzeli gozdove in s tem edino posest, brez katere ne bi mogli živeti.

Sodnemu dvoru je predsedoval deželnosodni svetnik baron Rechbach, člani pa so bili sodna svetnika Perko in Schmied, pristava Ulčar in Setina ter avskultanta Pamerja kot zapisnikarja. Tožbo je zastopal namestnik državnega tožilca dr. Kočevar, obrambo pa dr. P. Razlag. V dvorani je bilo polno občinstva in vsi obtoženci.

Po končanem zasliševanju je predsednik odredil, da vstopijo povabljene priče. To so bili Ivan Roth, pravni konzulent KID na Javorniku, upravitelj fužin Valentin Gašperin, gozdar KID Jernej Goričnik, gozdni čuvaj KID Anton Grm, kočijaž bistriških fužin Simon Rovnik, Johan Rozman, Smid in Jakob Logar, ravnalec v Stari Fužini. Priče so bile zaprisežene. Potrdile so izjave, ki so jih o treh dejanjih upora dale med preiskavo.

Slovenski narod poroča v številki 68 z dne 15. julija 1872 pod naslovom »Velika pravda«, da se je »prvosednik, baron Rechbach trudil lepo in pravilno govoriti, medtem ko se je votant Perko odlikoval z zelo surovim vpitjem na obtoženca, kakor bi bili njegovi sužnji«. Tudi slovenski govor prvosednika Rechbacha Perku nikakor ni ugajal. Ko je predsednik Rechbach vprašal nekega obtoženca: »Ali je to takrat bilo, ko se je tudi vršila dražba za lov?«, se je zarežal votant Perko: »A was dražba za lov, das versteht er ja nicht. Licitanta za jago, sagt man«.

To v ilustracijo takratnih razmer in odnosov na sodišču. Nato so prebrali več spisov, med katerimi sta bili najpomembnejši poročili okrajnega komisarja in okrajnega glavarja Wurzbacha o obeh dejanjih upora. Predsednik je z njima zaključil dokazilni postopek.

Namestnik državnega pravdnika dr. Kočevar je nato proglasil, da so dejanja dokazana in obtoženci krivi ter naj jih obsodijo na zaporne kazni od pet do deset let.

Argumenti obrambe

Za njim je dobil besedo zagovornik dr. Razlag. Svoj dveurni govor je dr. Razlag začel z besedami: »Prav obžalujem, da je gospod državni pravnik takoj v začetku svojega govora omenil, da so pred kratkim pri tej sodnji kaznovali isto hudodelstvo, zaradi katerega so navzoči na zatožni klopi. Vidi se, da je s tem hotel reči: 'Obsodite tudi te, da se bodo drugi enakih slučajev bali.' Jaz se moram proti takemu mnenju strogo zavarovati, kajti po pravnih načelih se ne sme nikogar kaznovati za to, da bi bil strašilo drugim, ampak se kaznuje samo po tem, kar je preiskava in končno obravnavanje dokazalo. Res, čuditi se moram, ako vidim 62 ljudi na zatožni klopi zaradi zločinstva, medtem ko so to ljudje varčni, pridni in sramežljivi, ki nobenega hudodelstva ne storijo, pri katerih se nikdar ne sliši, da bi bili kradli, o katerih se ve, da so zvesti in pokorni državljani, ki redno plačujejo svoje davke, kakor kje drugod na Kranjskem«.

Zagovornik je nato začel obravnavati pravne razmere v gozdovih Vogar in Voje. Ugotovil je, »da plačujejo posestniki iz Studorja in Stare Fužine zanje 90 gld. davka, medtem ko plačuje KID le 9,5 gld. Razmerje je torej kakor 8 : 90. In vendar se je KID tako vedla, kakor bi bila samostalnica teh gozdov, a ne kar je v resnici, le desetinska solastnica. Glede provizorija je očito«, — je izjavil zagovornik, — »da je bil napravljen le na korist KID, ker je njej prisodil prav iste in še večje pravice kakor posestnikom iz Studorja in Stare Fužine. Ugotovljeno je, da je KID po svojih nameščencih prva prekoračila meje provizorija in kršila njegove določbe, ker si je lastila les, ki ni bil njen. Kmetje so nastavili logarskega čuvaja, ki bi moral ravno tako veljati, ker je zaprisežen, kakor za kmečko tako tudi za družbino posest.«

Zagovornik je nato dokazal, kako nezanesljive so priče kot gozdar Goričnik, ki je v preiskavi trdil, da so kmetje posekali 3.000 dreves, pri glavni obravnavi pa je število zmanjšal na 1.100. Kmetje vsebine provizorija niso razumeli, ker je bil pisan v nemškem jeziku, ki ga nihče v obeh vaseh ne razume. Vladni organi so graje vredni, ker so tako malo skrbeli, da bi provizorij kmetom raztolmačili v domačem jeziku. Tudi organi, ki so jih poslali mirit kmete, so premalo tehtno delali. Kmetom bi bili morali stvar obširneje razložiti.

Predvsem bi bilo treba, preden so hoteli kmete podučevati, odstraniti fužinske gozdarje. Toda za to se ni nihče zmenil. In stvar so pretirali in politične oblasti niso v tem primeru ravnale s tisto pazljivostjo, s katero bi po postavah morale ravnati. Da so se kmetje bali, da izgubijo gozdove, je razumljivo, kajti ravno tak je bil primer z gozdom Komna, ki so ga s pravdo izgubili.

Zagovornik pribija, da so povabljene priče nameščenci KID, ki ne morejo popolnoma objektivno pričati. Opozarja sodni dvor na primer v Novem mestu, kjer je hotela graščina na dražbi prodati steljo v gozdu, ki so jo imeli pravico dobiti kmetje. Prišlo jih je 40 in zabranili so licitacijo in vendar jih sodnja ni obsodila.

Naravno je, da so se kmetje bali, da bodo izgubili svoje loge, kajti brez njih bi Bohinjci ne mogli živeti, saj največ časa preživijo v gozdu, kjer pasejo živino, žgejo oglje in pripravljajo drva. Mislili so, da sedaj KID, ki je kupila fužine in ki gleda samo na dobiček, ne bo imela nobene pomisleka več in bo vzela gozd.

Postava pravi, da, kadar koga obsodimo zaradi vstaje po paragrafu 68, 69, moramo dokazati, da je obtoženec osebo, ki se ji je zoperstavil, poznal kot cesarski organ. To je v tem primeru dvomljivo, ker so ljudje Javornika imeli za fužinarskega doktorja. Dr. Razlag pripominja, da je postava glede vstaje in kaljenja miru preostra, da datira iz dob, ko je bilo v Italiji in na Ogrskem več splošnih protidržavnih puntov. Takrat je bila strogost potrebna, ker je bilo cesarstvo v nevarnosti. V tem primeru pa tega gotovo ni bilo.

Kmetje niso nikdar sklenili, da bodo delali proti cesarskim oblastem, ampak so se uprli le proti gozdarjem KID. Tudi leta 1848 so bili ljudje ene misli za skupno stvar, ne da bi se bili poprej pomenili. Složno delovanje še ne kaže dogovora. Kmetje fužinskih gozdarjev niso pustili v gozd, gotovo bi pa bili pustili nepristranske državne organe. Zato zagovornik predlaga, naj obtožence kaznujejo le zaradi izgreda po paragrafu »312 kazenskega zakona, glede zločina vstaje pa naj se spoznajo nekrivimi«.

Razlag je grajal predvsem deželno zemljiško komisijo, da je izročila nadzor nameščencem privatne družbe, ki je sama kršila določbe provizorija in ki kot prizadeta ne more biti pri poslovanju nepristranska. Pribija, da so ves proces prav po nepotrebnem povzročili birokrati. Kljub grožnjam in izzivanju gozdarja Goričnika ni prišlo nikjer do fizičnega obračunavanja in telesne poškodbe. Za odnos do kmetov pa so odgovorni gozdarski organi družbe.

Ugotovil je, da je bilo v jezi in razburjenju izrečenih več besed, ki jih ne kaže kvalificirati kot upor, ker ni bilo nobenih takih dejanj, ki bi kazala na negativno razpoloženje prebivalstva do države. Ljudje želijo v miru gospodariti in uživati svoje pravice.

Odvetnik Razlag je s prepričevalno argumentacijo pobijal navedbe obtožnice in je ves njegov govor izzvenel kot ena sama obtožba proti pravim povzročiteljem delikta.

R a z s o d b a

Namestnik državnega pravdnika je v svojem govoru pobijal izvajanja obrambe, posebno glede na to, da kmetje niso poznali naredbe o provizoriju, češ saj so kmetje proti njemu vložili pritožbo, kar dokazuje, da so morali poznati vsebino naredbe. Priznava sicer, da so bili kmetje zaradi brezobzirnega postopanja družbinih gozdarjev in zaradi prizivjačene naredbe zaskrbljeni, da bodo prikrajšani glede svojih gozdov, vendar njihovega zagovora, češ da so bili v stiski, ki jim je jemala razsodnost, ne sprejema in je tako proti uporabi paragrafa 2 uvoda h kazenskemu zakonu.

Vztrajanje v odporu — je nadaljeval pravdnik — se je stopnjevalo pri vseh treh dogodkih, vaščani so se v polni meri zavedali, da bi morali

U r t h e i l.

Im Namen Seiner Majestät des Kaisers

hat das k. k. Landes- Gericht zu Laibach, als
 Gerichtshof in Grzeschna am 15. Juni 1872
 unter dem Vorstehe des k. k. L. G. Rathes Jos. v. Rechbach
 und in Gegenwart der k. k. L. G. Räte Carl Schmid und
von k. k. L. G. Räte Schetina, Utiar
 als Richter, dem des Schriftführers Anton Tauer

auf Grund des rechtskräftigen Schluss-
 beschlusses des 15. Februar 1872 Nr. 400 vom

Jakob Supanc v. g. Oder und Gjancijan
 v. g. Odersmann v. g. Odersmann im k. k. L. G. R. Laibach
 wegen Verbrechen an der öffentlichen Sicherheit am 15. 6. 69. 70
im 71. B. G.

in den Schlussabsatz verurtheilt wurde, über die am 10. Juni 1872 begonnen und am
15. Juni 1872 beendete mündliche Schlussverhandlung und die dabei von dem k. k.

Schreib- Stiftlichen Recevar

dem des Schriftführers L. Karlag

und des Schreibstiftlichen

gelesen worden ist

erkannt:

Jakob Supanc v. g. Oder: 37 Jahre alt, v. g. Odersmann,
 Vater von 4 Kindern, f. g. Odersmann in Grzeschna.

Valentin Oder v. g. Odersmann: 59 Jahre alt, v. g. Odersmann,
 Vater von 4 Kindern, f. g. Odersmann in Grzeschna.

Franc Gasperein: 37 Jahre alt, v. g. Odersmann, Vater
 von 4 Kindern, f. g. Odersmann in Grzeschna.

Matthias Sedja v. g. Odersmann: 37 Jahre alt, v. g. Odersmann,
 f. g. Odersmann in Grzeschna.

gamiš 1790 N. 9. mit Anweisung des d. d. 18 N. 9. l.
zum Personenbuche in der Provinz von je zwei
Jahren verpflügt mit einem Jochpfluge jeden
Monat;

Ignaz Sedja v. t. g. Ferjan gamiš 1790 N. 9.
mit Anweisung des d. d. 18 N. 9. l. zum Personenbuche
in der Provinz von zwei Jahren mit drei
Mandeln, verpflügt mit einem Jochpfluge jeden
Monat;

Johann Oder v. t. g. Heritar, Valentin Fortak,
v. t. g. Luliec, Geiger Dore v. t. g. Duloc, Jakob
Radic v. t. g. Lampert gamiš 1790 N. 9. mit
Anweisung in d. d. 18 N. 9. l. zum Personenbuche
in der Provinz von je zwei Jahren, verpflügt
mit einem Jochpfluge jeden Monat; - in ein

Josef Oder v. t. g. Katernik gamiš 1791 mit
Anweisung des d. d. 18 N. 9. l. zum Kaufe
des Personenbuchs in der Provinz von zwei
Monaten verpflügt mit einem Jochpfluge
jeden Monat;

Josef Logar v. t. g. Andry gamiš 1791 mit
Anweisung in d. d. 18 N. 9. l. zum Kaufe
des Personenbuchs in der Provinz von drei
Monaten verpflügt mit einem Jochpfluge
jeden Monat;

Urban Oder v. t. g. Peserik gamiš 1791 mit
Anweisung in d. d. 18 N. 9. l. zum
Personenbuche in der Provinz eines
Monates, verpflügt mit einem Jochpfluge,

Valentin Sejanec v. t. g. Tratnik, Georg
Gartner v. t. g. Lelucik gamiš 1791 mit
Anweisung des d. d. 18 N. 9. l. zum Personen
buche in der Provinz von je zwei Monaten,

10., 11. 62 bohinskih gozdarjev, kajzarjev in bajtarjev je moralo na zatožno klop
in bilo obsojenih na večmesečne in letne zaporne kazni

Jakob Lupanc etge Oder gummis 3.70 M.g.
mit Anweisung im d. 256 N. P. O. zum Hofe
des Hofmann Kuchner in der Summe von zwei
Jahren und drei Monaten, schließt mit vier
und fünfzig Jahren Monat;

Valentin Oder etge Solgan gummis 3.70 M.g.
mit Anweisung im d. 256 N. P. O. zum Hofmann
Kuchner in der Summe von zwei Jahren, was,
schließt mit vierundfünfzig Jahren Monat;

Franz Gasperein gummis 3.70 M.g. mit Anweisung
im d. 256 N. P. O. zum Hofmann Kuchner in
der Summe von zwei Jahren und sechs Monaten,
schließt mit vierundfünfzig Jahren
Monat;

Mathias Sedja etge Urban, Ulrich Rosacii

etge Petric, Johann Pehere etge Oder, Franz

Oder etge Breuel, Jakob Oder etge Stammkorn,

Barthelma Ivan etge Ivan, Johann Alinar

etge Traterski, Johann Gasperein etge Hlep

gummis 3.70 M.g. mit Anweisung im d. 256 N. P. O.

zum Hofmann Kuchner in der Summe von zwei
Jahren, schließt mit vierundfünfzig Jahren

Franz Tomian etge Tomauer gummis 3.70 M.g.

mit Anweisung im d. 256 N. P. O. zum Hofmann
Kuchner in der Summe von zwei Jahren und drei Monaten

schließt mit vierundfünfzig Jahren Monat;

Johann Pehere etge Aguter, Jakob Zmitok,

etge Meinitz, Valentin Alinar etge Ferere,

Thomas Leh etge Glazar, Jakob Lutek etge

Urban, Valentin Leh etge Marott, Caspar

Waxer etge Phevidel, Thomas Pehere etge

Serene, Kupfert (ange), Adrian Kuchner etge

Georg Oder etge Stauter, Simon Oder etge

Kuchner und Martian Kuchner etge Bulanc —

kot dobri državljani spoštovati zakone in jim biti pokorni ne glede na morebitne postranske razloge in na strah. Ves potek dogodkov pa kaže, da je obstajal hudoben namen obtožencev in da je upor pognal, kakor se vidi iz opazk in medklicev udeležencev, že globoke korenine in usmeril vaščane na to, da so izjavljali, da ne priznavajo več oblasti.

Na podlagi takega razmotrivanja je tožilstvo ne glede na to, da so obtoženci vsak namen upora očitno zanikali, menilo, da je hudobni namen dokazan. Nato je kvalificiralo krivdo posameznih udeležencev odpora na podlagi njihovih priznanj.

Tožilstvo je razdelilo vseh 62 obtožencev v sedem skupin: po tem, ali so sodelovali pri prvem, pri drugem ali pri tretjem nastopu oziroma pri več skupaj. Kot dokazne priče navaja vedno le konzulenta KID Rotha, gozdarja Goričnika in čuvaja Grma.

V prvi skupini, ki se je udeležila vseh treh dejanj upora, so bili štirje obtoženci, v drugi skupini, ki se je udeležila upora proti komisarju in okrajnemu glavarju, jih je bilo sedem, v tretji skupini, ki je nastopila proti gozdarskemu osebju KID in okrajnemu glavarju, sta bila dva. Prvega in drugega upora se je udeležilo 16 obtožencev, pri uporah proti okrajnemu glavarju jih je bilo 14, pri dveh uporih jih je bilo 12 in samo pri enem uporah 5 obtožencev.

Obremenilne okolnosti so bile taksirane po tem, ali se je posameznik udeležil upora proti nižji ali proti višji oblasti. Namestnik javnega tožilca je zato predlagal, naj obtožence kaznujejo z zaporom po paragrafu 70, in sicer v izmeri od 5 do 10 let. S tem je bila javna obravnava zaključena in je sodni dvor odšel na posvetovanje.

Po povratku v sodno dvorano je razglasil naslednjo rzsodbo:

»Hudodelstva vstaje obtoženi so krivi in se po paragrafu 68 in 69 k. z. obsojajo na težko ječo, kakor sledi:

Jakob Zupanc, pd. Odar, 37 let star, poročen, oče štirih otrok, polgruntar v Studoru, na 2 leti in 3 mesece težke ječe, poostrene z enkratnim mesečnim postom.

Valentin Odar, pd. Dovgan, star 59 let, poročen, oče štirih otrok, bajtar v Studoru, na 2 leti.

Franc Gašperin, star 37 let, vdovec, oče 1 otroka, gozdni čuvaj, Srenje pri Stari Fužini, na 2 leti in 6 mesecev.

Matija Sodja, pd. Urbanc, star 37 let, poročen, polgruntar v Studoru, na 2 leti.

Valentin Zupanc, pd. Tratnik, star 46 let, poročen, oče šestih otrok, bajtar in oglar na Stari Fužini, na 2 meseca.

Jurij Gartner, pd. Dolnik, star 57 let, poročen, oče 2 otrok, bajtar v Studoru, na 2 meseca.

Jernej Gašperin, pd. Štros, star 32 let, poročen, oče 4 otrok, bajtar na Stari Fužini, na 6 mesecev.

Anton Šest, pd. Polončnik, star 27 let, samski, bajtar in dninar na Stari Fužini, na 8 mesecev.

Jurij Pekovec, pd. Žetik, star 60 let, samski, oče 1 otroka, četrtgruntar na Stari Fužini, na 4 mesece.

Bohinjski punt

Janez Arhar, pd. Borštek, star 22 let, samski, sin posestnika na Stari Fužini, na 8 mesecev.

Lovrenc Urbanc, pd. Rihtar, star 19 let, samski, bajtarjev sin na Stari Fužini, na 7 mesecev.

Anton Urbanc, pd. Vampreč, star 70 let, poročen, bajtar na Stari Fužini, na 4 mesece.

Martin Zalokar, pd. Meščnik, star 55 let, poročen, oče 4 otrok, bajtar na Stari Fužini, na 5 mesecev.

Pavel Rozman, pd. Birt, star 48 let, poročen, oče 5 otrok, bajtar na Stari Fužini, na 5 mesecev.

Lovrenc Vrančič, pd. Skinder, star 31 let, poročen, oče 3 otrok, bajtar na Stari Fužini, na 5 mesecev.

Anton Urh, pd. Meklavc, star 22 let, samski, bajtar na Stari Fužini, na 4 mesece.

Alojz Kovačič, star 32 let, poročen, dninar na Stari Fužini, na 7 mesecev.

Andrej Odar, pd. Petrič, star 47 let, poročen, oče 3 otrok, polgruntar v Studoru, na 5 mesecev.

Matija Gašperin, pd. Hlep, star 60 let, poročen, oče 7 otrok, gostač v Studoru, na 6 mesecev.

Jakob Zvan, pd. Šest, star 38 let, poročen, oče 3 otrok, bajtar v Studoru, na 6 mesecev.

Tomaž Žmitek, pd. Mlinar, star 45 let, poročen, oče 3 otrok, bajtar in mlinar, na 5 mesecev.

Miha Langus, pd. Boltar, star 46 let, poročen, oče 6 otrok, bajtar na Stari Fužini, na 9 mesecev.

Urban Škantar, pd. Lenart, star 58 let, poročen, oče 6 otrok, bajtar v Studoru, na 5 mesecev.

Janez Cerkovnik, pd. Mežnar, star 32 let, samski, bajtar na Stari Fužini, na 8 mesecev.

Jernej Cesar, pd. Cesarjev, star 19 let, samski, bajtarjev sin na Stari Fužini, na 6 mesecev.

Janez Zupanc, pd. Tisov, star 27 let, samski, bajtarjev sin s Stare Fužine, na dve leti.

Jakob Arh, pd. Marinčič, star 52 let, samski, bajtar na Stari Fužini, na 6 mesecev.

Luka Škantar, pd. Fatov, star 44 let, poročen, oče 3 otrok, bajtar na Stari Fužini, na 6 mesecev.

Peter Logar, pd. Andrejev, star 26 let, samski, bajtarjev sin in vojaški dopustnik v Studoru, na 2 leti.

Janez Lončar, star 33 let, poročen, oče 2 otrok, dninar, Stara Fužina, na 7 mesecev.

Jožef Odar, pd. Mravljetov, star 27 let, kmečki sin na Stari Fužini, na 7 mesecev.

Nadalje so bili zaradi izvršene vstaje po paragrafih 68 in 69 k. z. kot neposredni storilci še obsojeni:

Ulrih Kovačič, na 2 leti

Johan Pekovec, pd. Ošin, na 2 leti

Franc Odar, pd. Brecel, na 2 leti
Jakob Odar, pd. Slamnik, na 2 leti
Jernej Žvan, pd. Žvan, na 2 leti
Johan Mlinar, pd. Traterski, na 2 leti
Johan Gašperin, pd. Hlep, na 2 leti
Franc Toman, pd. Tomanov, na 2 leti in 3 mesece
Johan Pekovec, pod. Agatov, na 2 leti
Jakob Smitok, pd. Mlečnik, na 2 leti
Valentin Mlinar, pd. Jerovec, na 2 leti
Tomaž Arh, pd. Glažar, na 2 leti
Jakob Cvetek, pd. Urbanc, na 2 leti
Valentin Urh, pd. Marolt, na 2 leti
Gašper Ražem, pd. Pekovšček, na 2 leti
Tomaž Pekovec, pd. Lorenc, na 2 leti
Ropert Cengle, na 2 leti
Jurij Odar, pd. Škantar, na 2 leti
Simon Odar, pd. Ražem, na 2 leti
Martin Ražem, pd. Bulovec, na 2 leti
Franc Sodja, pd. Ferjan, na 2 leti in 3 mesece
Johan Odar, pd. Koritar, na 2 leti
Valentin Cvetek, pd. Lukec, na 2 leti
Gregor Stare, pd. Bulovec, na 2 leti
Jakob Pavlič, pd. Lampret, na 2 leti
Jožef Odar, pd. Kvaternik, na 2 mesece
Jožef Logar, pd. Andrej, na 3 mesece
Urban Odar, pd. Posednik, na 1 mesec težke ječe, poostrene s postom.
Krivde pa sta bila oproščena:

Peter Cvetek, pd. Smukavec, star 41 let, poročen, kajžar v Stari fužini, ki je šel k svoji oglariji in se je na poti slučajno za trenutek ustavil pri fužini, ko je slišal o sporu, a je šel takoj naprej na delo, in

Jakob Cengle, pd. Tonc, star 53 let, poročen, bajtar v Studoru, ki je iz radovednosti prišel k skupini in je po komisarjevem odhodu takoj odšel dalje; po izjavah prič ni sodeloval ter je bil indiferenten.

Tako stroge in krute obsodbe obtoženi vaščani niso pričakovali. Razsodba jih je presenetila in potrla, ker so imeli zavest, da zločina upora, kakor ga je kvalificirala obtožba, niso zagrešili. Zato so vsi obsojeni pri odvetniku dr. Razlagu prijavili pritožbe na višje deželno sodišče v Gradcu.

Utemeljitev razzodbe

Sodni spis utemeljuje na sedmih polah postopek sodišča pri obsodbi in pri odmeri kazni. Uvodoma podaja historiat, v katerem navaja, da sta si svoječasno lastili pravice do teh gozdov tudi radovljiška in blejska gosposka. (Te navedbe v utemeljitvi razzodbe so bile popolnoma odveč, ker so bile gosposke že leta 1848 ukinjene in so se svojih pravic do gozdov Voje in Vogar odrekle oziroma jih niso mogle pred komisijo dokazati.) Nato navaja vsebino naredb o provizoriju in opisuje kazniva dejanja in odpor kmetov proti gozdarskemu osebju KID in pozneje proti

okrajnemu komisarju ter proti okrajnemu glavarju. Zagovarja postopek komisije glede naredbe o provizoriju, ki ni bila objavljena tudi v slovenskem jeziku. Priznava, da je bil provizorij izdan na prošnjo KID in da je gozdar Goričnik kršil naredbo s tem, da je nakazal tudi zdrava drevesa za posek.

Priznava grozilne izjave in izzivanje gozdarja Goričnika, ki je razjezil vaščane, vendar vztraja na tem, da je bil upor domenjen, čeprav priče tega niso mogle potrditi in je župan na smrtni postelji zapisniško potrdil, da ni bilo nobenih dogovorov za nastop proti oblasti.

Kot obremenilne okolnosti navaja predvsem to, da so po prvem uporu trdoglavo vztrajali in nadaljevali odpor tudi proti višjim organom oblasti, v čemer vidi njihov hudobni namen. Nato taksira vsak izrek in medklic, ki je padel med prerekanjem, kot obremenitev za obtoženca, ki ga je izrekel.

Kot olajševalne okolnosti priznava omejeno razgledanost vaščanov ter njih strah, da je njihova gozdna last v nevarnosti in da bodo v svojih pravicah, ki so zanje življenjskega pomena, prikrajšani, ker jim naredba ni bila pojasnjena v materinem jeziku.

Upošteva skesano priznanje in deputacijo ter izjavo o lojalnosti okrajnemu glavarstvu potem, ko jim je preiskovalni sodnik pojasnil, česa so obdolženi.

Upošteva tudi to, da so razen štirih vsi neoporečni in nekaznovani, medtem ko so štirje bili obsojeni zaradi manjših prekrškov po gozdnem oziroma po kazenskem zakonu.

Upošteva tudi visoko starost in mladoletnost nekaterih obtožencev kakor tudi dejstvo, da nekateri skrbijo za številne družine. Sodišče je na podlagi tega menilo, da je upravičeno uporabiti določbo 286 kpr. oziroma paragraf 54 k. z., ker pričakuje, da se bodo obtoženci poboljšali.

Kot obremenilno okolnost upošteva, da je srenski gozdni čuvaj Franc Gašperin prišel s puško na Krstenico, pri Johanu Zupancu, da je zmerjal čuvaja Grma z »biričem«, pri Ulrihu Kovačiču, da je izjavil: »Za danes ste opravili zlepa, drugič vas bomo zgrda«, pri Jakobu Odarju, da je hotel čuvaju Antonu Grmu odvzeti puško, pri Francu Tomanu, da je bodril gručo »le dajmo jih«, pri Valentinu Mlinarju, da je zaklical: »Ne priznamo te pravice. Tudi mi imamo orožje. Žandarje bomo snedli v solati« itd.

Za Franca Sodjo pravi razsodba, da je bil glavni pobudnik in da je še dan pred 17. julijem rekel čuvaju Grmu, »naj napravijo oporoko, če bi še enkrat prišel prenočit v kočo na Voskim«, nadalje, da gozdarji »ne smejo v gozd«, če bodo uporabili silo, »nas bo prišlo še več«. Jakobu Arhu so upoštevali dvomesečni preiskovalni zapor, o Jerneju Gašperinu razsodba navaja kot obremenitev njegov klic: »Tudi pri nas bo še tako kot v Parizu!«

Končno je sodišče upoštevalo pri Urbanu Odarju, pd. Posodniku, da je spremljal gručo le do Stare Fužine.

Glavne zahteve obrambe, da naj dogodke kvalificirajo kot izgrede, sodni dvor ni upošteval.

Visokovrstno poveljsko povelje
Kraljevine i. k. deželne sodnije
~
Ljubljani.

Prisrčno varstvo št. i. k. dež.
sodnije v Ljubljani od 9. Decbra 1. l.
№ 8381 Prof. je danas in sinici
izročena in sprotovanjem sprejeta.
Kakor velj; je Bohinjec z veseljem
pobral cesarske besede in rad vtagal
cesarski postoi; kovanu lako smo mi
podpisani s hvalečnom srcem sprejeli
visoko varstvo in zdaj rajet izročimo
besede: vsakemu pravilu in utahu
št. deželne sodnije precej potkovati biti.

Tudi pričakujemo od naslednje
visje sodnije, da nam narodi pri-
merne varstvene koncije in nam
seus priložnost potkaje, da se slišimo
vredne v res slovjinega kovanja -
in lora; je željno prosimo:

Naj slava i. k. dež. sodnija
miloščino z nami ravna in če le pri
poslednem vrotku zadolžena v pre-
iskalno je čó done - prosimo potpodi

2) nami, kot :

- 1) nisoma nevarni ljudskoloviti,
- 2) nočimo v pravih gospodov sodnikom
naštetih budi,
- 3) smo poročniki golovi in potlačni, po
sestah rimski, kar ko po snogu kamorom
naš sodni lukajski razlužek denarjav,
da svojim ljudi kaudat z usakdanom
delam priobemo,
- 4) je naša prava domača in danga
nevarna ali že prazbana

in 20, 5, zapremo se budo kazen; kot stroiti
so drage, dolo je kazenski - strasi
že katološke - in strah in kabal
je napravila strasne čede + vrtičke
kifuzno bolezen. Že smo enega
kazenjnik: Lorenca Cvetkovičevy
pokopali in zdaj že leži tudi Marko
Kazen nevarno belan - vsem slupaj
je samo v Podstodam v 24 hišah že
ier 30 nalifar bolnih. -

Matere žene žalujejo, strasi jekajo
ke glavo klis: "Smilite se nam!"

Starofuzine 21. Septembra 1891

+ Mat. Kavaič	+ Jakob Pucelj	Jernej Zvan
+ Martin Kacen	+ Jakob Lupanc	Janez Pekarič
+ Gaspet Kacen	+ Valantodar	Simon Peter
+ Val. Cvetkovič	+ Ingar Klav.	+ Janez Japarin
+ Johan Odar	+ Janez. P. Klav.	+ Janez Pekar
+ Marija Sadja	+ Procul Cengle	+ Janez Pekar
+ Georg Odar	+ Jakob Paulič	+ Jakob Odar
+ Val. Krtanj	+ Janez. P. Klav.	+ Janez Pekar
+ Fran. Sadja	+ Val. Krtanj	+ Jakob Smilok
	+ Janez. P. Klav.	

Priziv obsojenih

Sodba je bila dostavljena dr. Razlagu 26. junija, in prizivni rok je potekel 3. julija. Dr. Razlag je v tem času sestavil prizivni spis, ki obsega 10 pol. V njem je navedel predvsem, da bi bili morali oblastni organi skrbeti za to, da bi bila naredba o provizoriju objavljena v deželnem jeziku in raztolmačena prizadetim. Poudarja, da o upor in vstaji v duhu zakona, ki je bil sestavljen ob dejanskih protidržavnih borbah na Ogrskem in v Italiji, ni bilo niti govora. Bohinjci so mirni ljudje in dobri gospodarji in nihče izmed njih ni želel nastopati proti oblasti. Župan sam je odredil Franca Goričnika, naj spremlja člane komisije v gozd in nazaj, kakor je ta tudi storil. V ramsodbo so se popolnoma brez potrebe vmešavale gosposke z Bleda in fužine iz Bistrice, ki niso imele nobene pravice več do gozda

Obtoženci so preprosti gorjanci, ki niso bili kos rafiniranim pravnim zastopnikom mogočne industrijske družbe. Treba je upoštevati pomanjkanje izobrazbe in to, da je gozd eksistenčna potreba vaščanov in da so bili izzvani. Za opravičilo ravnanja je dovolj tehničnih razlogov, ki jih je treba v okviru uvodnih določb zakona upoštevati, vsak hudobni namen pa je izključen. Bohinjci niso nikdar dali povoda za upor proti oblastnim naredbam. Sodnija le domneva, da je bil dogovor sklenjen, kar pa nikakor ni dokazano. Zadevna priča Johan Rozman je v službi KID in je ravno tako pristranski kakor gozdar Goričnik in Valentin Gašperin, ki sta trdila, da ima bistriška fužina lastne oglarje v gozdu Voje in Vogar, medtem ko so preiskava in sodni spisi dokazali ravno nasprotno.

Konzulent Roth je sam priznal pri zaključni obravnavi, da je KID opustila vse prejšnje neizvedljive in neutemeljene zahteve glede Vogarja in Voj in je ostala samo Stara Fužina kot delna solastnica teh gozdov. Roth je kot priča sam priznal, da se obtoženci niso niti z besedami opirali na silo, temveč so samo rekli, da ne puste gozdarjev KID v gozd. Nihče se ni dotaknil gozdarskega osebjaja in nobenega fizičnega nasilja ni bilo. Franc Gašperin je bil navzoč le kot zapriseženi čuvaj srenje in ni nikjer sodeloval. Konzulent Roth je sam izdal, kako KID upošteva provizorij, rekoč, naj »naše pravice vržemo pod klop«. Zaradi tega so pač ostreje ravnali.

Proti državnim organom ni bilo ničesar storjenega. Edini obtežilni moment je bilo zadrževanje gozdarjev, da ne smejo v gozd. Obtoženi so svoje dejanje obžalovali in prosili, naj se upošteva, da niso nikdar pomišljali na odpor proti cesarski oblasti.

Višje deželno sodišče v Gradcu je dne 27. avgusta pod št. 6832 ramsodbo potrdilo, vendar je tistim, ki so bili obsojeni na dve leti in čez, zmanjšalo kazen za eno leto. Obenem je odredilo, da morajo nastopiti zaporno kazen najkasneje 25. novembra 1872.

Odmev sodbe v javnosti

Ramsodba je kmete na Gorenjskem močno potrla. Kazen je bila zato tako kruta, da bi zlomila ne samo odpor Bohinjcev, marveč tudi vseh drugih gozdnih upravičencev v radovljiškem okraju in v tržiški okolici,

ki so trdovratno branili svoje gozdne pravice. Za svoje gozdove so se borili tudi prebivalci iz Žirovnice, iz Tržiča in iz Gornjesavske doline. Kruta razsodba je imela v javnosti močan odmev in Slovenski narod je v dveh številkah objavil dva kritična članka, ki značilno izražata javno razpoloženje o tem vprašanju.

V prvem članku z dne 19. oktobra opisuje razmere v velikem gozdnem kompleksu na Jelovici, za katero so se potegovale občine, gosposke in državni gozdni erar. Člankar pravi: »Vsi ti segajo brezobzirno v gozd. Gozdni erar, ki si prisvaja glavne pravice, je ob priliki cenil posekan les na 60 do 80 tisoč goldinarjev, nato pa ga je prodal KID za 4.000 gld., ne da bi vprašal sointerese in državni zbor.

Ako sekvestracijska naprava nima pravne podlage in povzroča zaradi tega stiske in nevolje, je gotovo podelitev začasnega nadzora gozda na Jelovici KID nepolitična in zelo pristranska. Ostali dve stranki sta se morali čutiti užaljeni že samo zato, ker se je bati, da se ne bi upravnna funkcija za pridobljena posestva zlorabila, da bi KID gozde iztrebila in bi potem puščo izročila onim, ki imajo služnostne pravice, ker bo KID iz gozda kolikor mogoče koristi iskala.

Sekvestracijo Jelovice so tudi na sosednje gozde raztegnili brez vsakega vzroka. Okrajni glavar je preiskoval najbolj malenkostne potrebe kočarjev in je po svoji modrosti določeval posameznim hišam, koliko lesa in drv pri gospodarstvu potrebujejo. Oni, ki so stvar umeli, so se smejali okrajnemu glavarju. Vsi pa, ki imajo pravice do lesa, so postali hudo nevoljni. Povod in namen sekvestracije in provizoričnega nadzorstva je bil umno gospodarjenje z gozdi, katere so poprej kmetje obropali.«

V naslednjem članku z dne 22. oktobra pa piše Slovenski narod, da je poprej v gozdih Vogar in Voje med Bohinjskim jezerom in Triglavom vladal rajski mir in pokoj. »Veselili so se planšarji, planšarski pastirji in drvar ter oglar sta se prosto in radostno gibala. Sedaj pa začenja tu trpljenje Bohinjcev. Deželna sodnija je po izvršeni preiskavi proti vsej občini postavila 62 posestnikov za zatožno klop zaradi zločina vstaje. Usodepolen zločin.

In pravi vzrok temu je nerazumna sekvestracija in prizvižajeno provizorično nadzorstvo. Vsakdo ve, da so občine prej z gozdi popolnoma svobodno ravnale. Sedaj pa še najmanjšega gozdnega prirastka brez dovoljenja provizorične oblasti vzeti ne smejo. Kdor je bil doslej vaju neomejeno rabiti svojo lastnino, brez gosposke jemati les iz gozdov, temu je gotovo težko, če naenkrat niti vejice iz gozda ne sme vzeti. Sekvestracijska naredba je napravila v tem oziru najslabši vtis in povzročila upor. Vsekakor so take naredbe, kakor jih je vlada upeljala v Bohinju, pripravne zbuditi prizadevanje, da se obhodi ograja takih predpisov.

Prebivalstvu v Bohinju je bila pokornost postavi najvišje načelo in spoštovanje gosposke prva dolžnost. Ali ne mora se možu, ki hudodelstvo samo v takih činih vidi, katere tudi morala prepoveduje, zameriti, ako ne razume, da mora biti kazni vredno, če se protivi naredbam, katere so naenkrat nasprotne njegovim lastninskim pravicam. Tako pa se

godi vsled nepravilnih vladnih naredb zločin za zločinom in razen drugih od poprej je bilo obsojenih 59 poštenih Bohinjcev zaradi vstaje na več let težke ječe in plačanja sodnih stroškov in obsojeni morajo vsled sodnijskega ukaza kazni takoj nastopiti. Vse to so zakrivali nerazumni birokratje z nepolitičnimi svojimi naredbami.« Članka sta bila zgovoren dokaz javnega mnenja.

Akcija deželnega zbora za pomilostitev Bohinjcev

Kljub delnemu znižanju kazni branitelju dr. Razlagu zadeva ni dala mirovati. Kot deželni poslanec, ki je bil izvoljen v škofjeloškem, v kranjskem in trziškem okraju, je zato začel v deželnem zboru akcijo za pomilostitev obsojencev. Na seji dne 7. novembra 1872 je izčrpno obrazložil položaj obtožencev in motive za njihovo ravnanje. Dosegel je, da je deželni zbor na predlog odseka za prošnje predlagal dne 27. novembra plenumu, da pošlje cesarju prošnjo za pomilostitev po čl. 294 kazenskega postopka, kakor je bilo že ljubljansko deželno sodišče priporočilo višjemu sodišču.

Zanimivo je, da se je v imenu nemške veleposesti priključil akciji in glasoval za pomilostitev tudi radovljiški grof Hiacint Turn-Valsassina, ki je izjavil, da ima v splošnem načelne pomisleke proti pomilostitvenim predlogom, vendar meni, da se je treba to pot izjemoma zavzeti za obdolge, ki so, če ne v opravičljivi, pa vsaj v razumljivi zmoti ravnali, prestopke uvideli in je bila njihova renitentnost kratkotrajna in neškodljiva. Turn je glasoval za nujnost predloga. Poslanec Ivan Murnik, ki je zastopal v deželnem zboru Radovljico, Trzič in Kamnik, pa se med vso razpravo ni oglasil k besedi.

Dr. Razlag se je zavzel tudi za ureditev gozdnih razmer na Jelovici, kjer je bilo 19.000 oralov gozda. KID je tam dala zaščiteni del gozda na bohinjski strani posekati in s tem povzročila, da je kamenje, pesek in blato s hribov zasulo spodaj ležeče travnike in njive in so morali lastniki več tednov odvažati naplavljeni material. Dr. Razlag je takrat dosegel, da je bil pri deželnem zboru ustanovljen sedemčlanski gospodarski odbor, ki se je posvetil posebno gozdnemu gospodarstvu in deloval na tem, da prodajo kose jelovških gozdov posestnikom v bližnji okolici fužin in naselbin na letna odplačila in jim tako ustvarijo solidno gospodarsko podlago.

Vaščani iz Studorja in iz Stare Fužine so nato izbrali deputacijo, sestojeko iz Jerneja Gašperina, Tomaža Pekovca in Urbana Kovačiča, ki so skupaj z načelnikom srenje odšli na Dunaj ter zaprosili za avdienco na cesarskem dvoru, da bi dosegli pomilostitev. Sprejem v avdienco je posređoval dr. Pogačnik na Dunaju. Toda Dunaj je posređoval čez dalj časa — prepozno.

Epilog

Pri nastopu bohinjskih kmetov ni šlo za vstajo ali upor, marveč za obrambo prizadetih lastninskih pravic. Namesto da bi bili razsodili o lastninskih pravicah kmetov, so poverili na prošnjo ravnatelja Luck-

manja nadzorstvo in izkoriščanje gozdov KID, kmete, ki so proti temu ugovarjali, pa na Lukmannovo ovadbo obdolžili upora in vstaje.

Namesto da bi bili razveljavili prizivjačeno naredbo o provizoriju in premestili izzivajočega gozdarja ter ga kaznovali zaradi kršitve naredbe, so samoobrambo vaščanov krstili za upor proti oblastem in vstajo proti državi.

Politične oblasti, ki bi bile morale preveriti Luckmannovo ovadbo, tega niso storile. Ugovor kmetov jim je bila dobrodošla priložnost, da uprizorijo proces, v katerem je bilo 60 moških občanov, ki so v razburjenosti in strahu za skupno lastnino zaprli pot gozdarjem KID v gozd, obsojenih za zločine, ki jih dejansko niso storili niti jih niso nameravali storiti.

Med obsojenimi so bili sami bajtarji, kajžarji in dninarji, ki so z naporim delom v gozdu služili svoj kruh in jim je Luckmann jemal še zadnje, od česar so živeli.

Oblast je vedela in slišala, da kmetje niso nastopali proti njenim organom in ustavi, pa je vseeno vztrajala na eksemplaričnem kaznovanju. Zahtevala je slepo pokorščino fevdalni birokraciji in njeni samovolji. Vprašanje služnosti za gornjo bohinjsko dolino so zavlačevali še celo desetletje. Urejeno je bilo za Srednjo vas komaj leta 1879 in za Staro Fužino leta 1880.

VIRI

Sodnijski spisi v arhivu kmečke zadruge Stara Fužina iz razdobja 1856 do 1880. Sodba deželnega sodišča z dne 15. junija 1872 proti Jakobu Zupancu in tovarišem zaradi vstaje in upora.

Koncept priziva dr. Razlaga dne 3. junija 1872 na višje deželno sodišče v Gradcu. Potrditev razzsodbe po višjem deželnem sodišču v Gradcu dne 27. avgusta 1872, štev. 6822.

Spisi o zbiranju denarja za polaganje varščine za pripornike.

Konvolut beležk o zasliševanju prič pri glavni obravnavi.

Pisma župnika Zvana iz Srednje vasi dr. Razlagu.

Račun dohodkov in stroškov srenje Stara Fužina.

Slovenski narod z dne 15., 18. in 20. junija 1872.

Laibacher Zeitung z dne 15. junija, štev. 135, str. 974; z dne 18. junija, štev. 137, str. 988, z dne 21. junija, štev. 140, str. 1005.

Dr. Rudolf Kyovski, Stavke ljubljanskega delavstva v letih 1871 do 1874 in ustanovitev prvih sindikatov. Kronika 1955, str. 150 do 160.

Zgodovina železarstva na Gorenjskem (rokopis Ivana Mohoriča, strani 301, 308, 350 in 357).

Slovenski narod z dne 19. in 22. oktobra 1872, štev. 121 in 122.

Obravnave deželnega zbora za Kranjsko iz leta 1872; stenografski zapisnik seje z dne 7. novembra in 24. novembra.

Fascikel gozdne služnosti KID v arhivu železarne.

Laibacher Tagblatt z dne 1. septembra 1871.

Zavrnitev pritožbe blejske gosposke proti odločbi deželne odvezne komisije z dne 2. julija 1870.

Odlok o ureditvi gozdnih služnosti za Srednjo vas iz leta 1879.

Odlok o gozdnih služnostih za Staro Fužino iz leta 1880.

Statistično poročilo trgovske in obrtniške zbornice v Ljubljani za leto 1870, stran 236 in 263.

ZUSAMMENFASSUNG

DER AUFSTAND IN BOHINJ

Die Grundbesitzer in Stara Fužina und in Studor besaßen kleine Waldgegenden, namens Voje und Vogar. Die Krainische Industrie-Gesellschaft nahm davon ein Zehntel in Besitz. Einstweilen standen die genannten Wälder unter ihrer Aufsicht und sie hatte auch das Recht, den Waldbesitz zu exploitiieren. Damit waren die Bauern sehr unzufrieden und missträuisch. Sie hatten die Angst, expropriert worden zu sein, weil sie von Revierförstern der Krainischen Industrie-Gesellschaft so grob behandelt und sogar bedroht wurden.

Im Kampf für das Eigentumsrecht haben die Bauern den Förstern der Krainischen Industrie-Gesellschaft verboten, ihre Wälder zu betreten. Da gerieten sie in Streit, so dass der Bezirkshauptmann vermitteln musste. Wennauch niemand verletzt wurde, reichte die Krainische Industrie-Gesellschaft gegen die Bauern eine Anklage ein, sie wollten einen staatsgefährlichen massenhaften Bauernaufstand ausführen.

Wegen dieser Anklage wurden 62 unschuldige Bauern zum Gericht geführt. 600 Bauern wurden schuldig gesprochen, davon 31 hinter Schloss und Riegel gebracht für zwei Jahre, die andern aber von 4 Monaten bis zum ein Jahr. Trotz der begründeten Berufung — hat das Oberlandesgericht in Graz das ausgesprochene Urteil bestätigt. Die Absicht der Verurteilung war, die widerstrebenden Bauern aus Krain aufzuschrecken und ihren Widerstand zu brechen.

Der Landtag und die Delegierten aus beiden Gemeinden intervenierten beim Kaiser in Wien, aber die Intervention ist zu spät angelangt.

Die Bauern haben die Strafe fast schon bestanden.

Spomenu delavcev, ki so vgradili svoja življenja v železnico Schwarzach—Beljak (Celovec)—Jesenice—Gorica—Trst v prvih letih našega stoletja.

Miha Klinar

VELIKO GRADBIŠČE

Uvod

Čeprav so o gradnji nove železnice, ki bi povezala notranjeavstrijske predele nekdanjega podonavskega cesarstva s Trstom, začeli razmišljati že kmalu po zgraditvi železnice Dunaj—Maribor—Ljubljana—Trst, so se tega resneje lotili šele v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, ko je v Avstriji prišel na oblast nemški liberalizem in sprožil v še vedno polfevdalni monarhiji nagel razvoj kapitalističnega gospodarstva. Banke so rasle kakor gobe po dežju, gradili so nove tovarne in razširjali stare, projektirali in gradili železnice in si prizadevali, da bi dohiteli kapitalistični razvoj zahodnoevropskih držav.

Kratkotrajno Hohenwartovo konservativno ministrstvo ga ni zavrlo, saj se je že v letu svojega nastopa (1871) moralo umakniti ministrstvu nemškega liberalca Adolfa Auersperga (1871—1879), ki je v skladu z nemškim liberalnim programom preosnovalo volilni sistem tako, da so imeli Nemci, ki so bili v monarhiji v manjšini, zopet večino v parlamentu in popolno oblast nad slovenskimi podaniki, da je omejilo nekatere posebne pravice katoliške cerkve, reformiralo davkarstvo, nakupilo za državo železnice, pospeševalo bančništvo, uredilo carinske tarife in prepustilo podjetnikom popolno svobodo v snovanju novih podjetij in izrabljanju delavstva. Zato ni čudno, da je že leta 1871 na področju monarhije bilo ustanovljenih 54 novih bank, v nova podjetja in v razširitev že obstoječih kapitalističnih podjetij in družb pa so kapitalisti vložili več kot dve milijardi goldinarjev kapitala.

To dejstvo, predvsem pa še omogočeno brezobzirno izkoriščanje in izrabljanje delavstva, je pospešilo nekontroliran, nenačrten in nagel razvoj kapitalističnega gospodarstva v Avstriji in povzročilo preobrat v gospodarskem in političnem življenju monarhije.

Tak je bil vzpon, temelječ na brezobzirnem izkoriščanju, ki ga liberalna zakonodaja ni ovirala. Industrijska podjetja in družbe so se širile. Bil je čas, ko so cvetele špekulacije in goljufije, med katerimi so bile nekatere tako očitne, da jih tudi oblast ni mogla prikriti. Značilna za to dobo je izjava nekega dunajskega liberalca, ki je rekel, da »z moralnimi

reki, kaj je pravično in kaj ne, ni mogoče graditi železnic«. V tem času je stekla tudi železnica Ljubljana—Jesenice—Trbiž—Podkloster—Beljak (gorenjska 1870 in ziljska železnica 1873), nastajali pa so tudi prvi projekti za novo alpsko železnico, ki naj bi povezala avstrijske alpske pokrajine s Trstom, obenem pa preusmerila tudi bavarski, švicarski in sudetski gospodarski prekomorski promet namesto preko Benetk in Genove oziroma preko nemškega pristanišča Hamburga na Trst in tako postala nov vir za bogatenje vladajočega razreda v podonavski monarhiji, obenem pa še pomagala uresničiti nemški nacionalistični politični cilj: germanizacijo tako imenovanega »nemškega mostu na Adrijo«, torej slovenskega ozemlja.

Toda ta proga je tedaj ostala samo pri načrtih. Kapitalizem z neenakomernim gospodarskim razvojem in s svojim zakonom ponudbe in povpraševanja nosi s seboj neizogibna obdobja gospodarskih kriz, značilnih za sleherno kapitalistično gospodarstvo. Tako je nagli, nekontrolirani in nenačrtni razvoj avstrijskega kapitalizma že po dveh letih svojega vzpona povzročil prvo veliko kapitalistično gospodarsko krizo v monarhiji, ki je zaradi poloma dunajskih bank prešla v zgodovino pod imenom »Wienerkrach« in ki je že s svojim prvim sunkom povzročila bankrot mnogih bank in industrijskih podjetij, dejansko vrednih več kakor tristo milijonov goldinarjev, a zaradi bankrota prodanih na dražbi za skoro nepomembno ceno. In kakor sleherna kapitalistična gospodarska kriza je tudi ta kriza, ki je trajala s krajšimi presledki vse do devetdesetih let prejšnjega stoletja, povzročila veliko brezposelnost in splošno obubožanje delovnih ljudi. Posledice so se pokazale tudi na vasi, kjer je padanje kmetijskih cen pritiskalo na manjše kmete in jih z bobnom spremenjalo v brezposelni proletariat, ki mu kakor v sleherni kapitalistični gospodarski krizi ni kazalo drugega, kakor da gre s trebuhom za kruhom — v westfalske rudnike ali čez ocean v Ameriko. To je čas največje slovenske emigracije, do katere je prišlo zaradi »Wienerkracha« in kriz, ki so »Wienerkrachu« skoro leto za letom sledile.

Leta 1871 mnogo obetajoči kapitalistični industrijski razvoj se je torej že konec leta 1873 zataknil. Mnogi načrti novih podjetij so propadli in marsikatero zamisel, ki so jo hoteli uresničiti, so morali odložiti ali pa jo preložiti na nedoločen kasnejši čas. Med temi so bili tudi načrti za novo povezavo centralnih avstrijskih dežel s Trstom, ki je v tem času v primerjavi z razvojem nemškega Hamburga ali italijanskih Benetk in Genove še bolj zaostal in so mu postala nevarna celo črnomorska in egejska pristanišča, čeprav so v letih 1868—1883 investirali v razširitev tržaškega pristanišča 20 milijonov guldo (Vir: Rabl, Triest, str. 262), da bi mu zagotovili konkurenčno zmožnost z drugimi evropskimi čezmorskimi pristanišči. Toda izgradnja novega pristanišča z zmogljivostjo 1,680.000 ton blaga na leto še ni zadoščala za nov razcvet Trsta in za uspešno konkurenco z drugimi evropskimi čezmorskimi pristanišči. Zagotoviti mu je bilo treba zaledje alpskih dežel monarhije, Švice in Nemčije. Zato vprašanje alpske železnice ni prenehalo biti aktualno in so zato o njem nenehno razpravljali in šele po trintridesetletnem razpravljanju in prerekanjih okrog projektov (bilo jih ni nič manj kot

Veliko gradbišče

dvajset) so začeli uresničevati projekt za to povezavo (Salzburg — Schwarzach — St. Veit — Böckstein — turski predor — Mallnitz — Spittal na Dravi — Beljak — Področčica (Celovec — Področčica) — karavanški predor — Jesenice — Bohinjska Bistrica — bohinjski predor — Podbrdo — Gorica — Opčine — Trst).

Projekt

Dolgoletna razpravljanja in prerekanja o projektih, obarvana z lokalnimi interesi, so uresničenje smelega zamisli o gradnji alpskih železnice končno postavila v prvo desetletje našega stoletja (1902—1909). V vseh pristojnih krogih so si bili do leta 1900 edini v tem, da je železnica nujno potrebna za tranzitni, predvsem internacionalni promet in za približanje notranjeavstrijskih dežel morju. Prav tako so se strinjali, da je razvoj Trsta, edinega prekomorskega avstrijskega pristanišča, nujen, saj je v tem času zaradi neugodnih gospodarskih in političnih razmer v monarhiji že močno zaostal za Benetkami, Genovo in Hamburgom, ki so se razvijali in gospodarsko krepili predvsem na račun srednjeevropskih gospodarskih središč. Ta bi se v primeru, če bi bila zgrajena železnica na Jadran, prav gotovo močnejše naslonila na Trst. Poudarjali pa so tudi, da bi nov gospodarski razcvet Trsta preprečil gospodarsko in politično odtujitev tega mesta Avstriji. Zagovorniki turskega, karavanškega in bohinjskega projekta so navajali še naslednja dejstva:

14. Karavanški predor s koroške strani

»Izgradnja predloženega projekta bi gospodarsko dvignila alpske kraje, ki so bili doslej zapostavljeni v primerjavi z drugimi, zaradi železniškega omrežja gospodarsko razvitimi pokrajinami.

Prebitje Tur, Karavank in bohinjskih gora z železniškimi predori bi pomenilo tudi razvoj lokalnega prometa, lesne industrije in trgovine ter trgovine s čebelami kakor tudi osebnega prometa in turizma v teh krajih in njihove povezave in vključitve v gospodarsko dejavnost in razcvet in severa.« (Rabl, Die neuen Alpenbahnen, XII.)

Toda vihar različnih interesov in mišljenj se še vedno ni polegel. Stevilne prošnje, resolucije in brošure, ki so izhajale za in proti tursko-karavansko-bohinjskemu projektu, bi bile najbrž še in še izhajale, državniki, strategji, trgovci, strokovnjaki, mestni in deželni zbori bi bili še in še razpravljali, ko bi se Koerberjeva vlada leta 1900 ne bila odločila in ne bi bila postavila omenjenega projekta pred parlament.

Parlament naj bi se izjasnil, ali je za gradnjo predloženega železniškega projekta ali pa za gradnjo vodnih prometnih kanalov Donava — Vltava — Laba in Donava — Odra — Laba, torej kanalov, ki bi bili samo v prid Hamburgu in hamburškemu pristanišču na še večjo škodo Trsta. Razumljivo, da se je parlament izjasnil za gradnjo železnice, vlada pa je lahko začela razpravljati o posameznih točkah projekta.

Turska in pyhrnska železnica

Turska železnica naj bi bila podaljšek železnice München — Salzburg — Schwarzach in naj bi preusmerila tranzitni promet jugozahodne Nemčije in Bavarske na Trst zlasti za blago, namenjeno v severno Afriko, na bližnji vzhod in skozi sueški prekop v Azijo, v vzhodno Afriko in v vzhodnoameriška obalna mesta. Trasa železnice naj bi se odcepila na progi Salzburg — Wörgl pri postaji St. Veit (591 m nadmorske višine) in se vzpenjala skozi Gasteinsko dolino (Gasteiner-Tal) do Tur. Na 33,8 km dolgi progi med Schwarzach — St. Veitom in Böcksteinom naj bi premagala višinsko razliko 580 m.

Ne bom našteval podrobnosti o tej progi, omenil bom le glavno oviro, ki je čakala graditelje na poti proti jugu. To je bil predor skozi Ture, ki so ga začeli graditi poleti 1901 in ki je s svojimi 8,52 km najdaljši predor na progi Salzburg — Trst. V tem predoru proga doseže tudi svojo najvišjo višinsko točko — 1225 m nadmorske višine, nato pa se spušča proti Mallnitzu (v davnini slovenske Malnice) z nadmorsko višino 1180 m.

Drugi del turske trase Mallnitz — Spittal na Dravi se začenja pri Malnicah, kjer se priključi že leta 1870 zgrajeni južni železnici Spittal — Beljak.*

(Viri: Die Tauernbahn, Hartlebens-Verlag, Wien und Leipzig, 1906, str. 1—8 in str. 43—45; prof. dr. Matko Potočnik, Vojvodina Koroška, II. zvezek, Ljubljana 1910, Matica Slovenska, str. 144, Hess, Illustrierter Führer durch die Hohen Tauern.)

* Celotna turska železnica bi morala biti izročena prometu 1908. leta, a so se dela za nekaj mesecev zakasnila in je bila izročena prometu leta 1909.

Veliko gradbišče

Na to železnico se je priključila projektirana pyhrnska železnica (die Pyhrnbahn). Ta železnica je bila projektirana že leta 1869, vendar so takrat gradnjo tega projekta »zaradi tehničnih ovir in visokih gradbenih stroškov« zavrnil. Trideset let kasneje so ta projekt priključili glavnemu projektu Schwarzach—Trst z namenom, da bi zajela gospodarsko območje čeških dežel, Linza in celo zahodnih predelov Štajerske ter jih v trgovanju s čezmorskimi deželami povezala s Trstom.

(Vir: Illustrierter Führer auf der Tauernbahn, str. 75, 78.)

Karavanški železnici

Po projektu je bilo prvotno določeno, da bo samo Beljak vozlišče turske in karavanške železnice, čemur pa je nasprotoval koroški deželni zbor, ker je v tem videl ponižanje za deželno glavno mesto Celovec. Imel je svoj načrt, po katerem bi opustili progo Beljak—Področčica—Jesenice in namesto nje zgradili progo Celovec—Podljubelj—Tržič—Kropa—predor—Selška dolina—predor—Podbrdo. Za to varianto so se ogrevali tudi nekateri krogi na Kranjskem, vendar je državna vlada ta predlog zavrnila in ostala pri prvotnem projektu, deželni zbor v Celovcu pa potolažila s tem, da je vnesla v projekt poleg proge Beljak—Področčica—deželna meja—Jesenice še progo Celovec—Področčica—deželna meja—Jesenice in lokalno železnico s te proge proti Borovljam.

Propadel je tudi projekt, ki je zagovarjal predilsko traso namesto karavanške in bohinjske trase proti Gorici in Trstu z utemeljitvijo, da bi bila ta železnica mnogo cenejša, saj bi odpadla vrsta dolgih predorov, med njimi dva najdaljša: karavanški in bohinjski predor. Toda pri tem projektu so izrazili svoje pomisleke strategiji, češ da bi železnica potekala preblizu italijanske meje. Poraz v vojni z Italijo jih je skelel in kljub temu, da je veljala v tem času Italija za podonavsko cesarstvo kot zaveznica, so strategiji gojili še vedno revanšistične težnje proti svoji sosedni na Apeninskem polotoku. Ko bi ne bilo veta generalov na predilski projekt, bi najbrž tudi kranjski deželni zbor ne bil dosegel, da bi prebili Karavanke med Področčico in Hrušico ter bohinjske gore med Bohinjsko Bistrico in Podbrdom; šlo je torej za projekt, ki so ga že trideset let podpirali Luckmanni kot delničarji Kranjske industrijske družbe in pri tem mislili na svoje tovarne na Jesenicah, v Bohinju (do požara obratov na Bistrici) in v Trstu, kjer so že konec prejšnjega stoletja zgradili prvi plavž in so v tem času gradili še nove tovarniške naprave.

Tako je zadnjo besedo pri karavanških železnicah izrekla vojska. Leta 1901 so se začele priprave za gradnjo, a so se zaradi razpisov, trasiranja in drugih pripravljalnih del zavlekle v pomlad 1902. Gradenj na koroški strani Karavank ne bom podrobneje opisoval, čeprav je proga Celovec—Področčica graditeljem povzročala vrsto tehničnih težav, to še zlasti pri mostu čez Dravo in pri impozantnem viaduktu v bližini Področčice. Omenim naj le Področčico, kjer so 21. junija 1902, na tako imenovani nemški Sonnenwendefeier, na ceremonialen način zasadili prvo lopato za izkop karavanškega predora, kar je dalo slutiti, da novi predor in železnice ne bodo samo velika pridobitev za gospodarstvo v monarhiji, marveč

da so si od tega nemški nacionalistični krogi obetali olajšano delo pri graditvi »nemškega mostu na Adrijo«. Res so že v začetku gradnje karavanškega predora in bohinjske železnice poslali na Jesenice nekaj zagriženih nemških nacionalistov, prepojenih z liberalnim vsenemškim nacionalizmom. »Inž. Max, Köck in drugi so takoj stopili v zvezo z nemškimi tovariši — uradniki,« poroča o tem Slovenski narod. Inž. Max je prišel na Jesenice leta 1902 in zamenjal dotedanjega šefa jeseniške postaje Čeha Sulca (gl. I. letnik zbornika Jeklo in ljudje, str. 107 in str. 108) in kot nemški liberalec začel delati takoj za ustanovitev ponemčevalne organizacije »Südmarke«. Za ustanovitev podružnice te velenemške organizacije je inženir Max hotel pridobiti tudi nemške inženirje in uradnike pri gradbenih podjetjih »Gross & Co.« in »Madile & Co.« in zato pisal uradniku podjetja »Gross & Co.« Karlu Meyerju na Hrušico. Ker so bili pri tem podjetju zaposleni tudi nekateri češki inženirji (npr. inž. Muzika), so za to pismo zvedeli tudi jeseniški narodnjaki in ga leta 1904 delno citirali v Slovenskem narodu: »Ali še veste g. Max, ko ste pisali ‚dass die satigen Slovenen nicht zu früh erfahren und uns nicht im Wege stehen‘ (da bi za ustanovitev Südmarke Slovenci prehitro ne zvedeli in nam ne prekrizali načrtov). Zahtevali ste tudi (zaradi tajnosti — op. M. Kl.), da vam Südmarka ne sme pošiljati korespondence v svojih društvenih tiskovinah. Bali ste se javnosti zaradi svoje agitacije (za Südmarko), zato ste tako zahtevali.« (Sl. narod, 29. okt. 1904.)

Prav zaradi teh namenov so se v prihodnjih letih začeli narodnostni nemiri na Jesenicah, o katerih sem pisal v prvem letniku zbornika.

(Vir: Die Karawankenbahnen, str. 114—157.)

Jeseniško in hrušičansko gradbišče

Gradnjo karavanškega predora so zaupali gradbenemu podjetju »E. Gross & Co.«, ki je že leta 1901 začelo s pripravljalnimi deli na obeh straneh Karavank. V ta namen so zgradili tri električne centrale, dve v Področčici, ki naj bi dajali energijo za vrtanje in zračenje severnega dela predora, in električno centralo v Vintgarju, ki naj bi dajala pogonsko energijo za vrtalne in ventilacijske naprave za gradnjo predora z južne strani. Severni elektrarni sta bili zgrajeni v neposredni bližini predora, medtem ko je bilo treba za vintgarsko centralo zgraditi daljnovod preko Dobrave in Jesenic do Hrušice. Nosilci daljnovoda so bili med seboj oddaljeni po sto metrov, tok v moči 5000 voltov pa so prenašale tri bakrene žice v premeru 8 mm. (Die Wocheiner Bahn, str. 163.)

Poleg tehničnih naprav je bilo treba na obeh straneh velikega gradbišča zgraditi stanovanja za tehnično vodstvo gradnje in za delavstvo, menze, bolnišnici, eno v Področčici, drugo na Hrušici (hišo, kjer je bila bolnica, domačini še vedno imenujejo »špital«). V Področčici, ki je imela svoje župnišče v Št. Jakobu, pa so določili tudi prostor za pokopališče za umrle delavce in žrtve, ki jih je bilo treba predvidevati. (Die Karawankenbahnen, str. 118.) Na žrtve na koroški strani gradnje še danes spominjata pokopališče in kapelica na neki višini pri vhodu v Medvedji graben. Za žrtve gradbišča Hrušica pa je bilo predvideno jeseniško poko-

15. Karavanški predor so gradili delavci iz Bosne, Srbije, Crne gore, Hrvatske, Slovenije, Furlanije, Koroške, Tirolske, Češke in od drugod

pališče, ker je bilo dovolj blizu, čeprav je prav tako kakor Področčica bila tudi Hrušica ena izmed redkih slovenskih vasi, ki niso imele cerkve.

Ko so 21. junija 1902 v prisotnosti direktorja državne železniške gradbene sekcije pričeli z deli, je bilo konec idiličnega gorskega miru na Hrušici in v Področčici; predvsem v Področčici, ki se je bila potopila v gorski mir, odkar so opustili tamkajšnje fužine. V obeh krajih, kjer je delalo pri predoru in gradnji železnice na tisoče delavcev, se je življenje popolnoma spremenilo. Delavci različnih narodnosti (Slovenci, Hrvatje, Bosanci, Srbi, Makedonci, Slovaki, Romuni, Čehi, Poljaki, Italijani, Nemci) so obe vasi in vso okolico spremenili v pravi Babilon. V Področčici je v času gradnje nastalo petnajst novih gostiln, na Hrušici in Jesenicah pa so to preprečili občinski odborniki, večinoma gostilničarji (župan Jožef Klinar, Treven, Mesar, Markež, Višnar) in si tako zagotovili novo »zlato jamo«, ki jih je še bolj obogatila in h kateri so le neradi pustili koga drugega. To je razvidno iz prošenj za obrtno dovoljenje ali za odprtje novih gostiln, od katerih so odobrili eno samo, saj so vladali občino in jo izkoriščali samo zase in za svojo »žlahto«, kar jim je omogočal takratni volilni sistem, proti kateremu so se v občinskem merilu delavci še vedno zaman borili, in tako so si oblast delili jeseniški gostilničarji, trgovci, župnišče in Kranjska industrijska družba, zastopnica jeseniškega nemštva in nemčurstva (Slovenec, Slovenski narod, Gorenjec, Naša moč, Naprej,

letniki 1903—1907, kjer najdeš vrsto primerov za takratno postopanje občinskih mož in za njihov odnos do soobčanov.)

Toda tokrat nas odnos občinskih mož oziroma občinske oblasti do domačega prebivalstva ne zanima, marveč je važnejše to, kako so gledali na delavce-graditelje predora in železnice Jesenice—Bohinj. Liberalni občinski možje so videli v njih sredstvo za povečan promet svojih gostiln in trgovin, klerikalni, ki jih je vodil župnik Zabukovec s svojim »bojevitim« kaplanom Zabretom, pa so se zaletavali ob njihov »razvrat« in »pohujšanje«, ki je prišlo z gradnjo nad Jesenice; morda pa se niso zaletavali toliko zaradi delavstva samega kolikor zaradi gradbenih podjetij »E. Gross & Co.« in »Madile & Co.«, ki ju je Slovenčev dopisnik Zabret, avtor večine jeseniških novic v Slovencu, smatral za judovski podjetji in jih zato napadal v stilu antisemitizma, ki ga je v klerikalno delavsko gibanje vnesel voditelj avstrijskih krščanskih socialcev Luegger in za katerim je bolehalo tudi slovensko Krekovo krščansko socialno gibanje. Toda naj spregovori Zabret z nekaj primeri sam:

»Kamnolom na Mirci. (Last tvrdke »Madile & Co.«, ki je na Mirci lomila in klesala kamnite kvadre za obzidavo predora in jih transportirala po žižnici na Hrušico.) Pri razstreljevanju skal padalo kamenje tudi na Murovo. Velik kamen je padel pred slovensko šolo v Kosovi graščini. Drug kamen je padel med otroke pred Smukovo hišo. (Smukova hiša je bila ob vznožju Mirce in jo je leta 1928 porušil plaz zemlje in skal, ki ga je sprožil premik zemeljskih plasti na pobočju pod kamnolomom — op. M. Kl.) K sreči ni nikogar zadel.« (Slovenec, 4. junija 1904.)

Ali:

»Rdečo vodo morajo piti Jeseničani zaradi kamnoloma na Mirci ob vsakem večjem dežju.« (Slovenec, št. 184, 1904.)

Ali:

»Ribjek (potok, ki ga danes ni več — op. M. Kl.) diši železnici. V torek je imela komisija ves dan opravka s tem. Sklenila je, da tretjino vode iz Ribjeka vzame železnica za napajanje lokomotiv. Jeseničani so razburjeni. Kje bomo prali? S čim bomo gasili v slučaju požara?« (Slovenec, št. 184.)

Ali v isti številki:

»Zakaj se toliko pleše in vpije po gostilnah? Zato, ker je župan gostilničar in vsi občinski odborniki tudi.«

Ta puščica je bila namenjena liberalnim odbornikom, liberalci pa so ščipali Zabreta v njegovo šibko točko:

»Kaplan Zabret grešil proti celibatu. Videli ga opolnoči ljubkovati z nekim dekletom. Izginil v temi okrog župnišča.« (»Narod«, 24. sept. 1904.)

In zopet Zabretovo antisemitsko zaletavanje v »Madile & Co.«

»Zgorela baraka na Mirci, kjer je imela kamnolom neka židovska tvrdka.« (Slovenec, 10. sept. 1904.)

Za delavstvo (razen enkrat in še takrat zato, da bi napadal »Madile & Co.«) ni poznal lepe besede, niti ni skušal s stvarnim opisovanjem razmer, v katerih so delavci živeli, vplivati na občino in podjetnike, da bi se zavzeli za izboljšanje njihovega težkega položaja. V Slovencu nam je ohranil samo kroniko kriminala in surovosti, ki so jih zagrešili posamezniki:

»15. maja 1904 je 20 hrvaških delavcev pri predoru vdrlo v stanovanje hišnika Antona Zadelyja. Zadely zgrabi revolver in z njim težko rani nekega delavca. V tem se zbere okrog sto hrvaških delavcev in skuša vdreti v hišo, kar prepreči žandarmerija, ki jih razžene. Žandarmerijska služba na Hrušici je zelo

Veliko gradbišče

težka, ker je večina delavcev oborožena z revolverji in staleti. Delavcev je okrog 3500 različnih narodnosti. Zandarmerija aretirala več delavcev.

Istega dne, takoj po tem izgredu, so poklicali orožnike v Robičkovo gostilno na Hrušici, kjer so se delavci sprli in v pretepu zaklali štiri delavce. Miha Svetlin je dobil pet zaboljavev v prsa in je naslednji dan podlegel. Franc Kos je bil prav tako oklan, vendar ne smrtno nevarno.

Pozno ponoči tega dne je bil na Kopavniku med Jesenicami in Hrušico napaden zahrbtno z nožem neki hrvaški delavec. Storičca, Jožef Pomeli, doma iz Kranja, in Franc Sedlar, doma iz okolice Kamnika, sta bila še isto noč aretirana. (Slovenec, 21. maja 1904, to novico prinesel tudi Welt-Blatt, dunajski list, 22. maja 1904.)

Delavci niso bili romarji, ki bi bili bogatili cerkve in duhovnike in ki se je bilo zanje vredno zavzemati:

»16. maja so romarji, ki so bili na Bledu in hoteli romati še na svete Višarje, morali potovati v živinskih vagonih. Mnogo jih je moralo iti, mnogi pa so se morali voziti v hlevu...« (Slovenec, 21. maja 1904.)

Kakšne so bile barake, v katerih so bivali delavci, o tem iz časopisa ničesar ne zvemo. Med delavci ga zanimajo samo pijanci, kriminalci ali taki, ki so zabredli v »nečistništvo«. Zato je po Zabretovi zaslugi Slovenčeva kronika iz tistih let tako bogata:

»Alojz Moser, doma iz Malte pri Spittalu, je kot delavec pri predoru napravil precej dolgov po hrušičanskih gostilnah in pri gospodinjji, potem pa ga je zmanjkalo. Prijeli so ga v Mühlstadtu na Koroškem. Zaradi podobnih dejanj so v Rottermannu na Koroškem prijeli tudi Franca Schenka, ki je prav tako zaradi dolgov pobegnil s Hrušice. Schenk je bil doma z Budjevic na Češkem.« (Slovenec, 28. junija 1904.)

»Martin Tonkovič iz Otočca in njegov rojak Ivan Grahovac sta bila prijatelja, a sta se nekega dne sprla, ker se nista mogla zediniti, kaj naj skuha gospodinja za kosilo za naslednji dan. Prepir je pogrel Tonkoviča, da je pobil Grahovca s kolom do nezavesti. Težko ranjenega so odnesli v bolnišnico, Tonkovič pa je izrabil zmedo in ušel, se skrival v Beljaku, kjer so ga naposled prijeli.« (Slovenec, 23. julija 1904.)

»V Radovljici aretirani že znani postopač Aleksander Zoldan, doma iz Lovgorone, Italija, in ki so ga iskale tudi policije drugih držav. Ameriška policija ga je iskala zaradi sodelovanja pri vlomu v neko banko v New Yorku, a je pobegnil v Turčijo, kjer ga je iskala turška policija zaradi podobnega vloma in ga tudi prišla, a je pobegnil iz ječe v Trst, kjer je sodeloval pri vlomu v neko cerkev. V Celovcu je oropal nekega trgovca, nato se zaposlil kot kamnosek pri karavanškem predoru. Tat, goljuf, žepar. Na Hrušici ogoljufal in okradel več strank. Nekega dne ga je zmanjkalo, dokler ga niso zaprli v Radovljici. Kar je zagrešil kaznivega na Kranjskem, bo moral odsedeti tu, potem pa ga bodo izročili drugim policijam. Niso ga mogli takoj spoznati, ker je pustil rasti brado.« (Slovenec, 23. julija 1904.)

»Na Hrušici je 200 divjih zakonov.« (Slovenec, 6. avgusta 1904.)

»Antonio Cattoni, miner, Acciano, Italija, zaposlen pri predoru je ogoljufal gospodinjjo in druge ženske, ki so mu posojale denar. Ko je bil že dolžan več sto kron, je pobegnil. Hotel prekoračiti avstrijsko-italijansko mejo, a se je predolgo zadrževal v Trbižu, kjer so ga po opisu v tiralici prepoznali orožniki in ga zaprli.« (Slovenec, 6. avg. 1904.)

»Pretep med Hrvati in Italijani na Savi. Pretep izzvali slednji. Neki Italijan lahko ranjen v glavo. Ležal je dva dni v bolnišnici.« (Slovenec, 15. 8. 1904.)

»Pretekli teden so se topli delavci pri karavanškem predoru. Ivan Atanas, doma iz Globočnice, Makedonija, udaril nekega delavca s kolom po glavi do nezavesti. Mislil pobegniti, a so ga prej aretirali in odpeljali v Radovljico.« (Slovenec, 20. avgusta 1904.)

»Prav tako so se ta teden sprli nekateri hrvaški delavci. Josip Milinković je začel s kolom udrihati po tovariših in pijan psovati orožnike, ki so prišli na mesto pretepa. Orožnika, ki se mu je približal, je hotel zadržati s kolom, ta pa ga je z bajonetom, nasajenim na puško, sunil v stegno. Milinkovića, doma iz Klanca pri Gospiću, so odpeljali v zapore v Kranjsko goro.« (Slovenec, 20. avgusta 1904.)

»Kraja ovc in volov na dovških in hruških planinah. Storilce prijeli, še preden so se s krajo okoristili.« (Slovenec, 26. avg. 1904.)

»27. avgusta je 63-letni Jakob Peternelj zganjal tuje kokoši s svoje njive, ko je neki tunelar začel metati nanj opeko in kamen ter ga zadel tako nesrečno, da je čez dva dni zaradi poškodb umrl in zapustil ženo in štiri otroke. Ubijalca so zvezanega odpeljali v Kranjsko goro.« (Slovenec, 29. avg. 1904.)

»V nedeljo 2. oktobra zvečer pretep med Italijani. Pietro Pierri na mestu mrtev. Pietro Bocconi umrl naslednji dan. Dva lažje ranjena in aretirana. 3. oktobra so se zopet tepli.« (Slovenec, 6. oktobra 1904.)

16. Vrtalni stroji

Primerov iz Zabretove kronike kriminala, pretepev in pobojev je seveda še več, a naj bo dovolj. Za kronista so pomembni toliko, da lahko delno spozna, v kakšnih razmerah so živeli delavci pri gradnji karavanškega predora in bohinjske železnice in kakšen odnos so do njih pokazali občinski (posvetni in duhovni) možje, ki so bogateli na njihov račun: prvi od njih pijančevanja, drugi od pogrebov in črnih maš. Strokovna krščanska delavska organizacija, ki se je leta 1904 na Jesenicah zaradi stavke v tovarnah Kranjske industrijske družbe zelo okrepila, se za gradbene delavce pri predoru in železnici ni menila kaj prida in so tako bili delavci pri predoru in železnici večinoma neorganizirani in prepuščeni samim sebi. Obe podjetji sta jih skrajno izkoriščali, saj je znano, da so morali pri podjetju »Madile & Co.« delavci celo odslužiti orodje (kramp, lopato, samokolnico), s katerim so delali.

Tvrdba »Madile & Co.« je gradila progo Jesenice—Podbrdo—Gorica, podirala staro in gradila novo jeseniško postajno poslopje ter razširjala postajo, ki naj bi postala pomembno železniško križišče. Stara jeseniška postaja je stala na savski strani kolodvora. Podirali so jo pazljivo, saj je poslopje kupila Kranjska industrijska družba in ga vnovič v enaki velikosti in obliki postavila levo od glavnega vhoda v tovarno

na Savi. Posebno obsežna so bila dela pri razširitvi jeseniške postaje, saj je bilo treba z lopatami splanirati svet med sedanjo glavno cesto in takratnim Papeževim poljem na savski strani postaje. Ta dela so stekla leta 1904 in v ta namen so zgradili nad nekdanjo cesto, ki je prečkala sedanjo postajo v bližini sedanjega hotela Korotan in vodila na staro jeseniško postajo na savski strani, lesen most, po katerem so vozili material za zasipavanje. (Ob ta most se je obregnil Slovenčev dopisnik Zabret: »Most ogroža varnost ljudi. Že prvi dan je nekoga, ki je šel po cesti, ranil kamen, ki je padel z mosta.« Slovenec, 18. junija 1904.) Poleg tega je to podjetje gradilo stanovanjske hiše za železniške uslužbence. Delavce pri obeh podjetjih so hudo izkoriščali, zlasti pri podjetju »Madile & Co.«, kjer so delavci zaslužili po 13 krajcarjev na uro, življenje pa se je na Jesenicah v času gradnje karavanškega predora in bohinjske železnice hudo podražilo. Leta 1904 je npr. cena pri kilogramu govedine poskočila od 104 helerjev na 140 helerjev. Kljub temu pa je podjetje na stari priganjaški način poskrbelo, da so dela pri gradnji železnice naglo napredovala.

»Dela na novi progi ob lepem vremenu naglo napredujejo,« poroča 16. aprila 1904 Slovenec. »Na Jesenicah že leze iz tal hiša za uradnike. Tudi nov kolodvor (postajno poslopje) bodo začeli kmalu zidati; gotov bo do jeseni. Starega bodo potem podrli, ker na tistem mestu bodo železniški tiri in treba bo veliko nasipanja še, ker novi kolodvor bo stal više, kakor sedanji.« (Op.: Vse citate iz takratnih časopisov navajam v takratni, ne preveč čisti časninarski slovenščini.)

»Dolgo so kopali in gradili temelj, (tudi pri gradnji sedanjega jeseniškega postajnega poslopja je temelj delal graditeljem največ preglavic — op. M. Kl.) sedaj gre hitreje. Videti je, da bo novi kolodvor velika in lepa stavba.«

Delavstvo na obeh gradbiščih je delalo po dvanajst ur (v predoru v dveh izmenah) in v izredno težavnih okoliščinah, o čemer priča visoko število nesreč, med njimi cela vrsta smrtnih. Prvi smrtni žrtvi, ki ju je terjal predor dne 9. septembra 1902, sta bila hrvaška delavca Jožo Laškari, star 21 let, doma iz Linaka, in Spiro Petrovič iz Zdoljne pri Kninu. Oba je ubila eksplozija dinamita. (Slovenec, 14. jan. 1905, »Nesreče na Jesenicah«.)

Delavci, ki so vrtali in se prebijali skozi geološke sklade srednjega in starejšega triasa, v katerem so si sledili v nagli menjavi sloji dolomita in pisanih skriljavcev, pomešanih s sadro, sivim apnencem, dolomitskim apnencem, z žilami kalcitov, rdečim werfenskim in črnim butimenskim skrilom, so bili izpostavljeni tudi šibkejšim ali močnejšim izvorum zemeljskega plina, vdorom zemlje in vode. (Die Karawankenbahnen, Wien 1906, str. 119.) Delali so brez zaščitnih mask in tako je prišlo 26. aprila 1903 do prve smrtno žrtve zaradi zastrupitve z zemeljskim plinom, ki je zadušil hrvaškega delavca, minerja, devetnajstletnega Daneta Rapaića. Prva žrtev površno zavarovanih električnih vodov v predoru je bil 28. julija 1903 dvajsetletni Rudolf Sieber, doma z Dunaja. Dne 21. avgusta 1903 je umrl makedonski delavec Stanejko Stojko (star 47 let), ki se je bil ponesrečil v predoru. Dne 10. oktobra 1903 je predor terjal smrt hrvaškega zidarja, oženjenega sedemindvajsetletnika Mihaela

Prpiča. Dne 22. januarja 1904 je električni tok ubil v predoru enaindvajsetletnega Jožefa Kneharika. Mesec kasneje (23. februarja 1904) se je smrtno ponesrečil petdesetletni slovenski delavec Andrej Peruzzi iz Medvod. 15. marec 1904 je terjal v predoru smrt hrvaškega delavca Joza Mesića. Za njim se je ponesrečil hrvaški delavec Jožef Horvat (30 let) in umrl zaradi zastrupitve, ki jo je povzročila infekcija na zdrobljeni desni stegenici. Dne 18. junija 1904 je vagonček pritisnil ob steno štiriindvajsetletnega hrvaškega delavca Ferda Mesića (brata že omenjenega Joza Mesića) in ga stisnil, da je že naslednji dan zaradi poškodovanega drobovja umrl. Ker so ga pokopali brez obdukcije, so ga morali zvečer zopet odkopati, da so ga obducirali. (Slovenec, 25. junija 1904.)

Zaradi nesreč, a še bolj zaradi težavnih delovnih razmer in zato, da bi delo hitreje napredovalo, je podjetje »Gross & Co.« aprila 1904 odredilo delo v treh dneh. (Slovenec, 16. aprila 1904.)

Dne 16. aprila se je dva kilometra od južnega vhoda v predor vdrl strop in zaprl izkop. Delavcem je zmanjkalo zraka, vendar se na srečo nihče ni zadušil. Preden so z izkopom nadaljevali, so morali najprej odstraniti zasuti del predora. Takih nesreč načrt ni predvideval, zato so že sedaj vedeli, da bo gradnja predora trajala dlje, kakor so predvidevali.

Maja 1904 je delo pri predoru zopet napredovalo. Kakor poroča 7. maja 1904 Slovenec, so naleteli na mehkejše sloje zemeljske plasti, na Jesenicah pa so se širile novice, da pripravljajo delavci pri predoru stavko za izboljšanje delovnih pogojev in povišanje mezd. Toda te govornice so verjetno nastale pod vplivom aprilske stavke delavstva v Kranjski industrijski družbi; o tej stavki je zbornik obširno pisal v letniku 1964.

Dne 1. maja so si delo pri predoru in pri gradnji nove bohinjske železnice ogledali Čehi. (Slovenec, 21. maja 1904.)

Dne 24. junija so se na Hrušici in na Jesenicah pripetile tri težke nesreče. V Predoru na Hrušici je prišel med dva vagončka devetindesetletni slovenski delavec Jožef Galjot, doma iz Komende, ki je zaradi zdrobljenega prsnega koša čez pet dni umrl. Druga nesreča se je zgodila v kamnolomu na Mirci, kjer se je usul plaz kamenja na italijanskega delavca Petra Battistona in ga težje poškodoval, (tretja pa v tovarni, kjer je odrezalo roko delavcu začetniku J. Svetlinu).

Julija bi bilo lahko prišlo do hude nesreče zaradi slabe električne napeljave, ko bi bila ta pod napetostjo. Neki delavec se je zadel obnjo, da je oplazila vrsto delavcev in jih pri tem več ranila. Ko bi bila pod napetostjo, bi bilo lahko mrtvih več ko sto delavcev, je 16. julija 1904 poročal Slovenec. V tem času je bilo izkopanega že 6613 metrov predora in sicer na koroški strani 3938 metrov, na gorenjski pa 2675 metrov. »Če pojde tako naprej (na mesec od kranjske strani 125, od koroške pa 166 m)«, je upal Slovenec, »bo konec decembra res pihal koroški zrak skozi predor na Kranjsko. Popolnoma izdelan in obzidan pa ne bo še tako kmalu.«

Konec julija so v predoru stisnili vozički delavca Mateja Fontana, vendar na srečo ne tako nesrečno kakor pokojnega Galjota.

Dne 20. avgusta je poročal Slovenec: »Vedno bliže je čas, ko bo karavanški predor prebit. Dne 5. t. m. so imeli še 1030 m nepredrtega in ker predro vsak dan 9 m, bo predor, ako ne bo novih težav, izgotovljen

Veliko gradbišče

v začetku decembra. Predor bo dolg 7969 m. Na severni strani so 5. t. m. imeli izkopanega 4152 m, na kranjski strani je delo ovirala voda. Na severu so še 170 m oddaljeni od deželne meje, do katere bodo prišli 10. septembra,« piše Slovenčev dopisnik in upa, da bo zaradi naglega obzidavanja izročen prometu že jeseni 1905. Kdo je mislil na težave, ki so graditelje še čakale, in na to, da bo Slovenčev dopisnik porabil še mnogo papirja in črnila za predor, za nesreče, za pretepe in poboje, za »divje« zakone na Hrušici, za nezaželene obiske pravoslavnih in protestantskih duhovnikov, za hvalo obiskov s strani katoliških, da bo izrabljaj predor za pridiganje in hujskanje, preden bo lahko zapisal zadnjo črko o predoru in postavil za njo piko

Pa ne samo časopisje, tudi jeseniške veselice je »navdihoval« predor. Tako je na primer Slovensko planinsko društvo, ki je bilo v teh časih najhujše boje za prestiž in za ohranitev slovenskega značaja gorenjskih planin z velenemskim planinskim društvom »Alpenvereins — Sektion Krain«, odprlo »karavanški predor« že 21. avgusta 1904 na svoji veselici v Milanovem logu, prirejeni v prid gradnji Kadilnikove kočice na vrhu Golice. Na to veselico je vabil Slovenski narod:

»VESELICA NA JESENICAH ... 21. t. m. v prospeh Kadilnikovi koči, obeta biti jako zanimiva in prijetna. Kljub temu, da se veselica začne že ob 2. uri popoldan, se vendar ni treba nikomur bati vročine, kajti Milanov log ... leži ob hladni Savi in je tako zaraščen, da občinstva ne bodo nadlegovali solnčni žarki. Udeleženci bodo imeli lepo priliko prisostvovati otvoritvi velikanskega predora skozi Karavanke in bodo prvi, ki se bodo vozili po njem. Vsaka nesreča pri predoru je izključena. Prostorno plesišče v senci bo nudilo mladini dosti zabave. Na veselo družbo plesalcev bo gledal iz Save sloviti povodni mož; ker pa se je bati, da ne bi ugrabil kake lepe plesalke in jo odnesel v svoj stekleni grad, kakor nekdanj Urško v Ljubljano, ga bomo privezali. V veliki mežnariji bo zastopano vse živalstvo, ki spada pod okrilje naše podružnice, med njimi najslavnejši naš Zlatorog, katerega sta opevala pesnika Aškerc in Baumbach (nemški pesnik — op. M. Kl.). Kdor še ni bral teh slavospevov, se bo lahko na svoje oči prepričal, da jih je Zlatorog res vreden. Ker je tudi pri nas zdaj vse navdušeno za vojsko (takrat je bila rusko-japonska vojna; jeseniški Nemci in nemčurji so jo mislili spremeniti na neki svoji veselici v protislovansko šovinistično posmehovanje z »rusko-japonsko vojsko na ledu«, v kateri naj bi zmagali Japonci, a so jim slovenski nacionalisti zagrozili s pretepom — op. M. Kl.), se bo vnela pri veselici bitka s koriandoli, da bodo ljudje dali duška svojim čutilom. Svirala bo slavna savska godba. Z ozirom na namen veselice je pričakovati velike udeležbe od zunaj, zlasti upamo trdno, da nas posetijo vsi navdušeni planinci.»

In o uspehu te veselice poroča Slovenski narod med drugim tudi tole:

»... Rodoljubne dame so stregle gostom z veliko vneto in skrbnostjo ... Lepaki so pošteno nabrisali radovedneže iz bolj oddaljenih krajev, ker so menili, da se bodo vozili po pravem — predoru skozi Karavanke. No, lepa je bila misel aranžirati predor skozi Karavanke; skozi ta predor pa so se pridno vozili. Plačati je bilo (treba) le groš v dobrodelne namene. — Prav živahno je bilo srečkanje na premnoge dobitke. Na večer je začelo deževati. — Cistega dohodka za kočico seveda ne bo.»

Slovenec, čeprav je sam vabil na veselico, se je obregnil vanjo, ker se je začela ob dveh, ko bi se bil moral začeti krščanski pouk. Brez dvoma so jo liberalci nameravali zaigrati župniku, ker je Pongratz, takrat

liberalec (prej nemčur in, kakor bomo videli, kasneje klerikalec in potem spet nemčur), ukazal godbi, da je za »vabo«, v resnici pa za izzivanje, zaigrala »nekaj komadov« pred cerkvijo.

Liberalci so ob župnikovih napadih v Slovincu dali jeseniškim duhovnikom za vzgled »častitljivega župnika Aljaža, ki je na Dovjem že ob pol enih imel krščanski nauk, samo zato, da je mogel prihiteti k nam« na veselico. (Sl. narod, 30. avgusta 1904.)

Toliko o tem »karavanškem predoru«.

Dne 10. septembra 1904 je prišlo pri gradnji v predoru do eksplozije zemeljskega plina, ki je vžgal tramovje, a so se delavci na srečo pravčasno umaknili razen dveh inženirjev in treh delavcev, ki so obležali v nezavesti. Rešili so jih tako, da so jim vtaknili glave v zrakovod.

Konec septembra je med delavci podjetja »Madile & Co.«, zaposlenimi pri gradnji postaj, izbruhnila stavka. Zaradi naraščajoče draginje so zahtevali, naj jim zvišajo mezde, saj so, kakor sem že omenil, prejeli samo 13 krajcarjev na uro.

O tej stavki ni kaj prida izročil. Podjetje se je ni ustrašilo, marveč je poslalo po nove delavce na Ogrsko in v Italijo. (Slovenec, 1. oktobra 1904.) Ker se je stavka omejila samo na Jesenice in še tu ni bilo delavstvo enotno, ni bilo mogoče pričakovati, da bodo delavci kaj dosegli. Krščanski socialci, ki so se zaradi aprilske stavke delavstva KID še vedno trkali na prsi, se za gradbene delavce na Jesenicah niso brigali. Tudi socialni demokratje ji najbrž niso posvetili nobene pozornosti, saj je njihov tisk ne omenja. Morda jih je takrat preveč zaposlovala polemika med ljubljanskimi in tržaškimi socialisti, ali naj bo centrala JSDS v Trstu ali naj se preseli v Ljubljano, kar so zahtevali in potem tudi dosegli ljubljanski socialni demokratje. Da se slednji za razmere na Gorenjskem in pri gradnji nove železnice niso preveč brigali, sklepam iz očitka goriškega socialnega demokrata Milosta, ki ga je vrgel ljubljanskim socialnim demokratom, namreč da v Ljubljani primanjkuje »agilnosti in intelligence« (medtem ko ima Trst oboje) in da bosta zdaj, ko se gradi nova bohinjska železnica, tudi Gorenjska in prav tako Koroška Trstu dovolj blizu, a ljubljanski sodrugi, »ako hočejo delovati, lahko plodno delujejo tudi brez eksekutive v Ljubljani«. (Zg. arhiv KPJ, Soc. gib. v Sloveniji, 1869—1920, str. 122.) Ti pa so se v svoji tekmi s krščanskimi socialisti brigali ne toliko za gradbeno delavstvo na Jesenicah, marveč (vsaj v tem času) za to, da bi se naposled vendarle zasedrali med delavstvom KID, čeprav je bilo trenutno le malo upanja in je njihov vpliv prevladal nad Krekovim vplivom šele med prvo svetovno vojno.

O tem, kako je prva stavka gradbenega delavstva na Jesenicah potekala, je znano samo to, da je podjetje »Madile & Co.« delavce, ki se niso vrnili na delo, odpustilo, drugim pa, ki so ostali, in novim, ki so prišli, znižala mezde. Morda je bil prav odpust vzrok, da se je 6. oktobra 1904 v skladišču tega podjetja obesil italijanski devetintridesetletni delavec Antonio da Col, doma iz Belluna v Italiji. (Slovenec, 6. okt. 1904.)

Dela pri karavanškem predoru pa je v tem času oviralo jesensko deževje, obenem pa se je pojavil tifus. »Trije že leže v bolnišnici,« poroča 1. oktobra 1904 Slovenec. »Umrli doslej ni še nihče.« Toda tudi tifus

je zahteval svoje žrtve. Tudi nesreče so bile še bolj pogostne, saj so delavce zaradi zamujenih rokov pri gradnji vedno bolj priganjali, njihovi varnosti pri delu pa posvečali še manj pozornosti kakor prej.

Tudi pri gradnji jeseniške postaje je bilo življenje gradbenih delavcev in železniškega osebja v nevarnosti. Dne 19. oktobra 1904 se je pri premikanju vlaka, ki je ob četrto pred šesto pripeljal iz Trbiža, smrtno ponesrečil enaintridesetletni sprevodnik Filip Namor, oče dveh otrok. (Slovenec, 19. okt. 1904.)

Pogreb po tej nesreči je našel širši odmev v takratnem časopisju, ker je bil v zgodovini Jesenic prvi pogreb, pri katerem so socialni demokratje počastili spomin ponesrečenega sodruga z vencem, okrašenim z rdečimi trakovi, kar v drugih industrijskih krajih, kjer so socialni demokratje imeli že tradicijo in močne delavske organizacije, ni bilo nič nenavadnega, toda na Jesenicah, na »katoliških« Jesenicah, kakor je v tistih časih, a tudi kasneje večkrat poudarjal Slovenec, so rdeči trakovi na vencih spodbodli župnika. Toda pustimo besedo takratnemu času, kakor sta ga ohranila Delavec-Rdeči prapor in Slovenec.

Glasilu JSDS (Jug. soc. dem. stranke) Delavec-Rdeči prapor je o pogrebu sodruga Filipa Namarja poročal:

»Pogreb ponesrečenega sodruga Filipa Namara se je vršil 22. t.m. (okt. 1904 — op. M. Kl.) na Jesenicah ob deseti uri dopoldan. Pogreba se je udeležilo veliko število uniformiranih železničarjev z bližnjih in oddaljenejših postaj. Ker je bil pokojnik organiziran, nesli so sodrugi podružnice 'Spodnja Šiška' in podružnice 'Trbiž' pred krsto venec z rdečima trakovima. Ko je sprevod dospel iz cerkve na pokopališče, vprašal je tamošnji župnik nekega sodruga, kateri je pokojnika k zadnjemu počitku spremil, kaj pomeni rdeči trak. Dotični mu mirnega srca (od)govori, da rdeča barva je socialdemokratska. Gospoda župnika je to (po)grelo, da je na licu mesta sledeče izjavil: 'Ko bi bil vedel, da je bil pokojnik socialdemokrat, ne bi ga pustil nesti v cerkev, ampak bi ga kar tako pokopali!'

Čudno se nam zdi, da se gosp. župnik ne boji tudi socialno demokratičnih krajarjev. Kakor je to razvidno iz slanega računa za pogrebne stroške; isti presežajo daleč mejo cerkvenih pristojbin, ali vendar dobro teknejo. — Gorenjski rdečkar.«

Na dopis, ki je izšel v Rdečem praporu 4. novembra 1904, župnik odgovarja šele čez osem dni v Slovincu z dne 12. novembra 1904.

»Molčati smo hoteli, a ker 'Gorenjski rdečkar' v 'Rdečem praporju' laže o pogrebu ponesrečenega sprevodnika Namarja dne 22. okt. hočemo govoriti tudi mi.

Netaktnost socialnih demokratov pri tem cerkvenem pogrebu je, ker so izzivali in demonstrirali z rdečimi trakovi na vencih, da ne rečemo hujše, se ne da opravičiti. Namar se je ponesrečil, bil je v par minutah mrtev, šel je pred sodbo nepre(d)viden. Bil je katoličan, žena vsa pretresena vsled grozne smrti, in sedaj pridejo nekdanji njegovi tovariši in pri strogo cerkvenem, katoliškem sprevodu, na katoliških Jesenicah demonstrirajo in kažejo svojo brezversko, socialdemokratsko mišljenje. Ali ni to žaljenje verskega čustva jeseniških katoličanov? Ali ni tako vedenje dokaz surovosti do uboge žene ponesrečenca? Če ste hoteli z rdečimi trakovi svetu pokazati, da je bil ponesrečenec socialdemokrat, ki ne veruje v večnost, zakaj ste prišli to slavit k cerkvenemu pogrebu, zakaj ga niste slavili pri svojih shodih? Če pa ni bil vašega brezverskega mišljenja, zakaj ste mu storili tako krivico? Če ste vi takega rdečkastega mišljenja, zakaj hodite kazat to k cerkvenim verskim pravilom?

Laž je, kar trdi 'Gorenjski rdečkar', da je župnik izjavil na pokopališču, ko je sprevod prišel iz cerkve: 'Ko bi vedel, da je pokojnik bil socialni demokrat, ne bi ga pustil nesti v cerkev, ampak bi ga kar tako pokopali.' Res je tole: Ponesrečenec je ležal v mrtvašnici. Župnik je šel k mrtvašnici, truplo blagoslovil ter s konduktom vodil v cerkev. Ko pride pred cerkev, naenkrat zagleda dva venca z rdečimi trakovi, pa vpraša enega tistih, ki so vence nosili, če so ti rdeči trakovi soc. demokratski znaki. Ko mu potrdi, pravi župnik: Ko bi bil vedel, da nosite soc. demokratske trakove, bi ne bil šel po pokojnika v mrtvašnico, marveč (bi) ga pokopal brez kondukta. Nato je šel v cerkev, vse obrede opravil ter nazaj spremil pokojnika na pokopališče.

Gorenjski rdečkar naj si zapiše za uho, da pri cerkvenem pogrebu soc. demokratski železničarji ne bodo nikoli več na Jesenicah nosili rdečih trakov. Sicer smo pa radovedni, kaj misli vodstvo c. k. (cesarsko-kraljevih) železnic v Beljaku o tem. Pri prvem pogrebu železničarja se bomo informirali.

Župnik Zabukovec pa ni ostal samo pri tem anonimnem dopisu, marveč je s pomočjo tiskovne tožbe izsilil »uradni popravek« v Rdečem praporu, v katerem ponavlja svoje trditve v Slovincu z dodatkom, da »ni res, da pogrebni stroški presegajo mejo cerkvenih pristojbin; res je pa, da še ne dosegajo dovoljene meje«. (Rdeči prapor, 18. nov. 1904).

Dva dni pred smrtno nesrečo železničarja Namarja se je pri predoru ponesrečil italijanski delavec Giovanni Zanon. Železniški vozički so ga stisnili čez prsi nad srcem. V četrtek (20. oktobra 1904) je umrl. Žena, ki so jo obvestili o nesreči, je našla mrtvega. (Slovenec, 22. okt. 1904.) Dne 22. oktobra 1904 je v predoru podsulo hrvaškega delavca Nika Krznariča, starega 41 let. Nezavestnega so odkopali in prinesli v hrušičansko bolnišnico, kjer je še tistega dne umrl. (Slovenec, 24. okt. 1904.)

Konec oktobra 1904 so delavci v najnižjem rovu karavanškega predora naleteli na izvir »strupene« vode. »Voda, ki prodira iz zemlje, je strupena,« poroča 29. oktobra 1904 Slovenec. Vsi delavci, ki jim je voda brizgnila v obraz, so oslepeli. »Zdravnik jim ne ve dati zdravila in jih tolaži, da bo ta čudna slepota prešla sama od sebe. Oslepljeni delavci že osem dni nič ne delajo, zdravijo se s tem, da si polagajo na oči goveje meso.« (Slovenec, 29. okt. 1904). Kljub temu, da so delavci oslepeli pri delu, jim je podjetje »Gross & Co.« odreklo podporo, češ da so drugače telesno zdravi, vodo, ki jih je oslepila, pa so poslali na Dunaj. »Vrelec so obzidali in postavili vanj cevi. Brezdvomno bo velikega pomena za Jesenice, ako se bo našlo slane vode v dovoljni množini«, piše 5. novembra 1904 jeseniški Slovenčev dopisnik. Teden dni za tem, dne 12. novembra 1904, pa piše o tem: »Žveplena voda je tista slana voda (v predoru)«, in poroča, da je delo pri izkopu zdaj zelo nezdravo. Zaradi žveplene kisline so kovine počrnele. »Delavci prinašajo domov črne ure, črne gumbe, črn denar«. Mnogi delavci so raje pustili delo in se odpravili za delom drugam, kakor pa da bi delali v tako nezdravem okolju. Samo 8. novembra 1904 jih je osemdeset vzelo obračun, mnogi pa so podjetju sporočili, da bodo odšli, če podjetje nevarnosti ne bo odstranilo. V spodnjem rovu so delavci morali delati že do kolen v vodi in se prizadevali, da bi izkopali odtočni kanal, toda več kakor dve uri niso mogli delati na tem delovnem mestu. Mnogi so zboleli, toda podjetje jim ni hotelo plačevati bolniških doklad, čeprav so zboleli zaradi dela na nezdravem delovnem mestu.

Veliko gradbišče

Dne 13. novembra 1904 je umrl za tifusom triindvajsetletni italijanski delavec Pavel Polando. »Krasen pogreb so napravili italijanski delavci«, piše o tem jeseniški dopisnik v Slovencu. Dvajset pevcev mu je zapelo *De profundis* in *Miserere*. Jeseničani so kar gledali, ker kaj takega še niso navajeni slišati.« V isti številki, dne 19. novembra 1904, pa je še vedno tožil, da »zaradi žvepljenih sopar delavci v predoru ne morejo delati« in da »si inženirji zaman belijo glave,« kako bi nevarnost odstranili in nadaljevali z delom tudi v spodnjem rovu, kjer so ga morali opustiti.

Katastrofa v karavanškem predoru

»Jesenice, 22. novembra ob 9. uri dopoldne. Ponoči se je dogodila grozna nesreča v karavanškem predoru. Eksplozirali so plini. Takoj so izvlekli sedem mrtvih, pet opečenih in ranjenih. Čuje se, da so iz razvalin izkopali še 4 mrtve. Eden ponesrečenec je že v bolnišnici umrl.«

Taka brzozjavka je dne 22. novembra, ko so ljudje na Hrušici, na Jesenicah, na Savi, na Javorniku in na Dobravi pa tudi v drugih okoliških krajih že govorili o nesreči, romala na pristojna mesta in na uredništva časopisov. O njej so poročali vsi časopisi v monarhiji, pa tudi v inozemstvu, saj je bila gradnja alpskih železnic v začetku našega stoletja največje gradbišče na evropskem kontinentu. Ljudje po svetu so se takrat mnogo bolj zanimali za prebijanje gorskih masivov z železniškimi predori, kakor se na primer danes zanimamo za cestni predor pod Mont Blancom in za podobne gradnje. Dve uri za prvo brzozjavko je sledila druga, točnejša:

»... Eksplozija je bila sinoči okrog 10. ure tako močna, da so se rovi poduli. Dosedaj so dobili 11 mrtvih, 5 nevarno ranjenih. Trupla so strašno razmearjena in ožgana. Nekaj jih še pogrešajo, iščejo jih v podsutih rovih.«

O pretresenosti, ki se je lotila prebivalstva na Jesenicah, poroča Slovenec:

»Vest o strašni nesreči je šla danes od ust do ust. Navajeni smo tu (na Jesenicah) na nesreče že tako, da se nič več ne čudimo, kadar slišimo, da se je zopet zgodila kaka nesreča, danes pa nas je le pretresla groza. Toliko žrtev naenkrat...«

»Pred kratkim, 14. novembra, je minilo leto, ko nas je pretresla podobna grozna novica: pet mrtvih, dve osebi pa v nezavesti: Koširjeva družina se je bila zadušila s plinom. (Zaradi nemarnosti KID so se s tovarniškim plinom zastupili tovarniški delavec Alojzij Košir, njegova žena Marija, dvojčka sedemletni sin Leopold in sedemletna hči Jela ter enajstletna Gizela Dolžan; njena mati Marija je umrla že naslednji dan, a Neža Oman 18. nov. 1903. Luckmann jim je na grobu dal postaviti spomenik z nemškim citatom iz Sv. pisma — op. M. Kl.) Danes pa so plini v predoru končali življenje celi vrsti mladih ljudi, mnogi pa se zvijajo v silnih bolečinah.«

Preživeli očitavec Franc Pušnik je povedal:

»Vzrok nesreče so bili eksplozivni plini, ki so eksplozirali s tako silo, da so težko naloženi železniški vozovi sami naprej leteli. Železniški tir je odtrgalo in ga vrglo v zrak s pragovi vred. Mrtvi so tako sežgani in iznakaženi, da jih ni bilo mogoče (takoj) spoznati. V noči po nesreči nismo še vseh našli. Mnogi, ki so v bolnišnici, bodo le težko ostali živi. Jaz sem po naključju nekaj hipov prej zapustil kraj nesreče, a ko sem zaslišal eksplozijo, sem se takoj vrnil in naletel na strahoto, kakršne še nisem videl.«

»Pomoč je prišla«, poroča Slovenec, »a bilo je že prepozno. Mrtve in ranjene so naložili na vozičke in jih peljali iz predora. Obraze imajo črne kakor zamorci, prisušeno je na njih blato, v katero so padli. Enemu je sleklo vso kožo z obraza, največ je opečenih po obrazu in rokah. Stirje bodo morda ozdraveli, eden pa bo najbrž še umrl.

Imen ponesrečenih še niso izvedeli. Mrtev je predelavec Mihelič.

Toda vrana vrani ne izključuje oči; komisija, ki je pregledala predor, da bi ugotovila vzroke nesreče, ni našla nič takega, kar bi bremenilo podjetje.

Neuigkeits-Welt-Blatt je poročal med drugim naslednje:

»Enajst delavcev mrtvih, sedem ranjenih... Nesreča se je zgodila ob devetih... vzroka eksplozije ni mogoče še natančneje navesti,« vendar poudarja, da so »prezračevalne naprave delovale brezhibno. (Die Ventilation funktionierte tadellos...).« (NWB, 24. nov. 1904.)

Slovenec ugiba:

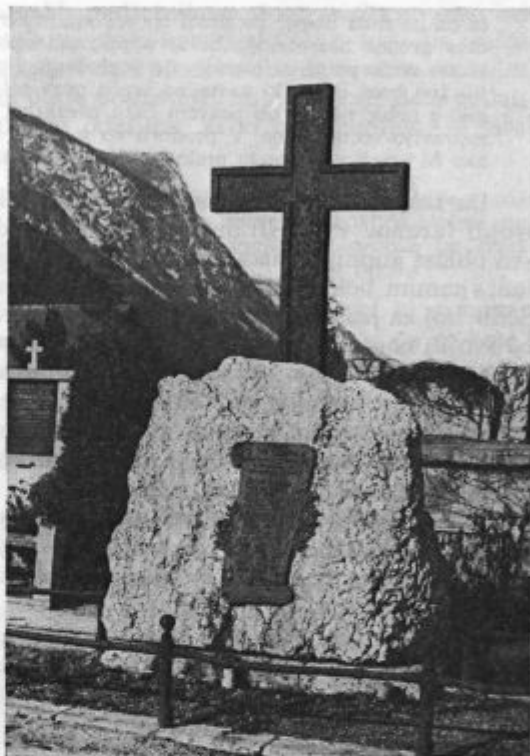
»Najbrž se je zgornji rov napolnil s plini, uhajajočimi z žveplena vrelca v spodnjem rovu,« vendar iz strankarskih nasprotij do Čeha inž. Muzike, prijatelja jeseniškega slovenskega liberalca Schreya, Slovenec obtožuje podjetje »Gross & Co.«: »Zahtevali smo že enkrat preiskavo in zdaj jo še enkrat zahtevamo toliko odločneje, naj se preišče, kako je mogla nastati tako grozna nesreča. Ali je res ni bilo mogoče pričakovati zaradi dogodkov v spodnjem rovu?« (Slovenec, št. 267, 1905.)

»Pri uradni preiskavi so bili mnenja, da so delavci opazili ob varnostni svetilki vetrovnega kontrolorja eksplozivne pline ter so bežali nazaj, da preprečijo nadaljnje prodiranje minerjev. Predelavec Janez Mihelič skoro gotovo ni počakal znamenja ter je bil tako nepreviden, da je šel s prosto lučjo v predor. To je povzročilo eksplozijo...« (Slovenec, 28. nov. 1905.)

Dne 23. novembra poroča Slovenec še o nekaterih podrobnostih:

»Zgodilo se je to (do eksplozije je prišlo) prav na koncu prvega rova. Torej nad 7 km (najbrž tisk. pomota) v globočini (v predoru). ...Pravijo, da... so v prve rove pošiljali premalo zraka. Ko bi takoj po eksploziji poslali po cevih (prezračevalnih napravah) več svežega zraka, bi se jih več rešilo, a tako so se mnogi zadušili. Med (identificiranimi) mrtvimi je eden Jeseničan, mlad fant, star 17 let, Matevž Robič... Pet mrtvih (ponesrečencev) je iz Bovca, vsi so oženjeni in imajo družine. Ljudstvo na Hrušici je vse prestrašeno, a pri tunelu (predoru) delajo kar naprej, kakor da bi se nič ne zgodilo... Enajst mrtvih leži v bolnišnici za infekcijske bolezni, 5 ranjenih pa v zgornji bolnišnici. O dveh izmed teh pravijo, da bosta še danes umrla. V predoru kopljejo, da dobe še pogrešane. Natančnega nočejo povedati, koliko jih je, baje pa jih manjka še kakih dvajset, a po drugih govoricah pogrešajo samo še štiri... Proti večeru so preiskali, a... nobenega več. Dobili so samo nekaj klobukov in raztrgane obleke. Vendar še niso gotovi, da ni v predoru nobenega več...«

Dne 25. novembra so pokopali prvih enajst mrtvih. Pogreba so se udeležili skoro vsi delavci s Hrušice, gradbeni delavci bohinjske železnice pa tudi tovarniški delavci, zastopniki delavskih organizacij iz Ljubljane, Trsta, Trbiža in Beljaka, vodilno osebje »Gross & Co.«, sekcijski šef drž. železnic Wurmb in okr. glavar Detela. Enajst krst je spremljala tovarniška godba. Na grobu sta govorila neki italijanski delavec (med ponesrečenimi je bilo pet Italijanov) in jeseniški župnik Zabukovec, ki pa — kakor so poročali časopisi — ni govoril iz pietete do ponesrečencev, marveč je na grobove izlil ves srd, ki ga je čutil do »nekatoliških« in

17. Spomenik ponesrečenim delavcem karavanškega predora na jeseniškem pokopališču

»sodomskih« razmer na Hrušici, do »brezbožnih« delavcev, tako da so se celo ljudje, ki bi bili šli za župnika v ogenj, zgražali in obsojali njegov govor. Stran 103 in 104 iz I. dela jeseniške župnijske kronike, v katero je župnik Zabukovec lepil izrezke iz časopisov, sta iztrgani. Morda jih je iztrgal kak njegov kasnejši sobrat, ki se je sramoval župnikove netaktnosti ob pokopu ponesrečenih delavcev. Zato tega govora ne morem navesti in lahko samo navedem župnikov odgovor dunajskima časopisoma *Dei Zeit* in *Neue Freie Presse*, ki sta župnikov govor imenovala hujskanje v verski nestrpnosti (do protestantov in pravoslavnih, ki so bili pri predoru zaposleni) in navajala, da njegov govor zasluži bolj ime »Brandrede« kakor »Grabrede« (bolj »hujskaški govor« kakor »nagrobni govor«). Ta odgovor odkriva, da je jeseniški župnik Zabukovec v nagrobnem govoru imenoval nesrečo pri predoru »kazen za nekrščansko življenje delavcev«. (Slovenec, 9. dec. 1904, notica »Kaj jih je zbdlo«.) Potem pa Slovenec prinaša:

»Kaj je govoril duhovnik na grobu ponesrečenih? Razvijal je te misli: Prave sreče na zemlji ni najti, odkar je zbežala vsled greha iz raja. Bog je zemljo preklel in v potu svojega obraza (delavci žel!) si mora človek kruh služiti. Sele po smrti najde mir in pravo srečo, ako je na zemlji služil Bogu. Kaj pomaga človeku, če dela in se ubija, da bi našel pravo srečo na zemlji,

če pa ne služi Bogu? Po smrti bo vekomaj nesrečen. Zato pa Bog časih prepusti take grozne nesreče, da bi se odprle oči onim, ki iščejo srečo na zemlji, za večno srečo pa se ne menijo. Če pogledamo življenje na Hrušici, vidimo, koliko jih živi brez Boga, ki za večno srečo prav nič ne skrbe. Za take je ta nesreča klic z neba, naj se ob pravem času preskrbe, naj pri skrbi za časno srečo ne zapravijo večne sreče. V predoru so v vedni smrtni nevarnosti. Kako grozno, ako bi umrli v smrtnem grehu! — Kje je kaj takega, kar očitajo židovski listi?»

Da takratnemu jeseniškemu župniku ni šlo samo za »večno srečo« svojih faranov v onostranstvu, marveč predvsem za neomejeno pozemsko oblast župnišča nad Jesenicami in da se je pri tem včasih »povezal tudi s samim belcebubom« — nemškimi liberalci, dokazuje tedanji »politični« boj za jeseniško občino, v katerem se župnik ni prav nič razlikoval od svojih nasprotnikov, jeseniških liberalcev. Toda ostanimo pri ljudeh, ki so v potu svojega obraza garali in umirali za druge in ki jim je bila tudi »zemska sreča« vselej tuja.

Ze v soboto, 26. novembra 1904, so nesli na jeseniško pokopališče tri nove žrtve velike nesreče v karavanškem predoru Antona Robiča (»umrlega točno ob prvi obletnici poroke s p r a v o s l a v n o Ano Trbojevič«, pomenljivo poudarja Slovenčev poročevalec z Jesenic), doma z Goriškega, 24-letnega Istrana Petra Feličiča in triindvajsetletnega Janeza Udoviča iz Domačevca na Dolenjskem. Tako je število mrtvih naraslo na štirinajst, štiri delavce pa so še pogrešali.

Posledica te nesreče je bila, da se je delavcev, zaposlenih pri predoru, lotil preplah in da jih je že prve dni po nesreči zahtevalo 780 obračun, saj se podjetje za varnost delavcev pri delu ni brigalo nič bolj kakor pred katastrofalno nesrečo in se je kronika nesreč nadaljevala. Voda je še vedno zalivala spodnji rov in podjetje je bilo prisiljeno zvišati v zgornjem rovu, kjer se je zgodila nesreča, dnevni zaslužek delavcev na sedem kron. Za teh sedem kron so morali delati do kolen v vodi, mimo tega pa jih je nenehno močila voda tudi z oboka rova, tako da so bili po osem ur dnevno popolnoma premočeni. Pojavljala se je pljučnica, poleg tifusa pa se je pojavil še trahom, egiptovska slepota.

Dne 7. decembra 1905 so pokopali petnajsto žrtev katastrofalne nesreče, devetnajstletnega Alojzija Seršena, doma iz Suhadola:

»Tisto nesrečno noč je mislil, da mu ni nič hudega. ‚Saj mi ni nič‘, je rekel, ‚samo malo opečen sem.‘ A spečenine so bile vendar tako hude, da je moral umreti.«

Toda predor je terjal novih žrtev. Dne 8. decembra 1904 so vagončki stisnili delavca Ferdinanda Moserja, 19. decembra je zmečkalo noge delavcu Antonu Batoču, 20. decembra je voziček zdrobil koleno Valentinu Nekiču. Vzrok takim in drugačnim nesrečam je bilo priganjaštvo, predvsem s strani tako imenovanih »parteführerjev«, kakor so v predoru imenovali manjše podjetnike, ki jim je podjetje »Gross & Co.« dalo v najem delo pri obzidavi obokov. To so bili posamezniki, ki so za določeno vsoto sklenili z glavnim podjetjem pogodbo, zato pa so to vsoto in še dobiček iztisnili iz svojih delavcev, ki so jih sami plačevali. Bili so oderuhi, ki jih ni nihče nadzoroval. Inženirji podjetja »Gross & Co.« so

samo pregledovali delo teh »malih podjetnikov«, a se za drugo niso brigali. Ker so ti »parteführerji« skušali kovati dobiček tudi na račun vzdanega materiala, so bili nekateri deli predora obzidani samo na videz, zaradi česar so kasneje morali obok popravljati in tako se je delo podaljšalo za celo leto. O nekem takem oderuhu, ki ni bil osamljen, je pisal tudi Slovenec:

»Neki Galatič na Hrušici, mal podjetnik, kakršnih je vse polno, je grozno odiral delavce. Kdor je hotel biti sprejet na delo, moral je Galatiču plačati prej 4 do 10 kron »napitnine«. Da je več »zaslužil«, odpuščal je delavce po kratki dobi in nove sprejemal pod istimi pogoji. Takšen »kšeft« mu je nesel.«

Takim podjetnikom so bili prepuščeni predvsem delavci, ki so zaman iskali dela in zaman trkali na gluha vrata glavnega podjetja. Če so hoteli zaslužiti vsaj za vsakdanjo skorjo kruha, so se morali pustiti izrabljati takim pijavkam. (Taki tipi so še danes nekaj vsakdanjega v Italiji pa tudi v drugih državah, kjer je brezposelnost kronična bolezen.) Zaradi njihovega priganjaštva so bile nesreče še pogostnejše, kakor bi bile, ko bi bilo odgovornost za ljudi nosilo samo glavno podjetje. Poleg nesreč, ki so delavce spreminjale v začasne ali trajne invalide, so se vrstile tudi smrtne in to ne samo pri predoru, marveč tudi pri gradbenem podjetju »Madile & Co.«, kjer so bile smrtne nesreče redkejše, a so se tudi dogajale, o čemer priča smrt italijanskega delavca Petra Ospana, doma iz Trevisa, ki se je dne 22. decembra 1904 smrtno ponesrečil pri kopanju materiala v bregu nad postajo.

V tem času je zaradi zime in slabega vremena delo pri gradnji bohinjske železnice skoro zastalo, v predoru pa je oviral delo žvepleni vrelec, tako da so z izkopom z gorenjske strani popolnoma prenehali. Napoved, da bo decembra pihal »koroški zrak skozi predor na Kranjsko,« se ni uresničila, čeprav je graditelje na koroški in gorenjski strani ločila le še plast 425 m. Tudi govorice, da bo predor zgrajen do aprila 1905, so se umaknile ugotovitvi, da »pred mesecem julijem 1905 ne bo nič«.

Za konec leta 1904 sta se v predoru ponesrečila še delavca Mile Pirković in Peter Vlahović, ki jih miner Peter Filz ni pri vrtanju opozoril, da se zadnji dinamični naboj še ni razpočil. Zato sta vrtala naprej, dokler ju dinamit ni razmesaril.

Tudi januar 1905 ni bil brez smrtnih nesreč. Žrtev je bil Franc Budija iz Ljutomera, zavirač pri predoru, ki je prišel z glavo pod kolesa v najožjem delu predora. Istega dne (15. januarja 1905) se je ponesrečil delavec Jožef Romano. V tem času so v predoru, na mestu, kjer se je zgodila novembrska nesreča, zazidali žvepleni vrelec, obenem pa dan za dnem odpuščali odvečne delavce, ker je podjetje na gorenjski strani prenehalo z odkopom in pa zaradi bojazni, da vlada ne bo odobrila novih milijonov kron za naknadne stroške, ki jih je terjala dograditev alpskih železnic Celovec—Jesenice, Beljak—Področica, lokalne boroveljske, bohinjske Jesenice—Gorica in primorske Gorica—Trst. Najnovejši računi so kazali, da bi bilo treba za dograditev omenjenih prog in seveda tudi predorov 14,188.900 kron več, kakor je predvideval glavni gradbeni načrt, sprejet

pred začetkom gradnje. Omenjeno vsoto je vlada v drugi polovici februarja vendarle odobrila zaradi strateškega pomena teh železnic, kar je z nekoliko pikro pripombo razkril socialistični poslanec dr. Ellenbogen in opozoril na militaristično politiko vlade. (Neuig. W. Blatt, »Die Kostenüberschreitungen bei den Alpenbahnen«, št. 46, 1905.). Sele potem sta gradilišči na Hrušici in Jesenicah zopet oživila.

»Zivahno življenje se je zopet začelo na Jesenicah. Na stotine delavcev je prišlo k zgradbi železnice. Italijanov vse mrgoli, pa tudi Hrvatov je mnogo,« poroča 18. marca 1906 Slovenec.

Dne 24. marca 1905 pa se je že zgodila nova smrtna nesreča; nadzorniku Heringu je zmečkalo glavo. Pet dni kasneje se je smrtno ponesrečil italijanski delavec Anton Bergamano. (Slovenec, 8. aprila 1905.)

Stavka gradbenih delavcev pri »MADILE & Co.«

Delavcev pri podjetju »Madile & Co.« niso samo mnogo slabše plačevali kakor pri podjetju »Gross & Co.«, marveč so jih delili tudi v Italijane in neitalijanske delavce. Povprečen delavski zaslužek na uro je bil 13 krajcarjev, najvišji 20 krajcarjev, a najnižji globoko pod povprečjem. Poleg moških delavcev so delale tudi delavke. Njihov zaslužek je bil za polovico ali še več nižji od zaslužka moških delavcev in ni zadoščal niti za normalno preživljanje. Med težaki pa niso bili samo samski delavci, marveč tudi taki, ki so imeli družine in so jim morali pošiljati denar, ki so si ga pritrgovali od ust.

Pri izplačilu mezde je podjetje odračunavalo delavcem tudi hrano, prenočnino v barakah, odtrgovalo za bolniško blagajno, za nezgode ter za cepljenje proti kozam, tako da je delavcu po štiritedenskem delu, kolikor je trajala izplačilna doba, ostala od zaslužka komaj kaka krona. Delovni čas je trajal dnevno po dvanajst ur, plačevali pa so jih enajst, ker uro opoldanskega odmora niso šteli v delovni čas. Najbolje plačani delavci so zaslužili brez odbitkov po 2,20 K na dan, povprečno pa po 1,30 K, kar ni zadoščalo niti za kg najcenejšega mesa.

Če je delavec hotel vzeti obračun, je moral to javiti tri dni poprej, nato pa še tri dni čakati na izplačilo. Ob izplačilu so mu za lopato odtegnili eno krono. Lopata je postala sicer delavčeva last, čeprav je ni potreboval. Toda podjetnik mu jo je vsilil in tako trgoval tudi z lopatami, ki jih je mnogokrat »odkupoval« nazaj, seveda za 60 vinarjev ceneje. Prav tako je »trgoval« tudi z drugim orodjem (vilami, krampi in samokolnicami). Mimo tega je delavec, kadar je vzel obračun, moral plačati določen znesek tudi za drva, ki so jih porabili v delavski kuhinji. Ta drva podjetnika niso stala niti vinarja, saj so v kuhinji kurili s suhljadjo, ki so jo nabrali v gozdu, ali z lesom in koreninami dreves, ki so jih podrli ali izkopali pri planiranju prostora za novo postajo. Neki delavec iz Zagorja, ki je delal pri »Madile & Co.« in ki je zaradi slabega zaslužka vzel obračun, je v Slovincu zapisal tudi naslednje:

»Ker je podjetje italijansko, imajo seveda tudi Italijani in Furlani prednost pri delu in plači, Kranjci pa, ki jih je pri podjetju zaposlenih komaj dva

odstotka, so pa na slabšem. Italijani psujejo Kranjce z najgršimi psovskami, katerih bi se vsak Kranjec sramoval izustiti. Vprašamo torej, čemu so Italijani prišli semkaj na delo, ako se jim kranjsko prebivalstvo oziroma kranjska zemlja tako gnusi? Ako bi Italijanov ne bilo, zgradila bi se vseeno železnica tudi brez njih. Podjetje Madile & Co. naj nikar ne misli, da je dandanes vsak delavec plitvih možgan, temveč je veliko takih med delavci, ki se zavedajo, da se jim krivica godi, toda sami si pomagati ne morejo.» (Slovenec, št. 107, 1905.)

Že iz navedenih stavkov je videti, da kake večje delavske solidarnosti pri podjetju »Madile & Co.« ni bilo. Podobno je bilo tudi pri drugih podjetjih, angažiranih pri gradnji alpskih železnic. Tudi tam ni bil položaj težaškega delavca nič boljši, vseeno pa pri drugih podjetjih delavcem ni bilo treba plačevati orodja.

Take razmere so delavstvu pri tem podjetju večkrat pognale kri v glavo. V tem sestavku sem že omenil prvo stavko, v začetku maja 1905 pa je med delavstvom na jeseniškem gradbišču bohinjske železnice vnovič zavrelo. O tem poroča 9. maja 1905 Slovenec:

»Že nekaj časa je med delavci tvrdke Madile ... na Jesenicah vrelo. Čuli smo za razne pritožbe ... o oderuškem ravnanju z delavci, čuli celo o judovski skoposti podjetja. A ker so se nad tem pritoževali samo posamezniki, se zanje ni nihče zmenil. Komur (pri podjetju) ni ugajalo, je dobil slovo, na njegovo mesto pa so prišli drugi. Plačani so bili od ure, moški po 10, ženske po 8 krajcarjev na uro, a od te smešno majhne plače odračunalo se je vsakemu za prenočišče v barakah po 8 krajcarjev za noč; tudi raba orodja se jim je vštela, od vsake lopate, krampa, motike je moral delavec nekaj plačati. Za božjo voljo! Ali bo kopal ali nakladal z rokami ... Če kdo kake pol ure ni mogel delati, se mu je pri plači takoj odtrgalo. Delati pa so morali kakor živina, ker mnogi nadzorniki bili so pravi srednjeveški priganjači. Precej živo sliko nam pove slučaj, da je nedavno neka delavka kar tam na stavbišču med delom povila. Zraven pa si (za)mislimo še grozno draginjo, ki vlada sedaj na Jesenicah. Pri teh razmerah ni čudno, da je nezadovoljnost med delavci naraščala. A odslovili so vsakogar, ki se je pritoževal. Danes zjutraj (8. maja 1905) pa so vsi delavci okrog 600 po številu razen nekaj zidarjev solidarno stopili v stavko. Nekateri so hoteli delati, a so jim stavkajoči zabranili. Polne gruče jih stoji po cesti. Orožniki se sprehajajo med njimi, pa delavci so dosedaj še mirni...« (Slovenec, št. 106, 1905.)

Tako se je začela druga stavka delavstva pri »Madile & Co.«. Delavci so zahtevali zvišanje mezd, moškim na 15, ženskam na 10 krajcarjev na uro. Prav tako so zahtevali, da bi delavcem ne bilo treba plačevati orodja. Toda podjetje se s stavkovnim odborom sploh ni hotelo pogovarjati, marveč je še istega dne telegrafiralo posredovalnicam in posrednikom za delo in zahtevalo nekaj sto novih delavcev. Novica o tem je povzročila omahovanje, toda polovica jih je vztrajala in obvladala omahljivce. Prav v tem se je druga stavka razlikovala od prve, saj je 9. maja podjetje poklicalo stavkovni odbor in bilo pripravljeno povečati mezdo za 1 krajcar, o drugih zahtevah delavstva pa ni hotelo ničesar slišati. Stavkovni odbor je zato nameraval stavko nadaljevati, toda podjetje je zagrozilo, da bo odpustilo vsakogar, ki bi še stavkal, kar je podjetje z lahkoto doseglo, ker so se mnogi delavci zadovoljili že z enim samim krajcarjem povišanja mezde in hoteli takoj začeti z delom. Tako je bilo stavke že 9. maja ob eni popoldan konec. Delavcem, ki so se vrnili na delo, so zvišali mezdo za 2 do 4 helerje na

Slovenec 9 maj

Stavka pri podjetništvu
Madile na Jesenicah. Z Jesenic nam poročajo: Za nekaj časa sem je med delavci tvrde Madile pri zidanju nove železnice na Jesenicah vrela. Čule so se razne pritožbe, govorilo se je tu in tam o oderuškem ravnanju z delavci, čulo se je celo o judovski skoposti podjetništva, a ker so bile to le pritožbe posameznih, se zanje nihče ni zmenil. Ake kemu ni ugajalo, dobil je slovo, na njegovo mesto pa so prišli drugi. Plačani so bili ed ure, možki je dobil 10, ženska 8 krajcarjev za uro, a od te smešne majhne plače se je odračunalo vsakemu za prenočišče v barakah po 8 krajcarjev za eno noč; tudi raba orodja se jim je vštela, ed vsake lopate, krampa, matike je meral delavec nekaj plačati. Za božjo voljo! Ali bo kopal ali nakladal z rokami! Bog vedi, če morajo morebiti tudi pisarji v pisarnah plačati rabo svinčnikov, držal in peres! — Če kdo kake pol ure ni mogel delati, se mu je pri plači takoj odtrgale. Delati pa so morali kakor živina, ker mnogi nadzorniki se bili pravi srednjeveški priganjači. Precej živo sliko o tem nam podaja slušaj, da je nedavno neka delavka kar tam na stavbišču med delom povila. Zraven pa si mislime še grozno draginjo, ki vlada sedaj na Jesenicah. Pri teh razmerah ni čudno, da je rasla nezadovoljnost med delavci. A odslovili se vsacega, kdor se je pritoževal. Danes zjutraj pa so vsi delavci, okrog 600 po številu, razven nekaj zidarjev, solidarno stopili v stavko. Nekateri so hoteli delati, a stavkajoči so jim zabranili. Polne gručeh jih stoji po cesti. Orožniki se sprehajajo med njimi, pa delavci se dosedaj še mirni. Zdaj ob 1. popoldne, ko te pišem, še ni nič s pogajanjem. Delavci zahtevajo, da se jim plača izboljša in sicer možkim na 15, ženskam 10 krajcarjev od ure. Orodje, ki je potrebno za dela, se mora pustiti v rabe brez odškodnine. Sedaj še ne moremo vedeti, ali bodo kaj desegli ali ne, ker pogrešamo pri njih tudi enotnega vodstva. Velikost države pa je, da nemudoma poseže vmes in nareddred. Saj je država ta dela oddajala tujim, če nepopolnoma pa vsaj skorej židovskim tvrdkam, ki si polnije sepe, delavce pa mrovarijo in izsesavajo do zadnje srage krvi. Zatoseni čuditi, da je še 60 milijonov morala pri datik prvotnemu računu. Mi Jeseničani bomo pa še malo dalje časa tr-

18. »Slovenec« je 9. maja 1904 poročal o stavki delavcev karavanskega predora

Veliko gradbišče

uro, vse druge (več kakor 300) pa na mestu odpustili. 130 jih je zapustilo Jesenice že prvi dan, 200 pa v naslednjih dneh, o čemer poroča 13. maja 1905 Slovenec:

»Konec stavke je bil ta, da je kakih dvesto delavcev odšlo drugam, ostali pa so dobili dva vinarja priboljška. Vse drugo je ostalo pri starem. Sedaj se zopet pridno dela. Pri delavcih, ki delajo pri železnici, ni pričakovati uspeha stavke... Kdor ni zadovoljen, je najbolje, da gre drugam. Čemu brez dela postopati in čakati na uspeh stavke... Če eden odstopi (odpove), jih že deset čaka, da stopijo na njegovo mesto.»

Nesolidarnost je vselej tepla delavce. Zato pa so bili med seboj mnogo bolj solidarni kapitalisti, kar spoznamo po takratnih poročilih v časopisju, ki je pisalo, da Kranjska industrijska družba delavcev, ki so prišli v spor z »Madile & Co.« ali »Gross & Co.«, ni hotela zaposliti, čeprav je takrat tudi sama potrebovala novih delavcev.

Prebitje karavanškega predora

Zivljenje na Hrušici se je nekoliko umirilo, saj je od 3500 delavcev delalo pri predoru le še nekaj sto delavcev, ker so predor, kakor že vemo, v tem času kopali samo s koroške strani. Kakor so v drugi polovici aprila poročali časopisi, je ločil koroško stran od gorenjske strani samo še okrog sto metrov debel zemeljski sloj. V soboto, 13. maja 1905, pa poroča Slovenec, da bodo predor »prav kmalu« prebili in da bodo v ponedeljek,

19. Slovesnost ob prebitju karavanškega predora 21. junija 1905

15. maja 1905, nadaljevali odkop tudi z gorenjske strani. »Upati je, da bo konec prihodnjega tedna padla tudi zadnja stena (pregrada)«. In res so že v sredo, 15. maja 1905, okrog devetih dopoldan graditelji trčili drug ob drugega. »Veselje med delavci je bilo veliko«, poroča 20. maja Slovenec, vendar pravi, da bo »trajalo še dokaj časa, preden bo predor do kraja dozidan«, teden dni kasneje pa:

»Predor, kjer so s kranjske in koroške strani trčili skupaj, so zazidali, ker mislijo napraviti slovesno otvoritev. Kakor čujemo, bo slovesna otvoritev 20. junija.«

Toda Slovenec se je zmotil za en dan, ker so s to otvoritvijo nemški velikaši hoteli proslaviti starogermanski praznik »Sonnenwendefeier« in predstavili slovesnost na 21. junij 1905. Kako je potekala ta slovesnost, naj nam pove Slovenec z dne 23. junija 1905:

»Slovesno prebitje karavanškega predora je bilo v sredo, 21. t. m. Ob tri četrt na deset dopoldne je bila na Hrušici pod milim nebom najprej sveta maša. Bral jo je župnik Zabukovec. Navzoči so bili povabljeni gostje in mnogo ljudstva. Po maši so se gostje preoblekli v delavske obleke, vsak je dobil tudi svetilko, posedli so na vozove (vagonete) in ob tri četrt na enajst so se popeljali v predor. Godba je zaigrala, ljudstvo je pozdravljalo. Čez 28 minut vožnje dospeli so v predorovo postajo, krasno ozaljšano, stena v predoru je bila še 70 m oddaljena. Ob 11,37 pritisnil je deželni svetnik Hein električno žico in stena v predoru je padla, gromovit Glück auf! (Srečno!) je zaoril. 70 m so šli povabljeni v ozkem rovu naprej in se srečali z gosti, ki so prišli s koroške strani. Pozdravili so se in se vrnili vsi v predorovo postajo. Stavbeni nadsvetnik Hannach je govoril in se spominjal tudi ponesrečenih v predoru. Vsi so sedli v vozove in se popeljali na kranjsko stran. Po poti je igrala mestna godba iz Beljaka, ki je bila v narodni noši. Nebrojna množica ljudstva je čakala pred predorom. Ob tri četrt na eno popoldne se je pripeljal vlak (vagonetov) med igranjem godbe, in ljudstvo je pozdravljalo. Slovesen banket je bil na prostem na pokritem prostoru; začel se je ob 2. uri popoldne. Najprej je napil baron Alfred pl. Pischof presvitemu cesarju, nato je baron Hein slavil ta dan kot praznik dela in praznik triumfa tehnične vede ter napil vsem, ki so delovali zraven. Baron Alfred pl. Pischof je povdarjal, da v predoru je treba večjega poguma kot v vojski, ker v predoru se morajo vsi vojskovati zoper skritega elementarnega sovražnika. Podjetnik Gross je napil baronu Heinu. Govorili so še mnogi drugi. Brzobjavni pozdrav je poslal prejšnji minister Witek, sedanji vodja Vrba in deželni glavar pl. Detela. Koroški deželni predsednik je poslal pismeni pozdrav in obžaloval, da mu ni bilo mogoče osebno se udeležiti slavnosti. Vseh gostov je bilo nad sto. V spomin je vsak dobil srebrno medaljo. Iz raznih govorov omenjam posebno to, da še noben predor se ni delal s tolikimi ovirami kot ta in danes res človeški um triumfira nad skritimi elementarnimi silami. Z vlakom ob šestih uri (v Ljubljano in na Koroško preko Trbiža) so se odpeljali gostje na svoj dom, inženirje in delavce pa še čakajo trudapolni dnevi, predno poteče skozenj železnica. Sedaj je določen za to 1. avgust 1906.«

Ne bi navedel tega poročila dobesedno in v celoti, ko bi ne bilo zanimivo zaradi tega, ker ni niti z besedico omenjalo velenemških izjav v govorih ne namena, zakaj je bila slovesnost preložena na 21. junij 1905, na tako imenovani »Sonnenwendefeier«, čeprav je leta 1904 pisal Slovenec tudi o tem prazniku v zvezi z nemškim nacionalističnim izgredom. Ta molk jesenškega dopisnika v Slovencu* pa nam postane takoj

* Avtor dopisa je bil morda kaplan Zabret ali pa župnik sam.

20. Tovarniška godba z Jesenic je igrala tudi ob slovesnostih na Hrušici

razumljiv, če poznamo takratno taktiko jeseniške klerikalne skupine, ki je paktirala z nemškimi liberalci in se z njihovo pomočjo polastila oblasti v jeseniški občini.

Jesenice in nova železnica

Prebivalstvo jeseniške občine (Jesenice, Sava, Plavž, Hrušica, Plavški Rovt, Prihodi, Planina) je po koncentraciji industrije na Savi naraslo od 1796 prebivalcev v letu 1891 na 4549 prebivalcev v letu 1906. Stanovanjska stiska za delavstvo je bila kronična. Delavci so se stiskali pri hišnih posestnikih, ki so bogateli na račun stanarin in med katerimi so prav zaradi tega nekateri prišli do premoženja, da so se lahko potegovali za mesto »virilistov« v občinski upravi. Ko bi bili ugodili vsem, bi jih bilo več kakor občinskih odbornikov. Tovarna se za stanovanjsko vprašanje zaposlenih ni brigala. Poleg barak v Kurji vasi je leta 1904 zgradila pet hiš v današnji Delavski ulici, ki so jo takrat imenovali Nova vas. Vse to pa je bilo kakor kapljica v morje, saj je tovarna imela v načrtu razširitev tovarne v smeri proti Javorniku, na prostoru, kjer je bilo nekaj starih hiš, podobnih hišam, ki jih je nekaj še danes na Murovi. Kakšen je bil prostor pred tovarno v začetku našega stoletja, nam najboljše pokažejo nekatere ohranjene fotografije.

Na železnico Jesenice—Trst so delničarji KID gradili velike načrte. V Škednju so gradili nove plavže in naprave, širili pa so tudi jeseniško

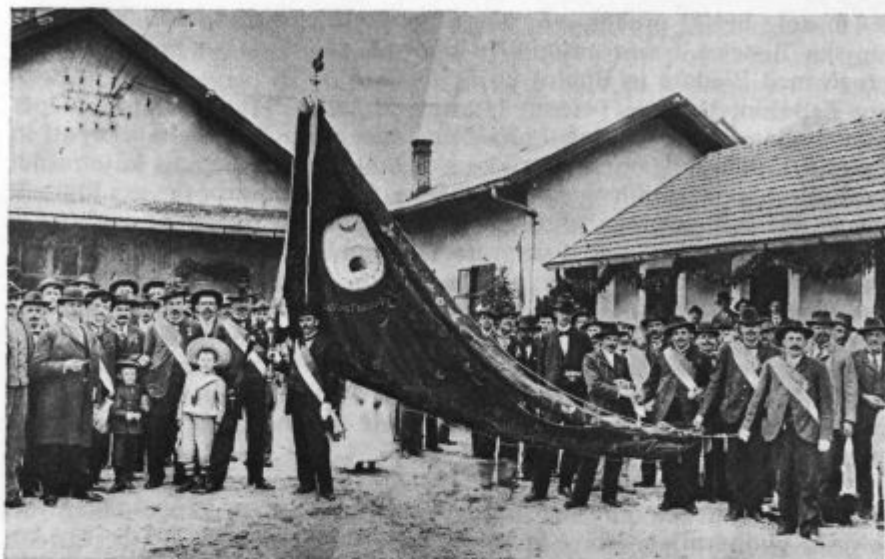
tovarno. V ta namen so 28. avgusta 1905 na seji upravnega sveta KID, na kateri so ugotovili, da je imela družba 250.000 kron več dohodkov kakor v prejšnjem poslovnem letu, razpravljali tudi o nadaljnjem razvoju družbe. »Sklenili so,« kakor poroča 5. septembra 1905 Slovenec, »pri-
merno razširiti naprave,« in dodaja, da se bo zaradi »skoraj otvorene
nove planinske železnice položaj teh tovarn (Sava, Javornik, Skedenj —
op. M. Kl.) izdatno popravil in se približal bliže morju«, po katerem so
uvažali rudo iz Afrike in izvažali svoje izdelke. V tem času so že razširili
cinkarno, napeljevali električni daljnovod iz Radovne čez Mežakljo, gra-
dili ozkotirno električno železnico s Save na Javornik, ki naj bi stekla
oktobra 1905, v martinarni pa so postavljali poleg štirih martinovk še
peto. Gradbena dela pri novih poslopih je opravljalo podjetje »Del Pont«,
ki je poleti 1905 gradilo novo žebljarno. (Pri gradnji se je 15. septembra
1905 zgodila nesreča. Pri planiranju skalovja in podiranju dreves je hrast
podrl petnajstletnega delavca Petra Rapajča, doma iz Brloga na Hrva-
škem, in mu prebil tilnik, da je obležal na mestu mrtev.) (Slovenec,
št. 2112, 214 in 216, letnik 1905.)

Tudi Jesenice same so spreminjale zunanjo podobo. Gradnjo novega
kolodvora sem že omenil. Gradili pa so tudi prvi cestni podvoz z Jesenic
na Savo, ki je bil podoben ozkemu, umazanemu in največkrat ponesnaže-
nemu predoru, ki je »krasil« Jesenice vse do leta 1926 in ki se ga starejši
Jeseničani še prav dobro spominjajo. Zasnovan pa je bil tudi prvi »urba-
nistični« načrt, po katerem bi morale ob novi državni cesti, ki so jo prav
tako gradili na Jesenicah, vse nove stavbe stati v ravni črti. Zal so izven
te črte stale nekatere stare stavbe, ki ponekod še danes ovirajo promet
skozi Jesenice. Mimo tega so morali zgraditi še nadvoz in del nove ceste
od Pošte do nekdanje Papeževe hiše na Savo ter nenehno obnavljati
takratno okrajno cesto Kočna—Poljane—Radovna.

Prav tako je Savi in Podmežaklji dala nov videz bohinjska železnica
z nekaterimi novimi objekti.

Bohinjska železnica

V glavnem projektu planirana bohinjska železnica je bila razdeljena
v dve gradbeni področji: v železnico Jesenice—bohinjski predor—Podbrdo
in v železnico Podbrdo—Gorica. Železnica naj bi z jeseniške postaje
(573 m) vozila s 14 ‰ padca v vijugi na savski železniški most in nato za-
vila v ostrem loku in tekla v vznožju Mežaklje do postaje Dobrava
(danes Vintgar, 576,7 m), 4,7 km od Jesenic. Od tu naj bi se proga z deset
promile spuščala proti soteski Vintgar, pred katero je bilo treba zgraditi
krajši predor, nato še 16 metrov visok nasip in obokan, 41 metrov dolg
most 34 metrov nad dnom soteske do podhomskega predora, ki spada
s svojimi 1178 metri med sedem najdaljših predorov na progi Salzburg—
Trst (najdaljši predor skozi Ture 8520 m) in v katerem začne proga
padati za 10 promile proti postaji Bled (523,4 m, 10 km od Jesenic). Tu
so morali delavci zgraditi 183 m dolg blejski predor in nato premostiti
sedlo z železnim mostom, dolgim 6 m, nato pa prebiti skozi dolomitski
apnec 506 m dolg predor, zgraditi 15 m dolg most čez potok Belco,

21. Delavci v karavanškem predoru so imeli svoj prapor, ki so ga slovesno razvili 30. aprila 1905

22., 23. Spominski znak, ki so ga pripravili ob prebitju karavanškega predora

250 m dolg belski predor, 6 m dolg obokan predor nad cesto Bled—Bohinjska Bistrica, vrsto nasipov in opornih zidov, da so mogli zgraditi progo med Bledom in Bohinjsko Belo.

Z Bohinjske Bele (486 m, 14,1 km od Jesenic) naj bi proga zopet premostila cesto s 7 m dolgim mostom, nato pa je bilo treba izkopati in zgraditi 1300 m dolg obrnski predor skozi diluvialno nasipino, ki je zaradi razdiralnih podzemnih voda in krhkega terena povzročala graditeljem mnogo težav. Poleg tega so morali naprej proti Soteski zavarovati progo z visokimi opornimi zidovi in premostiti bohinjsko Savo s 60 m dolgim železnim mostom.

Postajo Soteska (481 m, 18,9 km od Jesenic) so zgradili predvsem kot nakladalno postajo za les, ki ga je KID sekala in spravljala v dolino z nekoč slovitimi žičnicami. Te so zgradili že v prvem obdobju KID po zamisli nekdanjega tehničnega ravnatelja Pantza, znanega mnogo bolj po metodi, ki jo je iznašel za pridobivanje feromangana v javorniškem plavžu.

Med Sotesko in Nomenjem je bilo treba zopet premostiti Savo s šestdesetmetrskim železnim mostom, obenem pa vzpon proge zavarovati z vrsto podpornih nasipov in zidov. S postaje Nomenj (493 m; 23,5 km od Jesenic) se je proga začela s 15 promile dvigati proti Bohinjski Bistrici in prečkala bohinjsko Savo na 50 m dolgem in 15 m visokem železnem mostu.

Drugo, v naših krajih največje gradbišče je bila Bohinjska Bistrica (521 m, 27,8 km od Jesenic), saj so tu gradili tretji najdaljši predor nove alpske železnice Salzburg—Trst, ki je dolg 6339 m.

K bohinjskemu predoru je pot odprl 19,2 m dolg železen most. Tudi ta predor so gradili za dvotirno progo. Odprtina je 8,2 m široka in 6,4 m visoka. Progo so gradili z 2,5 promilnim vzponom do dolžine 3561 m, nato 213 m s padcem dve promile in ostalo dolžino v smeri proti Podbrdu z 10 promilnim padcem. Pogonsko energijo za gradbene in prezračevalne naprave je dajala centrala, ki je izrabljala vodno moč Bistrice in dajala 630 konjskih sil. Velike težave pri gradnji severnega dela predora je povzročala voda, ki je včasih vdiralna na gradbišče in ga zalivala s 1100 l vode na sekundo.

Od južnega portala predora so zgradili 20 m dolg most nad Bačo in okrajno cesto Petrovo brdo—Podbrdo—Gorica, po katerem je vodila proga do Podbrda (508 m; 35,1 km od Jesenic). Tu so morali najprej regulirati Bačo in jo speljati v novo strugo, za postajni prostor pa zgraditi dolg in širok nasip, v katerega so vgradili 320.000 m³ materiala in so ga morali zaščititi s približno 600 m dolgim in 6 m visokim opornim zidom. Tudi nadaljnjo traso proge so morali utrditi z opornimi in podpornimi zidovi, premostiti Porezno sotesko s 74 m dolgim obokanim viaduktom, in nato še neko potočno dolino s 43 m dolgim obokanim viaduktom, ki je vodil do krajšega predora, podaljšanega z zaščitno galerijo. Drugo tako zaščitno galerijo so morali zgraditi tik pred uvozno progo na postajo Hudajužna (397 m; 40,3 km od Jesenic). Med postajama Hudajužna in Grahovo (255,7 m; 46,7 km od Jesenic) je bilo treba zgraditi 312 m dolg predor. V času gradnje je bil v bližnji dolini Kojce

Veliko gradbišče

kamnolom, v katerem so lomili in klesali kvadre za gradnjo težavnega, 940 m dolgega bukovskega predora, ki je graditeljem povzročal več težav kakor drugi, mnogo daljši predori. Za ta predor so v kamnolomu v dolini Kojce nalomili in izklesali več kakor 5000 m³ kamnitih kvadrov.

Pred bukovskim predorom so morali zgraditi en obokan kamnit most in tri železne mostove za štirikratno prekoračenje Bače ter še nekaj kratkih predorov, za bukovskim predorom pa 137,5 m dolg železen most nad neko kotlino, nato obokan most čez Bačo z desetimi obokanimi odprtiniami po sedem, osem in enajst m ter železno konstrukcijo v razponu 58,5 m. Železniška trasa na tem odseku leži 17 m nad gladino Bače.

Med Grahovim in Podmelcem (216 m; 50,3 km od Jesenic) so že po enem kilometru morali zgraditi 60 m dolg železen most, prebiti 207 m dolg predor, nato 373 m dolg predor (Kneža), za katerim se pokrajinska slika že spremeni in je bila zato gradnja železnice, ki teče po dolini Kneža, na tem odseku manj težavna vse do mostu, po katerem je proga prečkala potok Kneže in kjer je nato bilo treba zgraditi nov, 170 m dolg predor in za predorom še 60 m dolg železen most čez Bačo.

Med Podmelcem in takratno postajo Sveta Lucija—Tolmin (danes Most na Soči, 180 m; 55,9 km od Jesenic) je bilo treba poleg opornih in podpornih zidov zgraditi 292 m dolgi rakovski predor, 100 m dolg železen most, obokan viadukt in za viaduktom krajši predor, ki se odpre v dolino Idrije in jo prečka z 260 m dolgim, deloma obokanim, deloma železnim mostom, ki se pne 25 m nad reko in dolino Idrije in prehaja v spodnjo dolino Soče.

Do Avč (kjer so se v prvi svetovni vojni bili težki boji in kjer je bila novembra 1917 prebita soška fronta — op. M. Kl.) so graditelji železnice Podbrdo—Gorica morali prebiti 617 m dolg lucijski predor, vsekati progo v 4 km dolgo sotesko, ki jo tu tvori Soča (danes zajezena in spremenjena v umetno jezero), prebiti dva krajša predora, napraviti tri obokane in dva železna mostova, nato še pet predorov, med katerimi je najdaljši dosegel dolžino 800 m, ter obokani viadukt med drugim in tretjim predorom.

Med Avčami (130 m; 64,2 km od Jesenic) in Kanalom (111 m; 70 km od Jesenic) je bilo treba zgraditi 160 m dolg kamnit viadukt 30 m nad Sočo, 30 m visoke podporne zidove nad strugo Soče, varovalne oboke in galerije, obokan viadukt nad udorom Avče in še tri druge mostove, nato 242 m dolg most na desni breg Soče in predor tik pred postajo Kanal. Proga med Kanalom in Plavami (100 m; 76 km od Jesenic) graditeljem ni delala večjih težav. (Postaje Anhovo med Kanalom in Plavami takrat ni bilo — op. M. Kl.) Zato pa je bilo treba premagati vrsto naravnih ovir na zadnjem odseku bohinjske železnice med Plavami in Gorico (90 m; 89,2 km od Jesenic) ter zgraditi 78 m dolg viadukt, prelaški predor v dolžini 450 m, oporne zidove, drugi predor v dolžini 335 m, dvoje krajših galerij in 220 m dolgi, danes občudovanja vredni kamniti solkanski most.

Bohinjska železnica Jesenice—Gorica bi morala biti po načrtu odprta »nepreklicno« do 1. oktobra 1905. (Vsi podatki: Die Wocheiner Bahn, Wien, 1906, str. 158—221) Toda gradnja se je zaradi nepredvidenih težav, na katere so naleteli predvsem pri gradnji bukovskega, bohinjskega in

obrnskega predora, zakasnila, čeprav je npr. 22. julija 1905 v notici »Die neuen Alpenbahnen« *Neuigkeits-Welt-Blatt* med drugim poročal, da otvoritev proge Jesenice—Gorica—Trst »lahko pričakujemo že v začetku te jeseni«.

Na Jesenicah so res 18. avgusta 1905, na rojstni dan cesarja Franca Jožefa, (Slovenec, 19. avg. 1905) izročili novo zgrajeno postajo prometu, toda že 25. avgusta 1905 prinaša Slovenec v notici »Kdaj poteče bohinjska železnica« vest, da bo proga Jesenice—Gorica stekla predvidoma konec decembra 1905 ali v začetku januarja 1906, proga Jesenice—Trst maja 1906, a proga Celovec—Jesenice julija 1906. »To so trdni termini in le izredne nepredvidene okoliščnosti bi jih mogle preprečiti.« Proga od Bohinjske Bele do Gorice je bila z izjemo mostu »nad Bitnjem pred Bohinjskim predorom, predora pri Hudajužni in še nekaterimi mesti« dograjena. Toda že 4. oktobra 1905 prinese Slovenec v notici »Predori se podirajo« novico, da se je v bohinjskem predoru »nekaj podrlo« in da se bo gradnja zavlekla, saj »so nekateri dekretirani železničarji« zaradi popravila proge in podrtih delov v predorih dobili dekrete, naj se vrnejo na svoja stara delovna mesta. (Slovenec, št. 227, 1905.) Proga med Jesenicami in Dobravo je bila dograjena šele oktobra in jo je šele 24. oktobra »preizkusil« prvi težki železniški stroj, predvsem je preizkusil trdnost savskega železniškega mostu. Zato so napovedovali, da bo tovorni vlak vozil že konec decembra do Podbrda. Delavci so res že zapuščali gradbišče železnice na Jesenicah, pričakovanje, da bo proga vsaj deloma kmalu odprta, pa se leta 1905 ni uresničilo, čeprav so upali, da se »bomo za novo leto že lahko peljali z Jesenic v Bohinj«, in to upanje povezovali z upanjem na ukinitve »vozne pošte« med Bohinjem in Lescami. (Slovenec, 23. dec. 1905.) Toda tudi to upanje je ugasnilo s pesimistično napovedjo, da bo proga odprta in izročena prometu šele jeseni 1906, ko bo odprta celotna proga Celovec—Jesenice—Trst. (Progo Beljak—Področica—Jesenice so začeli graditi šele leta 1905 — op. M. Kl.) Še bolj pesimistično napoved prinaša Slovenec 27. januarja 1906: »Nova železnica skozi karavanški predor in dalje skozi Bohinj na Goriško bo otvorena 1. oktobra«, obenem pa poziva poslance, naj se pri cesarski vladi zavzamejo, da bi bila vsaj proga Jesenice—Bohinj izročena prometu do 1. maja ali vsaj do 1. junija.

Kljub pesimističnim napovedim je prišlo do prve poizkusne vožnje na progi Gorica—Jesenice že v drugi polovici marca 1906, o čemer 22. marca 1906 poroča Primorski list:

»V ponedeljek ... ob 10. uri dopoldan so se z južnega (goriškega) kolo-dvora odpeljali na novi državni kolodvor in od tam ... s posebnim vlakom proti Jesenicam gospodje: tržaški namestnik knez Hohenlohe, kranjski deželni predsednik Schwarz, ... zastopnik železniškega ministrstva dvorni svetnik Mille-mouth, ravnatelj državnih železnic dvorni svetnik Ruff, voditelj tuk. okr. glavarstva dvorni svetnik grof Attems, dr. Egger, ki je zastopal (goriškega) dežel-nega glavarja in mnogi drugi inženirji od podjetništva. V Hudajužni je bil obed z napitnicami ... Ob dveh popoldan nadaljevali vožnjo proti Jesenicam, kamor so prispeli ob šestih zvečer. (Vožnja je trajala tako dolgo zaradi pozdravov na vseh postajah — op. M. Kl.) Gospodje so se vrnili po Rudolfovi železnici

Veliko gradbišče

(Ljubljana—Jesenice, zgrajena 1870 — op. M. Kl.). Posebno pozornost je pri go-spodih zbudil soški most pri Solkanu, oni pri Kanalu, vijadukti pri Sv. Luciji in predora pri Bukovem in Podbrdu (bohinjski predor).«

O težavnem delu in o delavcih ni nihče govoril ali jih hvalil za nji-hovo delo. Delo je bilo v glavnem opravljeno in delavci so morali za kruhom k novim gradnjam. Tudi v karavanškem predoru jih niso potrebovali in mnogi so zapuščali Hrušico in Jesenice. Odhajali so v Bolgarijo, drugi h gradnji turskega predora in turske železnice. »Slovenec« jih je pomiloval ne zaradi njihovega težkega življenja in nevarnosti, ki so jih spremljale pri delu, marveč »zaradi nevarnosti, da se (taki potujoči de-lavci) izneverijo cerkvi«, in v zahvalo za veliko tehnično delo, ki so ga večinoma ustvarili samo s krampi in lopatami, ima zanje samo naslednji stavek: »Gniloba, ki se je ta leta na Hrušici ugnezдила, se bo še leta in leta poznala, ko bo že zdavnaj zadnji tuji delavec zapustil kraj.« (Iz župne kronike Jesenic.)

Dne 21. aprila so opustili delo v jeseniškem kamnolomu na Mirci, večina kamnosekov se je napotila za delom in kruhom na Ogrsko. Tudi električna železnica z Mirce na Hrušico je prenehala obratovati. (Slovenec, št. 91, 1906.)

Dne 28. aprila 1906 napove Slovenec, da bo bohinjska železnica stekla julija 1906, karavanški predor pa bo odprt nekaj mesecev kasneje. Obenem zagotavlja, da bo k otvoritvi prišel sam »cesar na Jesenice, tako je sedaj zagotovo določeno«, obenem pa dostavlja: »Jesenice pa ne bodo imele župana... liberalna trma tako hoče.« Na Jesenicah je županske posle vodil še vedno virilist Treven, dokler niso postavili za župana zdravnika dr. Kogoja.

Dne 17. maja 1906 je o bližajoči se otvoritvi poročal tudi Primorski list in vedel, da se bo to zgodilo med 12. in 15. julijem v cesarjevi prisotnosti in da »se bo cesar z novo železnico pripeljal v Gorico, odkoder bo potem odpotoval naravnost v Pulj«. Za ljudi pa je bil mnogo bolj koristen vozni red, po katerem bo v obe smeri vozilo šest osebnih vlakov, štirje navadni in dva brzovlaka. »Prilike bo za vožnjo na vse strani, samo če ne bo denarcev manjkalo.« (Primorski list, št. 20, 1906.). Deset dni kasneje, dne 27. maja, si je vodja železniškega ministrstva v družbi kranjskega deželnega predsednika Schwarza ogledal novo železniško progo. Slovenec objavlja otvoritev proge Jesenice—Trst za 4. ali 5. julij, »vsekakor pa prve dni julija«. »Pri otvoritvi bodo navzoči trije škofje. Gotovo še ni, ali pride k otvoritvi cesar, vsekakor pa pride en nadvojvoda... O bukovskem predoru poročajo, da so dokončana vsa dela. Čiščenje in polaganje šin (tirov) bo končano do 15. junija. Danes moramo konstatovati, da so odstranjene vse ovire«, piše Slovenec in poroča, da bi pri normalni gradnji bukovski predor veljal dva milijona kron, tako pa je veljal še enkrat toliko. (Slovenec, 28. maja 1906.) Dne 15. junija je Slovenec objavil, da bo otvoritev 15. julija in da bo pri otvoritvi prisoten prestolonaslednik Franc Ferdinand. Naslednji dan je prišel inšpicirat novo železnico minister dr. Derschatte. Šele 7. julija 1906 je bilo objavljeno, da bo slovesna otvoritev železniške proge Jesenice—Trst 19. julija 1906.

Manifestacija slovenstva

Še preden so vedeli za točen datum, ko naj bi bila odprta nova železnica Jesenice—Trst, je poročal Slovenski narod o prihodu mnogih novih železničarjev na Jesenice. Ti železničarji so bili večinoma Nemci, kar je ustrezalo načrtom nemških liberalcev »o graditvi nemškega mostu« na Adrijo. »S strankarskega stališča bi morali njih dohod pozdraviti«, je pisal Sl. narod, kakor da bi ne bil poznal nemškega liberalizma in njegovega nacionalizma, ki je že nekaj desetletij sanjaril o Veliki Nemčiji in pridigal ideje o nadvrednosti nemške nacije in ki je slovenske liberalce potreboval samo takrat, kadar je taktiziral z njimi, da bi poglobil politični boj in sovraštvo med slovenskimi strankami.

Ko bi bilo to jasno jeseniškemu »Narodovemu« dopisniku, potem bi nemških liberalnih železničarjev ne bil pozdravljal niti »s strankarskega stališča«, in bi bil morda naravnost povedal, zakaj so jih poslali v naše kraje.

Drugače pa so se julija 1906 Jesenice slovesno pripravljale na sprejem avstrijskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda in drugih visokih gostov. Nezadovoljni so bili samo posestniki, ki jim je železnica v času gradbenih priprav prisilno odkupila posestva ob progi in ki jim je sedaj ponujala, da jih lahko kupijo nazaj, seveda za dvakrat takšno ceno, za kakršno jih je gradbeno vodstvo c. kr. železnic leta 1901 kupilo. »Ti nemški birokratje hočejo torej napraviti prav lepo kupčijo,« poroča o tem 7. julija 1906 Slovenski narod in zahteva, da bi zadevo »o tej umazani stvari« morali izročiti državnemu poslancu, da bi posredoval pri ministru oziroma interpeliral v državnem zboru. »Ni vrag, da bi se ne dalo ukrotiti neznatnih osebic in raznih inšpektorjev, saj vendar nismo v kakem zakotnem turškem pašaluku. To hočemo vedeti!« (Sl. narod, 7. 7. 1906.)

Toda ta skrb je bila v teh dneh za politike obeh slovenskih strank brez pomena. Obe stranki (liberalna in klerikalna) sta si prizadevali, da bi ob otvoritvi železnice Jesenice pokazale svoj slovenski narodni značaj, saj sta vodstvu obeh slovenskih meščanskih strank apelirali na prebivalstvo krajev ob novi železnici, naj ob otvoritvi pokažejo, da je ozemlje, po katerem teče železnica Jesenice—Trst, slovensko. Zato so hiše in kraje ob progi okrasili s slovenskimi trobojnicami. »Priprave za otvritev nove proge so v polnem tiru (teku),« poroča 14. julija Slovenčev dopisnik z Jesenic. »Železniška uprava in občina je na delu. Dekoracije so že došle. Poseben odsek občinskega odbora vodi vse priprave.«

Dne 9. julija je bil v zvezi z otvoritvijo nove železnice na Jesenicah deželni glavar Schwarz. »Na kolodvoru ga je... sprejela duhovščina, občinski odbor, učiteljstvo z otroki, gradbeno in tovarniško vodstvo. V spremstvu okrajnih glavarjev Haasa in pl. Detele je obiskal tovarniško in gradbeno vodstvo, župnika in župana. Nastanil se je v hiši direktorja Trappna. Zvečer mu je delavska godba pod vodstvom učitelja Pospišila in tovarniškega predelavca (Nikolaja) Bernarda (ustanovitelja godbe) napravila serenado (podoknico). Obilno ljudstva se je zbralo k serenadi. Drugi dan (naslednji dan) se je deželni glavar odpe-

24. Baron Jožef Svegelj, cesarsko-kraljevi tajni svetnik ter poslanec v avstro-ogrskem državnem in kranjskem deželnem zboru

ljal po progi proti Bohinju« (Slovenec, 14. 7. 1906), po kateri so vozili »poizkusni« vlaki že od konca junija, ko je progo kot prvi »preizkusil« železniško-policijski vlak.

Časopisi so o pripravah mnogo pisali, vse do 19. julija 1906, ko se je po progi Beljak—Trbiž—Kranjska gora—Jesenice, torej po stari, leta 1873 in 1871 zgrajeni železnici pripeljal na Jesenice dvorni vlak in se je v prisotnosti avstrijskega prestolonaslednika začela otvoritvena slovesnost, o kateri poroča Slovenčev časnika med drugim tudi naslednje:

»Na Jesenicah je bil nemški živelj popolnoma potisnjen v kot. Živio — klici so nemške klice popolnoma udušili. Ponosno so z bogato ukrašenega kolodvorskega poslopja plapolale slovenske zastave, katere je tudi uradni list pred nekaj dnevi označil kot ‚Landesfarben‘ ter nam kazale pot, da deželni naši zastavi na ta način pridobimo tudi povsod drugod zasluženost ji čast — tudi na palači deželnega predsedstva (v Ljubljani) in na vladnih poslopih na Kranjskem! Prekrasno vreme je povzdigovalo vso slavnost — to prekrasno vreme je ob slavnosti preskrbelo pravo reklamo naši deželi. Na peron se je pustilo mnogo občinstva, tudi uniformirane ‚Sokole‘, zato ne moremo dovolj obsojati, da so ‚Slovensko katoliško delavsko‘ in ‚Strokovno društvo‘ pripustili na kolodvor le po deputaciji 10, oziroma 8 mož. Tako postopanje priča o nekaki nerazumljivi nestrpnosti naših gospodov, ki je pa z njihovo patrijotično dolžnostjo malo v skladu.

Z Dunaja je prišel nekoliko pred dvornim vlakom poseben vlak, s katerim so se pripeljali še drž. poslanci Povše, Suklje in dr. Zitnik. Vseh došlih dostojanstvenikov radi nedostajanja prostora ne moremo navesti. Iz Ljubljane državna železnica ni dala posebnega vlaka in je tako pustila goste iz Ljubljane tri ure čakati na Jesenicah na dvorni vlak. To je pač precejšnja brezobzirnost! Z jutranjim gorenjskim vlakom so se pripeljali na Jesenice tudi baron Schwegel, komornik baron Codelli, dr. Tavčar, Ferjančič, Plantan, grof Barbo itd.»

Potem poroča Slovenec o govoru, s katerim je glavar Oton pl. Dete-la pozdravil avstrijskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda najprej v slovenščini in potem v nemščini, in o prestolonaslednikovem nemškem odgovoru, ki ga je zaključil s slovenskim vzklikom:

»Naj bi nova železniška proga z božjo pomočjo bila deželi kranjski in njenemu prebivalstvu v prosep!«

Nato Slovenec omenja pozdrav železniškega ministra dr. Derschatta in o nadvojvodovih kratkih pogovorih z gosti:

»Navzočega radovljiškega župana dr. Vilfana je nagovoril, kako velika je njegova občina in koliko pričakuje od nove železnice. Dr. Vilfan je odgovoril, da radovljiška občina od nove proge veliko upa.

Jeseniškega župana dr. Kogojca je nagovoril, koliko časa je že odlikovan (mišljeno z županskim položajem) in ako je bilo ob zgradbi kaj hujših bolezni, ko je bilo toliko ljudstva iz raznih dežel; župana Potočnika (belanskega) je vprašal, pri katerem regimentu je služil.

Po cerkvenem opravitlu se je nadvojvoda dalje časa razgovarjal z raznimi dostojanstveniki.

Deželnega odbornika, državnega in deželnega poslanca g. Povšeta je vprašal, koliko časa je že v deželnem odboru in koliko časa je že državni poslanec.

G. Povše je odgovoril, da je v dež. odboru že 10 let, v drž. zboru pa 16 let.

Nadvojvoda: To Vam more biti pač v zadoščenje, da zastopate tako krasno in lepo svojo domovino.

Posl. Povše: Cesarska Visokost, odslej naprej mimo Bleda in v Bohinju se odpre šele pravi slovenski kranjski raj ... Naša domovina in njeno ljudstvo se veseli Vašega prihoda.

Nadvojvoda: Znano mi je o tem ljudstvu njega patrijotično mišljenje.»

Naj bo dovolj bedastih in nepomembnih pogovorov, ki jih navaja Slovenec in ki jih je imel avstrijski prestolonaslednik nadvojvoda Franc Ferdinand na Jesenicah s slovenskimi politiki in dostojanstveniki. Župnik Zabukovec se je najbrž čutil užaljenega, ker med temi »zgodovinskimi« pogovori z nadvojvodo Slovenčev časnikar ne omenja njega, zato se je sam ovekovečil oziroma ga je ovekovečil njegov novi kaplan Kogej (Zabret je bil v tem času že premeščen z Jesenic) naslednji dan med »Jeseniškiimi novicami«. Jeseniški dopisnik piše:

»Podnačelniku katoliškega delavskega društva je (nadvojvoda) rekel: Obžalujem, ker ne morem govoriti z vami slovensko ... Povprašal ga je o razvoju društva in pohvalil zastavo. Župnika Koširja je vprašal, če prihaja v njegovo župnijo kaj hujskačev, župnika Zabukovca (z Jesenic) pa, ali je župnija kaj težavna ...«

Delavcev, ki so gradili železnico in karavanški predor in ki jih je nekaj desetina počivalo na vseh pokopališčih vzdolž proge, nihče ni omenjal. Oblastniki in »dostojanstveniki« mislijo vselej, da so delo ustvarili oni in ne tisti, ki so v resnici delali.

Veliko gradbišče

Toda vrnimo se k slavnostni otvoritvi in pustimo besedo Slovenčevemu časnikarju:

»Ko je stopil nadvojvoda ... v dvorni vlak, je svirala godba cesarsko himno, šolski otroci so vihтели cesarske in slovenske zastavice, gromoviti 'živio' — klici pa so pričali, da bo pač še mnogo Save izteklo, predno se bo moglo reči, da so Jesenice 'nemške.«

Naj omenim, da se je na sprejem pripravljala tudi »tovarniška« stranka in obleka dvesto delavcev v rudarske uniforme, da bi kričali prestolonasledniku »heil«.

O nadaljnji vožnji poroča Slovenec:

»Pri nadaljnji vožnji je vsak trenotek vihrala v pozdrav kaka slovenska trobojnica, prekrasen je bil sprejem na Bledu. Slavnostni strelji so naznanili prihod dvornega vlaka. Skupine mož, žena, fantov, deklet in okoli sto otrok v narodni noši je vsakega očarala. Zastava bralnega društva je vihrala nad slikovito skupino. Dekleta so obsula nadvojvodo s šopki. Vsi gostje so bili kar očarani. Nadvojvoda je ljudem presenečen podajal roke ... Na gričih okoli so stali ljudje in pozdravljali.

Bled in okolica pokazala sta ob otvoritvi železnice tako neomejeno vdanost in zvestobo do cesarske hiše kakor svoj narodno-slovenski značaj kar najbolj impozantno. Dasi so ondi ravno na višku zdraviliške sezone in imajo na stotine letoviščarjev v svoji sredi, vendar so isti kar izginili med velikansko množico domačega naroda ... Ovacije, katere je slovensko ljudstvo priredilo Njegovi cesarski Visokosti, bile so tako burne, a ob enem zopet tako prisrčne in narodno domače, da so nadvojvodo kar ganile, da so mu zalesketale solze veselja v obeh in da je zagotavljal navzoče ljudske zastopnike, da bo prav posebno sporočil Njegovemu Veličanstvu, kako prisrčen sprejem mu je priredil Bled z okolico in da bode Bled še obiskal. — Tudi občinski zastopi so nastopili v narodni noši s trobojnimi pasovi in pentljami. Blejski cerkveni zbor, spremljan od zdraviliške godbe je pel cesarsko pesem. Gromoviti 'živio'-klici pa so doneli Njegovi cesarski Visokosti v pozdrav. Nadvojvoda je najprej nagovoril kneza Ernesta in Roberta Windischgrätza ... Nato je deželni predsednik predstavil navzočo duhovščino. Njen starosta, svetnik Janez Ažman, župnik gorjanski, imel je nastopni govor ... Nato je deželni predsednik predstavil blejskega, gorjanskega in belanskega župana, katerim je pred prihodom otvoritvenega vlaka c. kr. okrajni komisar baron Zois izročil cesarska odlikovanja ... Nato se je nadvojvoda razgovarjal z gradbenimi vodji, ki so vodili delo po blejskih občinah. — Za slovo ga je nagovorila gdč. Vovkova in mu podala šopek cvetic ... «

In sprejem v Bohinju, kakor ga je zabeležil Slovenčev časnikar:

»Na Bohinjski Bistrici so dekleta železniški stroj ovile z velikim vencem planinskih cvetk. Z venca so viseli veliki trobojni trakovi: 'Pozdrav z Bohinjske Bistrice.' Okrašen s slovensko trobojnico je nesel stroj pozdrave kranjskih Slovencev njihovim primorskim bratom ... «

Potem poroča Slovenec o vožnji po primorskih krajih. Vožnja je potekala povsod med manifestacijo slovenskega ljudstva, ki se ni toliko klanjalo cesarskemu prestolonasledniku kakor manifestiralo slovenstvo krajev, o katerih so na Dunaju »mislili, da so tod med italijansko maso le male slovenske nasebine.« Nemški poslanci, ki so se vozili v dvornem vlaku, so lahko videli, da »zgraditev nemškega mostu na Adrijo« ne bo lahka. Tudi italijanstvo, ki so ga podpirali v Gorici in Trstu, in šovinizem, ki so ga podžigali med Italijani in Slovenci, ni rodil drugega kakor odpor tržaških Slovencev proti avstro-ogrski oblasti, ki so ga pokazali prav ob otvoritvi železnice Jesenice—Trst, saj so Slovenci otvoritev in nadvojvodo Franca Ferdinanda bojkotirali.

Tudi o tem bojkotu poroča Slovenec in ga ne odobrava. A poroča tudi o stražah, ki so stražile to več kakor 140 km dolgo progo od Jesenic do Trsta »ob vsaki stezi (k progi), ob vsakem mostu, vsakem predoru«. Stražili so tudi civilni agenti ali, kakor jim pravi Slovenčev časnikar, »nalašč zato postavljeni ljudje«, kar je pričalo, koliko oblastniki zaupajo »svojemu« ljudstvu. »Slovenci so s svojimi sprejemi dokazali, da te straže niso bile nastavljene zaradi njih«, bi bil Slovenec rad zabilisal vtis, ki so ga na ljudstvo napravili orožniki finančne straže in »nalašč za to postavljeni ljudje«. Čez osem let (manj tri tedne) tudi te straže nadvojvodi Ferdinandu niso pomagale, le da tokrat v Sarajevu 28. junija 1914.

Tako je potekla otvoritev proge Jesenice—Trst, zato pa je bila otvoritev karavanškega predora, na katero so morali počakati do 30. septembra 1906, manj slovesna.

Dne 24. septembra 1906 poroča Slovenec, da se bo 30. septembra 1906 »ob 8. uri 10 minut pripeljal železniški minister dr. Derschatta v spremstvu dunajskih gostov v Beljak«, kamor se bodo pripeljali preko Trbiža ljubljanski gostje:

»Ob desetih bodo vsi udeležitelji zajtrkovali v kolodvorski restavraciji južne železnice, potem pa jih odpelje ob enajstih 20 minut otvoritveni vlak. Vlak s kakimi 300 osebami odpelje z južnega kolodvora v Beljaku (današnji Westbahnhof) v Rožno dolino, kjer bode po dvanajsti uri (progo) cerkveno blagoslovil mil. g. knezoškof dr. Kahn. Ob eni uri zapusti vlak zadnjo postajo v Rožu, pelje skozi karavanški predor ter se bode ustavil pred južnim portalom predora. Tu bodo predstavljeni železniškemu ministru udje stavbnega vodstva. Po nagovorih bode nadaljeval vlak vožnjo do Jesenic, kjer se bodo potem ljubljanski gostje poslovili. Ob 1 uri 42 minut popoldne zapusti vlak Jesenice ter pelje, ne da bi se kaj ustavil (po celovski progi) naravnost v Celovec, kamor dospe ob 3. uri 30 minut na južni kolodvor. S tem bo ta slavnost s svečanostnim banketom (tako se imenuje likof za ljudi, ki ne delajo, a slavijo delovne zmage drugih in žanjejo profit njihovega dela — op. p.) končana. Dunajski gostje se odpeljejo ob enajsti uri ponoči s posebnim brzovlakom državne železnice.«

Tako je bil skupaj s karavanškima železnicama Beljak—Področica in Področica—Celovec odprt tudi drugi najdaljši predor novih alpskih železnic, predor, ki bi moral biti zgrajen in izročen prometu že maja 1905, predor, ki so ga prebili skozi Karavanke 21. junija 1905 in ki je po otvoritvi 30. septembra 1906 začel služiti rednim in izrednim vlakom 1. oktobra 1906 in ki je med vsemi predori alpskih železnic terjal največ žrtev. Nanje spominjata pokopališče v Področici in staro jeseniško pokopališče. Ni prav, da smo na njihove grobove in njihov spomenik pozabili.

»Koliko je stal ta predor?« se vprašuje jeseniški Slovenčev dopisnik 6. oktobra 1906 in odgovarja: »Kdo ve? Pri proračunu so se vrezali za celih 14 milijonov kron, katere so morali lansko leto dodatno zahtevati. (Torej so to »bolezen« že včasih poznali! — op. p.)«

In Jesenice po otvoritvi železnice Jesenice—Trst?

Klerikalci in liberalci so se še naprej prepirali, kdo je večji Slovenec, vladala pa je savska nemška stranka.

6. septembra 1906 je bila ustanovljena socialnodemokratska podružnica kovinarskih delavcev. Liberalci in klerikalci so jo psovali kot nemškutarsko. Res so nekateri socialni demokratje mislili, da »moraš biti

Nemec ali da ti ni treba biti Slovenec, če si socialni demokrat«. Toda »nemškutarstvo« jeseniških socialnih demokratov je v pisanju Slovenca in Slovenskega naroda pretirano, vsekakor pa ni bilo nacionalistično šovinistično. V jeseniški socialnodemokratski kovinarski podružnici so bili Slovenci, Nemci, Poljaki, toda vzgajali so jo večinoma slovenski socialnodemokratski voditelji, kakršni so bili Etbin Kristan, Kopač in drugi. Pisatelju Etbinu Kristanu pa lahko samo človek, kakršen je bil župnik Zabukovec ali kakršni so bili liberalni jeseniški veljaki, očita »nemškutarstvo«, saj je tudi njegova žena, po rodu Nemka, ljubila slovensščino, kar dokazujejo ohranjena pisma med njo in Ivanom Cankarjem, ki je bil prav tako socialni demokrat. Kakšno stališče so zavzeli socialni demokratje do slovenskega nacionalnega vprašanja, sem zapisal

25. Občinsko zastopstvo Jesenic, Save, Hrušice, Planine in Plavškega Rovta je na seji dne 16. junija 1901 imenovalo barona Jožefa Šveglja za častnega občana Jesenic za zasluge pri gradnji turske, karavanške in bohinjske železnice

že v prvem letniku zbornika. Ne »nemškutarstvo«, s katerim so bili tako jeseniški liberalci kakor klerikalci večji zavezniki kakor »nemškutarski« socialni demokrati, marveč prebujanje delavske razredne zavesti je bilo kramarskim voditeljem jeseniških meščanskih strank trn v peti, saj so jeseniški socialni demokrati svoje razrednost v odnosu do meščanskih strank jasno izpovedali, ko so jih jeseniški liberalci snubili kot ateiste za boj proti jeseniški duhovščini. Niso bili brez napak, saj se je razredno delavsko gibanje na Jesenicah šele porajalo, zgodovinski razvoj pa je dokazal, da smo Slovenci svoje nacionalno vprašanje rešili lahko samo v okviru boja za socializem. Toda o tem bodo najbrž povedali še marsikaj prihodnji letniki zbornika. Moja naloga je bila samo, da pokažem čas in jeseniško družbo v času gradnje karavanškega predora in alpskih železnic.

Graditelji so opravili svoje delo. Odšli so. Draginja, ki je na Jesenicah narasla v času graditve, pa je ostala. »Delavci smo se hudovali na železniško upravo«, poroča 18. oktobra 1906 krščanskosocialna Naša moč. »Lahko smo bili nevoljni. Za polovico so se podražila stanovanja, živež tudi za več odstotkov, drv pa še dobili nismo. Če smo se pritoževali, da imamo v tej draginji premajhne plače in da ne moremo shajati, ter (zahtevali) da nam zvišajo plače, so odgovorili: draginje bo konec, ko bo zgrajena železnica. Ceni (poceni) blago dobimo iz Trsta po novi železnici, ker bodo vozne cene cenejše, kakor so zdaj iz Ljubljane. A varali so se, ki so jim verjeli. Draginja ni zdaj prav nič manjša, kakor je bila, ko so gradili železnico. Tudi mesarji obetajo, da zvišajo zopet ceno mesu ...«

Da, draginja, draginja je ostala in spremljala jeseniškega človeka kakor podedovani greh iz roda v rod ...

ZUSAMMENFASSUNG

GROSSES BAUNTERNEHMEN

In achtzig Jahren vorigen Jahrhunderts wurde in damaligem Oesterreich-Ungarn das Projekt einer zweiten Eisenbahnverbindung mit Trst (Trieste) erörtert. Über die Notwendigkeit und Erspriesslichkeit diesen Werkes war es stets in allen massgebenden Kreisen einig gewesen, aber ungünstige politische Verhältnisse, sowie der Streit um die einzelnen Linien—haben die endliche Verwirklichung dem Anfang unseres Jahrhunderts vorbehalten. Als Hauptzweck galt die Förderung des grossen Transit- und insbesondere internationalen Verkehres um die Annäherung Innerösterreichs zum Meere. Dabei schwebte allen die Hebung des einzigen, damals österreichischen Seehafens Trieste vor, welcher Platz, infolge vielfacher Ungunst der Verhältnisse, in seiner Entwicklung zurückgeblieben war, und man erwartete dies von der durch neue Bahnen herbeizuführenden Abkürzung der Entfernung zwischen Trieste und einem grossen Teile Mitteleuropas und von der daraus resultierende Herabsetzung der Transporttarife. Trieste sollte damit für Mitteleuropa ein neues

Veliko gradbišče

reiches Wirtschaftsgebiet vor der Herrschaft der Handelsplätze Venedig, Genua und Hamburg gewonnen werden. So kam zum Bau vieler neuen Eisenbahnlinien: Tauernbahn, Pyhrnbahn, zwei Karawankenbahnen, verbunden in Področčica (Rosenbach)—Jesenice, Bohinjska železnica (Wocheinerbahn, damals genannt) Jesenice—Bohinjska Bistrica—Podbrdo—Gorica und die zweite Triesterbahn Gorica—Trieste.

Diese Alpenbahnen stellten den Eisenbahntechnikern die grossen und für damalige Zeit sehr schwierige Aufgaben: Sieben grosse Tunneln von 1090 m bis 8520 m waren herzustellen, die zu ersteigenden Höhen betragen von Nord gegen Süd 1102 m und von Süd gegen Nord 1690 m. Wasserläufe, Lawinen- und Muhrgänge waren zu überbrücken, die grössten Schwierigkeiten der Gesteinsschichtung und der beweglichen Hänge zu besiegen und schliesslich musste noch mit der Unwegsamkeit und dem Wassermangel des Karstes gekämpft werden. Besondere und im Plan nicht ganz vorgesehene Schwierigkeiten biete auch der Bau des Karawankentunnels, der nach dem Plan im Jahre 1905 eröffnet sein sollte, wegen Schwierigkeiten wurde aber erst ein Jahr später.

Der Karawankentunnel war der zweitgrösste Tunnel der damals gebauten Alpenbahnen. Er ist zweigleisig gebaut und steigt mit 3‰ auf eine Länge von 3770,3 m bis zum Kulminationspunkt, woselbst er die Höhe von 637,46 m erreicht und nach einer 267,3 m langen horizontalen Strecke mit 6‰ nach der Südseite abfällt. Er bricht die mittlere und obere Trias durch. Im raschen Wechsel folgten bei Bau Dolomite mit Tonschieferinlagen, rote Werfener Schiefer mit Gips beschlägen, grauer Kalkstein, dolomitischer Kalk mit Kalzitadern und endlich schwarzer bitumenöser Schiefer, wobei schwache Gasausströmungen zu konstantieren waren. Eine wesentliche Erschwernis der Arbeit bot durch die ganze Tunnelstrecke andauernde mehr oder minder reichliche Wasserzufluss. Der ganze Tunnel musste ausgemauert werden.

Der erste Spatenstich um Karawankentunnel wurde am 21. Juni 1902 an dessen Nordseite vorgenommen. Die Tunnelarbeiten waren an die Firma Bauunternehmen Gross et Co. vergeben worden. Bei dem Bau geschahen mehrere Unglücksfälle, auch tödliche, im November 1904 verunglückten bei der Arbeit im Tunnel mehrere Arbeiter, von denen 14 tödlich. Die Bauarbeiten dauerten bis zum hohen Sommer 1906, dann aber wurde auch der Karawankentunnel dem Eisenbahnverkehr übergeben, einige Monate nach der Übergabe der Bahnlinie Jesenice—Bohinjska Bistrica—Gorica—Trieste.

Et v oktobru 1918 poročnoma nepopolnima, se ljubljani na marec večjugoslovanske gibanje, ki se je v 1918 začelo poglavje družiteljskih izmenj jugoslovanskih narodov začelo na tleh ljubljanske monarhije z majniško deklaracijo 30. maja 1917. Je v narodnih svetih ustanovljenih v mesecih avgustu, septembru in oktobru 1918, imelo vendar že pivo zastopateljskih občinskih organov. V slovenskih dneh 16.—18. avgusta 1918 je bil v Ljubljani ustanovljen narodni svet za Slovence in Istru, »čigar namen je dovesti za voljo naše jugoslovanske narodov v samostojno državo in čigar delokrog je sklopiti in odločevati v vseh zadevah, ki jih v narodnem svetu zastopani čim bolj priznajo za skupne«. Po ustanovitvi naslednjega narodnega sveta za Slovence in Istru so bili v nadaljnjih tednih ustanov-

26. Podrožica

In sechzigsten Jahren war Podrožica im damaligen Österreich Ungarn das Frick einer kleinen Station. Die Bahn nach Triest verlief über die Karawanken und Krain. In dem kleinen Ort war es fast in allen menschlichen Kriegen eine gewisse, aber unglückliche politische Verhältnisse, auch für die Zeit von die deutschen Linien haben die unglückliche Verhältnisse zum Anfang unseres Jahrhunderts verhalten. Als Hauptwerk galt die Förderung des großen Transit- und internationalen Verkehrs und die Anbahnung internationalen Verkehrs nach Triest, welcher Platz, heißt vielfaches Unglück der Verhältnisse, in seiner Entwicklung verlickgeblieben war, und man erwarb das von der durch neue Bahnen herbeiführenden Abklärung der Entfernung zwischen Triest und einem grossen Teile Mitteleuropas und von der daraus resultierende Bedeutung der Transportverhältnisse, Triest eine dank für Mitteleuropa ein neues

Lojze Ude

BOJI V ROŽU IN ZILJSKI DOLINI LETA 1918/19

I. Konec vojne

*Razpad Avstro-Ogrske. Proglasitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov.
Vprašanje meja, nasprotna načelna stališča.*

V začetku oktobra 1918 je že mnogo znakov kazalo na to, da se bližata konec vojne in poraz centralnih sil Nemčije in Avstro-Ogrske z njunimi zavezniki. Da pa se bo to zgodilo že v nekaj tednih, tega ni nihče pričakoval. »Videl sem sicer, da gre vse naglo h koncu, toda doslej nisem mislil na konec vojne in ni ga slutil nihče okrog v zavezniških deželah, tudi v taboru obeh centralnih sil ne«, tako piše za prve dni oktobra dr. Edvard Beneš, med prvo svetovno vojno generalni tajnik češkoslovaškega narodnega sveta v Parizu, Masarykov naslednik in predsednik Češkoslovaške republike.¹ Podobno oceno položaja je še za časa okrog 25. oktobra 1918 podal dr. Korošec, predsednik Jugoslovanskega kluba (JK) v avstrijski poslanski zbornici.² Nemci so se v oktobru 1918 sicer že zavedali, da ne bodo zmagali, mislili pa so, da bodo s premišljeno defenzivno taktiko ostali nepremagani in bodo mogli izsiliti mirovna pogajanja.³

Noben slovenski politik si torej še prav do zadnjih dni oktobra ni belil glave s premišljevanjem o tem, v kakšni situaciji se utegnejo Slovenci znajti ob koncu vojne, ob razpadu Avstro-Ogrske, ki ga je bilo sicer mogoče kmalu pričakovati.

Da bi bili Slovenci in drugi jugoslovanski narodi na konec vojne že v oktobru 1918 popolnoma nepripravljeni, se kljub temu ne more reči. Jugoslovansko gibanje, ki se je kot zadnje poglavje združevalnih teženj jugoslovanskih narodov začelo na tleh habsburške monarhije z majniško deklaracijo 30. maja 1917, je v narodnih svetih, ustanovljenih v mesecih avgustu, septembru in oktobru 1918, imelo vendar že prve zarodke lastnih oblastnih organov. V slovanskih dneh 16.—18. avgusta 1918 je bil v Ljubljani ustanovljen narodni svet za Slovenijo in Istro, »čigar namen je delovati za zedinjenje jugoslovanskih narodov v samostojno državo in čigar delokrog je sklepati in odločevati v vseh zadevah, ki jih v narodnem svetu zastopani činitelji priznajo za skupne«. Po ustanovitvi osrednjega narodnega sveta za Slovenijo in Istro so bili v nadaljnjih tednih ustanov-

ljene pokrajinski oddelki narodnega sveta: 11. septembra je bil ustanovljen narodni svet za Trst, 13. septembra za Goriško, 19. septembra za Koroško in 26. septembra narodni svet za Štajersko. V zadnji tretjini oktobra je bilo v vseh važnejših in pomembnejših krajih Slovenije ustanovljenih okrog 130 krajevnih narodnih svetov.⁴ 5. in 6. oktobra je bil ustanovljen v Zagrebu narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov (Narodno Vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba). 8. oktobra je stopila v Narodno Vijeće tudi hrvatsko-srbska koalicija, ki je doslej kot vladna stranka na Hrvatskem odklanjala aktivno udeležbo v jugoslovanskem gibanju, ki se je na tleh habsburške monarhije med prvo svetovno vojno začelo z majniško deklaracijo. To je morda še najprepričljivejši dokaz, da so se nekatere politične skupine jugoslovanskih narodov zavedale, da se bliža razpad Avstro-Ogrske. Dne 19. oktobra je Narodno Vijeće SHS v Zagrebu izjavilo, da prevzema v svoje roke vodstvo narodne politike in da postavlja temeljne zahteve za rešitev jugoslovanskega nacionalnega vprašanja. Prva točka te izjave se glasi: »Zahtevamo zedinjenje celokupnega naroda Slovencev, Hrvatov in Srbov na vsem njegovem etnografskem teritoriju.«⁵

Dne 29. oktobra je bila v Zagrebu in Ljubljani proglašena Država Slovencev, Hrvatov in Srbov. Vrstni red narodov v imenu te države je izražal dotedanji vodilni položaj Slovencev v jugoslovanskem gibanju na tleh habsburške monarhije.

Osvoboditev izpod nemškega gospostva so sicer vsepovsod na Kranjskem in Štajerskem bučno proslavljali. Govori in udeležba, napisi na transparentih, ves razpored proslave ob proglasitvi osvoboditve 29. oktobra v Ljubljani so dali obrazec za take proslave po vsej Sloveniji. »Narodni praznik na Jesenicah« je v dnevniku Slovenec z dne 31. oktobra 1918 takole opisan:

»Zbirališče je bilo pred kolodvorom. Vse Jesenice so bile v slovenskih zastavah. Visele so tudi amerikske zastave. Ljudje prihajajo, zmeraj več jih je. Jesenice so organizirane, pokazalo se je ta dan. Od ene strani prihajajo Sokoli, od druge strani socialni demokrati, nato Orli z godbo in pevskim zborom. V krasnem redu obdajo prostor. Nastopijo govorniki: jeseniški zdravnik dr. Kogoj, duhovnik in delavski tajnik Anton Komlanec, Čeh Trumbič. — Naokoli 4—5 tisoč ljudi. Ljudstvo se solzi. Gromoviti živijo — in slava klici Jugoslaviji, Krekovemu spominu, dr. Korošču, slovanski zvezi, Wilsonu. Pevski zbor nastopi. — Razvije se sprevod. Spredej godba, potem odbor, telovadna društva, pevski zbor, narodne noše, sodrugi in mnogobrojne ostale množice. Čez cesto napis: Na dan Slovan! — Prost mora biti, prost moj rod — Človek naj ne živi sebi. Čez cesto velike Krekove slike. — Popoldne ob tretji uri shod. Dvorana premajhna. Napolni se dvorišče delavskega doma. V ponos si lahko šteje katoliško delavsko društvo, da so manifestanti zbrali njegov prostor. Govori Anton Komlanec o ljudovladi (U.: o republiki). Ljudje poslušajo... Oči se iskre, navdušeni klici... reminiscence iz zadnjega časa navaja dr. Kogoj. Nastopi Čop iz Dobrave: ne smemo pozabiti zatiralcev. Zvečer je bil koncert v delavskem domu. Dvorana je bila zasedena, godba je igrala, nastopili so pevski zbori, deklamatorji.«

28. Hinko Smrekar: Vojni špiritisti. Lakota je bila huda posebno v zadnjem letu prve svetovne vojne

Tako so tiste dni proslavljali osvoboditev izpod nemškega gospostva po vseh večjih krajih na Kranjskem, na Štajerskem, na Gorenjskem, po časniških poročilih še v Kranju, v Trziču, v Kamniku, v Domžalah, v Radovljici, v Boh. Bistrici in še v mnogih drugih krajih. Amerikanske zastave in klici Wilsonu so izražali zaupanje v načelo pravice do narodne samoodločbe, v pravično načrtanje državnih mej. Zanašajoč se na pomoč Srbije, s katero so se hoteli politično združiti ter je 1. decembra 1918 do te združitve tudi res prišlo, so slovenski politiki mislili, da so sedaj pač na strani zmagovalcev, da so »antantni zavezniki« in zaradi tega s svojimi mejnimi zahtevami vsaj nasproti premaganim Nemcem in Madžarom ne bodo imeli težav. Tem manj so bili pripravljani na kakšne resnejše težave tudi zaradi tega, ker je bilo vse to bučno narodno navdušenje nad osvoboditvijo izpod nemškega gospostva zelo močno pomešano tudi z veseljem, da je konec vojne, da je zopet mir. Vse bo lepo rešeno za zeleno mizo. Glede severnih mej sta slovenske politike v tem pričakovanju potrdila po svoji vrnitvi iz Pariza tedanja vodilna slovenska politika

29. Jesenice ob osvoboditvi leta 1918. Zborovanje pred železniško postajo

30. Jesenice ob osvoboditvi leta 1918. Povorka po Stari Savi

dr. Anton Korošec in dr. Gregor Žerjav z izjavo 2. decembra 1918, ki je bila 3. decembra objavljena v vseh slovenskih listih.

To pa je bila huda zmota. Nova jugoslovanska državna tvorba od zmagovalcev, antantnih sil Francije in Anglije ter velesil ZDA in Italije, še ni bila priznana. Jugoslovanski odbor (JO) v Londonu se je kot zastopnik jugoslovanskih narodov z ozemlja habsburške monarhije med vojno zaman trudil, da bi dosegel tako priznanje, kakor ga je dosegel češkoslovaški narodni svet v Parizu. Italija je nasprotovala z dosledno sovražnostjo, nasprotovala pa je tudi Srbija, ki je imela o politični združitvi Slovencev, Hrvatov in Srbov drugo zamisel kakor JO. Srbija pod vodstvom radikalne stranke s Pašićem je bila za prevlado, za hegemonijo, bila je za Veliko Srbijo in ne za Jugoslavijo enakopravnih narodov.

Ob koncu vojne, ko je za Slovence stopilo vprašanje mej v ospredje vseh drugih vprašanj, so bili torej Slovenci z antantnega vidika in z vidika Italije še vedno del premagane Avstrije. Sklicevati so se mogli le na tedaj splošno priznano načelo pravice do narodne samoodločbe in na antantno in ameriško večkrat ponovljeno obljubo, da gledajo na politično združitve Slovencev, Hrvatov in Srbov blagohotno in da so jo pripravljene priznati. S priznanjem pa so odlašali še mesece in mesece. Brez antantnega priznanja države SHS, ali od 1. decembra 1918 dalje Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev, torej Slovenci niso imeli pravice nastopati kot »antantna« zaveznica ali pričakovati, da bi vrhovni zavezniški svet v Parizu določil demarkacijsko črto, do katere bi smeli zasesti tiste dele Avstrije in Madžarske, ki so jih zahtevali za svojo državo. K temu se je pridružilo še dejstvo, da je npr. Italija začela računati z zavezištvom z Avstrijo in Madžarsko proti Jugoslaviji.

Načelno, z znanstveno argumentacijo svojih mejnih zahtev so bili Slovenci kolikor toliko zadovoljivo pripravljene. Tu so imena: ing. Janko Mačkovšek, učitelj Ante Beg, zgodovinar prof. dr. Fran Kovačič, prof. dr. teologije Matija Slavič ter še več drugih.⁶ Glavni referent za določitev in utemeljitev narodnostnih mej pri narodnem svetu za Slovenijo in Istro je bil Mačkovšek. To so bili sami poznejši eksperti pri jugoslovanski delegaciji na mirovni konferenci, ki se je 12. januarja 1919 začela v Parizu. Pod etnografskim, narodnostnim ozemljem so ti strokovnjaki v svojih elaboratih razumeli vse slovensko ozemlje z nemškimi jezikovnimi otoki trgov in mest na Koroškem in Štajerskem ter so s tem, ne da bi se zavedali, zastopali stališče, kakor ga je tedaj zastopala tudi Sovjetska zveza: demokratično stališče nasproti meščanskemu razrednemu stališču, ki so ga branili Nemci. Poleg tega so zahtevali slovenski eksperti tudi ozemlje, ki je bilo nasilno ponemčeno od srede 19. stoletja dalje.

Kaj pa bo treba storiti, da bodo meje, kakor so bile tako lepo začrtane v znanstvenih elaboratih, začrtane dejansko tudi na zemlji, o tem si slovenski politiki v Ljubljani nikakor niso bili na jasnem. Nasproti Italiji so Slovenci spričo londonskega pakta 26. aprila 1915, s katerim so antantne sile (Anglija, Francija, carska Rusija) obljubile Italiji za vstop v vojno na njihovi strani poleg južne Tirolske in severozahodne Dalmacije tudi Istro, Trst, Goriško, Kanalsko dolino, del Notranjske in Gorenjske, morali prepustiti svoje zahteve mirovni konferenci oziroma

direktnim pogajanjem z Italijo, nasproti Nemcem in Madžarom pa je bilo mogoče izvajati pravico do samoodločbe tudi dejavno, to je z vojaško zasedbo vsega slovenskega ozemlja. Kljub temu, da vrhovni zavezniški svet v Parizu ni bil naklonjen vojaškim akcijam novo nastalih držav, ki bi same hotele začrtati meje, jih vendar zaradi priznanega načela o pravi do narodne samoodločbe ni mogel prav prepovedati ali jih preprečiti.

Dokaj pravočasno se je narodna vlada SHS v Ljubljani zavedela nevarnosti, ki je grozila slovenskemu ozemlju po vojaštvu, ki je posebej z italijanske fronte drvelo v svoje domovine. V Slovenskem narodu 29. oktobra 1918 (posebna izdaja št. 253) je napisal dr. Pavel Pestotnik članek Narodna obrana, v katerem predlaga, da naj se ustanove »javne narodne straže«, ki naj »imajo spočetka ozek obramben delokrog vzdrževati mir in red, če bi ga motili na svojo pest se umikajoči vojaški oddelki, klateži ali nebrzdani nagon po tuji lastnini in uničevanju«. Te straže naj bi bile zarodek poznejše narodne milice. Organizacijo teh narodnih straž je treba »nasloniti po mestih na obstoječi policijski, po deželi na žandarmerijski aparat z vsem domačim izvršujočim in uradniškim osebjem«. Narodne straže so bile torej zamišljene, vsaj za prvo obdobje, le kot pomožna policija za vzdrževanje miru in reda v posameznih krajih.

31. Jeseniški zdravnik dr. Francišek Kogoj je bil organizator narodne straže in narodne obrane na Jesenicah

Poziv!

Ustanovljajte občinsko narodno obrano!

Navdušeni se veselimo svobode v neodvisni Jugoslaviji. Opravičeno pa gremi splošno veselje med narodom velika skrb, če našim pokrajinam konec vojne ne prinese novih, še večjih nesreč: požigi, plenjenje, ropanje, umori in druga nasilstva od strani izstradanih vojaških krdel, ki bi se v slučaju neredne demobilizacije vračala preko naše domovine. Na vse moramo biti pripravljeni. Zato pozivljamo po naročilu najvišje narodne oblasti, Narodnega veča v Zagrebu, vsa telovadna društva (orlovska in sokolska), požarne brambe in sploh vsa narodna društva, občine in posameznike, da dogovorimo med seboj takoj osnujejo po vseh občinah, v vsaki vasi skupno občinsko narodno obrano.

Vsaka občina naj ima za ta prehodni čas svojo narodno obrano ali javno stražo. Če to zahteva posebnost lege, je tudi lahko več občin združenih v eno občinsko narodno obrano. Gotovo pa je najbolje, da se v vsaki občini in vsaki vasi ustanovi narodna obrana posebej.

Odbor za občinsko narodno obrano naj bo sestavljen po velikosti občine od 6 do 10 mož. V tem odboru vodi predsednik in njega namestnik upravne in organizacijske posle (popis, plačo, prehrano, obleko, obutev itd.). Načelnik in podnačelnik pa naj skrbita za tehnično vodstvo straže, t. j. za četine redovne vaje, rabo orožja, pouk v stražni službi in za eventualno razdelitev straže v več pododdelkov. Poleg tega ima odbor tajnika, blagajnika in po potrebi njihova namestnika. Vrhovna odločitev v vseh važnejših stvarih pristojni celotnemu odboru. Kjer bi župan ali kdorkoli oviral priprave za ustanovitev ali bi kakšna nezanesljiva oseba hotela delati ovire, naj se izvoli odbor za občinsko narodno obrano preko župana in teh oseb.

Kdo spada k narodni obrani? Za prvi začetek vsak možki nad 17 let star, ki se prostovoljno priglasil. Če bo kazalo vpetjati obvezno brambno dolžnost, pa od 17. do 50. leta, kar odloči »Narodno veče« v Zagrebu, ki preskrbi tudi orožje. Dokler pa tega ni, je dobro v slučaju potrebe vsaka obrambno orožje in sredstvo. Občinske obrane se dogovore medsebojno glede podpore v slučaju potrebe. Zunanji znak za člane, ki spadajo v narodno obrano, je okrogla kokarda v narodnih barvah in legitimacija od odbora občinske Narodne obrane.

Osrednji odbor za narodno obrano v Ljubljani.

32. Poziv za ustanavljanje občinskih odborov narodne obrane

33. Razglas o razpustu narodnih straž oziroma odborov narodne obrane (Uradni list narodne vlade SHS v Ljubljani, letnik I., stran 7, z dne 15. 11. 1918; slika na strani 124)

Razglas Narodne vlade.

Narodne straže na Kranjskem so v popolni meri izvršile svojo dolžnost. Velika nevarnost pred razkrajajočo se soško armado je minila in predvsem se imamo zahvaliti delovanju narodnih straž, da se je prehod te vojske preko Kranjske izvršil v lepem redu in brez posebne škode prebivalstvu in deželi.

Otresli smo se s pomočjo narodnih svetov in po njih organiziranih straž tujega jarma in vpostavili lastno narodno vlado.

Nastopiti morajo zopet normalne razmere in vso javno varnost ima v popolnem obsegu prevzeti „Narodna vlada SHS v Ljubljani“ po svojih organih. Zato je Narodna vlada sporazumno z Narodnim svetom v Ljubljani sklenila, da se najkeseje do dne 20. novembra 1918. razpuste vse narodne straže, oziroma narodne obrane.

Narodna vlada pa sedaj nujno rabi za vpoklicano vojaštvo, katero se rekrutira pri svojih kadrih, in za oborožitev koroških in štajerskih Slovencev orožja in municije, ker namerja s pomočjo orožništva in organiziranega vojaštva skrbeti za varnost domovine, življenje in last vsakega posameznika in za notranji red in mir po deželi. Zato je treba, da se vse vojaško orožje in strelivo odda Narodni vladi.

Vsakega državljana in tudi vsakega dose- danjega člana narodne straže dolžnost je torej, da vse orožje, zlasti puške in municijo, takoj izroči najbližji orožniški postaji in ga tako dá Narodni vladi na razpolago v korist domovine.

V Ljubljani, dne 14. novembra 1918.

Josip Pogačnik s. r.,
predsednik Narodne vlade.

Dr. Lovro Pogačnik s. r.,
poverjenik za narodno brambo.

»da naj Narodna vlada zasede slovenski del Koroške, kakor hitro ima na razpolago potrebno vojaško moč«. Za komisarja so nato imenovali stolnega vikarja Franca Smodeja, glede vojaške zasedbe slovenske Koroške pa so sklenili, da se bo to zgodilo, »kakor hitro bo mogoče«. Nič ni v nadaljnjem pokazalo, da se narodni vladi v tem pogledu kaj mudi. Slovenski politiki v Ljubljani se niso zavedali, da je treba pravico do narodne samoodločbe tudi dejavno izvajati in ne samo o njej govoriti. Bila sta zlasti dva člana narodne vlade, ki sta za vsako odločnejšo vojaško akcijo na Koroškem videla same težave: poverjenik za narodno obrambo, torej slovenski vojni minister dr. Lovro Pogačnik (član vseslovenske ljudske stranke, klerikalec) in načelnik narodnonapredne stranke ter poverjenik za prehrano dr. Ivan Tavčar. Ta se je vedno skliceval predvsem na pomanjkanje živil. Socialnodemokratska stranka pa se je glede ureditve mej že na vseslovenskem delavskem dnevu 28. julija v Ljubljani postavila na stališče »sporazumnega (podčrtal U.) dogovora s prizadetimi narodi ter ima biti zato naša vodilna misel načelo samoodločevanja in plebiscit«. Vztrajala je na tem stališču, čeprav ni bilo pri koroški nemškoavstrijski socialnodemokratski stranki za tako sporazumno določevanje mej nobenega resnejšega razumevanja, od novembra 1918 celo čedalje manj. Z naredbó z dne 8. novembra 1918 je poverjeništvo za narodno obrambo pozvalo vse vojake od 18 do 40 let starosti, »da se nemudoma zglase pri svojih slovenskih kadrih v Ljubljani, Borovljah, v Celju in Mariboru«. To pa ni bila mobilizacija, temveč le poziv na patriotično zavest: »Vojaki, vzdržite še ta kratki čas v prid svoje domovine, ko ste se nad 4 leta borili za tujca!« Tudi ni bil v tem pozivu naveden noben konkretnejši razlog, zakaj naj bi vojaki še vzdržali. Odziv je bil slab. Istočasno pa sta narodna vlada in drugo vojno okrožje v Ljubljani določili »za vrhovno vodstvo obrambe koroške meje« stotnika Alfreda Lavriča.¹¹

Alfred Lavrič je bil sin avstrijskega oficirja, Slovenca, mati je bila Nemka. Bil je absolvent vojaške akademije v Dunajskem novem mestu. V prvi svetovni vojni je, pač kot avstrijski častnik, postal znan po svojem izrednem pogumu. Čutil se je Slovenca in je bil pri 17. pešpolku (pri Janezih) zelo priljubljen. Med prilogami njegovih Koroških spominov je kot 15. priloga navedena Lavričeva pritožba proti Soldatenzeitung zaradi žaljenja Slovencev. Slovenščine ni dobro obvladal. Ni mi pa znan iz tistih dni častnik, ki bi bil, z izjemo Maistra, po svoji energiji in inteligenci bolj primeren za poveljnika slovenske vojske. Bil je človek čistega značaja, visoko inteligenten, tudi literarno zelo izobražen in pogumen do drznosti. Biografija Lavriča mora biti še napisana.

Imenovanje stotnika Alfreda Lavriča za vrhovnega poveljnika pri obrambi slovenske meje na zahodni Koroški pomeni glede na severno mejo še najbolj pozitivno dejanje narodne vlade SHS v Ljubljani. Iz inštrukcij 12. novembra 1918 za vojaško organizacijo na Koroškem je razvidno predvsem to, da je dobil Lavrič že vnaprej pooblastilo, da naj vojaško organizira le slovensko ozemlje južno od Drave. Potrebne vojaštva pa mu narodna vlada in II. vojno okrožje v Ljubljani za izvedbo te akcije nista dala na razpolago. Le čisto splošno je v pooblastilu rečeno,

»da se vse avtonomne oblasti pozivajo, da stotnika Lavriča v vsakem pogledu podprejo«. ¹² Vse je bilo odvisno od tega, koliko prostovoljcev bo uspelo Lavriču pridobiti za stvar. V že omenjenih inštrukcijah z dne 12. novembra je bilo dobesedno rečeno: »Za orožje sposobni ljudje naj se pozivajo k **prostovoljnemu** (podčrtal U.) vstopu v narodno obrambo«.

II. Položaj, razpoloženje in dejavnost koroških nemških oblastnikov. Osvobodilna dejanja, osvobodilni poizkusi rožanskih in ziljskih Slovencev. Nova organizacija vojaštva. Dejavnost Lavriča in njegovih prostovoljcev.

Celovec, ključ za obvladanje Koroške, za organiziranje slovenskega podeželja v kateremkoli, zlasti pa v vojaškem pogledu, je bil trdno v rokah nemškega meščanstva. Z 31. oktobrom je postal predsednik izvršnega sveta koroške provizorične narodne skupščine socialistov poznejši deželni upravitelj (Landesverweser) dr. Arthur Lemisch, izrazit pangerman. (Ta provizorični deželni zbor je sestavljalo 27 meščanskih liberalcev, 11 krščanskih socialistov in 18 socialnih demokratov ter dva zastopnika vojaštva; tako dr. Martin Wutte, Kärntens Freiheitskampf, Weimar, 1943, str. 65.) Ta je že v maju 1917 na deželnem zborovanju nemškonacionalnih zaupnikov v Celovcu spregovoril sledeče besede: »Živimo v strašno resnem času. Pot Nemcev v Avstriji ni nakazana po parlamentu. Nemci Ostmarke (U.: tako je preimenoval Avstrijo šele Hitler!) in posebno koroški Nemci morajo, ne da bi mogli upati na pomoč, hoditi svojo jasno predpisano pot v interesu velike Nemčije, kakor so jo doslej hodili.« ¹³ To prepričanje je vodilo Lemischa tudi še po razpadu Avstro-Ogrske. V tej smeri je vodil politiko z železno doslednostjo, z nemajhno inteligenco, čeprav tudi z mnogo sreče. Celovško meščanstvo je bilo popolnoma pod vplivom te miselnosti. Podlegli pa so ji tudi nemškoavstrijski socialdemokrati.

Drugače so bile razmere na podeželju južne Koroške. Nemških oblastnikov, ki so jih obdajali Slovenci, se je po razpadu Avstro-Ogrske polastila negotovost, obvladal jih je duh poražencev, strah, kaj bo. Le tako je mogoče razumeti, da so koroški Slovenci mogli ustanoviti nekaj narodnih svetov in narodnih straž ter da so se v posameznih občinah polastili oblasti. To se je prej kakor v Mežiški dolini ali drugod zgodilo v Borovljah. Tamkaj so se Slovenci 2. novembra 1918 pod vodstvom puškarja Pošingerja in župnika Trunka polastili občine. Koroški nemški pisatelj Perkonig, Boroveljčan, opisuje to »revolucijo« takole: »Vesti o bližajočih se italijanskih četah se množe, polom postaja pred očmi ljudi, ki so izgubili glavo, konec sveta. Razne govorice se pojavljajo kakor eksplozije: pohlep, razbrzdанost, brutalnost, ki se bliža že boleznosti, ne pozna nobenih mej. V lahkovernejših triumfira vsaka še tako smešna vest. V tej zmedi, ki je že prava groteska, pa dela edini preračunano, minute pravilno ocenjujoč, diktator Pošinger. Obnaša se, kakor da so njegove zveze z Ljubljano pripravljene do najmanjše, trdne podrobnosti, kakor da bi bil načrt za prevzem občinske vlade v nekem

34. Borovlje

starem protokolu že zdavnaj sklenjena stvar in kakor da bi bil od celotne ljudske volje izbran za izvrševalca. V splošnem valovanju, ki, kakor se zdi, ne pozna nobenih pravil, so njegova gotovost, njegova smotrnost in zbranost človeško vsekakor občudovanja vredne. V svojem drznem nastopanju gre vedno do skrajne meje možnosti in zopet dokazuje, da pogumnim cvete sreča. — Tako kakor je presenetil žandarmerijo, omamlja brez ovinkov tudi vso občino. Lepo pojasnjuje, da je neogibno nujno, da se morajo občinski posli združiti v njegovih rokah. Vedno znova slika hudiča na steno: armade so na pohodu, on edini more rešiti trg, saj govori francosko, angleško, italijansko; on bo najboljši tolmač, seveda le v službi občine. Na koncu postane zelo glasen, nedvoumen: služiti hoče pač občini, katere glava je. — Tak odločnež ti prebije vsak paradni zamah. — Tudi občina kapitulira, potem ko Pošinger zagrozi z zadnjim sredstvom in ko, gradeč na lahkovernosti in majhni ljudski trdnosti, bahaško zatrjuje: Za menoj sta delavstvo in oborožena moč, misli pa pri tem žandarmerijo. — Za industrijski kraj Borovlje s številnim delavstvom ta fraza veliko pomeni, ta fraza je končno odločilna za preobrat. Občinsko zastopstvo odstopi in stori s tem nekaj, kar je edino možno in ustrezno. Občinsko zastopstvo napravi zadnje logične sklepe, da bi moglo učinkovati le kot netivo, če bi hotelo ostati in uveljaviti svojo moč proti volji občine. Seveda se v teh dogodkov polnih urah ne zaveda, da se umika — laži. — Na občinski hiši in na zvoniku razobesijo slovensko trikoloro.«¹⁴

Med »lažmi«, ki jih očita Perkonig Pošingerju, je bilo tudi več možnosti; nekatere so se izpolnile, npr. zasedba Borovelj po jugoslovanski vojski, po slovenskih prostovoljcih.

Opisi nadaljnjega dogajanja v Borovljah po tem slovenskem prevzemu oblasti v boroveljski občinski upravi in to v imenu Jugoslavije si nasprotujejo. Wutte npr. pravi, da je Pošingerju uspelo izsiliti odstop občinskega odbora le zaradi tega, ker župana Josefa Ogrisa ni bilo v Borovljah, da pa »je bilo že po nekaj dnevih po zaslugi župana, ki se je vrnil, in po zaslugi odločnega nastopa delavstva konec Pošingerjeve veličine.«¹⁵ Kot opisuje Perkonig, neposredna priča teh dogodkov in to iz tabora, ki mu je pripadal tudi Wutte, in kar deloma potrjujejo tudi Trunkovi spomini in pripovedovanje nemškoavstrijskega socialdemokrata Lagerja, pa bi sledilo, da nemškim silam ni uspelo odstraniti slovenske oblasti, deloma so jo le paralizirale. 5. novembra je bil v Borovljah celo slovenski shod, na katerem je govoril Pošinger. Zandarmerija ni nastopila proti novi občinski upravi, tudi Bürgerwehr, ki je bila kakor po vsej Koroški ustanovljena tudi v Borovljah po navodilih koroške deželne vlade z dne 1. novembra, se ni ganila. Nastalo je negotovo stanje. Brata Hajnriharja, ki sta se 14. novembra s Kranjske preko Jezerskega s prostovoljci pripeljala v Borovlje na dveh tovornih avtomobilih, sta se zopet odpeljala, ker nista imela razloga za intervencijo. Vinko Hajnrihar je odjahal iz Borovelj kar čez Ljubelj, da poroča o položaju v Borovljah Lavriču. Tudi koroška deželna vlada ni dejavno posegla v tok boroveljskih dogodkov. Koroško deželno poveljstvo je pri narodni vladi v Ljubljani le protestiralo, pač pa je koroški vojaški poveljnik Hülgerth (Befehlshaber von Kärnten, od 27. decembra dalje Landesbefehlshaber) poslal na Ljubelj oziroma v Ljubeljsko dolino pri Sv. Lenartu en vod celovškega 2. Volkswehr bataljona pod poveljstvom nadporočnika Hussa¹⁶ ter je verjetno hotel s tem demonstrirati načelno stališče deželne vlade o nedeljivosti Koroške. Po pripovedovanju Lagerja je stari meščanski, nemškonacionalistični občinski odbor, ki je sicer 2. novembra odstopil, ob socialnodemokratski podpori protestiral in »prosil«, da se v direktnem stiku s koroškim slovenskim narodnim svetom v Celovcu vzpostavi prejšnje stanje, s to spremembo, da bi prišlo v občinski odbor tudi 9 kooptiranih socialdemokratov. Iz sejnega zapisnika 17. novembra, ki ga Lager dobesedno citira, je razvidno, da je narodni svet v teh razgovorih izjavil, da je nastopil Pošinger »popolnoma samovoljno« in je torej Pošingerja in Trunka dezavuiral.¹⁷ Ko pa je 19. novembra vkorakal v Borovlje Lavrič s svojimi prostovoljci, je slovenska zastava še vedno visela.

»Kako kalen se mora zdeti vsakomur tisti čas, kako nemogoče je z neko gotovostjo presojati možnosti tistega časa, dokazuje strpnost s slovensko trobojnico. Njena izzivalnost je žgala stotere v srce, v mnogih je povzročala zagrizeno, srdito sovraštvo, toda nobena roka se ni drznila dvigniti se proti njej, čeprav bi se je stoteri lotili z divjo slastjo«,¹⁸ tako pripoveduje Perkonig.

Nekaj odločnega in trdega je le bilo v tej mali boroveljski slovenski revoluciji.

Drugi tak primer slovenske revolucije v malem je primer občine Brdo v zahodni Ziljski dolini blizu Šmohorja. Ta občina je bila v slovenskih rokah. V začetku novembra so tudi v občini Brdo ustanovili narodni svet. Načeloval mu je slovenski župan Rauscher, tajnik pa mu je bil Franc Grafenauer, bivši slovenski državnozborski poslanec. Neposredna priča, koroški Slovenec iz Melvič dr. Julij Felaher, član tega narodnega sveta, pripoveduje: »Narodni svet za občino Brdo je bil popolnoma suveren organ za svoje ozemlje in je izvajal suverene pravice na tem ozemlju. Dal je sneti slike avstrijskega cesarja iz prostorov ljudskih šol na Brdu in v Melvičah, v občinski pisarni in na pošti ter drugod. Narodni svet je odstranil vse učitelje in učiteljice na obeh ljudskih šolah, državne gozdarje eraričnih gozdov — Kuhna in Zobla — prevzel občinsko upravo, ki jo je do tedaj že tako vodil slovenski župan Rauscher, ter pretrgal vse zveze z okrajnim glavarstvom v Šmohorju. Učiteljstvo, ki je hotelo še dalje služiti v novi jugoslovanski državi, je zaprosilo narodni svet za sprejem v službo — med temi je bil tudi šolski upravitelj Planteu na ljudski šoli v Melvičah. Učitelji so dali zaobljubo lojalnosti do nove države. Tudi najhujši nasprotniki Slovencev v občini so izrazili narodnemu svetu lojalnost do jugoslovanske države, med njimi bivši nemčurski župan iz prvih let svetovne vojne, veleposestnik Ludvik Pipp v Dolah, ki je nasledil slovenskega župana Josipa Felaherja v občini. Imenovani je med prvimi izobesil slovensko zastavo na svoji hiši v Dolah . . . Narodni svet za občino Brdo je bil potrjen od narodnega sveta za Koroško in komisariata Narodne vlade SHS za Koroško v Celovcu. Z obema forumoma so bili vzpostavljeni stiki in ustanovila se je za občino Brdo tudi narodna straža, za katero

35. Podklošter

36. St. Jakob v Rožu

smo dobili potrebno orožje od Narodnega sveta za Koroško v Celovcu.« (Mir, št. 46, z dne 15. 11. 1918, str. 240.)

Narodni svet je vzpostavil tudi stike s slovensko narodno vlado v Ljubljani in jo dvakrat obvestil s posebnima spomenicama, ki ju je dostavil po kurirju Josipu Ravterju predsedniku slovenske narodne vlade in vojnemu ministru Pogačniku. V teh spomenicah je opisal položaj v slovenski Ziljski dolini in nujno zahteval, da vojaštvo zasede slovenski del Ziljske doline. Že pred tem je posebna delegacija narodnega sveta na čelu s poslancem Francetom Grafenauerjem v Šmohorju zaprosila komandanta bosanskega pešpolka, ki se je tedaj vračal s fronte skozi Ziljsko dolino domov v Bosno, da za novo jugoslovansko državo zasede slovenski del Ziljske doline vzhodno od Šmohorja. Žal pa ta intervencija ni imela uspeha.

V decembru 1918 sem po nalogu narodnega sveta vzpostavil stik z jugoslovansko vojaško posadko v Podkloštru in z nadporočnikom Mehletom, ki je bil tedaj komandant orožništva za Ziljsko dolino s sedežem v Podkloštru. V imenu narodnega sveta sem ga zaprosil, da bi čimprej ustanovil orožniško postajo na Brdu; zaradi pomanjkanja moštva pa tej naši prošnji ni mogel ugoditi.

Narodni svet za občino Brdo je torej razpolagal samo z lastnimi silami — domačini in je obstajal do 5. januarja 1919, ko je avstrijski Volkswehr iz nemške gornje Ziljske doline napadel Podklošter in ga zavzel. Do tedaj je narodni svet popolnoma suvereno ukrepal v vseh zadevah za občino Brdo.«¹⁹

Dne 17. novembra je bil v Blačah izvoljen pripravljalni odbor za ustanovitev narodnega sveta.

Kakor občina Brdo je tudi občina Št. Jakob v Rožu imela ob prevratu slovensko občinsko upravo. Župan je bil posestnik in gostilničar Franc Kobentar. Iz poročil v tisku ne moremo dobiti dovolj jasne slike o razmerah in dogajanjih v tej občini. Iz prvih dni po prevratu pa ima največ snovi že imenovani Primožič v svojih spominih.²⁰ Učitelj Primožič, Kobentarjev zet, rezervni nadporočnik, je prišel 22. oktobra na dopust, s katerega se ni več vrnil k svoji vojaški enoti. Pripoveduje, da je osnoval v Rožu slovensko vojaško formacijo, ki je imela namen pridružiti to ozemlje Sloveniji, Jugoslaviji. O tem je obvestil že 29. oktobra narodni svet na Jesenicah. Dne 3. novembra je to sporočil predsedniku in tajniku narodnega sveta na Jesenice, ki pa da ni ničesar ukrenil. Dne 4. novembra je o vsem tem poročal tudi narodni vladi v Ljubljani. Zatrjuje, da je dobil vtis, da narodna vlada Koroške nima v svojem programu, kar pa je v nasprotju z že omenjenim posvetovanjem in s sklepi narodne vlade (po sejnem zapisniku z dne 1. novembra 1918). Vobče je v Primožičevih spominih mnogo trditvev — in to v bistvenih vprašanjih —, ki se ob soočenju s še drugimi viri in dejstvi kažejo kot napačne ali vsaj zelo površne. O tem bom od primera do primera še govoril.

Dne 18. novembra je bil ustanovljen okrajni narodni odbor za beljaški okraj. Slovenec z dne 21. novembra 1918, št. 268, poroča o tem: »**Protest koroških Slovencev** s sestanka zastopnikov slovenskih občin beljaškega okraja v svrhu ustanovitve okrajnega narodnega odbora v ponedeljek 18. novembra. Sestanek vodi načelnik krajevnega odbora za občino Št. Jakob Franc Kobentar. Namen sestanka je pojasnil nadučitelj Aichholzer. Govorila sta Smodej iz Celovca in J. Špicer iz Radovljice. Okrog 100 zaupnikov protestira zoper nasilstva Vollzugsausschussa v Celovcu na slovenskem ozemlju, katera onemogočajo zvezo koroških Slovencev z našo državo SHS! Navdušeno pozdravljamo Narodno Vijeće v Zagrebu in Narodno vlado v Ljubljani, obljublamo zvestobo državi SHS in izražamo nado, da bodo naši osvoboditelji nudili nam vso svojo pomoč za popolno osamosvojitev izpod tujega jarma.«

Iz tega poročila je razvidno, da so se zgornjerožanski Slovenci pri izvajanju slovenske oblasti v imenu Jugoslavije morali boriti z nasprotovanjem nemške družbe in koroške deželne vlade. Toda razne straže, razpostavljene v prvi polovici novembra, ko imamo še opraviti s premiki raznih enot bivše avstroogrske vojske, ki hiti z italijanske fronte ali iz raznih službenih krajev na domove, so prvenstveno policijske straže, kakor jih je s 1. novembrom pod imenom Bürgerwehr ustanovila tudi koroška deželna vlada. Koroška deželna vlada proti tako zaposlenim narodnim stražam ni mogla imeti važnejših pomislov. Kakor z zasedbo Ljubeljske doline po oddelku Volkswehr pa je koroška vlada tudi z zastraženjem severnega izhoda karavanškega predora po enem častniku in 26 mornarjih verjetno hotela demonstrirati svoje načelo o nedeljivosti Koroške. Narodne straže, ki jih je bil ustanovil Primožič, tega vojaškega oddelka, ki je demonstriral meje nemškoavstrijske uprave, niso skušale

odstraniti. Kakor v ziljskem in boroveljskem odseku je bilo tudi v šentjakobskem odseku vprašanje nemškoavstrijske ali jugoslovanske oblasti negotovo.

Koroško vojaško poveljstvo v tem času še ni razpolagalo z močnejšimi vojaškimi oddelki, s katerimi bi moglo uveljaviti vladno stališče o nedeljivosti Koroške. Številke raznih spisov si med seboj tudi nasprotujejo. Po Wutteju je v sredini novembra 1918 imelo koroško vojaško poveljstvo na razpolago skupno le 9 častnikov, 109 mož, 4 strojnice, 1 avtotop in 1 oklopni avto, po Knausu pa več. Wutte zlasti ne omenja oddelka mornarjev v Področčici. Hitro pa je napredovala organizacija avstrijske redne vojske, tako imenovani Volkswehr.

Volkswehr (Vw) je bila ustanova vlade, v kateri so imeli nemškoavstrijski socialdemokrati prva leta avstrijske republike še glavno ali vsaj zelo močno besedo. Julius Deutsch, poleg Bauerja, Rennerja in Seitza najmočnejša vodilna osebnost v socialdemokratski stranki, je bil tisti, ki je napravil načrt in ga tudi izpeljal. Vw je bila avstrijska regularna vojska, sestavljena iz prostovoljcev. Bila naj bi vojaško orodje za ohranitev »revolucionarnih« pridobitev, posebej republike, a bila je tudi orožje za vzdrževanje »novega« reda proti komunistom. Kot vojaki socialdemokrati sicer niso bili na svojem področju, saj se je nemškoavstrijska

37. Spomenik padlim
folksverovcem v St. Jakobu

socialnodemokratska stranka med vojno utrjevala prav s protivojno propagando. V svojih knjigah Otto Bauer (*Die österreichische Revolution*, Wien, 1923) in Julius Deutsch (*Aus Österreichs Revolution*, Wien 1921) pripovedujeta, kakšno taktiko je zavzela stranka, da si je zagotovila večino in vodstvo v vojaških svetih (*Soldatenräte*) in v sami Vw. Velja pa to predvsem za Dunaj. V deželah, posebno na Koroškem, v tem pogledu ni šlo tako gladko ali sploh ni šlo. V tej zvezi naj se omejim le na sledeče ugotovitve: Glavne operativne enote Vw so bili bataljoni (baoni), število baonov je bilo sorazmerno s številom prebivalstva določeno in porazdeljeno po deželah. Ze zaradi tega je bil socialni sestav Vw zelo različen. Za Koroško je bilo predvidenih 10, dejansko pa sestavljenih 8 baonov.²² Izmed treh celovških baonov, ki so bili najbolj bojevit, je bil prvi baon sestavljen kar iz vojakov bivšega Gebirgsschützenregimenta 1, drugi baon iz vojakov bivšega 7. pešpolka, tretji baon pa celo iz vojakov bivšega koroškega prostovoljskega strelskega polka, torej gotovo ne iz socialdemokratov. Za tretjo kompanijo drugega baona trdi Wedening, po drugi svetovni vojni koroški deželni glavar, ki je bil v tej kompaniji Soldatenrat, da je bila sestavljena po večini iz organiziranih socialdemokratov. (Zbornik *Abwehrkampf und Volksabstimmung*, urednik Franz Lagger, Celovec, 1930, str. 126; tudi za nekaj drugih formacij trdijo pisci tega zbornika, da so bile sestavljene povečini iz socialdemokratov.) Še najbolj socialnodemokratski je bil beljaški četrti baon. Častniški zbor Vw pa je bil na Koroškem že celo sestavljen iz skoro samih fanatičnih meščanskih, velenemških nacionalistov. Socialdemokrati so šli disciplinirano za njimi. Bili so pač tudi velenemški nacionalisti kakor ti častniki. To so bili socialdemokrati samo po imenu. Vodilna sila pa niso bili, močni in večkrat odločilni so bili le kot služeča sila, kot pripraga velenemškega nacionalizma in ne kot načelni, dosledni socialdemokrati, marksisti.

Od vsega početka so bili na Koroškem poleg regularne avstrijske vojske Vw organizirani na zahtevo deželne vlade (tedaj *Vollzugsausschussa*) tudi krajevno vezani neregularni vojaški oddelki: *Bürgerwehr* in *Alarmkompanien*. Pozneje, od aprila 1919, so se ti neregularni vojaški oddelki imenovali *Heimwehr* (Hw).

Kako hitro je napredovala organizacija Vw, je razvidno iz ugotovitve Knausa, ki pravi, da je iz prejšnjega pešpolka št. 7 ustanovljeni Vw baon 2 v Celovcu štel 20. novembra že 426 mož.²³

Kako je bilo z organizacijo vojaštva v Sloveniji, posebej v Ljubljani, je najbolj razvidno iz že omenjenega dejstva, da narodna vlada oz. II. vojno okrožje v Ljubljani nista mogla dati Lavriču za izvršitev poverjene mu naloge nobenega vojaštva. Nekaj vojaštva je v Ljubljani sicer bilo, toda to vojaštvo so uporabili predvsem za straženje raznih vojaških in prometnih objektov, raznih skladišč. Okrog 100 mož 2. gorskega strelskega polka, ki se je 4. novembra vračal iz Ennsa skozi Maribor v Ljubljano, je do razorožitve *Schutzwehr* ostalo v Mariboru. Z italijanske fronte se je preko Gorice, kjer je ostal en teden, vrnil okrog 13. novembra v Ljubljano ostanek frontnega gorskega strelskega polka št. 2, a se razšel. 17. frontni pešpolk, kranjski Janezi, je prišel na Tirolskem v italijan-

sko ujetništvo. Od tega polka, ki se je vrnil iz Tolmezza v Ljubljano 10. novembra, se je po pripovedovanju Andrejke »stavilo narodni vladi na razpolago« okrog 250 mož. Velika večina vojaštva iz raznih vojaških formacij se je utrujena po dolgi in težki vojni razšla na domove. Ostali so predvsem aktivni častniki in podčastniki, ki so kot profesionalci hoteli ostati v vojaški službi, ostalo pa je v vojaški službi tudi mnogo narodno zavednih rezervnih častnikov. Na vse to vojaštvo ni nihče skušal jasno in prepričevalno vplivati, da bi zasedli slovenske meje, niti člani vlade niti častniki II. vojnega okrožja, ki je bilo poleg zagrebškega I. vojnega okrožja organizirano v Ljubljani že v začetku novembra. Drugemu vojnemu okrožju sta načelovala podmaršal Istvanović kot poveljnik in podpolkovnik Milan Ulmansky kot šef generalnega štaba, oba Hrvata, ki nista mogla razumeti, kaj za Slovence pomeni Koroška. Pa tudi politične stranke s svojim tiskom v Ljubljani se očitno niso zavedale, kaj je treba storiti za Koroško, hitro, takoj storiti. Sicer pa je bilo vse odvisno od dobre volje vojakov. Vojaki so bili sami prostovoljci, še glede bivših aktivnih ni bilo jasno postavljeno, kakšne so njihove dolžnosti. Šele v sredini novembra so začeli s sistematičnim organiziranjem vojaštva, seveda še vedno na prostovoljski podlagi: iz bivšega 17. pešpolka, 7. in 20. lovskega baona je bil ustanovljen ljubljanski pešpolk; iz 2. gorskega strelskega polka slovenski planinski polk in iz bivšega 7. pešpolka ter 5. strelskega polka je bil ustanovljen tržaški pešpolk. V Mariboru je bil iz moštva 7. pešpolka in 26. strelskega polka sestavljen mariborski pešpolk, v Celju pa iz 87. pešpolka celjski pešpolk. V teh polkih so se slovenski vojaki leta 1918/19 borili na severni meji.²⁴ Dokler so sestavljali te polke sami prostovoljci, so bili polki številčno slabotni. Komandni jezik je bil slovenski. Šele julija 1919 so bili ti polki uvrščeni v enotno jugoslovansko vojsko in so bili poimenovani s številkami. Organizirano je bilo tudi topništvo, saperstvo, letalstvo, konjenica, saniteta. Vse to vojaštvo je bilo financirano iz slovenskega deželnega proračuna najmanj do aprila 1919. Letniki 1895 do 1899 so bili mobilizirani z mobilizacijskim pozivom narodne vlade v Ljubljani v sredini decembra 1918. Letnik 1899 se je moral zglasiti osmega, nadaljnji letniki pa 11., 15., 18. in 20. januarja 1919. Napačna je trditev Andrejke, da je bila mobilizacija teh letnikov razglašena že v novembru 1918.

Poleg teh, iz samih Slovencev sestavljenih vojaških enot je bil v Ljubljani organiziran iz Srbov, ki so prišli iz avstrijskega ujetništva, 26. pešpolk. Znana je prostovoljna intervencija oddelka tega polka pod poveljstvom podpolkovnika Stevana Švabića 14. novembra 1918, ko so Italijani pri Vrhniki prekoračili demarkacijsko črto. Toda Švabića je vrhovna komanda srbske vojske zaradi tega takoj odpoklicala. 26. polku je bilo zapovedano, da nastopa sicer kot »antantna« vojska, a da se mora izogibati vojnih akcij. Kot »antantna« vojska je napravilo to vojaštvo nekaj dobrih uslug slovenski vojski, a zaneslo v vojevanje na koroški fronti tudi mnogo zmede. Ko se je oddelek tega polka, okrog 280 mož s sedmimi častniki, dal 15. decembra pri Grabštajnu zajeti in razorožiti, je to slovenski položaj na Koroškem zelo oslabilo. Beograjska vlada ni reagirala, iz česar so Nemci sklepali, da smo Slovenci v svoji akciji na

38. Ljubeljske serpentine

Koroškem vojaško in politično osamljeni, da delamo na svojo roko, brez odobritve srbske vlade oziroma vrhovne komande srbske vojske. V kakšne namene je bilo vojaštvo tega polka še uporabljeno, je razvidno iz imen krajev, kjer je opravljalo službo: Trbovlje, Zagorje, Hrastnik, Kranj, Jesenice . . . Tudi to vojaštvo je finansirala narodna oziroma deželna vlada v Ljubljani.²⁵

Dravska divizijska oblast je začela poslovati s 1. februarjem 1919, toda redna srbska vojska je posegla v boj na Koroškem šele maja 1919, ko je bilo za Koroško že prepozno.

Konec novembra 1919 je bilo po Seručarju za operativne potrebe na vsem Koroškem, torej v Ziljski dolini, v Rožu, v Podjuni pri Velikovcu okrog 2500 vojakov. Lavrič navaja za boroveljsko skupino 200 pušk, 9 strojnic, 1 top.

Lavrič je torej vojaštvo, s katerim naj bi izvršil svojo nalogo, moral zbrati sam. Takoj po imenovanju »za vrhovnega voditelja obrambe koroške meje« (8. novembra 1918) je pridobil za stvar več častnikov. Imenuje stotnika Kneza (odsek Žitara ves), nadporočnika Vinka Hajnriharja (odsek Borovlje), nadporočnika Držaja (odsek Področčica), poročnika Pangeršiča (odsek Podkoren) in nadporočnika Janka Ahačiča (rezerva v Tržiču).

Razen teh je pridobil Lavrič še nekaj drugih častnikov: stotnika Friderika Krena, nadporočnika Aleksandra Lunačka, nadporočnika Janka Vilmana, poročnika Pavla Sirnika. Prve prostovoljce, nekaj nad deset, je dobil Lavrič v Škofji Loki. To so verjetno tisti, ki so pod poveljstvom

obeh Hajnriharjev na dveh tovornih avtomobilih preko Jezerskega 14. novembra prišli do Borovelj; koroško provizorično vrhovno poveljstvo je protestiralo. Nato je šel na Jesenice. Na Jesenicah je bila močna narodna straža pod poveljstvom dr. Kogoja okrepljena tudi z vojaštvom iz Ljubljane. Na tem velikem železniškem križišču se je trlo raznih vojaških, osebnih in materialnih transportov. Med častniki te narodne straže sta bila tudi nadporočnik Janko Vilman, jeseniški domačin, in nadporočnik Aleksander Lunaček, doma iz St. Ruperta na Dolenjskem. Ta dva je Lavrič pridobil za svojo akcijo. Obljubila sta mu, da bosta zbrala kar mogoče veliko prostovoljcev. Ker so proti 15. novembru razni transporti z italijanske fronte ponehaval in so bile narodne straže na Kranjskem razpuščene, sta imela Vilman in Lunaček z zbiranjem prostovoljcev razmeroma velik uspeh. V svojih spominih pripoveduje Lunaček, da se je priglasilo okrog 120 prostovoljcev. Dan odhoda v kraj zbirališča, v Trzič, je bil določen na 18. november.

Ljubelj sam je že 14. novembra zasedel oddelek petnajstih tržiških prostovoljcev pod poveljstvom poročnika Lojzeta Udetja. Z njim je šlo pet dijakov: Albin in Anton Mali, Anton Grebenc, Jože Ster, Ciril Rekar in devet delavcev: Anton in Rudolf Ahačič, Andrej Tišler, Jože Jabornik, Florijan Radon, Slavko Šarabon, Josip Cundrič, Janez Oman in Janez Grossmajer. Storili so to spontano, ne da bi vedeli za Lavriča in njegovo akcijo. Patruljirali so po Ljubeljski dolini in zadeli pri tem tudi na nemški Hussov oddelek pri Sv. Lenartu. Ude je Hussa 18. novembra obiskal in zahteval, da odmaršira, ker da nima nobene pravice biti na ozemlju, ki je slovensko. Huss se je izgovarjal, češ da mora biti to urejeno s pogajanjem med koroško deželno in narodno vladu v Ljubljani. Ali je res že treba zopet streljati ali ne, tedaj res še ni bilo jasno. Opozoril pa je Ude Hussa, da bo moral zapustiti Sv. Lenart, da pa ga bo dve uri prej, preden bo treba oditi, obvestil, in če ne bo odmarširal, da bo zaukazal streljati.²⁸

Ko je bilo treba 18. novembra oditi v Trzič, tako pripoveduje dalje Lunaček v svojih spominih, pa so se od tistih okrog 120 prostovoljcev, ki so se prvotno priglasili, mnogi premislili. Prišli so pa končno v Trzič in odtod čez Ljubelj v Borovlje poleg Vilmana in Lunačka naslednji člani jeseniške narodne straže, sami delavci: Balanč Ivan, Bolte Alojz, Cegnar Jaka, Gogala Janko, Homan Jože, Kropivnik Franc, Kampič Primož, Kelih Franc, Klemenčič Pavel, Lagoja Aleš, Markelj Rudolf, Praprotnik Jože, Praprotnik Albin, Podgornik Andrej, Prešeren Janez, Perko Anton, Rogelj Anton, Smolej Lovro, Svetina Stane, Sturm Avgust, Šifrer Franc, Tušar Janez, Tušar Anton, Wergelj Franc, Wergl Rok, Zupanc Janko, Zupan Tine, Žejn Ivan, Trojar Avgust, Slamnik Janez, Košir Gregor, Erzar Drago, Perdaher Ignac, Jeglič Andrej, Gašperin Alojz, Gašperin Jože, Markelj Gašper, Stražišar Jože, Picej Jakob, Svetina Tomaž, Pikon Karol, Pikon Miha, Smid Jaka, Okrožnik Anton.²⁹

Dne 18. novembra popoldne je Lavrič odposlal iz Trziča preko Borovelj na Wehrausschuss za Koroško še telefonično depešo, v kateri zavrača protest z dne 14. novembra in sporoča zahteve in pogoje v sedmih točkah, ki jih je naslednjega dne v Borovljah zdiktiral zastopnikoma koroške deželne vlade.³⁰

Dne 18. novembra proti večeru so vsi v Trziču zbrani prostovoljci prekoračili Ljubelj. Oberlajtnant Huss je po kratkem parlamentiranju z nadporočnikom Hajnriharjem in poročnikom Udetom ter še po telefoničnem razgovoru s Celovcem s svojim oddelkom zapustil Sv. Lenart. Po dogovoru bi se bil moral umakniti na severni breg Drave. Na Malem Ljubelju (Sopotnica) pa se je ta oddelek naenkrat ustavil in začel streljati. To so bili prvi nemški strelji na slovenske prostovoljce na Koroškem. Na zahtevo nadpor. Vinka Hajnriharja, ki je na konju zdirjal med Nemce in zagrozil, da bodo slovenski prostovoljci jurišali, če takoj ne odmarširajo dalje, je Hussov oddelek odmarširal in ni slovenskih prostovoljcev na maršu proti Borovljam nič več vznemirjal.³¹ Na Hajnriharjevo zahtevo je oddelek v zastavo pustil na mestu celo dve strojnici.

V jutranjih urah 19. novembra so slovenski prostovoljci pod poveljstvom stotnika Lavriča vkorakali v Borovlje. General Maister navaja v svojem članku v Slovenskem narodu (11. oktobra 1922, številka 231) število 58 mož in 7 častnikov ter 3 strojnice. Lavrič v svojih Koroških spominih navaja število 50 (str. 37), k številki, ki jo navaja Maister, pa ničesar ne pripominja. Prava številka utegne biti nekoliko višja.

Boroveljska Bürgerwehr je morala izročiti orožje.

39. General Rudolf Maister

Še isto dopoldne sta se kot zastopnika koroške deželne vlade zglasila pri Lavriču koroški deželni poveljnik Ludvik Hülgerth in dr. J. Pflanzl. V Koroških spomilih opisuje Lavrič razgovore in pogodbo tega srečanja takole: »Ob 5. zjutraj sem zasedel znano središče puškarske industrije, Borovlje, in že ob 10. predpoldne sem sklenil to-le vojaško, politično konvencijo. — Pooblaščenci Koroške narodne vlade izjavljajo, da smatrajo zasedbo koroškega ozemlja južno od Drave za sovražno dejanje, za katero po njihovem prepričanju ni povoda. S silo se ne upirajo temu le iz tega razloga, da se v tem, jezikovno mešanem ozemlju vzdrži javni mir in red ter onemogoči izbruh državljanske vojne. — Vojaški pooblaščenec Narodne vlade v Ljubljani izjavlja na to sledeče:

Opiraje se na temeljni princip humanitete, izvajam pravo, da zahtevam pred vsem za svojo vlado ozemlje južno od Drave, ki je naseljena po večini po Jugoslovenih, jo vojaško organiziram in v tem ozemlju uveljavim jugoslovensko oblast v smislu navedenih sedem točk z dne 18. novembra.

Nato so se sporazumeli obojestranski pooblaščenci — zgornje svoje izjave vzdržavajoč — v naslednjih točkah:

1. Za sedaj naj zasede ozemlje nekdanje pokrajine Koroške južno od Drave jugoslovanska država in nje vojaške organizacije.

2. Kotčasna demarkacijska črta se določa Zilja (Gail) od ustja Ziljice do izliva v Dravo, potem Drava do Brezja (Pirk) južnovzhodno od Velikovca. — Jugoslovanski vojaški pooblaščenec predlaga, da bi se provizorna demarkacijska črta premaknila od izliva Ziljice v Ziljo ob Zilji navzgor do Mauthen, čemur pa pooblaščenci koroške narodne vlade ne morejo pritrčiti, dokler njihova vlada v to ne privoli. Naznanili bodo svoji vladi predlog, tozadevni odgovor pa sporočili v Borovlje najkasneje do torka 26. tega meseca ob 11. dopoldne. — Provizorna demarkacijska črta se uravna tako, da stoje jugoslovanske straže na južnem bregu, avstrijske pa na severnem. Eventuelne spremembe te demarkacijske črte se določajo po dogovoru obojestranskih poveljnikov in postanejo sklenjene spremembe polnoveljavne šele po 12 urah po razhodu obeh komandantov. — Odločitev v zadevi predlagane nevtralne cone: Struga Drave od Sv. Lamberta do izliva Krke, Krka navzgor do izliva Gline. Glina do vključno Zrelca, dalje ponor (Kanallinie) Gline do mostu 438 in od tam splošno ob cesti do vključno Žoparč se sporoči tudi najkasneje do 26. t. m.

3. Z ozirom na splošni težki položaj (Notlage) osobito glede aprovizacije, ostane občje sedanja civilna administracija v veljavi. Kršenje ni nameravano brez predhodnega medsebojnega dogovora.

4. Zasigurana je nedotakljivost osebe in imovine brez razlike narodnosti, istotako tudi svoboda kretanja, dokler se le-ta ne zlorabi v svrhu propagande.

4. Sovražnostim se izognemo, ako se nas vojaško ne napade.

6. Prebivalcev južno od demarkacijske črte, ki se priznavajo za Nemce, ne bo major Lavrič zatiral, dokler bo on poveljnik. Isto velja tudi za koroško vlado glede slovenskega prebivalstva.

7. Jugoslovenskemu pooblaščenцу se prizna pravica, da sme po predhodnem obvestilu prosto občevati z generalnim pooblaščencom g. Smodejem in v to svrho prihajati v Celovec.

8. Orožništvo v onem ozemlju, ki je po demarkacijski črti oddeljeno, položi prisego za Jugoslavijo. Orožniki, ki te prisege ne morejo oddati, se instradirajo v ozemlju severno od demarkacijske črte in se oddajo v Celovcu na razpolago. — Uradniki, kateri se prostovoljno ne priznajo za Jugoslovane, se zavežejo, da ne bodo nastopili sovražno proti jugoslovenski državi.

9. Pooblaščenči koroške vlade izjavijo, da odstranijo topove, ki se nahajajo v takozvani nevtralni coni.

10. Zaželjene spremembe se dogovorijo v skupnih konferencah.

Ta provizorična konvencija stopi takoj v veljavo. — Hülgerth l. r., Lavrič l. r.

Nadaljnja razprava o stvarnem poteku te konference bi prekoračila skromen obseg teh vrstic, omeniti pa moram, da so nemški delegati takoj v začetku tretirali en pourparler radi principa humanitete in radi principa samoodločbe narodov.

Na tem mestu poudarjam, da sem dal delegatom nedvomno definicijo teh pojmov.³²

Wutte podaja le povzetek tega pogovora in pogodbe, ki v bistvenih točkah ne nasprotuje Lavričevemu popisu. To pogodbo je koroška deželna vlada ratificirala 23. novembra 1918. V končni redakciji te pogodbe 26. novembra pa so glede na novo razmejitev Lavričevega in Maistrovega poveljniškega območja potegnili vzhodno mejo ozemlja, na katero naj se nanaša pogodba, bolj zahodno. S to redakcijo so bili zavrtnjeni tudi Lavričevi predlogi glede demarkacijske črte do Mauthena (koroška deželna vlada se je tudi bala italijanske zamere) in glede nevtralne cone.

Kakor nemškoavstrijski vojaški oddelek pod poveljstvom oberlajtnanta Husa v Ljubeljski dolini se je po tej pogodbi tudi oddelek nemškoavstrijskih mornarjev pri Podrožčici moral umakniti na severni breg Drave. Wutte o pogodbi Lavrič - Hülgerth še piše:

»Vladni predlog za zakon o državnem ozemlju z dne 22. novembra 1918 je glede Koroške začasno določal, da ozemlje republike Nemške Avstrije obsega vso Koroško z izjemo občine Jezersko, ki leži onstran Jezerskega grebena. 19. novembra pa je zasedel Borovlje stotnik Lavrič. Namestnik deželnega upravitelja Gröger je nato v noči od 19. na 20. november telefonično zaprosil državnega sekretarja dr. Ottona Bauerja, naj se takoj začnejo pogajanja z ljubljansko deželno vlado. Podvomil je v izvršljivost omenjenega vladnega zakonskega osnutka v celotnem obsegu. Bauer, ki se je hotel izogniti vsakemu konfliktu z Jugoslavijo in bil zaradi tega pripravljen južno Koroško žrtvovati, je izjavil nato dobesedno: 'Ta neumnost je bila storjena tukaj in mora biti popravljena.' Dejansko je bil nato zadevni zakonski osnutek spremenjen in se je glasil v zakonu o državnem ozemlju takole: 'Republika Avstrija obsega ... Štajersko in Koroško z izključitvijo ozemlja, ki je od Jugoslovanov strnjeno naseljeno'.³³

Vsekakor je šele zasedba rožanskega središča Borovelj po jugoslovanski vojski, po slovenskih prostovoljcih pod poveljstvom stotnika Lavriča prinesla vsaj do januarja 1919 jasnost in gotovost v nejasno, negotovo stanje, ki je ostalo kljub osvobodilnim težnjam rožanskih in ziljskih Slovencev ob razpadu Avstro-Ogrske. Na pogodbeno določenem ozemlju je bila vzpostavljena slovenska oblast, oblast Države Slovencev, Hrvatov in Srbov.

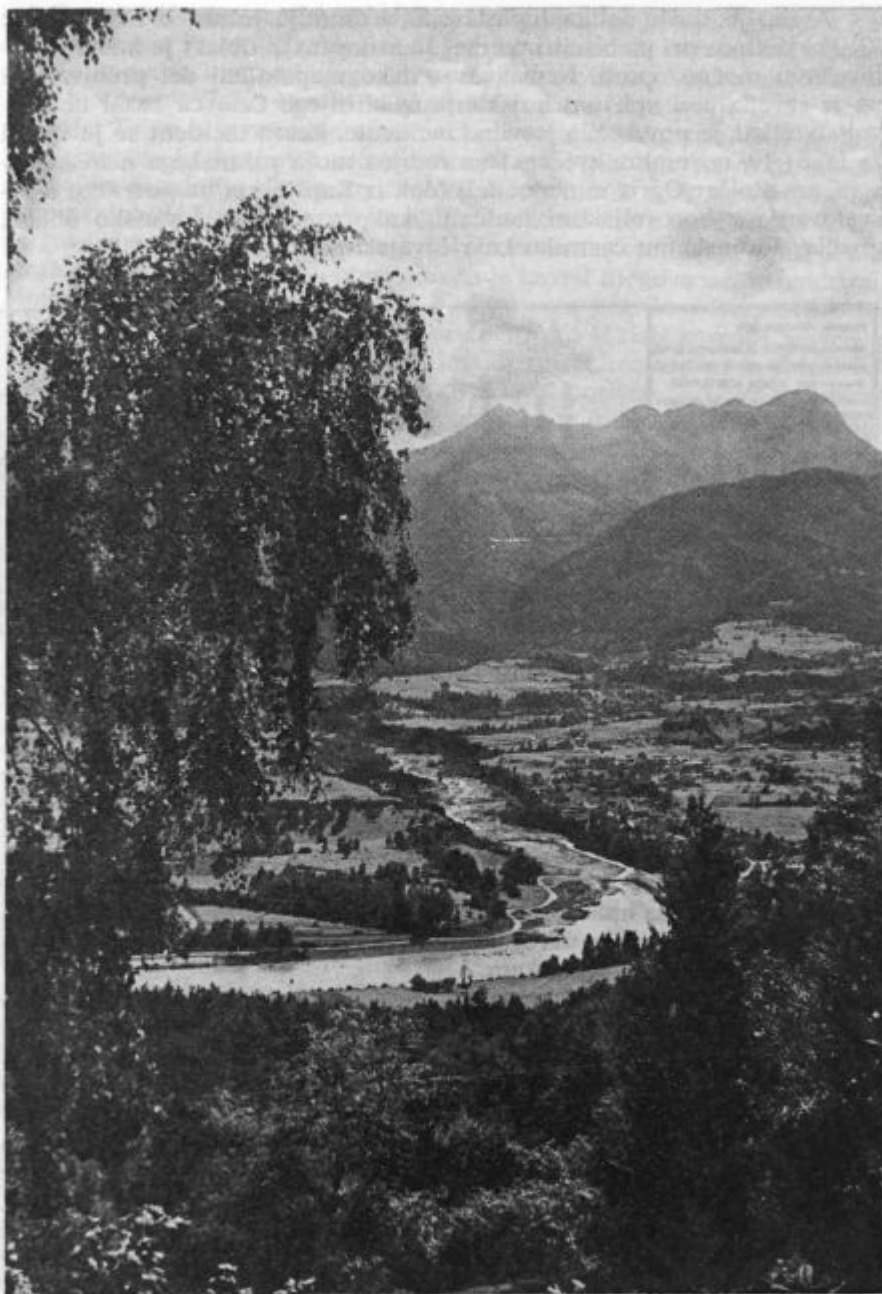
Stacijski poveljnik je postal stotnik Kren. Občini je Kren naznanil ustanovitev štacijskega poveljstva s temle dopisom:

»Občin. uradu Borovlje.

1.) Jaz sem z včerajšnjim dnem prevzel štacijsko poveljstvo v Borovljah in odsek Borovlje. 2.) Vsi uradi ostanejo v prejšnji podrejenosti. Zaenkrat se ne bo izvršil od jugoslovanske vlade noben poseg v službeni obrat. Vsi predstojniki so osebno odgovorni, da ne nastane noben zastoj v poslovanju. 3.) V izvlečku se naznanja vsebina pogajanj s koroškimi pooblaščenci. 4.) Za komandanta policije v Borovljah imenujem nadporočnika Hajnriharja in naprošam, da se istemu v občinski pisarni da na razpolago pisalna miza v svrhu tesnega sodelovanja in v skupnem interesu radi vzdrževanja reda in miru. Orožništvo in narodna garda sta radi vzdrževanja miru in reda podrejeni nadporočniku Hajnriharju. 5.) Gostilne in kavarne ostanejo vsak večer odprte kakor do sedaj do 9. oz. 10. ure. 6.) V občinski odbor se naj sprejme, kakor je bilo to že ustno z županom g. Ogrisem dogovorjeno, Ludvik Borovnik. 7.) Občinski urad se naproša, da v skupnem interesu pomirjujoče vpliva, da se ne bi motil red in mir. — Posebno se opozarja, da se mora klicu stražarjev in straž brezpogojno pokoriti. 8.) Stacijsko poveljstvo v Borovljah se nahaja v poslopju gostilne 'Just', prvo nadstropje, soba 2, kjer se nahaja na zunanjem delu napisna tabla z dvema jugoslovanskima zastavicama. 9.) Eventuelne nesporazume je treba takoj sporočiti komandi. 10.) Naproša se, da se označena napolila prepišejo ter original vidira proti blagohotni vrnitvi.«³⁴

Nobenega smisla ne bi imelo, če bi se ob tem uspehu slovenskih prostovoljcev spuščali v razna razmišljanja, npr. o tem, kako da Slovenecem ni uspelo obdržati vsaj Koroško južno od Drave.

Predvsem ni bilo slovenskega politika in ga po vsem razpoloženju slovenskega naroda, posebej tudi koroških Slovencev, ni moglo biti, ki bi imel pogum, da bi se zavzel za mejo po Dravi. Mnogo pritožb koroških Slovencev je bilo slišati zaradi pogodbe Lavrič - Hülgerth. Tudi Lavrič v svojih Koroških spominih večkrat pravi, da mu je služilo zasedeno ozemlje južno od Drave le kot odskočna deska za zasedbo Celovca. Razen tega je zavisel položaj v Rožu in spodnji Ziljski dolini tudi od razvoja dogodkov v Podjuni, pri Velikovcu. Morda bi koroški Nemci v januarju 1919 ne bili odpovedali pogodbe Lavrič - Hülgerth, ko bi v Podjuni slovenske čete ne bile prišle na severni breg Drave in ko bi srbski oddelek 14. decembra 1918 ne bil prodrl do Grabštanja. Toda to so že ugibanja, ki ne spadajo v zgodovino, čeprav imajo nekaj realne opore v nekaterih izjavah poznejših nemškoavstrijskih predlogov. V tej zvezi, ko nam gre v glavnem za opis vojaških dogajanj, se v to ne bi spuščal.

40. Rož — prizorišče večkratnih bojev in spopadov

minih upravičeno napada omenjeno Maistrovo trditev in še druge podobne trditve. Primožič zatrjuje, da je bilo v narodnih stražah beljaškega okraja, ki da so bile pod njegovim poveljstvom, okrog 800 vojakov, koroških Slovencev. Tako število kakor enotno poveljstvo pa je hudo pretiravanje. To so bile narodne straže z vsjo svojo značilnostjo. Bile so krajevno vezane in krajevno zainteresirane in bi jih bilo za neko enotno akcijo, za zasedanje slovenske meje na Koroškem le težko, najbrž nemo-goče pridobiti. Poglavitno pa je, da Primožič ne more navesti niti enega razgovora z Lavričem, v katerem bi obravnavala vprašanje v narodnih stražah. Vedno znova samo ponavlja, da je Lavrič njegove straže ignoriral. Morda tudi Lavričevo ravnanje ni bilo povsem pravilno. Razumljivo pa je, da so Lavriču predstavljali slovensko vojsko le tisti koroški Slovenci, ki so se po razglasih na občinskih deskah (pisec tega spisa je zbiral vojake v Bajtišah in Selah ter je sam pritrjeval pozivne razglase na občinskih deskah) zglasili pri njegovi komandi. Le-te je mogel uvrstiti v svojo vojsko in jih poslati tja, kjer jih je potreboval. Lavrič ni imel nobene pravice razpolagati s Primožičevimi narodnimi stražami, kolikor jih je res bilo, ker je bila Lavričeva vojska od vsega začetka organizirana na prostovoljski osnovi. Primožič bi se bil temu tudi uprl. Primožič bi se bil moral sam zglasiti, se informirati, se podrediti. On pa tega ni storil. Pravi koroški prostovoljci, prava koroška slovenska vojska v Rožu in v Ziljski dolini so bili le tisti koroški in drugi Slovenci, ki so se uvrstili v vojaške enote pod Lavričevim poveljstvom. Vse drugo je bilo zelo škodljiva nacionalna nediscipliniranost. Vsakomur mora biti razumljivo, kaj bi bil mogel Lavrič, drzen in podjeten, kakor je bil, storiti, ko bi bil mogel že v novembru razpolagati z 800 vojaki, o katerih govori Primožič.

Lavričevi vojaški komandi v Borovljah se je priglasilo nekaj desetini koroških Slovencev. V večjem številu so se priglasili iz naslednjih krajev: Sele, Borovlje, Slovenji Plajberk, Podljubelj, Svetna vas, Št. Janž, Sveče in Mače, torej iz Borovelj in iz okolice Borovelj.³⁶ Če prištejemo k tem prostovoljcem, koroškim Slovincem, še one iz Mežiške doline in iz Podjune, če imamo v nekem smislu za prostovoljce tudi Primožičeve narodne straže, potem se o »brezprimerni ravnodušnosti« koroških Slovencev ne bi smelo govoriti.

Prve dni decembra je pripeljal iz Trziča močno četo prostovoljcev s Kranjske nadporočnik Janko Ahačič. Zglasila sta se tudi koroška Slovenca poročnika Vinko Möderndorfer in Janko Gačnik. Kakor drugih uradnikov je bilo tudi častnikov med koroškimi Slovenci razmeroma zelo malo.

Na koncu novembra 1918 je štela boroveljska (od januarja 1919 dalje ljubeljska) skupina slovenskega vojaštva okrog 200 mož — pušk, 9 strojníc in 1 top.³⁷ S temi možmi naj bi se Lavrič vključil v vojaško akcijo po pogodbi, ki jo je 27. novembra 1918 sklenil Maister s pooblaščencom štajerske deželne vlade in graške Militärkommando polkovnikom Passyjem. Do izvršitve te pogodbe pa ni prišlo.³⁸

Pod okriljem pogodbe Lavrič-Hülgerth so mogle narodne straže beljaškega okraja v bližini svojih vasi izvesti nekaj manjših vojaških akcij. Oddelek menda šentjakobske narodne straže je pod poveljstvom

nadporočnika Primožiča zasedel Rožek. Celovške Freie Stimmen z dne 25. novembra pišejo, tako navaja Primožič, »da so jugoslovanske čete po konspirativnem shodu v Št. Jakobu v Rožu 18. novembra in po **prihodu Lavriča** (podčrtal U.) zasedle Rožek in ga osvojile v popolnem redu...« Primožič je dal zastražiti tudi dravski most pri Rožeku. V Mariji na Zilji je organiziral slovensko narodno stražo učitelj nadporočnik Ignac Napokoj in nadzoroval ozemlje v kolenu Zilje in Drave. Knaus prisoja Primožiču in Napokoku po približno 60 mož.³⁹ Da je bil na ziljskem ozemlju tudi kakšen jugoslovanski vojaški oddelek pod poveljstvom stotnika Dequala, kakor trdi Knaus, ne bo res. Dequal je bil orožniški stotnik.

Med tem so v ziljski slovenski občini Št. Štefan, torej izven ozemlja, ki so ga bili po pogodbi Lavrič - Hülgerth zasedli Lavričevi prostovoljci, nemški Korošci, večinoma rudarji iz Plajberka za Dobračem, razgnali Slovence, ki so se ob ustanavljanju narodnega sveta 24. novembra zbrali v Št. Štefanu. Te nemške Korošce je organiziral in opijal domači nadučitelj. (Učiteljstvo je bilo do Slovencev večinoma sovražno razpoloženo.) O dogodku je v nemški literaturi mnogo napisanega. Predvsem hočejo videti nemški pisci v tem dogodku prvi koroški ljudski upor proti jugoslovanskemu osvajanju koroškega slovenskega ozemlja. Cez nekaj dni nato so prišli v Št. Štefan slovenski orožniki pod poveljstvom nadporočnika Mehleta. Organizirane so bile slovenske orožniške postaje še v Ziljski Bistrici, v Čajni, na Gorjah, v Stranji vesi in v Zahomcu, torej v krajih izven ozemlja, zasedenega po Lavričevih prostovoljcih po pogodbi Lavrič - Hülgerth.⁴⁰ Nemški nacionalisti, med njimi mnogi častniki v civilu, so takoj organizirali akcijo za likvidacijo teh orožniških postaj. Dne 1. decembra so se morali slovenski orožniki umakniti iz Marije na Zilji, torej iz kraja na ozemlju, ki ga je po pogodbi Lavrič - Hülgerth zasedel Lavrič. Dne 4. decembra so morali slovenski orožniki zapustiti Št. Štefan. Zelo verjetno je, da so prav ti »upori« poleg dogodkov pri Velikovcu 1. decembra 1918 opogumili oziroma spodbudili koroško deželno vlado in da je koroški provizorični deželni zbor 5. decembra 1918 z vsemi, tudi s socialnodemokratskimi glasovi sklenil, »da se je treba vdoru jugoslovanskih čet z vsemi močmi upreti... Le antantnim četam, ki se kot take izkažejo, se ni upirati.«⁴¹ Redna nemška vojska Volkswehr, katere organizacija je tako številčno kakor po disciplini med tem zelo napredovala, se je sicer uradno in javno vzdržala vsake akcije, ki bi kršila pogodbo Lavrič - Hülgerth. Dne 5. decembra so nemški in nemškutarski ziljski kmetje pregnali slovenske orožnike iz Čajne, iz Ziljske Bistrice, iz Zahomca in iz Gorij, 8. decembra pa celo iz Podkloštra,⁴² kjer je bil sedež poveljnika slovenske žandarmerije nadporočnika Mehleta. Dne 10. decembra je poročal Slovenec še o nemškem napadu na slovensko stražo pri karavanškem predoru.

Situacija je bila dokaj zmedena: slovenske orožniške postaje v spodnji Ziljski dolini so bile likvidirane, dve postaji celo na jugoslovanskem ozemlju (Marija na Zilji in Podklošter); nemški Korošci so napadli baje celo slovensko stražo pri karavanškem predoru; nejasno je, kaj so delale narodne straže, o katerih govori Primožič, in končno: daleč od krajev

42. Kapetan Miroslav Martinčič,
poveljnik prvega
bataljona ljubljanskega
pešpolka; kasnejši general

tega dogajanja pa je še vedno obstajal »suvereni« slovenski narodni svet na Brdu, o katerem pripoveduje Felaher.

V Mariji na Zilji je napravil red in zopet vzpostavil jugoslovansko oblast oddelek vojaštva, ki ga je poslal Lavrič iz Borovelj. Poveljnik mu je bil poročnik Janko Gačnik. Pomagala sta mu slovenska častnika, domačina Müller in Napokoj. Po nekaj dneh se je oddelek vrnil v Borovlje.⁴³

V to zmedo je končno posegel prvi bataljon iz kranjskih prostovoljcev sestavljenega ljubljanskega pešpolka, ki se je pod poveljstvom stotnika Miroslava Martinčiča 11. decembra 1918 pripeljal iz Ljubljane v Področico. Štel je nad 300 mož. Bataljon je še istega dne prišel v Št. Jakob. Nadporočnik Primožič je informiral Martinčiča o položaju,⁴⁴ pri tem pa zahteval, da se Martinčič podredi njegovemu poveljstvu. Primožičeva za-

hteva je morala zbuditi v Martinčiču le odpor. Spomini Primožiča z ene in stotnika Martinčiča ter nadporočnika Stenovca z druge strani so polni medsebojnih očitkov.

Martinčičev bataljon prostovoljcev s Kranjske je ozemlje, zasedeno po pogodbi Lavrič - Hülgerth, zopet popolnoma pomiril in to stanje je trajalo do začetka januarja 1919. Dne 14. decembra je 2. četa tega bataljona z blizu 80 možmi pod poveljstvom nadporočnika Prezlja zasedla Podkloster. Izmed znanih koroških prostovoljcev je bil v tej četi tudi Franjo Kristan. Iste dne je prišel v Rožek tudi vod 1. bat. ljubljanskega pp. pod poveljstvom Jožeta Hribarja.

Po prihodu 1. bataljona ljubljanskega pešpolka v Področico in v Št. Jakob sta narodna vlada in II. vojno okrožje v Ljubljani oprostila Lavriča funkcije »vojaškega pooblaščenca« ter sta ga imenovala za »poveljnika zahodne Koroške« (to je južno od Drave in zahodno od Frajbaha). Lavričeva naloga odslej je bila: zasedeno ozemlje obdržati, izogibati se akcijam severno od Drave, toda mnogo »demonstrirati«. Iz Ljubljane so sredi decembra Lavriču v Borovlje poslali 41 pešcev in 2 poljska topa. Nekako v istem času je pomnožil boroveljsko skupino oddelek 35 Srbov iz 26. pešpolka, torej bivših avstrijskih ujetnikov. Oddelku je poveljeval podporočnik Kamperelić. Sredi decembra je štela boroveljska skupina majorja Lavriča okrog 270 mož, 9 strojnic in 2 topa.⁴⁵

Odnos med vojaštvom boroveljske skupine in prebivalstvom je bil različen in se je ravnal po političnem prepričanju prebivalstva. V splošnem pa se je pokazalo, da vojaštvo s častniki vred na to, kako se je treba v takem položaju znajti, kako je treba ravnati, ni bilo in skorajda tudi ni moglo biti dovolj pripravljeno. V tem utegne biti nekaj Primožičeve kritike upravičene. Morda največja politična napaka, ki so jo storili prostovoljci, je bila v tem, da so takoj odstranili vse nemške napise in jih zamenjali s samo slovenskimi napisi, in to povsod, tudi v trgih, v katerih je bilo nekaj nemškega ali močno nemško mislečega prebivalstva. Gotovo pa to ni. Ni verjetno, da bi nemško nacionalistično prebivalstvo, ki je bilo sicer v manjšini, bilo pripravljeno zadovoljiti se s položajem zaradi večje slovenske obzirnosti. Hoteli so ostati gospodje. Obnašanje vojaštva je bilo sicer zadovoljivo disciplinirano. Nekateri izgredi so bili kaznovani ali odločno grajani. Prosvetni kontakt s slovenskim prebivalstvom je mogel biti v sedmih tednih bivanja v Borovljah šele v povojjih. Velika slovenska veselica v Glinjah, pa naj imamo še take pomisleke proti takim prireditvam, ni bila brez pozitivnega pomena za ustvarjanje prijateljskih odnosov med slovenskim prebivalstvom in vojaštvom. V drugi polovici decembra je postajal odnos nemškega dela prebivalstva do vojaštva čedalje bolj sovražen. To je bil vpliv hujskanja iz Celovca. Zgodilo se je, da je v pred Justom postrojeno vojaštvo padel strel, ki je zadel v nogo Lavričevega adjutanta Sirnika. Nekaj najhujših hujskačev je bilo aretiranih in odpeljanih v Ljubljano na grad.

Civilna uprava na zasedenem ozemlju Ziljske doline in Roža je napredovala še bolj počasi kakor vojaška organizacija. Dne 9. decembra je prišel v ta del Koroške in sicer v Rožek prvi slovenski sodnik — Sitar. Dne 13. decembra je v Karawankenhofu pri Podgori v bližini Borovelj

začelo poslovati »SHS okrajno glavarstvo Celovec, Beljak in Šmohor — politična ekspozitura Borovlje«. V Karawankenhofu se je nastanilo tudi orožništvo s poveljnikom stotnikom Cvahtejem, pozneje Dequalom.

Dne 9. decembra so se začela v Ljubljani med zastopniki Nemške Avstrije, koroške in štajerske deželne vlade ter zastopniki slovenske narodne vlade pogajanja o raznih gospodarskih vprašanjih. Pogajanja so bila zaključena 12. decembra s pogodbo, s katero so bila med Nemško Avstrijo in Slovenijo urejena nekatera gospodarska vprašanja. Na zahtevo narodne vlade pa so bila teritorialna vprašanja izključena. Lavrič, ki je bil pri teh pogajanjih navzoč, pripoveduje: »Smodej: „Jugoslovanska vlada je sklenila izključiti teritorialno vprašanje iz razprave!“ (med splošnim razburjenjem so se pogajanja prekinila — alea est jacta! Kocka je padla!) Koroški zastopniki so zahtevali akreditive in se odstranili. Že 13. decembra so se pa tudi javili pri generalu Luzzatiu v Trbižu«. Zastopnika koroške deželne vlade dr. Reinlein in korvetni kapitan Peter sta prosila Luzzatia za pomoč proti Jugoslovanom, najprej, da naj pošlje v Beljak in Celovec »kontrolni komisiji«. Prvega dne je Luzzati to prošnjo odklonil. Dne 14. decembra pa sta se Reinlein in Peter zopet zglasila in ponovila svojo prošnjo. Luzzati je obljubil, da bo prošnjo odposlal italijanski vladi. Zastopnika koroške deželne vlade sta imela celo naročilo, naj

43. Skupina prostovoljcev alpske čete pod vodstvom Petra Badjure, ki je bila 11. aprila 1919 v patrolji na Golici. Jeseničani: Ivan Bidovec, Franc Bokal, Janez Dernač, Anton Freljih, Rudolf Kunčič, Tonček Morič, Albin Smolej, Franc Razinger, Ivan Sešek, Karel Verhovšek

straže, je odšla k Savskim jamam in na Rožco. Poveljnik je bil poročnik Vladimir Kapus, pomagala sta mu Miha Čop in Anton Marič. Nekateri imenujejo to skupino »jeseniška alpinska četa«. Nekako v sredini decembra je bila Badjurova »legija« ali »četa«, kakor jo nekateri imenujejo (okrog 100 mož), premeščena v Radovljico. Ko so v prvi polovici decembra prihajale s Koroškega vesti o likvidaciji slovenskih orožniških postaj v Ziljski dolini, so jeseniško alpinsko četo na iniciativo dr. Kogoja pomnožili novi prostovoljci z Jesenic in iz okolice. Konec decembra 1918 sta se Badjurova legija in jeseniška alpinska četa združili. Tako združena skupina teh prostovoljcev je dobila ime »alpinska četa«. Pod tem imenom je bila ta skupina prostovoljcev znana do konca bojev na Koroškem. Patruljirali so ali imeli stalne postojanke pri Svetem Križu, v Medjem dolu, v Savskih jamah, na Suhi, na Gorici, na Kopelični gori, na Kleku in na Rožci. Zahodno od Rožce je bilo že območje Šefmanove čete.⁴⁵

Na skrajnem zahodu kranjsko-koroške meje se je namreč iz narodnih straž v Gornjesavski dolini zelo samostojno izoblikoval še en oddelek vojakov prostovoljcev. To so bili fantje in možje, ki so zaradi ogroženosti Gornjesavske doline po Italijanih, ki so stalno silili čez demarkacijsko črto, tudi po razpustu narodnih straž na Kranjskem vztrajali v vojaški službi. Formirali so se v četo, ki je v raznih obdobjih štela najmanj 110 in največ 150 mož, povečini domačinov iz Podkorena, iz Rateč, iz Kranjske gore in iz Rut. Četi je poveljeval nadporočnik Karel Šefman in je imel sedež v Podkorenu. Prva dva meseca je bila pozornost te čete obrnjena predvsem proti Italijanom. Ozemlje severno od Gornjesavske doline, to je spodnja Ziljska dolina, je bilo do januarja 1919 po pogodbi

Deutsch schreiben!

Nr.	Tag	Ort oder postlager Ort	Beobachtung	Wetter	Temperatur	Wind	Luftdruck	Luftfeuchtigkeit	Luftgeschwindigkeit	Lufttemperatur	Luftdruck	Luftfeuchtigkeit	Luftgeschwindigkeit	Lufttemperatur
1	14	Podkorena	...											
2	15	Podkorena	...											
3	16	Podkorena	...											
4	17	Podkorena	...											
5	18	Podkorena	...											
6	19	Podkorena	...											
7	20	Podkorena	...											
8	21	Podkorena	...											
9	22	Podkorena	...											
10	23	Podkorena	...											
11	24	Podkorena	...											
12	25	Podkorena	...											
13	26	Podkorena	...											
14	27	Podkorena	...											
15	28	Podkorena	...											
16	29	Podkorena	...											
17	30	Podkorena	...											
18	31	Podkorena	...											

45. List iz vpisne planinske knjige z Golice v času, ko je bil tam Badjura s svojo patroljo

Lavrič-Hülgerth tako in tako zasedeno po slovenskih prostovoljcih s Kranjske in po nekaj domačih narodnih stražah. Sicer pa so pod kontrolo Šefmanove čete spadali prehodi in karavanški vrhovi zahodno od Rožce, predvsem Kamniti vrh vzhodno in Petelinjek zahodno od ceste Podkoren — Strmec, Ziljska dolina. Na koroško stran so se usmerili šele potem, ko so 5. januarja 1919 nemškokoroške čete zavzele Podklošter. Ali je bila med Šefmanovo četo v Gornjesavski dolini in med slovensko posadko v Podkloštru oziroma med ziljskimi narodnimi stražami za primer nemškega napada dogovorjena kakšna zveza, ni znano. Najbrž ne. Sicer pa se je zdelo, da je spodnja Ziljska dolina po prihodu Martinčičevega bataljona na Koroško in z zasedbo Podkloštra trdno v jugoslovanski posesti.⁴⁹

V zavesti, da morajo v morebitnem nadaljnem jugoslovanskem prodiranju proti Celovcu ali Beljaku računati na italijansko podporo, opogumljeni po velikem uspehu pri Grabštanju, ko se je pokazalo, da Slovenci ne morejo računati na diplomatsko pomoč srbske vlade oziroma redne srbske vojske, pa so koroški Nemci prešli v ofenzivo. Najprej so o božiču 1918 napadli in ujeli iz 94 Srbov in 20 Slovencev sestojajočo posadko v Št. Pavlu.⁵⁰

Na dopis srbskega generala Smiljanića, ki je 31. dec. 1918 iz Ljubljane (kamor je bil poslan le kot vojaški opazovalec) predlagal, da naj bi iz dveh jugoslovanskih in dveh nemškoavstrijskih častnikov sestavljena komisija preiskala grabštajnski in šentpavelski dogodek, koroški deželni poveljnik Hülgerth ni niti odgovoril. Ni se hotel dati motiti v izvajanju svojih nadaljnjih napadalnih načrtov. Sedaj se je obrnil na zahod.⁵¹

Poveljnik zahodne koroške fronte major Lavrič je po obveščevalcih zvedel, da koroški Nemci pripravljajo napad proti Podkloštru in Št. Jakobu. Odpeljal se je 1. januarja 1919 s svojim štabom v Št. Jakob. Njegov načrt je bil izprazniti izolirani Podklošter in do 2. januarja zbrati v Št. Jakobu 5 stotnij, 14 strojnic in 3 topove. S temi silami je nameraval preiti v napad, v Borovljah in pri humperških mostovih pa pustiti za obrambo le eno četo. Za načrt je hotel dobiti prej odobritev od II. vojnega okrožja v Ljubljani, ki sta ga o načrtu obvestila poročnik Möderndorfer in vojaški zdravnik dr. Dolenc. V svojih Koroških spominih Lavrič pravi, da je bil to greh proti Svetemu duhu (str. 45 in 96). II. vojno okrožje načrta ni odobrilo, po telefonu je neki častnik Lavriču celo izjavil, da je njegovo mesto v Borovljah. Kurirja sta se vrnila še istega dne, to je na novega leta dan 1919. Prinesla sta Lavriču ukaz, naj v noči na 3. januar demonstrira blizu Borovelj čez Dravo. Za to demonstracijo mu je II. vojno okrožje poslalo 22 pionirjev. Zaukazana demonstracija je bila 3. januarja tudi res izvedena. Sto mož z eno strojnico se je pri Borovljah s čolni prepeljalo na severni breg Drave, tamkaj tri ure »demonstriralo« in se vrnilo zopet na južni breg Drave. Pogodba Lavrič—Hülgerth je bila s tem prekršena. Hülgerth je sicer pogodbo pismeno odpovedal za dne 2. januarja, prej, preden je zaukazal napad, a v roke je prišla ta odpoved Lavriču šele 4. januarja (str. 97). Takoj ko je Lavrič sprejel odpoved pogodbe, je zaukazal razstreliti železniški most pri Vernberku in beljaško električno napeljavo, tako piše Lavrič v svojih

46. Oddelek Sefmanove čete v Podkorenu

spominih (str. 46). Knaus pripoveduje, da je uspelo slovenskemu vojaškemu oddelku razstreliti le nekaj tirnih vozlov, razstrelitev beljaške električne napeljave pa ni uspela (I, str. 74). Daljnosežnejšega pomena pa je bilo dejstvo, da stotnik Martinčič ni takoj izpolnil povelja, ki ga mu je diktiral Lavrič že 4. jan. popoldne, naj tako slabotno in eksponirano posadko, kakor je bila v Podkloštru, takoj umakne. Martinčič pri-

47. Nadporočnik Karel Sefman,
komandant prostovoljcev
v Kranjski gori in Podkorenu

poveduje: »Jaz sem se vedno bal za četo v Podkloštru, ki je bila izpostavljena napadu bodisi iz Beljaka ali iz Ziljske doline. Zato sem 5. januarja odšel v Podklošter, da vidim četo in da ji priporočim največjo opreznost. Odpeljal sem se tjakaj že zjutraj v spremstvu žandarmerijskega poveljnika iz Borovelj (U.: menda stotnika Dequala). Na pol poti se srečamo z nekoliko Slovenci, ki so bežali iz Podkloštra. Ti so nam povedali, da so Nemci iz Ziljske doline ponoči zajeli četo v Podkloštru in jo odpeljali v Beljak. Takoj sem se vrnil v Št. Jakob.«⁵² Lavričevega povelja Martinčič ne omenja. Iz njegovega pripovedovanja tudi ni mogoče sklepati na to, da ga je bil pripravljen izvršiti, če ga je sprejel, kar je verjetno. Stalno vmešavanje zalednih častnikov II. vojnega okrožja v Ljubljani v Lavričeve načrte in odredbe je jemalo Lavriču potrebno avtoriteto »poveljnika zahodne koroške fronte«.

Napad na Podklošter so Nemci že dalj časa pripravljali in ga dobro organizirali. Četrtega januarja ob 5. uri popoldne je odpeljal iz Mauthena, šest železniških postaj zahodno od Šmohorja, posebni vlak in od postaje do postaje pobiral kmete prostovoljce. V Šmohorju in v Čajni (Nötsch), končni postaji, so vstopili tudi folksverovci. Sodeč po postajah, ki jih navaja nemško poročilo, je bilo Nemcev več kakor polovica. Pridružilo pa se jim je tudi večje število nemško mislečih Slovencev, tako imenovanih »vindišarjev«.

Moštvo slovenske posadke v Podkloštru je bilo nastanjeno v šoli. Častniki so stanovali privatno, poveljnik Prezelj v kolodvorski gostilni. Na kolodvoru je bila stalna straža osmih mož, ki je na podkloštrski kot obmejni postaji kontrolirala promet. S častniki vred je posadka štela okrog 80 mož. V Podkloštru je bila tudi slovenska orožniška postaja in na pošti so delali slovenski uradniki. Župnik je bil zaveden Slovenec. O tem, da se nekaj pripravlja, je posadka zvedela že nekaj dni pred napadom. Poveljnik Prezelj je zahteval od Martinčiča pomoč. Ukvarjal se je tudi z načrtom, da bi se umaknili na Korensko sedlo. V noči od 4. na 5. januar — močno je snežilo — so se gibale slovenske patrolje po Podkloštru in bližnji okolici, a niso ničesar opazile. Nemci so ponoči zavzeli postojanke vzhodno od Podkloštra, odkoder jih slovenska posadka ni pričakovala. V jutranjem mraku so napadli v treh oddelkih. En oddelek je zavzel kolodvor in ujel tamkajšnjo stražo. Drugi oddelek je polovil slovenske častnike po privatnih stanovanjih, zajel orožnike in »zasedel župnišče«, kakor se izraža nemško poročilo, ter pošto. Nadalje pravi nemško poročilo: »Od oddelka hauptmana Mahra je napadal vod rezervnega lajtnanta nadučitelja Josefa Milloniga, ki je bil sestavljen v glavnem iz Slovencev iz Straje vasi (U.: to je iz »vindišarjev«), močno jugoslovansko postojanko — šolo. Stražnik pri vhodu je bil ustreljen in vod je bliskovito vdrl v pritličje. Jugoslovani so se na stopnicah, ki so držale v prvo nadstropje, pogumno branili. Iz oken prvega nadstropja in iz podstrešnih lin so metali ročne granate in streljali s strojnimi. Da bi preprečil nepotrebne žrtve, je hauptman Gressel zaukazal obstreljevati šolo z infanterijskim in strojničnim ognjem iz zahodno in južno ležečih poslopij. Ko je bil ognjeni venec sklenjen od vseh strani in je bilo z močnim dva in pol metra visokim zidom obdano šolsko poslopje

popolnoma zaprto, so Jugoslovani po daljšem boju položili orožje. Imeli so nekaj mrtvih in ranjenih (U.: oplazni strel na glavi je dobil tudi Franjo Kristan), ujetih je bilo 74 mož in 4 častniki, izročiti so morali 4 strojnice, mnogo vojnega materiala in ročno blagajno z 20 tisoč kronami.⁵³

Slovensko poročilo o poteku tega boja ne nasprotuje nemškemu. Precej huje pa si nasprotujeta navedbi o oborožitvi slovenske posadke. Po slovenskem poročilu, po spominih Franja Kristana (pri U.), je imela posadka le dve strojnici, ki pa so jih zadetki mnogih nemških strojnic kmalu onesposobili. Ročnih granat posadka sploh ni imela in na vsako puško je prišlo le 40 patronov. Posadka se je vdala, ko ji je zmanjkalo streliva. Med »vojnim materialom« so bile pokvarjene puške in zlomljeni bajoneti. Nobenega upanja ni imela, da bi prišla pomoč.⁵⁴ Odpeljali so jo v ujetništvo, najprej v taborišče v Spittalu, nato v Edling, odkoder jih je osem pod vodstvom Franja Kristana pobegnilo preko Korenskega sedla nazaj k Martinčičevemu bataljonu.

Ziljski nemški in nemškutarski kmetje so se z istim vlakom, s katerim so se pripeljali, vrnili domov. Oddelek folksverovcev, 30 mož s častnikom, je dobil povelje zasesti Korensko sedlo, kjer je moral zadeti na Šefmanovo četo. Folksverovci iz Čajne s hauptmanom Mahrom in šmohorski folksverovci so nadaljevali prodiranje proti Brnci, kjer so razorožili slovensko orožništvo, a se nato vrnili v Podklošter ter tamkaj ostali kot posadka. Smohorski folksverovci so ostali v Brnci. Glavno vojaško silo, ki naj bi po načrtih in ukazih koroškega deželnega poveljstva prodrla do St. Jakoba in Področnice ter zavzela severna vrata karavanškega predora, so sestavljali: 4. beljaški, razmeroma najmočnejši bataljon, dve samostojni kompaniji folksverovcev v Vrbi, tisti oddelek mornarjev, ki se je po sklenitvi pogodbe Lavrič-Hülgerth moral od karavanškega predora umakniti na severni breg Drave, in nekoliko oddaljenejši oddelek folksverovcev v Spittalu. Vsi so dobili ustrezna povelja.

Beljaški delavski in vojaški svet pa je še z dopisom 2. januarja 1919 koroškemu deželnemu zboru protestiral proti dispozicijam koroškega deželnega poveljnika, »po katerih naj bi (U.: Beljačani) podprli napredovanje na ozemlje, ki je skoro izključno naseljeno po Slovencih. — Vsakemu napredovanju čez prej določeno demarkacijsko črto (U.: po pogodbi Lavrič-Hülgerth) brez odobritve zakonodajnih teles se bo delavski in vojaški svet uprl z vsemi sredstvi.«⁵⁵ Napada na Podklošter se 4. VWB prav zaradi tega ni udeležil. Potem ko so druge vojaške formacije zavzele Podklošter, pa je prišlo pri 4. VWB do preobrata, tem laže, ker so bili častniki po veliki večini sami meščanski sinovi, velenemški nacionalisti. Ko je Hülgerth 5. januarja po zavzetju Podkloštra zapovedal, naj 4. VWB preko Bač napreduje proti št. Jakobu in Področnici, je njegov poveljnik major Sanitzer ubogal. Ni znano, ali je beljaški delavski in vojaški svet ponovno kaj sklepal. Sanitzer je takoj izdal ustrezna povelja, da zbere bataljon, ki je bil razpršen po raznih stražnih krajih in je začel prodirati proti št. Jakobu. Pri prodiranju od Brnce dalje je 2. vod 1. kompanije 4. VWB 5. januarja popoldne zadel na nadporočnika Primožiča, poveljnika narodne straže v št. Jakobu, ki se je na saneh peljal proti Beljaku,⁵⁶ da obišče menda narodno stražo v Mariji na Zilji. Njegovega čudaškega

vojevodovanja je bilo s tem konec. Primožičeva vožnja kaže na neinformiranost in brezskrbnost. Koroški Slovenec, štabni narednik Matej Martič, pripoveduje: »Mi smo zasedli z narodnimi stražami mostove čez Ziljo proti Beljaku. Opore nismo imeli nobene, bili smo brez častnikov. Nadporočnik Primožič v St. Jakobu ni hotel verjeti, da bodo Nemci napadli.«⁵⁷

Tudi folksverovci v Vrbi (dve samostojni kompaniji) so dobili od Hülgertha ukaz, da v noči od 5. na 6. januar prekoračijo Dravo, zavzamejo Rožek in nadaljujejo prodiranje proti St. Jakobu. Rožek je napadla formacija, ki se je pri Tmara vesi (Emersdorf), severozahodno od Rožeka, s čolni — en čoln se je prevrnil in so trije utonili — prepeljala čez Dravo. Ob eni uri so napadli slovensko stražo pri rožeškem mostu z južne strani. Na znak s svetlobno raketo sta vdrla nato čez most tudi glavnina folksverovcev iz Vrbe ter oddelek mornarjev. Rožek je bil zavzet v boju, v katerem je bilo na obeh straneh nekaj mrtvih in ranjenih. Dne 6. januarja so Nemci po daljšem počitku nadaljevali pot proti 6 do 7 km oddaljenemu⁵⁸ St. Jakobu. Od beljaške strani so se bližali folksverovci 4. bataljona. Zasnežena pota so zavirala premike napadalcev in napa-dencev.

Prvi bataljon ljubljanskega pešpolka, ki mu je poveljeval stotnik Martinčič, je štel 5. januarja okrog 200 mož. Ko se je Martinčič s poti proti Podkloštru vrnil v St. Jakob in ko je zvedel, da se zbirajo sovražne čete tudi pri Vrbi, je ugotovil, da se pri St. Jakobu ne bo mogel uspešno braniti in da je njegova glavna naloga sedaj ubraniti severna vrata karavanškega predora. Zaukazal je izprazniti St. Jakob. K Področčici in še dalje h karavanškemu predoru se je Martinčičev bataljon premaknil v noči od 5. na 6. januar oziroma 6. januarja (Martinčičevi spomini), ravno še o pravem času, da je mogel, sedaj okrepljen s četo, ki mu jo je poslal Lavrič iz Borovelj in v kateri je bilo nad 40 prostovoljcev koroških Slovencev, zaustaviti in 6. januarja zjutraj izpred karavanškega predora odločno zavrniti folksverovce 4. VVB, ki so se skupno s folksverovci iz Spittala pripeljali do Področčice kar z vlakom ter zasedli kolodvor. Ko bi bili Nemci tisti posebni vlak, ki je pripeljal do Čajne in od Podkloštra zopet odpeljal nemške in nemškutarske kmete iz Ziljske doline, uporabili

48. Topovska baterija koroških prostovoljcev pri Področčici

častnikom, ki pa so imeli povelje, da se ne spustijo v boj, nadalje 9 strojnic in 2 topa (1 top je bil poslan v Področčico). Orožniki v Karawankenhofu za boj niso prišli v poštev.

Stražo ob humperških mostovih je tega dne s 35 možmi zamenjal nadporočnik Aleksander Lunaček. Takole pripoveduje (spomini pri U.):

»Čim je bila izmenjava končana in je oddelek, ki smo ga zamenjali, odkorakal, mi je bila prva skrb, da si temeljito ogledam položaj. Trenutno se mi je zdelo najvažnejše zavarovanje levega krila v smeri Svetne vasi, zato sem se napotil najprej tja. Poiskal sem stalno patroljo, ki sem jo bil poslal venkaj, določil sem ji primerno mesto na železniški postaji v Svetni vasi, od koder je imela dober razgled, in ji dal nekaj navodil.

V hipu, ko sem se od fantov poslavljal, sem zaslišal od mostov sem silno streljanje. Hitel sem k svojemu oddelku. Ob železniškem mostu sem mimogrede pogledal, če je straža na mestu, a straže nisem videl. V navzkrižnem ognju nemških strojnic in topov sem tekkel dalje do stražnice, kjer so bili moji ljudje. Prišedši do njih sem določil podčastnika z 10 možmi in eno strojnico, ki naj bi takoj zasedel železniški most. Nato sem odredil drugi oddelek z eno strojnico za obrambo cestnega mostu. Toda preden je prvi oddelek krenil na odkazano mesto in se je drugi oddelek razvil, je nekdo zaklical, da so Nemci že prekoračili železniški most. Takoj nato je javil drugi, da so Nemci vdrli tudi čez cestni most. Tako je bila bitka dejansko izgubljena, preden se je bila prav pričela. Nemci so imeli na višinah tik onkraj Drave odlične postojanke, ki so jim dajale točen pregled vsega ozemlja okrog mostov in jim dovoljevale, da so mogli streljati ne samo s topovi, marveč tudi s strojnimi čez lastno prodirajočo pehoto. Napadli so z ogromno premočjo komaj eno uro po našem prihodu, v trenutku, ko sem bil na postaji v Svetni vasi in nisem mogel takoj organizirati obrambe. Čeprav sem od postaje do stražnice tekkel, kar sem mogel, so med tem minile dragocene minute, ki so postale usodne.

Ker se je prvotni načrt obrambe izjalovil, sem v naglici razporedil svoj oddelek deloma v poslopju (U.: gostilna Simandl), deloma okrog poslopja, da bi na ta način zadržal nemški naval. Med bojem sem ponovno klical po telefonu Borovlje in javljal, kaj se dogaja. Dasi je vojaški telefonski aparat očitno še funkcioniral, sam spričo silnega trušča nisem mogel ničesar razumeti, na žalost me tudi v Borovljah niso razumeli, kakor sem zvedel pozneje. To je postalo usodno za poveljnika boroveljskega odreda majorja Lavriča in njegovega pribočnika poročnika Sirnika. Misleč, da smo še gospodarji humperških mostov in da je pot do njih prosta, sta se pripeljala z vozom municije, namenjene za nas, iz Borovelj proti mostovoma. Na poti so ju zajeli Nemci, ki so nam prišli med tem za hrbet. Major Lavrič je bil težko ranjen, poročnik Sirnik pa ubit.

Nemci so napadali najprej frontalno in se nam približali do razdalje, kjer so jih dosegle naše ročne granate. Ko s frontalnim napadom niso uspeli, so nas začeli obkoljevati. Proti večeru je bil njihov obroč sklenjen. Mojim ljudem je zmanjkalo streliva. V tej situaciji sem sklenil vztrajati s svojim oddelkom, dokler se popolnoma ne stemni, potem

Boji v Rožu in Ziljski dolini leta 1918/19

pa se pod zaščito teme umakniti skozi nemške vrste proti Borovljam. Okrog šestih zvečer sem dal po triurnem boju znak za pojačan ogenj s strelivom, kar nam ga je še ostalo, takoj nato znak za umik. Umikali smo se v polni opremi z obema strojnicama skozi vas Liplje in dalje proti jugozapadu. V Lipljah, kjer je bila situacija najbolj kritična, sem si pomagal z zvijačo in zaklical nekaj nemških povelj. Preden so nas Nemci z gotovostjo spoznali, smo bili onkraj njihovih vrst, dosegli smo železniško progo in se, zasledovani od Nemcev, vrnili ob progi v Borovlje.

Sklenjeno se nas je vrnilo, če se ne motim, od vsega oddelka 12 mož. Oba moža, ki sem ju bil določil za stalno patroljo v Svetni vasi, sta se nam priključila v Trziču, potem ko sta sama prekoračila Karavanke. Nekaj ljudi je izginilo takoj, ko se je nemški napad začel in sem se vračal iz Svetne vasi. Teh ne omenjam rad. S pieteto se spominjam tistih, ki so padli, z veseljem in zadoščenjem onih, ki so v času, ko ni bilo prisege, ampak je moral zadoščati stisk desnice, samozavestno in hrabro opravili svojo dolžnost.

V Borovljah sem pustil svoj oddelek začasno na železniškem mostu in poslal po strelivo za puške in za obe strojnici. Sam sem šel poročat stotniku Dequalu, ki je, kakor so mi povedali, prevzel poveljstvo za ranjenim in ujetim majorjem Lavričem.«

Za Lavričem je prevzel poveljstvo boroveljske skupine nadporočnik Ahačič. Deqwal se je kot »orožniški stotnik« postavil na stališče, da boj ne spada v njegovo kompetenco in je odšel s svojimi možmi čez Ljubelj v Trzič.⁶⁰

50. Skupina prostovoljcev. Jeseničani: Hanzi Gasar, Karol Klemenčič, Matevž Kristan, Janez Prešeren, Jože Stražišar, Stanko Svetina, Stefan Savnik, Franc Sifrer, Avgust Stravs, Franc Vergelj, Jože Vipotnik, Valentin Zupan

51. Skupina prostovoljcev. Med njimi so tudi Jeseničani

Poročnik Ude je med tem zbral nekaj prostovoljcev ter odmarširal z njimi proti dravskima mostovoma. V spominih Rudolfa Marklja (pri U.) so tale imena: Rudolf Markelj, Jože Jabornik, Anton Okročnik, Rok Wergel, Pavel Klemenčič, Gregor Košir, Avgust Trojar, Franc Smid, Pavel Kovač, Jaka Picelj, Anton Rogelj, Jože Homan, Franc Stroj, Rudolf Ahačič. Bili pa so še Aleksander Lukež, Janko Zupanc, Kunaver, skupno 17 fantov, in morda še kdo. Večina je bila Jeseničanov. Mračilo se je in rahlo deževalo. Ko so prišli že skoro na rob dobrovskega gozda, so zaslišali za seboj, levo proti Borovljam, streljanje. To je opozorilo poročnika, da je ustavil vod in šel naprej poizvedovat. Pri prvih hišah ga je ustavil klic »halt«. To bi mogla biti tudi pomota slovenskega bivšega avstrijskega vojaka, ki je po stari navadi večkrat zaustavljal še s »halt« namesto s »stoj«. »Živela Jugoslavija!« je zaklical poročnik. Odgovoril mu je strel. Vrnil se je k svojemu vodu. Marklja in Jabornika je poslal v Borovlje, da sporočita, da je zadel pri Goričah na Nemce. Nadporočnik Ahačič je Marklja in Jabornika takoj poslal nazaj z ukazom, da se Udetov oddelek vrne v Borovlje. Nista ga pa več našla, ker se je Ude s svojim oddelkom premaknil proti Podgori, h Karawankenhofu, da še tamkaj ugotovi, kakšen je položaj. Pri tem je večkrat prišlo do streljanja in metanja ročnih granat. Nekaj je bilo ubitih in ranjenih. Na slovenski strani je bil ubit Smid, ranjen pa Picej. Vse to manevriranje med Goričami in Karawankenhofom je moglo napraviti na Nemce vtis protinapada. Knaus piše:

»Kompaniji Sorko in Gerstmann je ob 5. uri popoldne zadel protinapad jurišne čete lajtnanta Udet. Major Lavrič, ki je ta protinapad sam začel, je dobil pri Goričah od Žihpoljčanov težke strele skozi kolena in prsi in je prišel v ujetništvo, medtem ko je njegov adjutant Sirknik padel. Globoka tema, dež in ponovni odpor so povzročili, da sta prva in druga kompanija prenočili v Goričah in v Kožentavrih, medtem ko je kompanija Reinl dosegla lepi hotel Karawankenhof, kjer je našla bogate zaloge živil« (I, str. 84—85). Nemško napredovanje se je na tej črti, kakor to opisuje Knaus, res ustavilo. Dejansko pa ni šlo za slovenski protinapad v pravem pomenu te besede, temveč le za premikanje Udetovega oddelka med Goričami in Karawankenhofom. Knaus govori o protinapadu očitno po Lavričevih spominih. Zakaj Lavrič pripoveduje o protinapadu, ki da ga je sam uvedel, je težko razumeti. Morda gre za prestižno pojasnilo nekam lahkomiselnega dirjanja proti dravskima mostovoma.

Ko je ugotovil položaj, se je poročnik Ude vrnil s svojim oddelkom ob železniški progi v Borovlje, ne da bi zadel na Nemce, ki so bili na železniškem mostu čez Borovnico vrženi nazaj, ne da bi Ude za to vedel. Na boroveljski strani mostu sta bila tedaj Mikelj Franc in Erzar starejši s strojnico, ki sta jo prinesla od humperških mostov in se na Lunačkovo povelje ustavila pri boroveljskem železniškem mostu. Z zadnjimi strelji sta podrla nekaj koroških Nemcev, ki so hoteli čez ta most vdreti v Borovlje. Polastila sta se odvržene nemške strojnice in z odvrženo nemško municijo streljala dalje. Na novem poveljstvu boroveljske skupine je dobil poročnik Ude ukaz, da prevzame vodstvo obrambe pri cestnem mostu čez Borovnico Borovlje—Dobrova.⁶¹ Pri železniškem mostu je poveljeval Aleksander Lunaček, pri podljubeljskem mostu pa menda poročnik Pangeršič.

Nova obrambna črta boroveljske posadke je torej postala Borovnica, ki je po dežju močno narasla in postala za napadalce resna ovira. Vsi trije mostovi na jugozahodni strani Borovelj so bili zastraženi, brez trdnjega zavarovanja je ostalo ozemlje severno od Borovelj. Na to stran so oddelki boroveljske posadke le patroljirali. Številčno se je boroveljska posadka precej zmanjšala. Že Lavrič pripoveduje o tem. »50 pešcev in 17 pionirjev je porabilo Sir Falstaffove besede: ‚Previdnost je hrabrosti boljša polovica‘« piše Lavrič v spominih. A tudi 35 Srbov je pomnilo toliko, kakor da bi jih ne bilo. S svojim obnašanjem so vplivali celo negativno. Ko je novi poveljnik boroveljske skupine nadporočnik Ahačič pozval njihovega poveljnika podporočnika Kamperelića, naj bi okrepil posadko v Podljubelju in nadziral tudi Mali Ljubelj, se je Kamperelić uprl. Zjutraj, takoj ko so Nemci zopet napadli, je s svojim oddelkom prvi zapustil Borovlje in se umaknil v Železno Kaplo.⁶² Poglavitna teža bojev pri humperških mostovih in za Borovlje 7. in 8. januarja je bila na gorenjskih prostovoljcih, ki so prišli v Borovlje že 19. novembra 1918 z Lavričem.

Nemci so napadli 8. januarja ob 8. uri zjutraj z močnim artilerijskim in strojničnim ognjem. Boroveljska posadka se je branila še nekaj ur. Čez boroveljski cestni most Nemci, to je druga kompanija pod poveljstvom oberlajtnanta Sorka, niso mogli vdreti in tudi ne čez železniški

most, dokler posadke niso obkolili. 3. nemška kompanija je obkoljevala preko Podljubelja, 1. kompanija preko boroveljskega grušča severno od Borovelj. Čez most so vdrli šele, ko je strojničar Cilenšek dobil strel v roko in je strojnica utihnila. Nemško poročilo pravi: »Kompanija oberlajtnanta Sorka je zadela ob 9. na nekaj jugoslovanskih strojničnih gnezd. Ko pa se je uveljavilo dvostransko obkoljevanje in je mogla artilerija z Žihpolja dobro učinkovati, padca Borovelj ni bilo mogoče preprečiti.«⁶³ Toda šele, ko se je na ponovno povelje nadporočnika Ahačiča — povelje je prinesel nadporočnik Aleksander Lunaček potem, ko so vsi drugi Borovlje že zapustili — kot zadnji umaknil iz Borovelj oddelek strojníc pri cestnem boroveljskem mostu, je mogla Sorkova kompanija »vdreti« v Borovlje.

Naj omenim samo še eno nemško poročilo o bojih za Borovlje. Schumy, v stari Avstriji nekaj časa slovenski kmetijski potovalni učitelj, nato »Nemcem prijazni Slovenec«, po prvi svetovni vojni pa nekaj let koroški deželni glavar, omenja v svojem opisu boroveljskih bojev, da je bil Lavrič težko ranjen in ujet in adjutant Sirknik ubit. Nato pa pravi: »Ta dogodek je na bojno odločnost jugoslovanskih čet nedvomno vplival zelo deprimirujoče. Kljub temu je minilo naslednjega dne, 8. januarja nekaj ur, preden so mogle naše čete vdreti v Borovlje. Strelci v stolpih (in den Türmen) so morali biti najprej onesposobljeni za boj. Potrebno je bilo poseči vmes z artilerijo od Humperka in še z aeroplanom omehčati nasprotnike, preden so se umaknili. Ko ni uspelo, da bi boroveljsko posadko ujeli, se je posadka umaknila v smeri proti Frajbahu ter je odtod še vedno ogrožala levo krilo spodnjega Roža.«⁶⁴

Boroveljska skupina se je umaknila v edini še možni smeri skozi Bajtiše, deloma skozi Sele v Železno Kaplo, v večjem delu pa čez Hanjževo sedlo k Sveti Ani pod Ljubeljem. Kako je to, da koroški Nemci niso izrabili priložnosti in niso 8. januarja zasedli Ljubelja, kakor je od vsega početka zapovedal Hülgerth, je nerazumljivo. Verjetno gre za pojav nediscipliniranosti, zamudnosti, s katero je imel tudi koroški deželni poveljnik večkrat opraviti. Morda pa je to tudi zasluga tržiških sokolov in orlov, ki so na iniciativo stotnika Hrena 8. januarja zvečer zasedli Ljubelj in ostali na njem še čez dan 9. januarja do večera. V nasprotju s svojo obljubo so ga sicer zvečer 9. januarja nedisciplinirano zapustili in jih je poročnik Ude zaradi tega razorožil in zapodil v Trzič, bilo pa je vsekakor koristno, da je bil Ljubelj vsaj čez dan 9. januarja zaseden. Zaradi nediscipliniranosti teh prostovoljcev je bil Ljubelj nezaseden le nekaj ur. Preden so Nemci mogli za to zvedeti, je bil na Ljubelju zopet vod strojničnega oddelka s poročnikom Udetom.⁶⁵

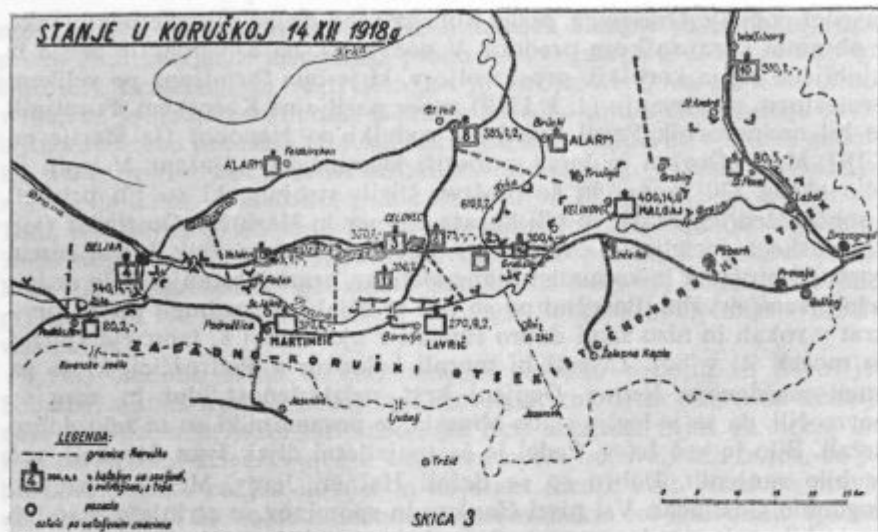
Po zavzetju Borovelj se je obrnila pozornost koroškega deželnega poveljstva zopet k Področičici, h karavanškemu predoru. Tamkaj sta bila 6. januarja oslabljeni prvi bataljon ljubljanskega pešpolka, okrog 200 mož, in okrog 80 mož močna četa, ki je prišla na pomoč iz Borovelj in ki ji je poveljeval nadporočnik Vilman. V tej četi je bilo nad 40 koroških Slovencev, poveljevala sta jim poročnik Janko Gačnik in druga najmočnejša osebnost teh prostovoljcev štabni narednik Peter Čero. Z Bleda je prišel oddelek sokolov pod poveljstvom Jožeta Rusa. Ta oddelek je

Boji v Rožu in Ziljski dolini leta 1918/19

zasedel pobočje Grašenice, poleg Suhega vrha druge ključne postojanke v obrambi karavanškega predora. V noči od 7. na 8. januar je prišla iz Ljubljane legija koroških prostovoljcev, ki je bila formirana po velikem protestnem zborovanju (1. 1. 1919) zoper nasilje na Koroškem. Poveljnik je bil nadporočnik Pavel Cvenkelj, vodniki pa Napokoj (iz Marije na Zilji), Mrak, Orožen in Jeras, poznejši Martinčičev adjutant. V legiji je bilo okrog 130 fantov in še moštvo štirih strojnic, ki so jih prinesli s seboj. Med legionarji so bili kurata Hafner in Marinčič, Gostinčar (sin krščanskega socialista Gostinčarja), Zorko Fakin, urednik Jutra, Jurca, poznejši profesor in komunist Stane Melihar, brata Kostanjevca in drugi; zelo pisana družba. Povečini pa so bili to dijaki, ki so imeli puško prvičkrat v rokah in niso znali dobro ravnati z njo. Takoj 8. januarja zjutraj so morali iti v boj. Zavzeti bi morali kolodvor v Področčici, ki so ga imeli zasedenega Nemci. Ognjeni krst, neizkušenos, dež in sneg so povzročili, da se je legija slabo obnesla, le posamezniki so se zelo dobro držali. Bilo je več žrtev. Padel je šestnajstletni dijak Ivan Štrukelj, več je bilo ranjenih. Dobro so se držali Hafner, Jeras, Melihar, izredno pogumno Gostinčar. Vsi pisci člankov in spominov se strinjajo v sodbi, da je bilo zelo neodgovorno in brezobzirno pošiljati v boj pri karavan-

52. Nadporočnik Janko Vilman
z Jesenic, ki je padel
20. januarja leta 1919
pri Področčici

53. Položaji prostovoljcev na Koroškem v decembru leta 1918

škem predoru tako neizkušeno mladino. To bi bili morali vedeti seveda že v Ljubljani, fantje pa so šele na bojišču spoznali, da sama navdušenost brez ustreznega znanja, brez nekaj izkušenosti ne zadostuje. Mnogo se jih je vrnilo domov, druge so dodelili pomožnim službam, le majhen del se je uvrstil med borce.⁶⁶

Sledili so trije dnevi zelo ostrih bojov, v katerih je moral vsak vojak pokazati mnogo poguma in vzdržnosti. Bilo je slabo vreme, prehrana ljudi na položaju ni dobro funkcionirala. Kakor navadno v takih primerih je večkrat rešila situacijo predvsem drzna osebna iniciativa.

Nemško poročilo pravi: »8. januarja ob pol dveh popoldne je od majorja Sanitzerja prevzel poveljstvo na bojnem odseku pri Področici hauptman Banfield. Za 9. januar je nameraval hauptman Banfield izrabi deževno in megleno vreme in nasprotnika vreči iz postojank pri predoru. Pod osebnim vodstvom je sestavil iz prostovoljcev oficirjev, iz moštva iz Vrbe in Spittala, iz mornarjev in dela 1. kompanije beljaškega bataljona, ki je prišla pravkar iz Beljaka, napadalno skupino, s katero je hotel s previdnim napredovanjem preko gozdnatih višin jugozahodno od Področice iznenaditi, kakor je upal, nasprotnika pri predoru. — Načrt se je kljub največjemu pogumu posameznikov in zglednemu pogumu samega hauptmana Banfielda izjalovil tik pred ciljem. — V nepričakanem ognju dveh topov, ki so ju bili nekaj pred tem zložili iz vagona v predoru, se je napadalna skupina razkropila.«⁶⁷ Mnogo je bilo ranjenih.

To je bila zasluga artilerijskega nadporočnika Eda Pičmana. Pravkar je bil namreč pripeljal vlak iz Ljubljane dve havbici 10 cm, ki sta jima poveljevala nadporočnika Gregorič in Pičman. S težavo, a kar mogoče

hitro so havbici dobili na tla, na progo. Nadporočnik Stenovc opisuje: »Nemški izstrelki so prasketali po obokanem predoru in se odbijali. Moštvo je streljalo s puškami iz predora ven, seveda brez cilja. Nihče si ni upal ven, situacija je bila jako kočljiva... Hotel sem iti nazaj k strojnici, v tem pa se je zgodilo čudo, ki je odločilo. — Pičman Edo, ki je stal v gruči, zakriči: 'živela Jugoslavija! fantje za menoj!' in steče k havbici, jo obstreljevan obrne proti Grašenici, nabaše, ko so streli padali na topov ščit, in sproži. Za njim steče četovodja Gostinčar s strojnico in prične streljati na prostem. To je odločilo, po četrtem artilerijskem strelu je sovražni ogenj utihnil. Kot sem pozneje čul, so se Nemci ustrašili in zbežali. Nato sta havbici začeli streljati na nemške postojanke in na kolodvor.«

O tem dogodku so pisali tudi slovenski časniki. Malo je bojov, ki bi jih pisci iz nasprotnih taborov tako soglasno opisovali.

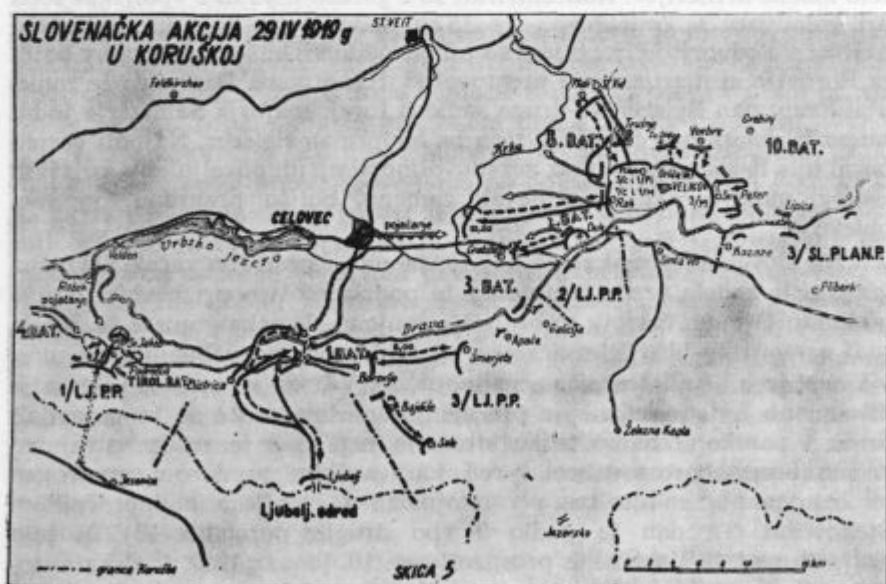
Dne 10. januarja je nemški napad organiziral lajtnant Erich Ebert. Prišel je pravkar iz akademije v Dunajskem novem mestu. V noči 10. januarja je namestil »poljski« top (Feldkanone) z eno strojnico kakih 500 m pred predorom. Naskočni oddelek, sestavljen iz mornarjev in folksverovcev iz Vrbe, je prežal v bližini. Hauptman Banfield je poslal pomožne čete še na obe strani predora. Za uvod je nemški »poljski« top oddal kakšnih 30 strelcev proti predoru in v hiše v njegovi bližini. Slovenci so bili iznenadeni, toda vedno bolj silovito so odgovarjali. Pomožne čete so prišle prepozno in napadalci so se morali umakniti. Lajtnant Ebert je padel. »Tako je moralo dozoreti spoznanje, da je mogoče nasproti Slovincem, ki so se tu borili zelo vztrajno (zähe), doseči cilj le s pomočjo zelo močne artilerije«. Koncentrirali so 2 gorska topa in 2 »poljska« topa pri kolodvoru v Področiči, dve 15 cm havbici na Reki in dve 10 cm havbici v Podgorju. Pritegnjeni so bili še oddelki, ki so sodelovali v bojih za Borovlje in marijaziljski prostovoljci. Hauptmana Banfielda je zamenjal hauptman Eglseer, že druga zamena torej: majorja Sanitzerja je bil zamenjal hauptman Banfield, tega pa hauptman Eglseer. Najbolj verjetno so bile te zamenjave izraz nezadovoljnosti nižjih poveljnikov, vojaških svetov, moštva, »ki so zahtevali zameno, boljšo prehrano, opremo, obleko.«⁶⁸

Na slovenski strani se je boj 10. januarja nesrečno začel. Sovražna granata je zadela pročelje predora in podrla moštvo pri havbici. Štirje podčastniki in en častnik so bili težje ranjeni. Nemške granate so zadele tudi personalno hišo železničarjev, tik nad progo na pobočju Grašenice, v kateri je bil tudi Jeseničan, nadporočnik Vilman z rezervo. Vilman je bil smrtno zadet. Nastala je precejšnja zmešnjava. Že so se pojavljali primeri panike. Izredno težko situacijo tega dne je rešila vztrajnost večine borcev prostovoljcev pred karavanškim predorom, predvsem pa izreden pogum moštva pri strojnicah z junaškim nadporočnikom Stencem. Ta dan je padlo 9 (po drugih poročilih 12) in bilo ranjenih nad 40 slovenskih prostovoljcev. 10. januar 1919 pred karavanškim predorom spada med najbolj krvave boje za severno slovensko mejo.

Naslednji trije dnevi so minili brez kakšnih pomembnejših pehotnih akcij od ene ali druge strani, pač pa se je od časa do časa še vedno pojavljalo medsebojno pozicijsko obstreljevanje. Do napada, na katerega so se pripravljali koroški Nemci in ki so ga hoteli izvesti s pomočjo močne artilerije, ni prišlo. Prišlo pa tudi ni do napada s Suhega vrha, ki ga je pripravljala slovenska obramba, da bi priborila ugodnejše postojanke (spomini Stenovca). Dne 12. januarja sta prišli na pomoč slovenskim borcem pred karavanškim predorom dve četi Srbov 26. pešpolka iz Ljubljane (bivših avstrijskih ujetnikov). Mnogo so streljali in pritegnili nase pozornost koroških Nemcev. Imeli so tri mrtve in nekaj ranjenih. Okrepili pa so moralo slovenskih borcev.

Med tem pa je bil v bojih 12. in 13. januarja odbit napad koroških nemških čet tudi pri Velikovcu. Koroška deželna vlada je torej vprašala pri narodni vladi v Ljubljani, ali bi bila pripravljena, da se spor reši s pogajanjem. Narodna vlada je odgovorila, da je tudi ona za to, zahtevala je le, da koroške nemške čete takoj ustavijo boj. Koroška deželna vlada je ta pogoj sprejela.⁶⁹ Zjutraj 14. januarja je na vsej koroški fronti nastopilo premirje, ki je trajalo do konca aprila 1919. Zastopniki koroške deželne in ljubljanske narodne vlade so se 16. januarja 1919 sešli na pogajanjih v Gradcu.

Pri opisovanju teh bojev pa ne smemo pozabiti, da je bil boj koroških Nemcev izrazito imperialističen, bil je to boj, ki sta ga prevevali miselnost o nedeljivi Koroški in težnja ohraniti koroške Slovence v nemški oblasti, v sistemu germanizacije. Videli smo, da je le beljaški delavski in vojaški

54. Akcija slovenskih prostovoljcev 29. aprila leta 1919

svet vsaj v začetku bojev kazal protiimperialistično miselnost. Zavedal se je, da je ozemlje, ki ga je imelo po pogodbi Lavrič-Hülgerth zasedeno jugoslovansko vojaštvo, čisto slovensko. Naš boj pa je bil osvobodilni boj.

Ohranitev severnih vrat karavanškega predora v jugoslovanski oblasti je bil velik uspeh. Zaradi možnosti, da bi jugoslovanska vojska skozi predor napredovala v Rož, je nemškokoroška obramba imela pred predrom razmeroma številne čete. Ta uspeh je pomenil en argument več za jugoslovansko delegacijo v Parizu, ki je zavračala zahtevo Italijanov, naj bi bil jeseniški kot priključen Avstriji. Do tega časa je bilo število padlih in ranjenih na zahodni koroški fronti desetkrat večje kakor na štajerskem in na vzhodnem koroškem frontnem odseku.

Po padcu Podkloštra 5. januarja 1919 je »Šefmanova četa«, to je vojaštvo III. pododseka zahodne koroške fronte, 7. januarja 1919 postavila na Korensko sedlo obrambno postojanko. S folksverovci, ki so bili, kakor sem že omenil, poslani od Podkloštra proti Korenskemu sedlu, se je poveljnik tega odseka nadporočnik Šefman 14. januarja dogovoril za redne dnevne sestanke med 9. in 10. uro v nevtralnem pasu na koroški strani. Po odjugu marca meseca je »Šefmanova četa« patroljirala tudi na Petelinjeku. Tu in na Kamnitem vrhu je prišlo potem junija meseca še do prerivanja in prask med vojaštvom »Šefmanove čete« in Italijani.⁷⁰ To pa je bilo že v času, ko je bilo na pariški mirovni konferenci odločeno, da Ziljska dolina ostane v Avstriji in da ne bo imela niti možnosti, da bi se odločila za Avstrijo ali Jugoslavijo s plebiscitom. Takšna rešitev spora je ugajala tudi Italiji.

Premirje

Ponesrečena ofenziva konec aprila 1919

Zmagovita ofenziva od 28. maja do 6. junija 1919

Premirje sta na zahodni koroški fronti upoštevali obe stranki, na vzhodni pa nobena. Na vzhodni so koroške nemške čete kršile premirje res večkrat kakor jugoslovanske, še vedno pravzaprav slovenske enote. Med tem so slovensko vojsko krepili, vsaj številčno, vojaki letnikov 1895—1899, ki so bili mobilizirani okrog 20. decembra 1918 in so se morali zglašati pri kadrih 8., 11., 15., 18. in 20. januarja 1919. Zglašali pa so se z velikimi zamudami in z občutkom, da so primorani služiti vojsko,⁷¹ ter brez tistega navdušenja, s katerim so šli v boj prostovoljci novembra in decembra leta 1918. To je verjetno eden izmed razlogov za vojaške neuspehe konec aprila in v začetku maja 1919. Razen tega se je vedno bolj uveljavljal vpliv zaledja, ki je bilo zlasti na Kranjskem, v vseh slojih prebivalstva, protivojno in protivojaško razpoloženo. Vključila se je tudi protivojna in protivojaška propaganda. Nasproti temu so koroški Nemci vzpostavili dokaj disciplinirano, enotno vojsko, v kateri so se folksverovci, torej vojska, ki je bila pod močnim vplivom nemškoavstrijske socialnodemokratske stranke, popolnoma podredili nemškonacionalističnemu vodstvu. O vsem tem bo treba kdaj še posebej spregovoriti in tako končno rešiti to dokaj zapleteno vprašanje.

Naj v tej zvezi citiram del spominov, ki jih je napisal major Štefin (pri U.). Ta je bil nekako od 10. jan. 1919 do konca maja 1919 poveljnik zahodne koroške fronte. Mislim, da dogajanj v času premirja ni nihče drug tako dobro opisal. Treba pa je brati te spomine z razumevanjem. To je bil pač mož, ki je gledal na vse dogajanje predvsem z vojaškega stališča in ki je bil vedno pripravljen storiti vse, da ohrani disciplino čet, katerih poveljnik je bil. »Protikomunistično« razpoložen je bil predvsem s tega stališča. Aktualni del objavljam seveda v celoti, brez vsakega izpuščenja, ker pristno izraža duha pisca in časa, posebej v pripravah na ponesrečeno ofenzivo konec aprila 1919. O tej ofenzivi ni nihče drug izrekel tako zrele sodbe kakor Štefin. Takole pripoveduje:

»Po nesrečnih bojih v začetku januarja 1919 pri Borovljah, kjer je bil major Lavrič v borbi težko ranjen in v zahvalo zato v nekaterih ljubljanskih dnevnikih proglašen za izdajalca, sem dobil od Dravske divizije povelje, da prevzamem poveljstvo za zapadno Koroško, s sedežem v Radovljici. Prosil sem samo, da se mi dodeli za adjutanta poročnik Križanec, ki je služil pri 22. jurišnem bataljonu pod mojo komando in ki sem ga poznal kot odličnega in absolutno zanesljivega častnika. Moji prošnji je bilo ustreženo. Križanca so kmalu našli nekje v Mariboru in po par dnevih sva odrinila na novo mesto v Radovljico.

Fronta za zapadno Koroško se je razprostirala od Ljubeljskega pa do Korenskega prelaza. To bo v širini nekako 30 do 40 km. Za obrambo vse te sicer težko prehodne, pa vendar ogromne fronte se je nahajala na Ljubelju posadka kakih 150 pušk in par strojnic, pred predorom pri Področici pa Martinčičeva garda kakih 250 pušk, nekaj strojnic in nekaj topov. Ostali prehodi preko Karavank so bili zastraženi od žandarmerijskih patrol, katerim naj bi prišle po potrebi krajevne straže na pomoč. Posadka cele fronte ni bila dovolj močna, da bi preprečila obmejno tihotapstvo niti da bi dobila, še manj pa sama izvedla kake napade. Vse skupaj se mi je zdelo nekako igračkanje z vojno, to tem bolj, ker smo imeli tik za sabo 4 in pol letno vojno.

Sicer pa je trenutno vladalo na frontah premirje. Sploh so si sledili koroški boji po več ali manj dolgih premirjih. Ta premirja pa niso skle pale vojaške, marveč civilne oblasti, ki so igrale vlogo nekakih sekundantov. Sploh so bili to časi, na katere so bile politične oblasti premalo pripravljene, vojaštvo pa vsled prestane vojne večinoma duševno in fizično izčrpano in za vojskovanje premalo navdušeno.

Naloga poveljstva za zapadno Koroško je bila pri vladajočih razme rah izvidniška in propagandna služba v Rožu, enotna preskrba trupe z vsemi potrebščinami, organizacija zbiranja demobilizacijskega blaga in vzdrževanje reda in discipline v vsem dovolj obsežnem gorenjskem kotu. Kar se tiče discipline in borbene duha, je bila posadka pri Področici na dostojni višini. Ta posadka je prestala uspešne boje v začetku januarja, kar je moralo in samozavest zelo dvignilo in to tem bolj, ker je kapetan Martinčič, ki je s svojo posadko živel v najtesnejšem kontaktu, razumel vzdrževati moštvo pri dobrem humorju ter je budno na to pazil, da vojaštvo ni prišlo preveč v dotiko z Jesenicami, kjer je komunizem zelo cvetel. Tudi disciplina posadke na Ljubelju je bila dobra, kjer so

prav tako pazili, da je moštvo ostalo izolirano od Tržiča. Glavni vzrok, da je bila disciplina pri Podrožčici in na Ljubelju dobra, pa je tičal v tem, ker so ti vojaki tako rekoč prišli s fronte zopet na fronto. Niso imeli namreč prave priložnosti, da bi jih okužil komunistični duh, ki se je v zaledju vedno bolj širil.

Konec februarja 1919 so prispele v Radovljico kot rezerva dve četi po 100 pušk in 1 naskočna prostovoljna četa od 60 do 80 pušk. Nastanjene so bile te čete v gradu v 2. in 3. nadstropju. V 1. nadstropju pa je bilo okrajno glavarstvo. Disciplina pri teh četah, dasi so redno vsak dan hodile na vežbe, ni bila na višini. Disciplinski prestopki so bili na dnevnem redu. Tudi župni urad in okrajno glavarstvo sta se pritoževala proti obnašanju tega moštva. Disciplinske kazni niso zalegle. Častniki, ki so bili neposredni predstojniki, so gledali preveč skozi prste ter so bili večinoma mnenja, da se po domače več doseže, kakor s strogostjo. Resnica je, da so bili takrat taki časi, da smo morali biti zadovoljni, da je moštvo ostalo v kasarni in da se ni razšlo. Prostovoljna naskočna četa je bila, vsaj kar se borbenega duha tiče, mnogo boljša kakor ostali dve četi. Naskočni četi je bilo dodeljeno precej resnih že starejših mož, ki so se javili iz narodnostnega in patriotskega prepričanja za to vojaško službo. Seveda, kar se garnizijske discipline tiče, se je moralo tudi pri teh prostovoljcih marsikaj spregledati...

Slabo je vplivalo na častnike in moštvo brezdelje, kajti že 3 mesece je trajalo premirje in ni se vedelo, kaj se prav za prav namerava. Najmanj pozitivnega smo mogli izvedeti iz dnevnega časopisja, ki je čvekalo o vsem mogočem in nemogočem, a nič povedalo. V začetku aprila sem dobil od neke politične osebnosti pismo brez datuma sledeče vsebine: Naša stvar v Parizu stoji slabo. Dobili bomo to, kar bomo zasedli. Najbolje bi bilo, da dobi naše vojaštvo v vstajo v Rožu povod, da na lastno pest udari in Koroško zasede. Ako bi prišlo vsled tega do kakega konflikta, bodo odgovorne osebe vzete v zaščito od merodajnih političnih činiteljev. — Ker je omenjena politična osebnost zahtevala tudi prošnje posameznih občin iz Roža za priključitev h kraljevini SHS, katerih prošenj se je že precej nabralo, sem šel drugi dan v Ljubljano, da osebno izročim te prošnje in kaj natančnejšega izvem, kaj se prav za prav namerava, kajti o kaki vstaji v Rožu ni bilo govora. Na kako eventualno vstajo so v Ljubljani že davno prej mislili. Poveljstvo za zapadno Koroško je bilo s pomočjo dnevnih patrol z ljudstvom v Rožu v stalnem stiku, toda razpoloženje za kak upor z orožjem je bilo vedno manjše. To idejo so imeli v ustih samo še dotični, ki so naprej vedeli, da bodo ostali v zavetju, ako bi se puške res sprožile. — S piscem omenjenega pisma sem se sestal dopoldne v njegovem stanovanju. Tu sem zvedel, da se namerava izvesti iznenađen napad od Velikovca pa do Podrožčice in sicer brez odpovedi premirja. Pri tem naj bi zavzeli Celovec, vse Vrbsko jezero in ne vem še kaj. Takoj sem izjavil, da z močmi, ki so trenutno na fronti, ta naloga ni izvedljiva. Glede na to, da dotični politik ni vedel, kakšne in koliko rezerv bi še prišlo v poštev, sva se domenila, da bom šel jaz h koman-

lahko strojnico, v Bistrici je bil Čero Peter s 50 možmi in eno lahko strojnico, v Št. Janžu pa glavčina 120 mož s štirimi težkimi in dvema lahkima strojnicama ter z dvema pehotnima topovoma. Prišlo je do več bojev z manjšimi sovražnimi patruljami, oddelki, orožniki.

Ob 11. uri se je začel napad na dravska mostova: ena kolona naj bi prodirala proti Svetni vasi, druga pa naj bi se prepeljala pri Št. Janžu z brodom na severni breg Drave in odtod napredovala proti Humperku, odkoder so Nemci s topovi, postavljenimi na cesti na humperškem pobočju, obstreljevali Št. Janž in kolono južno od Drave. Oddelku severno od Drave sta poveljevala poročnika Gačnik in Ude s 40 možmi in z dvema lahkima strojnicama. Od višjih podčastnikov sta bila pri tej skupini narednika Drago Pangeršič in pri strojnicah narednik Anton Babnik. Ta oddelek je neopažen prodiral proti Humperku in med potjo ujel nekaj nemških vojakov. Uspelo mu je priti za hrbet nemški artileriji na 150 do 200 korakov. Pri topovih je stalo tudi nekaj civilistov in nekaj žensk, ki so vselej, kadar je kakšna granata zadela Št. Janž — očitvidno jih je posebno bolela slovenska zastava, ki je visela iz zvonika šentjanške cerkve —, zavpili »heil«. Po kratkem posvetovanju sta Gačnik in Ude sklenila jurišati na artilerijo. Nekaj bi jih steklo kar čez travnik naravnost proti topovom, oddelek pod poveljstvom podčastnika T. M. naj bi prišel do topov po gozdnatem jarku desno. Lahki strojnici naj bi odprli ogenj z gozdnega roba in krili tiste, ki bi stekli proti topovom po travniku, ki se je nagibal proti kraju, kjer so stali nemški topovi. Po nekaj zastraševalnih streljih v zrak so se ženske med vriščem razbežale, z nadaljnjimi strelji sta bila zadeta dva artilerista. Skupina z Gačnikom in Udetom je, krita s strojničnim ognjem, s klici »hura« stekla proti topovom. Malo jih je sledilo in Nemci so po nekaj trenutkih zbežanosti, dobro kriti za topovskimi ščiti, odprli ogenj na napadalce. Gačnik, Pangeršič in Ude so dosegli kozolec dvojnik (p. d. topler), Gačnik se je zgrudil, ranjen v nogo. Pangeršič in Ude sta obstala za zidanim stebrom kozolca, lepa tarča za obstreljevanje. Krogle so pikale v steber, kadilo se je od ometa, ki je pršel na vse strani. Pri kmetskem vozu je ležal Gačnik in stokal. Dobil je še drugi strel v nogo, sedaj v kost. Kmalu se je pokazalo, da obkoljevalna skupina pod poveljstvom T. M. ni izvršila svoje naloge. Nemci so zaobrnil top in z nekaj kartečami zadeli obe strojnici. Utihnili sta. Narednik Anton Babnik je bil smrtno zadet, ranjena sta bila še Tržičan Markič in Jeseničan Slamnik. Na travniku pri kozolcu so ostali le še ranjeni Gačnik, Pangeršič in Ude. Iz neznanega vzroka je streljanje nekoliko ponehalo. Gačnik pripoveduje: »Poročnik Ude in narednik Pangeršič me zaneseta v bližnji hlev, toda močno streljajo na oba v trenutku, ko me nosita, da me morata trikrat spustiti na tla, da obvarujeta sebe in mene nadaljnjih poškodb...« Ostal je v ujetništvu.

Tako se je končal napad druge ljubeljske skupine na nemško artilerijo na humperškem pobočju. »Zvezna skupina Perko (U.: major Perko, Slovenec iz Škofje Loke, a poročen s Celovčanko, je bil komandant celovškega 1. VWB in frontnega odseka pri dravskih mostovih) in tudi usoda Celovca sta bili z drzno sovražno obkoljevalno akcijo hudo ogroženi«, tako piše, s pretiravanjem seveda, nemški zgodovinar Wutte (str. 204).

Medtem je bila tudi glavna kolona južno od Drave pri Svetni vasi zaustavljena in odbita. Oklopni vlak, ki se je okrog 12. ure pripeljal iz Celovca do Svetne vasi, se je ob 3. uri popoldne med streljanjem šestih strojnic, ki so bile na njem nameščene, pomaknil dalje proti Št. Janžu. Slovenci so ga hudo obstreljevali in tako se je s poškodovano lokomotivo umaknil. Ko pa je nemški poveljnik Perko zbral pri Svetni vasi še nove čete in je bilo tudi po vesteh iz boroveljske strani in iz Št. Jakoba jasno, da se je ofenziva ponesrečila, je stotnik Kren zaukazal umik. V boju je bil ubit drugi najboljši podčastnik strojnične čete narednik Willenpart. Nekaj je bilo ujetih. V ujetništvo je zašel med drugimi tudi Jože Šter, ki je pozneje napisal spomine na ujetništvo v Marchtrenku, med drugo svetovno vojno pa je umrl v koncentracijskem taborišču. Pet strojnic, dva pehotna topa in 60 pušk (ujetnikov in nekaj odvrženih) je prišlo v nemške roke. Umaknili so se po isti poti, po kateri so prišli. Kako to, da skupina, ki je bila v Bistrici, o tem umiku ni bila obveščena, ni znano.

Teže je bilo s skupino, ki se je umikala od Humperka. Nekaj je bilo ujetih, ostanek okrog 30 mož pa se je pod poveljstvom poročnika Udetu zbral na severnem dravskem bregu pri šentjanskem brodu. A brod je bil na južnem bregu. Dva moža, eden od njih ujetnik, Slovenec, ki se je priključil ljubeljski skupini, sta se hotela v majhnem čolnu prepeljati do broda in ga prepeljati na severno stran. Nemci pa so močno streljali, skočila sta v Dravo in eden je priplaval na breg. Oddelek je, obstreljevan sicer, a krit za kamnitim bregom Drave, počakal do noči, se od tam v mraku premaknil do broda pri Bistrici in se tamkaj pripeljal na južni breg. V Bistrici se je na kolodvoru ta oddelek združil z oddelkom Petra Čera. Ko Čero ni vedel povedati Udetu, kakšna je pravzaprav situacija, je poročnik Ude prepustil poveljstvo četovodji Šmidu in se s Čerom ter še z enim vojakom z derezino odpeljal proti Št. Janžu, ki so ga bili že zasedli Nemci. Nemci so začeli nanje streljati in Čero, Ude in tretji vojak so se vrgli z derezine in se vrnili proti Bistrici. Na malem železniškem mostu pred bistriškim kolodvorom so srečali četovodjo Šmida, ki je ravno nadziral straže. Iz daljave kakšnih sto korakov so bili ravno še priče nemškemu naskoku na po večini spečo posadko na bistriškem kolodvoru. Ujeli pa so jih Nemci začuda malo. Poročnik Ude, Čero in Šmid so zbrali večino ljudi, ki so vdrli iz kolodvorske čakalnice in so se z njimi umaknili čez Strugarico in Slovenji Plajberk zopet v Ljubeljsko dolino in na Ljubelj. Imeli so srečo, da je četa, ki jo je odposlal nemški poveljnik Perko, da bi preprečila umik ljubeljske skupine, zakasnila.

Dne 30. aprila zvečer je bila ljubeljska skupina zopet na Ljubelju ter je edina izmed vseh skupin, ki so se udeležile te ofenzive, ohranila vsaj izhodiščne postojanke. Dezerterjev ni bilo, vojaki, ki so se med boji pri Svetni vasi in pri Št. Janžu — Krenovo uradno poročilo omenja 49 pogrešanih — porazgubili, so se po nekaj dneh vrnili.

Jugoslovanske čete pri karavanskem predoru so napadle 29. aprila v zgodnjih jutranjih urah.⁷³ Začetni uspehi so bili znatni. 1. četa I. bataljona ljubljanskega pešpolka in naskočna četa pod poveljstvom nadporočnika Jakoba Potočnika sta zavzeli Svatne. Druga četa je prodrla celo do Reke (Mühlbach), kjer je zajela dve nemški havbici. Skupno so ujele

te čete okrog 250 koroških Nemcev. Kolodvor v Podrožčici je zasedla 4. srbska četa, ki pa je pri nadaljnjem prodiranju obtičala. Zataknilo se je tudi 3. in alpinski četi, ki bi morali čez Suhi vrh priti v Podgorje, kjer so bili Tiroolci, in v Št. Jakob. Zapadel je visok sneg in četi sta se vrnili, tako piše v Martinčičevem dokaj skopem uradnem poročilu o šest-dnevni bojih pri karavanškem predoru konec aprila in v začetku maja 1919. Št. Jakob je zavzela šele četa ljubljanskega pešpolka, ki je štela okroglo 60 mož in ki je pod poveljstvom nadporočnika Maksa Peterlina prišla 29. aprila naravnost iz Ljubljane. Četa je prišla preko Svaten in ponoči zavzela Št. Jakob ter ujela tamkajšnjo nemško posadko okrog 100 mož.

Nemški protinapad 30. aprila je vodil koroški deželni poveljnik Hülgerth osebno. S severozahodne strani je napadla kompanija nekega hauptmana Petza. Z zahodne strani so prodirali 1. in 2. kompanija beljaškega 4. WVB in kompanija strojnic ter prostovoljci iz Marije na Zilji. 3. kompanija beljaškega 4. WVB je napravila sunek proti Podrožčici preko Svaten. Z vzhoda pa so pritisnili potem, ko je havbica onemogočila slovenske strojnice, ki so streljale iz zvonika šentjakobske cerkve. Dne 30. aprila ob 3. uri popoldne so Nemci zopet zavzeli Št. Jakob, četo ljubljanskega pešpolka pod Peterlinovim poveljstvom pa je zadela ista usoda, kot jo je ponoči ta četa pripravila nemški šentjakobski posadki. Dne 2. maja so Nemci zopet zavzeli kolodvor in pri tem ujeli poveljnika alpinske čete Badjuro. (Badjura je že konec maja pobegnil iz ujetništva, tako tudi Peterlin, večina ujetnikov pa se je mogla vrniti šele konec avgusta.) S tem so se morali Nemci za nekaj dni zadovoljiti, kajti slovenske čete so zasedle zopet pobočje Grašenice in Suhega vrha, glavni obrambni postojanki severnih vrat karavanškega predora. Koroški Nemci so v nadaljnjih dneh nakopičili za napad na karavanški predor še nove čete. Prišli so tudi folksverovci iz Klosterneuburga, z Dunaja pa dve gorski bateriji. Pripravljenih za pomoč koroškim Nemcem pa je bilo še več drugih folksverovskih bataljonov na Dunaju in v okolici. Po Martinčičevi oceni so Nemci zbrali v tistih dneh za napad na karavanški predor okrog 3.500 mož, proti katerim je stalo na jugoslovanski strani manj kakor 500 mož.

Z granatami iz 16 topov naj bi se 4. maja zjutraj začel napad na karavanški predor.

»Naš položaj je bil tako slabo zaseden, da so Nemci s svojo protiofenzivo zaradi naše maloštevilnosti morali uspeli, kjerkoli so hoteli. Zavzeli so najprej Grašenico, ki jo je branil blejski Sokol, zatem pa je padel tudi Suhi vrh, na katerem se je nahajala maloštevilna srbska četa«, piše v svojih spominih Martinčič. Ujetnikov je bilo razmeroma zelo malo, tudi po nemškem poročilu le okrog 50, znatne pa so bile izgube vojnega materiala, zlasti težkega orožja, a strojnice so bile skoraj vse rešene. Skozi predor in čez karavanške vrhove so se jugoslovanske čete izpred karavanškega predora umaknile na Jesenice. Kaj vse se je dogajalo na Jesenicah, o tem prepuščam besedo zopet Štefinu:

»Kapetan Martinčič je v zadnjih dneh opazil, da se Nemci pripravljajo za protinapad. Privlekli so na položaj že več topov. Vprašan, kako

ocenjuje on situacijo, je izjavil, da se boji samo za levo krilo na Grašnici, da je postavil tja Blejce, na katere se zanese. Glede na dejstvo, da je ta posadka v začetku januarja, dasi je bila takrat najmanj za polovico šibkejša, vzdržala večdnevne nadmočne napade, je bila komisija mnenja, da se bo tudi sedaj držala, ako bo napadena. Ker je izgledalo, da bodo Avstrijci prav kmalu napadli, sem dal kapetanu Martinčiču vse rezerve na razpolago, ki so se itak nahajale tam od zadnjega ponesrečenega napada pred predorom. Kako je bil ta iznenadni napad z dne 29. aprila izveden, mi je le toliko znano, kar sem slišal od drugih, saj sam nisem bil udeležen. Nočem se spuščati v kritiko te lahkomišelne avanture. Za nas Slovence je bilo usodnega pomena, ker smo morali klicati Srbe na pomoč, da so nam pomagali zopet iz blata, v katerega smo zašli. Osebnost imam pa še danes zadoščanje, da sem se takrat tako odločno branil udeležiti se te afere, ki zaradi neodpovedanega premirja tudi ni bila popolnoma čista.

V nedeljo, 4. maja, me je prebudilo ob 5. zjutraj močno topovsko streljanje. Vedel sem takoj, da Avstrijci napadajo Podrožčico. Skušal sem dobiti zvezo s kapetanom Martinčičem. Dobiti je ni bilo mogoče, ker je bila zveza že pretrgana. Nisem mnogo premišljal in sem se odpeljal na Jesenice. Na cestnem ovinku pri Javorniku pride nasproti avtu 20 do 30 vojakov, ki so v neredu maširali proti Radovljici. Dam avto ustaviti. Poročnik Križanec je skočil z vozila, dohitel vojake in jih vprašal, kam gredo. Moštvo je bilo že podivjano. Namesto odgovora so naperili puške na poročnika Križanca. Ta je pritekel nazaj in mi poročal, kaj je doživel. Torej tako daleč smo! Hitro na Jesenice, da rešimo, kar se rešiti da, sem ukazal šoferju. — Na Jesenicah je vladal pravi kaos, cesta je bila zatrpna od vojaških voz, na katerih je bila naložena različna prtljaga. Večina voz je bila že vprežena in pripravljena, da vsak čas krene. Vojaške in civilne osebe so letale sem ter tja. Vse je vpilo. Izgledalo je, da je vse izgubilo glavo. Najprej sem pozval vse častnike, kolikor jih je bilo trenutno na Jesenicah, da se takoj zbero v čakalnici na železniški postaji, kamor sem se podal zaradi telefonske zveze na vse strani. Preden so se častniki sešli, sem ukazal štacijskemu poveljniku kapetanu Potočniku, ki mi je poročal o situaciji pri Podrožčici in o ukrepih, ki jih je že izdal iz lastnega nagiba, naj se prepriča, ako so straže na izhodih iz mesta zanesljive, ter jim zabiča, da ne sme noben vojak zapustiti Jesenic, da se cesta in ulice takoj izprazni, da se takoj vsi vozovi sprežejo in naloženi tovari vrnejo na prejšnja mesta itd. Glavno pa, kar sem ukazal, je bilo, da zbere vse vojake, pisarje, posilne itd., ki niso bili v boju, ter jih oboroži in pripravi za eventualno uporabo. — Od navzočih častnikov je bil nadporočnik Est edini, ki je znal streljati s strojnico. Njemu sem ukazal, naj vzame strojnico, ki se je nahajala v skladišču, in par ljudi ter naj čimprej zasede južni izhod predora pri Hrušici. Poročnik Est je svojo nalogo vzorno izvedel. Dal je izhod iz predora za silo zabarikadirati, potem je pa sam pri strojnici čepel več ur, ker je samo on od vseh navzočih znal z njo ravnati, dasi — kakor mi je pozneje zaupno povedal — sploh ni bila uporabna, saj drugače ne bi bila v skladišču. Toda glavni smoter je bil dosežen.

Najbolj ranljiva točka je bil izhod iz predora. Tja je postavil en poljski top, ki je poleg drugih topov nekako ob 14. uri prispel iz Ljubljane. Od tam bi se mogli vsak trenutek pojaviti Avstrijci. Ljudje, ki so videli, da straži izhod častnik, so se pomirili in to pomirjenje se je polagoma razširilo na vse Jesenice. — Proviantski častnik je dobil povelje, naj takoj začne kuhati menažo in sicer povečano porcijo. Iz vojne skušnje mi je bilo dovolj znano, da nobena stvar ne vpliva na vojaka v paničnem begu bolj pomirljivo kakor polni kotli. Tudi od ostalih 5 ali 6 častnikov je dobil vsak svojo nalogo. Že po nekaj minutah se je opazilo, da se vrača red in da izgineva brezglavje, ker je že vsak vedel, kaj mu je storiti. Komaj sem napravil za silo red pri vojaških organih, so prišli na vrsto civilni. Najprej je prišel k meni inšpektor drž. železnic Negovetič. Vprašal me je odločno, ako res obstaja kaka nevarnost za Jesenice, ker je v tem primeru njegova dolžnost, da takoj dirigira ves vozni park, aparate itd. proti Ljubljani in reši, kar se rešiti da. Pomiril sem ga ter mu izjavil, da za Jesenice ni absolutno nobene nevarnosti. Prosil sem ga, naj skrbi za to, da se bo promet na železnici normalno vršil in da bo vladal red. Če se ne motim, sem dal g. Negovetiču tudi pismeno garancijo, da sam prevzamem za sigurnost Jesenic vso odgovornost. Po Negovetiču se je javil pri meni ravnatelj KID ing. Hofman. Ta mi je sporočil, da so se zbrali vsi delavci — par tisoč po številu — v tovarni ter da zahtevajo, da se Jesenice predajo brez boja, z drugimi besedami, da naj naša vojska zapusti Jesenice, za nadaljnje da bodo skrbeli delavci sami. Kakor sem pozneje zvedel, je bila pripravljena že deputacija, ki naj bi šla z rdečimi zastavami skozi predor nasproti rdečim bratom z one strani.⁷⁴ — Mirno, toda odločno sem izjavil ravnatelju Hofmanu: 'Gospod ravnatelj, recite Vašim delavcem, da za Jesenice in tovarno KID ne obstaja niti najmanjša nevarnost. Delavci naj se takoj razidejo in podajo na svoje domove. Če se to ne bo zgodilo v najkrajšem času, bo napravilo vojaštvo red.' Ravnatelj je bil prepričan od moje odločnosti in ker sam ni bil naklonjen komunističnim idejam, se je potrudil, da je pomiril delavce tako, da so se kmalu razšli. — Med tem in celo dopoldne so vpraševale različne pošte, komandirji raznih žandarmerijskih stanic iz okolice Jesenic, posebno pa od zapadne strani vse do Rateč, kaj naj store. Poštarjem sem seveda priporočil, naj ostanejo na svojih mestih in vzdržujejo telefonsko službo — dasi je bila nedelja — in poslujejo do nadaljnjega v permanenci. Žandarmerijskim komandirjem pa, ki sem jih večino sam pozval na telefon, sem ukazal, naj takoj zasedejo, ako tega še niso storili, določene jim prelaze preko Karavank. Vsi komandirji so izvršili svojo dolžnost. Samo eden, ne spominjam se več, ali z Dovjega ali iz Mojstrane, se ni dal priklicati na telefon. Oglasil se je šele popoldne. Na vprašanje, zakaj se ni tako dolgo javil, je odvrnil, da je iskal konje za voz, na katerega je že natovoril vse svoje pohoštvo in svojo družino ter naivno vprašal, ali je bolj varno, če se poda na Bled ali bo še lahko dosegel Jesenice. Ves dan sem bil miren, toda ta brezvestnost me je tako raztogotila, da sem prepričan, da ta možakar, dokler je še služil pri žandarmeriji, ni nikdar več mislil najprej na svojo in svoje družine varnost. Povedal sem mu, kar je zaslužil.

Dotok iz Podrožčice čez Karavanke odstopajočega vojaštva je bil vedno večji. Cete so bile popolnoma razkrojene. Vodstva ni bilo nobene. Vojaki so prihajali v malih in večjih gručah. Posebno dotični, ki so po dve uri taval skozi predor, so popolnoma zgubili glavo. Situacijo so res rešili samo polni kotli menaže. Tukaj se je vse ustavilo, drugače bi drvelo proti Ljubljani. Tako pa se je moštvo pošteno najedlo in vsak je šel nato voljno na odrejeno zbirališče. Ko sem okoli poldne imel toliko časa, da sem se orientiral na terenu, kako bi kazalo zasesti novi položaj, ter sem šel v ta namen na razgledno točko v smeri Sv. Križa, mi pride nasproti kapetan Martinčič v spremstvu par vojakov. Od njega sem šele izvedel za pravi vzrok katastrofe in da govorice, kakor da je polovica posadke ujeta, da jih je mnogo padlo itd., niso točne. Polom je nastal vsled tega, ker so Avstrijci nepričakovano zavzeli Grašenico in brez odpora pridrveli do predora samega. Vse je odpovedalo. V svetovni vojni je bilo mnogo takih slučajev v velikih, še več pa v malih razmerah, da so se položaji, zadeti na najboljčutljivejših točkah, nepričakovano hitro zrušili.

Prvo, kar sem vprašal Martinčiča, je bilo, kaj je ukrenil pri umiku za zasedbo prelaza Rožce in grebena sploh. Ne na prelazu ne na grebenu ni ostala niti ena patrola, ker so častniki zgubili vsako vodstvo nad moštvom. Ta ugotovitev je bila zame porazna. Bil sem prepričan, da bo šel umik samo nazaj do grebena. Zato sem dopoldne s tako sigurnostjo trdil, da za Jesenice ni nobene nevarnosti. Torej razen strojnice in enega poljskega topa pred predorom, katere je poročnik Est več ur osebno čuval — pozneje mi je povedal, da je zato tako vztrajal pri strojnici, da ne bi nihče prišel na to, da je pokvarjena — ni bilo faktično niti ene puške v zaščito Jesenic na grebenu Karavank. Zakaj Nemci niso zasledovali in zakaj niso zasedli vsaj obmejnega grebena, mi je nerazumljivo. Menda so se res topli pred predorom za bojni plen, kakor se je pozneje izvedelo. To je bila naša sreča v nesreči; kajti, če bi se pojavila ena sama patrola in začela od daleč streljati na Jesenice, bi bila nastala taka panika, ki je ne bi bilo mogoče več zajeziti (U.: nekoliko pretiravanja!). Ko sem zvedel, kako kritična je naša situacija, sem takoj poiskal nekaj častnikov ter jim ukazal, naj brez odlašanja zberejo vsaj prostovoljce, s katerimi bi mogli čimprej zasesti Golico in prelaz Rožco. Res se je našlo nekaj častnikov (njih imena sem pozabil), podčastnikov in uvidevnih mož, tako da sem mogel že v prvih popoldanskih urah napotiti večji oddelek na Golico in na najvažnejše prelake. Ob 7. zvečer sem dobil po telefonu poročilo, da je fronta na grebenu Karavank vzpostavljena. Razen kakih 40 do 50 mož, ki so obšli kordon straž na Jesenicah in nadaljevali pot proti Kranju, je ostalo vse na Jesenicah. Že zvečer 4. maja je bil ustroj posameznih edinic zopet urejen. Tudi tistih 40 do 50 dezertirjev se je še isti večer ali pa tekom 5. maja vrnilo na Jesenice, kjer je bila vsa žandarmerija avizirana, da ubežnike takoj zavrne nazaj... Razen nekaj topov in municije, ki so ostali na položaju, in par ujetih mož ni bilo nobenih izgub...»

Mesec maj, do začetka ofenzive 28. maja, je na zahodni koroški fronti potekal dokaj mirno. Patrulje slovenskih posadk na karavanških vrhovih so na svojih obhodih večkrat zadele na Nemce. Tako je patrolja

pod poveljstvom Miha Čopa prodrla prav na kolodvor Podrožčico in napravila nekaj škode. Spustila je npr. v slepi tir proti Beljaku lokomotivo.

Nemci so sredi maja meseca hoteli zavzeti Ljubelj. Perkonig, ki ta napad zelo dramatično opisuje, navaja kot datum tega napada 25. maj. (Kolikor se spominjam, je bilo to nekega dne v prvi polovici maja.) Opisuje pa Perkonig takole: »Zbor odločne mladine se je zbral v Borovljah, študenti, mladi uradniki, fantje iz Roža, kot voditelji sama znana imena... vsi s privrženci, ki prisegajo nanje, prekipevajoči od veselja nad zaupanjem v njihovo sposobnost, še vsi pijani od vtisov prazničnega slovesa iz Celovca: vriskajoče mesto, cvetlice, mahanje z robci, dekleta z mokrimi, ponosnimi očmi, godba, govori. Do roba so polni spominov na odhod iz Celovca. Nad vsem tem pa vznemirljiva grozljivost pred bližajočo se prigodo: zavzetje Ljubelja!«⁷⁵

Toda napad, uveden s takim pompom, je ljubeljska skupina komaj opazila in ga z lahkoto odbila. »Tihi umik, brez pesmi, skoro prikrivan, je vrgel upanje Rožancev v prepad bojazni,« tako piše Perkonig.

Sicer je potekal maj v pripravah za ponovno, to pot jugoslovansko ofenzivo. Šele sedaj se je centralna jugoslovanska vlada, v kateri so imeli poglavitno besedo radikali s Pašičem, odločila, da Sloveniji pošlje vojaško pomoč. Na podlagi sklepa ministrstva za vojno mornarico je komanda dravske divizijske oblasti 3. maja 1919 izdala pozivni razglas, s katerim poziva na »šesttedenske orožne vaje« pet letnikov, rojenih v letih 1890—1894. Z letniki 1895 do 1899, ki jih je decembra 1918. leta mobilizirala že narodna vlada v Ljubljani, je bilo tako mobiliziranih deset letnikov slovenskih fantov in mož. Razen tega pa je poslala vrhovna komanda srbske vojske v Slovenijo še redno srbsko vojsko: 8. pešpolk, po dva bataljona 1. in 7. pešpolka, nekaj konjenice in precej artilerije. Organiziranih je bilo pet »odredov«: labotski, koroški, jezerski, ljubeljski in jeseniški odred. Le jezerski odred je bil sestavljen iz samih srbskih čet. V labotskem in ljubeljskem so bili sami Slovenci, v koroškem odredu pa so bili srbski le ena baterija in dva eskadrona konjenice. Šest drugih baterij in šest in pol bataljonov pehote je bilo slovenskih. Poveljniki odredov so bili sami Srbi, le labotskemu odredu je poveljeval general Maister. Rezerva je bila sestavljena iz Srbov.⁷⁶

V dvomu, ali naj na zahodni koroški fronti poteče ofenziva preko Rožčice ali preko Ljubelja, je zmagalo štefinovo stališče, da naj poteče preko Ljubelja. Od jeseniškega odreda so torej slovenske čete razen Šefmanovih prostovoljcev in enega voda I. celjske gorske baterije 24. maja 1919 prišle na ljubeljski odsek fronte in so se združile z ljubeljsko skupino v ljubeljski odred. Za poveljnika ljubeljskega odreda je bil določen podpolkovnik Sava P. Tripković. Obe srbski četi, »Šefmanova četa« in menda alpinska četa so z nekaj gorske artilerije sestavljali jeseniški odred.

Po brezuspešnih pogajanjih, v katerih je dravska divizijska oblast zahtevala, da se nemškoavstrijske čete umaknejo na izhodiščne položaje pred boji 29. aprila, je general Smiljanić zaukazal napad. Ofenziva se je začela 28. maja.

Iz »Sastava Ljubeljskog odreda«, ki ga je v letih pred drugo svetovno vojno na prošnjo legije koroških borcev napisal Tripković in se je ohranil, je razvidno, iz katerih vojaških oddelkov je bil sestavljen ljubeljski odred okrog 600 mož in kakšna je bila maršruta posameznih oddelkov. Objavljam ga v slovenskem prevodu, tudi šarže so navedene s slovenskimi izrazi:

»Komandant odreda: podpolkovnik Sava P. Tripković
Adjutant: poročnik Rabič Viktor
Avditor: sodni stotnik dr. Munda
Prov. komora: poročnik Slanovec Lojze

I.

Vzhodna (desna) kolona:

Komandant kolone: major Štefin Matija
Adjutant: poročnik Križanec
Prejšnji komandant ljubeljske skupine stotnik Kren Friderik je med ofenzivo obolel in z Gerlovca odšel v zaledje.
Trije vodi pehote: komandant nadporočnik Ahačič Janko (skoro sami prostovoljci)
Jurišna četa: komandant nadporočnik Potočnik Jakob
Vod lahkih strojnic (32 vojakov, 4 strojnice, sami prostovoljci), komandant poročnik: Ude Lojze
Četa težkih strojnic (na mulah), komandant: poročnik Hajnrihar Franc.
Ta četa je prodirala po dolini Bajtiše.

En vod čete nadporočnika Ahačiča je prodiral kot desno (vzhodno) krilo desne (vzhodne) kolone ljubeljskega odreda pod poveljstvom nadporočnika Pangeršiča preko Sel z nalogo, da vzpostavi zvezo z jezerskim odredom.

Vzhodna kolona je prodirala preko Gerlovca v smeri Borovelj.

II.

Zahodna (leva) kolona:

Komandant kolone: stotnik Martinčič Miroslav
Adjutant: praporščak Jeras Bazilij
Poveljnik 1. čete: nadporočnik dr. Pikuš Janko
Poveljnik 2. čete: nadporočnik Est Rudolf
Poveljnik 3. čete: nadporočnik Tauber Karl
Poveljnik čete strojnic: nadporočnik Stenovec Franc
Zahodna kolona je prodirala preko Slovenjega Plajberka proti Borovljam.

III.

Artilerija

2 havbici 150 mm, komandant: nadporočnik Ločnikar, vodnik: poročnik Polak
3. ljubljanska baterija, komandant: nadporočnik Gregorič Oton, vodniki: nadporočnik Pičman Edo, poročnik Krhne Štefan in praporščak Potočnik Janko.

56. Dr. Matko Potočnik
s Koroške Bele, zgodovinar
in član razmejivne komisije
ter častni občan bivše občine
Koroška Bela

3. ljubljanska baterija je imela 2 havbici 100 mm in 2 poljska topa 80 mm. Gorska baterija, komandant: poročnik Zobec Pavel, pozneje nadporočnik Perko Franc.

Smolo je imela gorska baterija poročnika Pavla Zobca. Opazila jo je nemška baterija, ko se je ravno pomikala skozi Sv. Lenart in jo z nekaj zadetki razbila. Pehota Martinčičeve kolone je zadela na odpor pri Malem Ljubelju. Premagala ga je 29. maja po artilerijski pripravi.

Desna, vzhodna kolona je prenočila na Gerlovcu in se 29. maja spustila proti Borovljam. Na močnejši odpor je zadela pri Doleh pri Borovljah. S koncentričnim napadom vseh oddelkov je bil odpor kmalu strt, Nemci so zapustili vse strojnice in zbežali proti Borovljam in dalje. Nasproti je prišla deputacija boroveljskih meščanov in izjavila, da se mesto preda. Major Štefin je ukazal poročniku Udetu, da s svojim vodom lahkih strojnic prvi vkoraka v Borovlje. Na poti proti Borovljam je zagledal vod v smeri dravskih mostov dva ognjena stebra. Nemci so se umaknili na severni breg Drave in razstrelili za seboj mostove.

Nemška vojna poročila govore sicer tako, kakor da so imeli v jugoslovanski ofenzivi od 28. maja do 6. junija Nemci opraviti poglavitno

s Srbi. Socialnodemokratski pisec Lagger piše npr. o ljubeljskem odredu: »Ves napor, vse žrtve so bile zaman proti številčno premočnim, dobro oboroženim in boja vajenim srbskim četam, ki so jim poveljevali aktivni častniki.«⁷⁷ Glavno težo bojev so povsod nosile slovenske čete. V ljubeljskem odredu sta bila Srba samo poveljnik podpolkovnik Sava P. Tripković in njegov »posilni«. Tudi na vzhodni koroški fronti je izvojeval najtežje boje koroški odred. Srbski general Marić piše: »Tudi če bi poraz pri Velikovcu (U.: v začetku maja 1919) pripisali na rovaš slovenskega vojaka, je temu slovenskemu vojaku po enem mesecu uspelo, da ta poraz ne samo popravi, temveč ga spremeni v sijajen vojaški uspeh, ki ga je v polnem poletu ponesel na Gosposvetsko polje.«⁷⁸

Do sklenitve premirja je prišlo šele v naslednjih dneh, toda za ljubeljski odred so bili boji z zavzetjem Borovelj končani.

»To so bili burni časi«, tako končuje Štefin svoje spomine, »pravi revolucionarni pokret. Posebno bivši aktivni častniki smo imeli težko stališče. Po večini v narodnostnem duhu premalo vzgojeni, v političnem smislu popolnoma nevedni smo bili zlasti političnim junakom v spotiko. Edina naša opora so bili številni rezervni častniki, posebno oni, ki so se po dolgih letih vrnili iz strelskih jarkov in s katerimi smo ramo ob ramo branili severno mejo. Vsi so bili izvrstni tovariši in odlični častniki. Njim se je zahvaliti, da ni zaradi dolge svetovne vojne demoralizirano moštvo zapadlo vplivu komunizma, da se je kolikor toliko obdržala na fronti

57. Bistrica v Rožu

disciplina in da je naposled v majski ofenzivi posebno ljubeljski odred, ki je obstajal izključno iz slovenskih častnikov in mož, častno izvršil svojo nalogo.

Naj omenim na koncu imena dotičnih rezervnih častnikov, ki so mi ostali neizbrisno v spominu. To so bili: poročnik Križanec, Ahačič, Rabič, Ude, Bole, Potočnik Jaka, Čop Miha, Hudales, Pičman, vojna kurata Dejak in Marinčič.«

OPOMBE

1. Edvard Beneš, *Der Aufstand der Nationen*, Berlin, 1928, stran 578;
2. Prim.: Silvo Kranjec, Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije, *Zgodovinski časopis* XVI, 1962, stran 224—225;
3. Karel Tschuppik, Ludendorf, Leipzig, 1931, 369—370;
4. Dr. Josip Jerič, *Narodni svet, zbornik Slovenci v desetletju 1918—1928*, Ljubljana, 1928, str. 145—147;
5. Dr. Dragoslav Janković i dr. Bogdan Krizman, *Gradja o stvaranju jugoslovenske države*, I. Tom, Beograd, 1964, str. 373—374;
6. Zbirka spisov Narodnega sveta za Stajersko, Pokrajinski arhiv v Mariboru;
7. *Freie Stimmen*, 26. Oktober 1918, Nr. 248;
8. Sejni zapisnik Narodne vlade SHS v Ljubljani z dne 1. novembra, Arhiv Slovenije (AS);
9. Naprej, 29. julija 1915, str. 173, *Zgod. arhiv KIJ*, Tom V., str. 354—355;
10. Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani z dne 9. novembra 1918, št. 4/49;
11. Alfred Lavrič, Koroški spomini, 1923, Pooblastilo, str. 63; odslej le: Lavrič. Te spomine je napisal Alfred Lavrič leta 1923 in jih dal razmnožiti na pisalnem stroju v 10 izvodih. Sami spomini obsegajo pravzaprav le 49 strani in so povečini ponatis člankov, ki so izhajali v Slovenskem narodu v oktobru in novembru 1922. Spominom je priloženih 30 prilog, raznih dokumentov, službenih spisov in člankov, ki so izšli v časnikih. Na str. 2 je naštetih 6 inštitucij, ki jim je Lavrič te Spomine poklonil. To so: NUK, Istorijško odelenje glavnog djeneralštaba in Bibliotheque Nationale v Beogradu, Univerzitetna knjižnica v Zagrebu, Kriegsarchiv Wien in Archiv für Kärntner Geschichte v Celovcu. Tri primerke je ohranil »pro domo«. Eden od teh primerkov je v moji posesti. Verjetno gre za dvoje tipkopisov in paginiranje morda za kakšno stran variira. O Lavriču prim. še: SN, 11. januarja 1919, A. p.;
12. Lavrič, str. 63;
13. Dr. Martin Wutte, *Carinthia* 1940, str. 65—66;
14. Josef Friedrich Perkonig, *Heimat in Not*, Celovec, 1921, str. 27—29;
15. Dr. Martin Wutte, *Kärntner Freiheitskampf*, Weimar, 1943, str. 86; odslej le: Wutte;
16. Siegmund Knaus, *Freiheitskämpfe in Deutsch Österreich, Kärntner Freiheitskampf I*, Berlin, 1941, str. 28 in 132; odslej le: Knaus I ali II (delo je izšlo v dveh knjigah); Perkonig, *Heimat in Not*, str. 44—45; Knausovi knjigi sta še najbolj mirno in objektivno pisan nemški opis bojev na Koroškem in Stajerskem, kar je tembolj zanimivo, ker sta knjigi izšli l. 1941 in 1942 v Berlinu. Knaus je bil nekdanji avstrijski general.
17. Hans Lager, *Abwehrkampf und Volksabstimmung*, Klagenfurt, 1931, str. 45;
18. Perkonig, *Heimat in Not*, str. 29;
19. Julij Felaher, *Slovenska zahodna Ziljska dolina v prevratnih dneh v letih 1918—1919*. *Zgodovinska resnica* o 24. novembru 1918 v Št. Stefanu, *Kronika* XVI, 1968, št. 2, str. 114—115;

20. Op. U.: Če bom Primožičeve spomine ponovno omenil, je to predvsem zaradi tega, ker so bili ti spomini po drugi svetovni vojni skoro edini vir, iz katerega so se naši politični in strokovni delavci pri CK ZKS, pri Muzeju narodne osvoboditve in drugod informirali o bojih za severno mejo na Koroškem 1918/19. Primožičevi spomini so zelo nezanesljiv zgodovinski vir. To je zmedeno, neurejeno kopičenje raznih trditvev, na te trditve so preračunani okrnjeni citati iz časnikov in literature. Mnogim tem trditvam nasprotujejo za nena z zgodovinska dejstva, vsem bistvenim pa še razni dokumenti; a tudi med seboj si večkrat nasprotujejo. Napisani so bili ti spomini šele po drugi svetovni vojni in jih nosi težnja osvetliti takratno slovensko dejavnost na Koroškem, posebej v beljaškem okraju, skozi prizmo današnje socialistične družbe in marksizma, a na zelo neinteligenten način, zlasti brez ločevanja, kaj je bilo tedaj najvažnejše, kaj je bilo mogoče, kaj pa ne. Od primera do primera so ti spomini tudi upravičena kritika vodilnih sil in mož tiste dobe, toda kritika, ki so jo izrekli tudi drugi pisci v objavljenih spisih, a stvarno in dokumentirano in ne z zmerjanjem. Da je tudi sam storil kaj napačnega, to Primožiču ne pride niti na misel.
21. Knaus I, str. 26;
22. Dr. Erwin Steinböck, Die Volkwehr in Kärnten, Wien — Graz, 1963, str. 27—28; odslej le: Steinböck;
23. Knaus I, str. 26;
24. Prim.: Viktor Andrejka, Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes, zbornik Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana, 1928, str. 276—277 in Zdravko Seručar, Vojne akcije u Koruškoj 1918/19 godine, Beograd, 1950, str. 29; odslej le: Seručar;
25. Prim.: 70. sejni zapisnik Deželne vlade za Slovenijo 7. marca 1919, AS;
26. Seručar, str. 29, v nasprotju z navedbami na strani 38—39, po katerih je bilo 14. decembra na Koroškem na slovenski strani le 1600 vojakov-borcev, okrog 40 strojnih pušk in 10 topov, na nemški strani pa tega dne 3400 vojakov, 50 strojnic in 7 topov; Lavrič, str. 19 in 24. Pripominjam še, da je mnogo številčk, ki se v raznih naših ali nemških spisih navajajo, negotovih in da variirajo tudi za večja števila.
27. Perkonig, Heimat in Not, str. 43; Wutte, str. 88, 92; Knaus I, str. 28;
28. Več o tem prim.: Lojze Ude, Ljubeljski odred v Rožu, Tovariš, 5. novembra 1968, št. 45, str. 20—23;
29. Listo teh Jeseničanov mi je leta 1938 na mojo prošnjo poslala jeseniška krajevna organizacija Legije koroških borcev. Je prepis originala, ohranjen je tudi vrstni red originala.
30. Knaus I, str. 133;
31. Prim. še: Knaus I, 28; Wutte, 92 in Steinböck, str. 73;
32. Lavrič, str. 12—14;
33. Wutte, str. 75—76;
34. Spis P. k in dr. K-en, str. 8, muzej v Trziču; Hans Lager, Ferlach, zbornik Abwehrkampf und Volksabstimmung, Celovec 1930, str. 46—48, odslej le Lager;
35. Prim.: Lojze Ude, Ljubeljski odred v Rožu, Tovariš, št. 45/1968, str. 29;
36. Spomini Petra Cera, pri U.; tudi 29 prijav teh prostovoljcev za članstvo v »Organizaciji koroških prostovoljcev« (OKP), ki jo je kot odsek Društva jugoslovan-skih dobrovoljcev za Slovenijo leta 1920 organiziral pisec tega spisa, je še ohranjen.
37. Lavrič, str. 19;
38. Prim.: Lojze Ude, Boj za Maribor in štajersko Podravje leta 1918/19, Zgodovinski časopis XV, 1961, str. 120—123;
39. Knaus I, str. 73;
40. Felaher, str. 116;
41. Wutte, str. 111;
42. Steinböck, str. 73;
43. Spomini Janka Gačnika, pri U.;
44. Spomini stotnika Miroslava Martinčiča, pri U.;

45. Seručar, skica 3;
46. Lavrič, str. 34 in 87—90;
47. Prim.: Wutte, str. 123;
48. Razni spomini, zlasti: spomini Hermana Vidmarja, Eda Zorka, pri U.; spomini Avgusta Rauhekarja, Jakoba Lavsegerja, tehniški muzej železarne Jesenice; osebni podatki OKP Gregorja Wistna in Radnika Antona iz l. 1920, pri U.;
49. Spomini Karla Šefmana, tehniški muzej železarne Jesenice;
50. Lojze Ude, Boj za Maribor in štajersko Podravje, Z C XV, 1961, str. 131;
51. Knaus I, str. 71;
52. Spomini stotnika Miroslava Martinčiča;
53. Knaus I, str. 77;
54. Prim.: še spomine Karla Tauberja, pri U.;
55. Knaus I, str. 73, pod črto;
56. Knaus I, str. 79;
57. Matej Martič, osebni podatki OKP iz leta 1920 pri U.;
58. Prim.: Knaus I, str. 81;
59. Knaus I, str. 83;
60. Po pripovedovanju Janka Ahačiča 11. maja 1969;
61. Več o tem: Lojze Ude, Od Ljubelja do Drave, Tovariš, št. 48/49/1968, str. 18—20;
62. Po pripovedovanju Janka Ahačiča 11. maja 1969; primera tudi Dequalovo poročilo v Lavričevih Koroških spominih, str. 101 in Seručar, str. 41, pod črto;
63. Knaus I, str. 85;
64. Vincenc Schumy, Um Kärntens Einheit und Freiheit, Wien, 1950, str. 103;
65. Prim. še: Lojze Ude, Težave koroškega prostovoljca v zaledju, Mohorjev koledar 1969, str. 90—101;
66. Spomini Miroslava Martinčiča, Franca Stenovca, Bazilija Jerasa, Matije Maležiča, Laha Ivana in osebni podatki OKP Jerneja Hafnerja iz leta 1920, pri U.; ti spomini so vir tudi za opis nadaljnjega poteka bojev pri karavanskem predoru.
67. Knaus I, str. 88;
68. Knaus I, str. 88—89;
69. Prim.: Wutte, str. 145;
70. Spomini Karla Šefmana, tehniški muzej železarne Jesenice;
71. Prim. še: Lojze Ude, Boj za severne slovenske meje po prvi svetovni vojni, Nova pot, št. 10—12/1968, str. 492—493;
72. Pohod ljubeljske skupine in njen boj od 28. do 30. aprila 1919 pri Svetni vasi, pri Humperku, pri Št. Janžu in pri Bistrici v Rožu je opisan po sledečih virih: uradno poročilo stotnika Krena dravski divizijski oblasti z dne 1. maja 1919, katerega overovljeni prepis iz Vojnozgodovinskega inštituta v Beogradu je pri U., nadalje pa po spominih Janka Gačnika, po lastnih spominih in po: Knaus II, str. 13—16 ter Josef Friedrich Perkonig, Heimat in Not, Celovec 1921, str. 144—168;
73. Tudi ta napad in nadaljnji bojni potek je kakor v opombi št. 72 opisan poglobljevno po uradnih poročilih Martinčiča oz. po Knausu II.
74. Op. U.: Verjetno gre v tem primeru tudi za učinek apokrifnih revolucionarnih letakov, ki jih je po odredbi načelnika generalnega štaba koroškega deželnega poveljstva Kohla v tisočih trosilo nemško letalstvo, kakor to pripoveduje neki Josef Brungereuth v članku »Bosheiten«, zbornik Kampf um Kärnten, Celovec 1938, str. 160—162. Take letake omenja tudi Albin Prepeluh v knjigi Pripombe k prevratni dobi, str. 212.
75. Perkonig, Heimat in Not, str. 207—209;
76. General Ljubomir M. Marić, Iz mog komandovanja Koruškim odredom, Ratnik, Beograd, 1927, julij-avgust, str. 57—59; odslej le: Marić, Ratnik;
77. Lager, str. 54;
78. Marić, Ratnik, 1927, september, str. 34.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE KÄMPFE IM ROSEN- UND IM GAILTAL 1918—19

Der Zerfall der Habsburgermonarchie und die Ausrufung des Staates der Slowenen, Kroaten und Serben am 29. Oktober 1918 wurden vom slowenischen Volk mit Begeisterung begrüßt; doch bei den neuen Staatsgrenzen ergaben sich von Anfang an arge Schwierigkeiten. Italien besetzte als Beauftragter der Entente gemäß den Waffenstillstandsbedingungen vom 3. November 1919 das Küstenland, das Kanaltal (Kanalska dolina) und Teile von Inner- und Oberkrain (Notranjska und Gorenjska). Auch die Nordgrenze war noch durchaus ungewiß. Der Staat der Slowenen, Kroaten und Serben, vom 1. Dezember 1918 an »das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen«, war bis zum Frühling 1919 von den Ententestaaten, den USA und Italien noch nicht anerkannt. Deshalb bestand in den entscheidenden Monaten nach dem Zerfall Österreich-Ungarns gegenüber dem deutschen Sprachbereich und dem ungarischen Staat keine Demarkationslinie, bis zu welcher der neue jugoslawische Staat, die Nationalregierung SHS in Ljubljana, seine Staatsgewalt und Verwaltung hätte errichten können. Das hätten im Sinne des Grundsatzes der nationalen Selbstbestimmung, der theoretisch auch von der Entente anerkannt war, die Slowenen allein oder mit Hilfe der übrigen jugoslawischen Völker, vor allem der Serben, tun können, welche ihre eigene wohlorganisierte Armee hatten und mit der Entente verbündet waren. Sie hätten das allerdings sogleich beim und nach dem Zerfall der Habsburgermonarchie tun müssen, denn nur auf diese Weise hätten sie ihr lebendiges Interesse an dem Gebiet erwiesen, das sie — unter Ausnutzung der ersten Wochen der Erschütterung der deutschen und magyarischen Machtpositionen im strittigen slowenischen Bereich — besetzt hätten, d. i. in der Zeitspanne der geistigen Verfassung nach der militärischen Niederlage.

Doch die Nationalregierung SHS in Ljubljana verließ sich darauf, daß sie gegenüber den von der Entente besiegten Deutschen und Magyaren alle Forderungen würde durchsetzen können, ohne die strittigen Gebiete auch militärisch zu besetzen. Sie verließ sich überdies auch auf die Hilfe Serbiens, welches sich aber in den ersten Monaten nach dem Zerfall Österreich-Ungarns ausschließlich um seine eigenen Grenzen kümmerte und sich, wenigstens diplomatisch, um die slowenischen Grenzen erst mit dem Beginn der Pariser Friedenskonferenz im Jänner 1919 zu bemühen begann.

Wie trefflich (und wie durchgreifend für die Zugehörigkeit Maribors und des steirischen Draulandes zu Jugoslawien) sich in dieser Lage die Slowenen in Maribor und im steirischen Grenzbereich zurechtgefunden haben, ist in der Abhandlung »Der Kampf um Maribor und das steirische Drauland«, *Zgodovinski časopis* (Historische Zeitschrift XV, 1961, Ss. 65—156), beschrieben. Es fehlen noch eingehende Darstellungen des Kampfes um die Nordgrenze gegen die Magyaren im Prekmurje (Transmurland) und gegen die Deutschen in Kärnten (Koroška). Die vorliegende Abhandlung ist als erste gründlichere Darlegung der Kämpfe im Rosen- und im Gailtal (Rož und Ziljska dolina) gedacht, deren unmittelbares slowenisches Hinterland Oberkrain mit Kranjska gora, Jesenice, Radóvljica und Trzič ist.

Die Kärntner Landesregierung unter der Führung des scharfen Alldeutschen Dr. Arthur Lemisch stand von allem Anfang an auf dem imperialistischen Standpunkt, daß die Kärntner Slowenen kein Recht auf die Vereinigung mit den übrigen Slowenen hätten, und daß Kärnten unteilbar sei. Damit meinte man die sogenannte geographische und wirtschaftliche Unteilbarkeit Kärntens, worin die Landstriche mit vorwiegend slowenischer Bevölkerung das Geschick der starkgermanisierten Marktflecken und Städtchen teilen müsse, obwohl diese inmitten der slowenischen Landbevölkerung sehr in der Minderheit waren. Diesen imperialistischen und bürgerlichen Klassenstandpunkt machten sich nach kurzem Schwanken dann auch die deutsch-österreichischen Sozialdemokraten zu eigen. Nur wegen der Unsicherheit ihrer Position als Besiegte und wegen des Mangels an Soldaten hat die Kärntner Landesregierung diesen ihren Standpunkt nicht sofort nach Österreich-Ungarns Zerfall in die Tat umgesetzt.

Auf die wiederholte Bitte der Kärntner Slowenen aus Klagenfurt (Celovec), Ferlach (Borovlje), St. Jakob (St. Jakob) und aus dem Gailtal, entschloß sich schließlich die Nationalregierung in Ljubljana, wenigstens den Westabschnitt von Slowenisch-Kärnten südlich der Drau (Drava) zu besetzen. Im Ostabschnitt von Slowenisch-Kärnten stellten im November 1918 Kärntner und Steirer Slowenen selbst, ohne Zutun der Nationalregierung, slowenische Behörden auf.

Durch ein Dekret vom 8. November 1918 bestellten die Nationalregierung und das II. Militärbezirkskommando in Ljubljana zum »Oberbefehlshaber der Kärntner Grenzverteidigung« im Rosen- und im Gailtal den Hauptmann Alfred Lavrič, gaben ihm aber zur Erfüllung dieser Aufgabe keine militärischen Kräfte.

In den ersten Novembertagen gründeten die Kärntner Slowenen sowohl in Ost- wie in Westkärnten mehrere Nationalräte und Volksgarden. Am deutlichsten, d. i. schon in der Gestalt neuer slowenischer Behörden, geschah das in Ferlach, St. Jakob und Egg bei Hermagor (Brdo bei Smohor). Am 14. November gelangten als eine Art Vorhut zwei Lastautos mit slowenischen Freiwilligen, unter dem Befehl der Brüder Hajnrihar, über Jezersko nach Ferlach. Am selben Tag besetzte eine Abteilung von Freiwilligen aus Tržič auf die Initiative und unter dem Befehl des Leutnants Lojze Ude den Loiblpaß (Ljubelj). Bis dahin hatte den Paß ein Zug des 2. Volkswehrebataillons aus Klagenfurt bewacht, der nach St. Leonhard (St. Lenart) ins Tal abzog. Mit Freiwilligen (größtenteils aus Jesenice und z. T. aus Skofja Loka) überschnitt dann am 18. November Hauptmann Lavrič, zusammen mit den Tržičer Freiwilligen vom Ljubelj, die Paßhöhe, zwang die deutsche Besatzung von St. Leonhard im Loibler Tal zum Rückzug und besetzte am Morgen des 19. November Ferlach. Noch am selben Tag schloß Lavrič mit dem Kärntner Militärbefehlshaber Oberstleutnant Ludwig Hülgerth und einem Sonderbeauftragten der Kärntner Landesregierung ein Abkommen, worin die beiden Kärntner Vertreter, allerdings unter Protest, einwilligten, daß die jugoslawischen Streitkräfte, die zu jener Zeit in Slowenien aus slowenischen Freiwilligen bestand, den Südteil Kärntens von der Gailitz (Ziljica) und Gail (Zilja) südlich der Drau bis zum Bezirk Völkermarkt (Velikovec) besetzten.

Inzwischen hatten sich die Kärntner Deutschen von ihrer ersten Erschütterung nach der Niederlage erholt. Der österreichische Kriegsminister (der Sozialdemokrat Julius Deutsch) organisierte die Volkswehr als reguläre Freiwilligenarmee. Am 20. November zählte z. B. das 2. Volkswehrebataillon in Klagenfurt bereits 426 Mann. Überdies wurden in Kärnten örtliche Bürgerwehren und Alarmkompanien aufgestellt, die später Heimwehren genannt wurden. Auf der slowenischen Seite hatte die Freiwilligenarmee nur langsamen Zulauf und blieb zahlenmäßig hinter den deutschen Kärntner Kräften immer mehr zurück. Slowenische Freiwillige aus dem Unteren Rosental meldeten sich zum Dienst; im obersten Rosental und im Unteren Gailtal bestanden einige Abteilungen von »slovenska narodna straža« (Die Slowenische Volkswacht), die aber als slowenische Streitkräfte nicht zählte, weil sie sich nicht dem Kommandanten von Westkärnten Major Lavrič anschloss. Erst nach der Mobilmachung der Jahrgänge 1895—1899, die von der Nationalregierung im letzten Drittel des Dezembers 1918 verfügt wurde, stärkten sich die slowenischen Streitkräfte einigermaßen durch die eintreffenden Soldaten.

Am 24. November 1918 verhinderten aufgehetzte Deutschkärntner Bergleute aus Bleiberg (Pliberk) hinter dem Dobratsch (Dobrač) eine Versammlung zur Gründung eines slowenischen Nationalrates in St. Stefan. Daraufhin errichtete die slowenische Gendarmerie unter dem Befehl des Oberleutnants Mehle, im Einverständnis mit dem slowenischen Nationalrat in Egg in St. Stefan und im Unteren Gailtal einige Gendarmeriestationen, doch diese mußten sich bald zurückziehen. Als aufgehetzte deutsche und deutschfreundliche Bauern auch noch die slowenischen Gendarmen in Maria Gail (Marija na Zilji) und am 8. Dezember sogar in Arnoldstein (Podkloster, also innerhalb der Grenze nach dem Lavrič-Hülgerth-Abkommen) zum Rückzug zwangen, kam aus Ferlach eine Militärabteilung und stellte die Lage wieder her. Am 11. Dezember 1918 kam aus Ljubljana ein Bataillon des dortigen Infanterieregiments unter dem Befehl des Hauptmanns Martinčič, und quartierte sich in St. Jakob ein. Arnoldstein wurde am 14. Dezember von der 2. Kompanie dieses Bataillons besetzt; ein Zug dieser Kompanie lag in Rosegg (Rožek). Das laut dem Lavrič-Hülgerth-Abkommen besetzte

Gebiet wurde allerdings bloß von Streifen kontrolliert, sowie von Gendarmen und einigen Volkswaches deren stärkste unter dem Befehl des Oberleutnants Ludvik Primožič in St. Jakob stand.

In Ljubljana wurde in den Verhandlungen vom 9. bis zum 12. Dezember 1918 von der Nationalregierung SHS jedes Gespräch über Gebietsfragen abgelehnt; daraufhin wandten sich die Kärntner Deutschen um Hilfe an den italienischen General Luzzatti in Tarvis (Trbiž). Am 15. Dezember hatten sie schon den Mut, eine 300 Mann starke Abteilung von Serben (gewesenen Kriegsgefangenen) anzugreifen, die am 14. Dezember nach Grafenstein (Grabštajn) gekommen war. Obzwar sich deren Befehlshaber Kapitän Milosavljević auf Eigenschaft als Entente-Truppe berief, nahmen die Deutschen diese Abteilung gefangen, entwaffneten sie und sandten sie über Budapest zurück nach Jugoslawien. Als Beograd darauf nicht im geringsten reagierte, erkannten die Kärntner Deutschen, daß die Slowenen zu jener Zeit militärisch und politisch vereinsamt waren. Zu Weihnachten griffen die Deutschen St. Pavel (St. Pavel) an und besetzten es. Am 2. Jänner 1919 kündigte der Landesbefehlshaber Hülgerth den Lavrič-Hülgerth-Vertrag. Am 5. Jänner griffen die Deutschen Arnoldstein an und nahmen es ein, und stießen danach gegen St. Jakob und den Karawankentunnel vor. Interessant dabei ist, daß sich das 4. Volkwehrebataillon aus Villach (Beljak) am Angriff auf Arnoldstein nicht beteiligen wollte und gegen die Verletzung des Lavrič-Hülgerth-Abkommens sowie gegen den Angriff »gegen vollständig slowenisches Gebiet« protestierte. Doch der deutschen Offensive gegen St. Jakob und den Karawankentunnel schloß sich nach dem Fall Arnoldsteins auch das Villacher 4. Volkwehrebataillon an. Vor dem Angriff auf die slowenischen Truppen vor dem Karawankentunnel wünschten die Deutschen die slowenische Besatzung in Ferlach zu vernichten. Am 7. Jänner 1919 besetzten sie daher die beiden Hollenburger Brücken nach heftiger Gegenwehr einer slowenischen Freiwilligenabteilung unter Oberleutnant Lunaček, die bis zum Munitionsmangel hartnäckig Widerstand geleistet hatte. Unglücklicherweise wurde der Befehlshaber der Ferlachgruppe der slowenischen Freiwilligen, Lavrič, schwer verwundet und gefangenengenommen; sein Adjutant Sirknik fiel. Den Befehl über die Ferlachgruppe übernahm Oberleutnant Janko Ahačič. Am 7. Jänner abends wurden zwar die deutschen Angreifer durch eine Abteilung, die unter der Führung des Leutnants Ude in der Richtung der Draubrücken zu Hilfe eilte, auf der Linie Karawankenhof — Görttschach (Goriče) aufgehalten, doch am 8. Jänner setzten die Deutschen den Angriff fort, und nach einem Umgehungsmanöver über Unterloibl und Ferlachergries nahmen sie Ferlach ein. Die Reste der dortigen Besatzung vermochten sich nach schweren Verlusten eben noch über Dollich (Dole), Waidisch (Bajtiše), Zell (Sele), Hainschsattel (Haniževo sedlo) nach Eisenkappel (Železna kapla) und Sveta Ana pod Ljubeljem zurückzuziehen. Danach warfen die Deutschen alle Kräfte gegen den Karawankentunnel. In scharfen Gefechten, besonders am 9. und 10. Jänner, wiesen die slowenischen Kräfte alle Angriffe der Deutschkärntner zurück. Auf slowenischer Seite sind diese Kämpfe verbunden besonders mit den Namen Miroslav Martinčič, Edo Pičman, Franc Stenovc und Gostinčar, und auf der deutschen Seite mit den Namen Banfield, Ebert und Eglseer. Diese Kämpfe wurden durch den Waffenstillstand unterbrochen, der laut einer Vereinbarung zwischen der Kärntner Landesregierung und der Nationalregierung in Ljubljana am 14. Jänner 1919 eintrat.

Den Befehl über die Westkärntner Front übernahm Major Matija Stefin.

In den slowenisch-deutschen Konflikt wegen der Demarkationslinie mischte sich auf die Bitte der Kärntner Landesregierung die amerikanische Studienkommission in Wien ein, die unter der Leitung des großen Austrophilen Prof. Coolidge stand. Das Mitglied dieser Kommission Oberstleutnant Miles bot sich sehr aufdringlich als Schiedsrichter an. Die slowenische Regierung wagte dieses Anerbieten nicht abzulehnen. So kam es in den Tagen vom 28. Jänner bis zum 6. Februar 1919 zu einer Besichtigung des strittigen Gebietes in Kärnten durch eine Kommission unter dem Vorsitz des H. Miles. Auf Grund des Mileschen Berichtes verlangte dann Wilson auf der Pariser Friedenskonferenz, über die Staatszugehörigkeit von Slowenisch-Kärnten solle eine Volksabstimmung entscheiden, und der amerikanische Präsident beharrte starrsinnig auf diesem Plebiszit. Als aus Paris Nachrichten kamen, wonach Slowenisch-Kärnten nicht Slowenien zugeteilt werde, beschloß die slowenische Landesregierung, mit slowenischen Truppen eine Offensive zu unter-

nehmen, Klagenfurt zu besetzen und die Pariser Friedenskonferenz vor die vollendete Tatsache zu stellen. Auch das Kommando der Draudivision willigte in diese Offensive ein. Mit unzulänglichen Kräften ausgeführt, endete die Offensive mit einer Niederlage. Zwar stieß die Loiblgruppe ins Rosental vor und eine Abteilung von 40 Mann mit zwei leichten Maschinengewehren setzte sich sogar auf das Nordufer der Drau über. Doch ein Vorstoß der slowenischen Kräfte von St. Margarethen (Smarjeta) gegen Ferlach mißlang, und mit den Kräften beim Karawankentunnel und bei St. Jakob ließ sich keine Verbindung herstellen; so blieb die Loiblgruppe sozusagen im luftleeren Raum, und mußte sich auf die Paßhöhe zurückziehen.

Die slowenischen Kräfte vor dem Karawankentunnel hatten anfangs einigen Erfolg: Sie nahmen Schlatten (Svatne) ein, und danach auch noch St. Jakob, und drangen bis Mühlbach (Reka) vor. Ein deutscher Gegenangriff mit über fünffacher Übermacht, unter Mitwirkung der Tiroler und einiger Kräfte aus Wien, warf die Slowenen zurück. Am 4. Mai stießen die Deutschen über Grašenica bis zum Karawankentunnel vor und nahmen ihn ein. Die slowenischen Truppen wichen ungeordnet zurück. Auf Anordnung von Kohla, der rechten Hand Hülgerths, warfen deutsche Flieger auf die zurückflutenden slowenischen Soldaten Flugblätter mit sozial-revolutionären Inhalt ab.

Nun griff die reguläre serbische Armee ein. Der Kommandant der Draudivision General Smiljanić verfügte nach einem Befehl aus Beograd die Mobilmachung der Jahrgänge 1890—1894, und verlangte vom deutschen Truppenkommando und von der Kärntner Landesregierung den Rückzug auf die Ausgangsstellungen vor der Offensive. Doch die Kärntner Kräfte lehnten es ab, sich zurückzuziehen, und griffen Mitte Mai 1919 sogar den Loiblpaß an. Sie wurden zurückgeschlagen und Smiljanić ergriff die Offensive. Aus den slowenischen Truppen aus Jesenice und der Loiblgruppe wurde das Loibl-Detachement gebildet und dem Befehl des Oberstleutnants Sava Tripković unterstellt. Es zählte oca 600 Mann. Der Rest der Jesenice-Gruppe (zwei Kompanien Serben und eine slowenische Gebirgskompanie mit etwas Artillerie) wurde in das Jesenice-Detachement umbenannt, das aber keine offensive Aufgabe hatte. Tripković und sein Offiziersdiener waren die einzigen Serben im Loibl-Detachement.

Die Offensive begann am 28. Mai und das Loibl-Detachement drang in zwei Kolonnen vor. Die Westkolonne unter Hauptmann Martinčič rückte im Loibltal über den Kleinen Loibl gegen die Draubrücken vor und die Ostgruppe unter Major Stefin marschierte über Gerloutz (Gerlovec), und durch das Waidischtal gegen Ferlach. Die Ostgruppe hatte auch die Aufgabe, mit dem Jezersko-Detachement, das aus serbischen Truppen bestand, die Verbindung herzustellen. Einigen ernsteren Widerstand leisteten die Deutschen bloß auf dem Kleinloibl und bei Dollich. Bereits am 29. Juni gegen Abend zog die Kolonne Stefin in Ferlach ein. Die Deutschen wichen auf das Nordufer der Drau zurück und sprengten beide Hollenburger Brücken.

Vida Zavrl

RAVENSBRÜCK

Rahlo valovita, peščena pokrajina, skopa zemlja, ki je bogato obrodila nepopisno krutost, brezmejno sovraštvo in silovit odpor. Iz močvirnih tal te pokrajine so zrastle sivo zelene lesenjače, strogo izravnane, živa podoba življenja v njih, prav tako strogo izravnanega.

58. Vida Zavrl

Med temi lesenjačami — bloki imenovanimi — so se zatezale črne ceste, vse posute z ugaski. Ta košček zemlje, ki ga je od ostalega sveta ločil štiri metre visok zid, preprežen z električno žico visoke napetosti, je bil svet zase. In ta svet so urejale nedoumljive, trde postave, urejal ga je glas siren, urejali so ga surovi ukazi, pasji biči in posebej za to šolani psi. To je bil svet jetnic in njihovih rabljev. To je bilo mravljišče sužnjev dvajsetega stoletja, oblečenih v sivo-modra progasta oblačila, obutih v lesene cokle. Nekatere sključene in obupane, druge pa kljub večnemu poniževanju samozavestne in ponosne. Vmes pa rejene črne postave, ki so kakor grabežljivi krokarji neprestano prežali na plen. Tu sta vladali krutost

in smrt. Krematorij je požiral tisoče, desettisoče. Dan in noč so bruhal iz njega plameni, dan in noč je napolnjeval taborišče zadušljiv smrad po sežganih truplih, dan in noč kakor strašen »memento mori«.

To je bil RAVENSBRÜCK — zloglasna mučilnica in mrtvašnica ponosnih žensk, ki so nad vse ljubile domovino in svobodo.

6. aprila 1941 je Hitler napadel Jugoslavijo in jo razdelil med pet okupatorjev. Napol neodvisni sta ostali le Hrvatska in del Srbije. Slovenijo so razkosali trije okupatorji, največji del so pograbili nacisti. Takoj so začeli odstranjevati vse tiste ljudi, ki bi mogli le količkaj ogroziti njihovo oblast. Zato so najprej pozaprli komuniste, narodno zavedne izobražence pa so izseljevali na Hrvatsko in v Srbijo. Ti ukrepi naj bi pomagali utrditi njihovo neomejeno gospostvo. Slovenskega ljudstva pa ni nihče vprašal, ali mu je to prav ali ne. In prav ta mali slovenski narod je prav kmalu spregovoril, a ne tako, kot so si to želeli njegovi zavojevalci. Jasnó in odločno je povedal, da hoče živeti, živeti v svobodi. Dokler pa tega ne doseže, je okupatorjem napovedal boj na življenje in smrt.

Na pobudo KPS je bila 27. aprila ustanovljena OF, ki je pozvala slovenski narod k oboroženemu odporu. Z izjemo domačih izdajalcev se je boril ves narod, stari in mladi, celo otroci. Z moškimi so se borile tudi ženske, pripravljene, da vzdrže vse napore, nevarnosti, mučenja in trpljenja. Ni je bilo oblike boja, v katerem ne bi sodelovale tudi one. V tem težkem boju se je izoblikoval nov ženski lik — lik ženske borke.

*

Jeseničanke so bile že stare borke. Dolga desetletja so se s svojimi možmi, sinovi in brati borile proti razrednemu sovražniku, proti kapitalističnemu izkoriščevalcu. Zato jim je bila revolucionarnost že v krvi.

V splošni stavki leta 1904 so bile v stavkovnem odboru že štiri ženske. Odtlej ni bilo na Jesenicah nobene stavke, v kateri ne bi bile sodelovale tudi žene, sestre in hčere jeseniških delavcev. Prav tako so sodelovale pri raznih demonstracijah, pri volitvah, protestnih shodih in zborovanjih. Raznašale so ilegalno literaturo, ob volitvah pa lepake in propagirale delavske kandidate.

Leta 1913 je bilo na Jesenicah prvo žensko zborovanje, ki je pomenilo začetek ženskega gibanja v okviru socialnodemokratske stranke.

Leta 1919, ko je bila KP še legalna politična stranka, je bilo v vrstah te stranke že precej jeseniških žensk. Po objavljeni Obznani so hodile preko meje v Podrožčico, od koder so prinašale ilegalno literaturo. Pri veliki železarski stavki istega leta so tudi jeseniške ženske vidno sodelovale.

V letih 1921 do 1930, zlasti še po prepovedi neodvisne delavske stranke l. 1924, je oblast že začela zapirati in preganjati posebno delavne komunistke.

Ko je v času velike krize v letih 1929 do 1933 KID odpustila delavce in skrajšala delovni čas, je v obrambo delavskih pravic nastopala Zveza delavskih žensk in deklet. Sklicevala je shode, ki se jih je zmeraj udeleževalo veliko žensk ne glede na politično prepričanje. Predlagale in sprejemale so protestne resolucije, ki so jih pošiljale na vsa pristojna mesta,

od županstva do ministrstva za industrijo in trgovino. Dne 22. februarja so poslale deputacijo, ki je odločno posredovala pri ravnateljstvu KID.

Z največjo vztrajnostjo in složno z možmi so se borile proti hudim posledicam takratnega anarhičnega družbenega reda, ki je ustvarjal poleg velikega razkošja tudi skrajno bedo in pomanjkanje.

V marcu 1932 je bilo še več ženskih shodov, ki so se jih udeleževali tudi moški, med njimi trgovci in obrtniki. Zlasti velik protestni shod je bil 4. marca 1932 v Delavskem domu na Jesenicah. Udeležilo se ga je 3000 ljudi, med njimi 1400 žensk. Ker poslane resolucije niso imele uspeha, so ženske sklenile osebno posredovati pri okrajnem načelniku. Zato so organizirale velik pohod delavstva v Radovljico, kjer je bilo takrat okrajno načelstvo. Tega pohoda so se udeležile vse članice Zveze delavskih žensk in deklet. Dvesto članic je prostovoljno prevzelo rediteljsko službo.

Dne 16. marca 1932 je kriza dosegla vrhunec. KID je ustavila obrate in kolektivno odpustila vse delavce. Ženske so zastražile vhode v tovarno, da ne bi podjetje odpeljalo rezervnih izdelkov. Ko so to kljub temu nameravali storiti, so ženske preprečile s tem, da so polegle po tračnicah.

Dne 12. julija 1935 je izbruhnila velika stavka, ker je KID kršila določbe kolektivne pogodbe. Spet so se ženske izkazale s pogumom, z vztrajnostjo in iznajdljivostjo. Ko so tri izmene zasedle tovarno, so ženske blokirale vhode. Nikomur niso dovolile, da bi tovarno zapustil. To so preprečevale tudi s silo. Preteple so vratarja in nekaj uradnikov in jih pognale nazaj, ko so ti skušali predreti blokado.

Podjetje je sprva nameravalo delavce v tovarni izstradati. Zato so žandarji odganjali ženske od ograje, ko so možem nosile hrano. Ženska vztrajnost pa je naposled le zlomila odpor podjetja. Popustilo je in dovolilo, da so smele redno prinašati hrano. S tem so omogočile, da so delavci vztrajali v tovarni ves čas pogajanj. Tako so ženske v veliki meri pripomogle k zmagovitemu zaključku stavke.

Zato ni nič čudnega, da so tega leta zaprli med drugimi znano komunistko Marijo Zumrovo - Potočnikovo in jo tudi obsodili. Iz raznih zaporov je nazadnje prišla še v zloglasno Glavnjačo v Beogradu, o čemer je napisala brošuro »70 dni v Glavnjači«.

Tako vidimo, da so imele Jeseničanke že privzgojen borbeni duh in bogate izkušnje v ilegalnem delu. Zato jih poziv OF ni našel nepripravljen. Brez oklevanja, pogumno in zavestno so se temu pozivu odzvale, kar pa po zaslugi domačih izdajalcev okupatorju ni ostalo skrito. Že dan po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo so okupatorji med prvimi spet aretirali Marijo Zumrovo, ki je bila tedaj članica okrožnega in mestnega komiteja KP na Jesenicah. Z Jesenic so jo odgnali v Celovec, od tam pa v nemško koncentracijsko taborišče Ravensbrück, kamor je prišla septembra 1941 s prvimi Slovenkami - Gorenjkami: z Mici Vovk, z Ano Pavlin in z Olgo Filo.

Zumrova je tudi v taborišču ostala zvesta naprednemu političnemu prepričanju. O njenem delu v Ravensbrücku pripoveduje Anica Vodiškar - Rak: »Marija je bila dosledna v svojih političnih nazorih in trdno prepričana, da mora napredni svet zmagati nad fašizmom. Nam vsem je bila vzor s svojim hrabrim prenašanjem taboriščnega življenja. Bila je zelo

resna in preudarna in se nikoli ni ponašala s svojo politično preteklostjo. Marija je ostala v mojem spominu podoba prave, značajne borke proletarke — komunistke. Ko sem prišla v letu 1942 v taborišče, je že imela zveze z vsemi narodnostmi in je z njimi seznanila tudi nas. Organizirala je predavanja in vodila vse, ki smo se imele za zavedne komunistke. Poučevala nas je o teoriji marksizma, ki smo ga dotlej še tako malo poznale. Najvažnejše je to, da nas je aktivizirala, da nismo zapadle v „samobžalovanje in se nismo čutile osamljene.“

V letu 1944 je Zumrova zbolela in zaradi oslabelosti srca umrla 5. februarja 1944. V svojih spomilih iz taborišča jo omenjajo tudi Čehinje in Poljakinje.

Za prvimi Gorenjkami so prišle v novembru in decembru še jetnice iz mariborskega zapora. Konec leta 1941 je bilo v Ravensbrücku že 11 Slovenk.

Ko se je v letu 1942 osvobodilno gibanje še bolj okrepilo, so Nemci zapirali zmeraj več naših ljudi. Vse ječe so bile že prenapolnjene, zato so jih začeli množično vlačiti v koncentracijska taborišča.

Spomladi leta 1942 so prišle z Jesenic znane aktivistke Cirila Rebernik - Curk, Ivanka Kozar in Anda Jelinčič. Temu so sledile Ela Lebar, Francka, Matilda, Vika in Marija Ambrožič, zdaj poročena Lukan, njena mati Francka Robič, Albina Branc in še mnogo drugih. Tako je v letih od 1941 do 1944 po nepopolnih podatkih postopoma prišlo iz jeseniške občine v Ravensbrück 44 žensk. Od teh jih je tam umrlo 5, po vrnitvi domov pa še 4.

*

Ko je leta 1933 prišel Hitler na oblast, so začeli nacisti takoj ustanavljati koncentracijska taborišča. Vanje so zapirali svoje nepomirljive nasprotnike, komuniste, socialne demokrate in druge protinaciste, da bi s tem vse te sovražne elemente strogo izolirali od zunanjega sveta ter »dobre nemške državljane zaščitili pred njihovim prevratniškim vplivom«. Iz njihove srede je bilo treba odstraniti tudi »manjvredne podljudi« — Žide in jih uničiti.

V teh »prevzgojnih« taboriščih pa naj bi nasprotnike tretjega rajha s trdim delom in neizprosno disciplino pripeljali do spoznanja, da je nacionalni socializem edina sprejemljiva ideologija za vsakega Nemca »čiste nordijske rase«.

Takšen namen je imel tudi Ravensbrück, največje žensko koncentracijsko taborišče.

Ko so bili polni že vsi zapor, so nacisti sklenili zgraditi veliko žensko koncentracijsko taborišče. Zato je Himmler leta 1938 ukazal zanj poiskati primeren kraj. Tako zemljišče so našli v bližini zaselka Ravensbrück, po katerem je taborišče dobilo svoje ime. Ozemlje je deloma peščeno, večji del pa zamočvirjeno, zato nezdravo. Poživljajo ga lepo jezero in manjši gozdiči. Izrazito celinsko podnebje je povzročalo jetnicam veliko trpljenja. Poleti sonce silno pripeka, pozimi pa pade temperatura tudi do —30 stopinj. Pogosto piha ledeno mrzel veter, ki se je pomankljivo oblečenim jetnicam zajedal do kosti.

Jetniki iz bližnjega taborišča Sachsenhausen so jeseni 1938 začeli graditi prvih 16 barak. Te so ogradili s štiri metre visokim obzidjem, prepreženim z žico visoke napetosti. Na obzidju so bili stražni stolpi, v njih pa noč in dan straže. Ponoči so taborišče razsvetljevali močni žarometi.

Ko je bilo taborišče dograjeno, ga je prevzelo novo taboriščno esesovsko vodstvo, ki ga je imenovala esesovska centrala v Oranienburgu.

Na čelu taboriščnega vodstva je bil komandant, ki je bil navadno esesovski častnik, po činu največ major ali podpolkovnik.

Prvi komandant je bil nadvse surovi Maks Kögel, ker pa se je spril z gestapovcem Ramdorjem iz političnega oddelka, je ta izposloval njegovo premostitev. Sledil mu je Fritz Suhren, ki jetnic sicer ni sam pretepal, pač pa jih je neusmiljeno pošiljal v zaplinjevalnico. Komandantov pomočnik je bil »lagerführer«, ki je bil praktično neposredni gospodar vseh jetnic. Izmed vseh je bil največji krvolok Johann Schwarzhuber. V januarju 1945 so ga premestili semkaj iz Auschwitza kot strokovnjaka za množično uničevanje, ki je po njegovem prihodu doseglo višek.

V področje komandature so spadali razni oddelki. Med temi je bil za jetnice zlasti pomemben »Arbeitseinsatz«, kjer so določali taboriščna dela in razporejali jetnice na delovna mesta. In prav od tega, na kakšno delo je bila jetnika razporejena, je bila v veliki meri odvisna njena nadaljnja usoda.

Politični oddelek je bil v bistvu nekaka izpostava gestapa v taborišču in zato tudi deloma neodvisen od taboriščnega vodstva. Njegova glavna naloga je bila, da nadzoruje vse dogajanje v taborišču, zlasti da preprečuje korupcijo, ki se je po vseh taboriščih močno razpasla. Poleg tega so na tem oddelku tudi zasliševali jetnice, pri čemer so jih prav nečloveško mučili. Odlikoval se je zlasti že omenjeni gestapovec Ramdor.

Telesna »blaginja« jetnic je bila odvisna od »Verwaltungsführerja«, ki je vodil taboriščno gospodarstvo. Navadno ni dajal jetnicam niti tega, kar je bilo predpisano. Rajši jih je puščal stradati in zmrzovati, samo da je lahko »prihranjene« presežke prodajal, dobiček pa spravljal v svoj žep.

Neposredno in dnevno so prihajale z jetnicami v stik paznice, zlasti paznice blokov in delovnih skupin. To so bile povečini neizobražene, primitivne in zelo grobe ženske, ki sta jih dobra plača in brezdelje primamili v to službo. Bile so neposredne mučiteljice jetnic in imajo na vesti premnoga življenja. Načelovala jim je višja paznica, ki je bila nekak vmesni člen med jetnicami in »Lagerführerjem«.

Med temi je bila Johanna Langefeld, čeprav zavedna nacistka, edina, ki je z jetnicami kolikor toliko spodobno ravnala. Zato so jo odpustili iz esesovske službe. Pač pa sta bili Maria Mandl in Dorothea Binz, ki sta ji sledili, pravi nečloveški pošasti.

Stražarsko službo na stražnih stolpih in pri delovnih kolonah so opravljali esesovski vojaki iz stražarskega odreda. Poseben oddelek izmed njih je izvrševal smrtne kazni.

Esesovsko vodstvo od komandanta pa do paznice je bilo neomejen gospodar nad življenjem in smrtjo jetnic. Vsi so v večji ali manjši meri

odgovorni za brezmejno trpljenje, hiranje in umiranje več kot sto tisoč nezaščitenih, nemočnih in brezpravnih jetnic.

*

Spomladi leta 1939 so v to novo taborišče prignali prve jetnice — Nemke. Potem se je narodnostni sestav taboriščnih prebivalk spreminjal tako, kakor je Hitler zasedal razne evropske države.

Že potovanje v ta »ženski pekel«, kakor ga imenujejo Francozinje, je bilo prava muka, saj je trajalo največkrat po štirinajst pa tudi do mesec dni. Ko je končno prisopihal transport jetnic na postajo Fürstenberg, ki leži kakih 80 kilometrov severno od Berlina, a je od taborišča oddaljena kaka dva kilometra, je že vse lajalo: paznice, stražarji in psi.

Med neprestanim vpitjem, brcanjem in psovanjem so jetnice prignali v jetniško kopalnico. Če je bilo takrat že popoldne, zvečer ali ponoči, so jih vanjo zaklenili, luč pa ugasili. V popolni temi so polegale po golih tleh. Kadar jih je bilo pa preveč, so morale vso noč stati tesno druga ob drugi.

Ko se je zjutraj posvetila luč in se jetnice še niso dodobra ovedele, kje so, so se vrata sunkovito odprla in vrešče je prikrala noter »črna vrana«. Tako so jetnice rekale paznicam, ker so nosile črne pelerine z oglavnicami. S korobačem je za »dobro jutro« udrihala po jetnicah, ki so ležale tik ob vratih, jih suvala in teptala po njih s škornji.

Oddati so morale vse svoje reči, v zameno so dobile sivo modro črtasto taboriščno uniformo. Po kopanju so morale v gosjem redu korakati gole mimo zdravnika, ki je »skrbel« za njihovo zdravje. Pred njim so morale odpreti usta in »zdravniški pregled« je bil končan. Skrbno so zabeležili, če je katera imela zlato v ustih, kajti važno je bilo zlato, ne zdravje.

V kopalnici so se novinke prvič srečale s »starimi« jetnicami, prvič so spoznale, da bo življenje v taborišču v veliki meri odvisno od medsebojnih odnosov. Tu so delale »stare«, dobre jetnice raznih narodnosti, ki so »nove« čimbolj neopazno seznanjale, kako se morajo vesti, da bo zanje bolje. Tembolj pa so bile presenečene, ko so spoznale med jetnicami tudi take, ki so se povsem prilagodile esesovcem in njihovim maniram. Pričakovale so pač, da morajo vse jetnice sovražiti vodstvo taborišča.

Opremili so jih še z zaporedno taboriščno številko in ustreznim trikotnikom (za politične jetnice rdeč, za kriminalke črn, za asocialke, t. j. za delomrzne in vlačuge zelen, vijoličast za jehovke in rumena Davidova zvezda za Židinke) ter jih odgnali v »novi dom«. V začetku je bil to dohodni blok, dokler jih niso razvrstili po vrsti dela, kasneje po narodnosti, nazadnje pa spet po vrsti zaposlitve. Ko so se pojavile razne epidemije, so novinke pošiljali za določeno dobo v karantenski blok.

Esesovska uprava ni mogla sama obvladati preveč zapletenega taboriščnega sistema, zlasti ne podrobne organizacije. Za tako nalogo niso imeli dovolj ljudi ne po številu in ne po izobrazbi. Zato so ustanovili jetniško samoupravo, ki je esesovsko upravo dopolnjevala s tem, da so najnižje funkcije opravljale jetnice same, seveda pod najstrožjim nadzorstvom esesovcev.

Taboriško vodstvo je seveda želelo na takih vodilnih mestih imeti ženske, ki bi bile prav tako brezobzirne, grobe in okrutne, kakor so bili sami. Ker so takšne jetniške funkcionarke pogosto tudi soodločale o usodi sojetnic, je bilo zelo važno, katera skupina jetnic je bila na »oblasti«.

Najslabše za jetnice je bilo takrat, kadar so vodilne položaje zavzele kriminalke, ki so bile povečini podobne esesovcem in so jih v vsem posnemale. Povsem drugačne so bile, vsaj v veliki večini, funkcionarke iz vrst političnih jetnic. V vsaki poštenu jetnici so videle predvsem človeka, ki je potreben pomoči. Njihovo vodilo je bilo: boj proti nacizmu. In del tega boja je bilo tudi reševanje jetnic, čeprav se to ni vselej posrečilo.

Samoupravi je načelovala »Lagerälteste« — taboriška starešinka, jetnica, ki jo je postavljala »Lagerführer«. Bila je zastopnica jetnic, odgovorna esesovskemu vodstvu.

Vsak stanovanjski blok je vodila starešinka bloka, ki jo je tudi imenoval »Lagerführer«. Bila je odgovorna za vse, kar se je v bloku dogajalo. Ker so bile njene dolžnosti velike, je smela zahtevati, da jo jetnice ubogajo in je imela pravico nepokorne kaznovati. Za jetnice je bilo važno le to, kako je opravljala svoje dolžnosti.

»Blokova« si je za vsako polovico bloka izbrala sobno starešinko ali »štubovo«, ki je morala skrbeti za red in čistočo. Čiščenje je oskrbovala snažilka, imenovana »Zimmerdienst«.

Jetniška samouprava je bila nedvomno koristna za jetnice, četudi je moralno manjvrednim funkcionarkam omogočala, da so svojo oblast grobo zlorabljale. Tiste pa, ki so hotele tako službo dobro opravljati, so morale imeti mnogo takta, poguma in čuta odgovornosti. In prav te lastnosti najdemo pri večini političnih jetnic. Neprava ženska na takih položajih je lahko pomenila pravo nesrečo za vse jetnice.

Ob prihodu v blok je jetnice sprejela starešinka bloka — »blokova« in njene podrejene — »štubovi« in snažilki. »Blokova« jih je najprej seznanila s taborišnim redom. Od nje je bilo v največji meri odvisno, kakšno je bilo življenje jetnic na bloku. Če je bila dobra, so se tu počutile nekako kot »doma«, imele so občutek varnosti in zaščite, bile so vsaj tu sproščene. Če je bila nesposobna ali celo hudobna in podrepnica esesovcev, je lahko trpinčila na stotine jetnic in jim grenila že tako nezno življenje. Za vsak najmanjši prestopok jih je ovajala, celo pretepala, za »kazni« postavljala pred blok, bodisi v dežju, v mrazu ali v pripeki, čeprav ji tega nihče ni ukazal. Takih pa je bilo, žal, mnogo, zlasti med kriminalkami, pa tudi med političnimi je nekaterim »oblast« stopila v glavo. Slabe »blokove« so jetnicam prizadejale mnogo gorja in so bile krive tudi njihovih smrti. Najokrutnejša med njimi pa je bila »blokova« Carmen Mory, ki je bila na bolniškem bloku 10 do konca leta 1944, kjer so ležale jetične in umobolne bolnice. Odvzemala jim je hrano in slamnjače, polivala jih z mrzlo vodo, pretepala z jermeni in jim brezsrčno in brez pomisleka zabadala smrtonosno injekcijsko iglo v telo. Nasprotno so pa dobre, iznajdljive in pogumne »blokove« storile za svoje varovanje mnogo nepozabnih uslug in rešile kazni pa tudi smrti marsikatero jetnico. Nacisti so namenoma zapirali skupaj politične jetnice in kriminalke.

Tako so hoteli preprečiti vsako politično sodelovanje, obenem pa uporabiti kriminalke za ovaduhinje in vohunke.

Slovenke smo imele le nekaj mesecev svojo »blokovo«, ki pa ni izpolnila naših pričakovanj.

Po prihodu na blok je življenje jetnic potekalo po strogo določenem redu, ob neizprosno trdi disciplini.

Kakor se je v raznih obdobjih spreminjalo in večalo taborišče, tako so se tudi spreminjale življenjske razmere jetnic.

Prve jetnice so hudo trpele zaradi stroge discipline. Poleg tega so bile še na vseh važnih položajih kriminalke, ki so s svojimi zločinskimi nagnjenji sojetnicam še povečale trpljenje. Bile so pa tudi izjeme med enimi in drugimi: slabe med političnimi in dobre med kriminalkami.

Ko je bilo taborišče prenapolnjeno, so jetnice trpele zaradi umazanije, mrčesa, nespečnosti in raznih bolezni in nazadnje zaradi množičnega uničevanja.

Taborišče so od ustanovitve v letu 1939 do leta 1944 trikrat povečali in trikrat prestavili taboriščno obzidje za več sto metrov. Iz prvotnih 16 barak je nastalo že daleč preko sto barak.

Tik za obzidjem so postavili nekaj barak za jetnike, ki so opravljali v taborišču razna strokovna dela, instalacije in podobno.

Kak poldrug kilometer od matičnega taborišča so v prijaznem gozdičku postavili nekaj barak za mladinsko taborišče Uckermark, ki je bilo prvotno namenjeno nemškimi, vzgojno zanemarjenim dekletom. V posebnem bloku so bile kasneje tudi naše mladinke, ki so se bile same ali njih svojci udeležili narodnoosvobodilnega gibanja. Hoteli so jih prevzgojiti v zavedne pripadnice nacionalnega socializma.

Kljub vsem razširitvam je bilo v taborišču zmeraj manj prostora, ker so nove jetnice hitreje dovažali, kakor so taborišče širili. Prvotno je bilo taborišče zgrajeno za 2000 oseb, a že ob koncu leta 1940 je bilo v njem 5000 jetnic, v letu 1941 8000, a v zimi 1944—45 že 36.000 do 40.000. V začetku je vsaka jetnica spala v svoji postelji na pogradu. Dobile so jedilni pribor, kozarec, skledo, lonček, brisačo in celo pribor za čiščenje čevljev, čeprav teh niso imele.

Že v letu 1943 sta spali po dve jetnici v eni postelji. Od spomladi 1944 so dobivale le še skledo in žlico, obieko, hlače, srajco in cokle. Niso jim pa dajali ne jopic, ne rut in ne nogavic. V juniju 1944 so zadnjič izmenjali obleke, telesno in posteljno perilo. Odtlej so se razmere silno naglo slabšale.

Jeseni 1944 je spalo že po šest do osem jetnic na dveh pogradih, v bolniških blokih pa po pet. Ob koncu zime 1944 so postavili pograde še v dnevne sobe, v slamnjačah pa je bilo le še malo zdrobljene slame. Decembra so že ležale jetnice po vseh prehodih, hodnikih in celo na straniščih, povečini na golih tleh. Če je morala jetnica na stranišče, se je v temi le z največjo težavo prebila preko ležečih teles. Pogosto je bila nesreča prej tu, preden je prišla na cilj. Stranišča so bila po večini zamašena, ker je primanjkovalo vode.

Tiste jetnice, ki so prišle v začetku zime 1944—45, so dobile le še tanke, prozorne civilne obleke, ki so jih pobrali iz vreč jetnic. Mnoge so

bile brez perila in obutve, ker je že primanjkovalo jetniških oblačil. Ostajale so celo brez skled in žlic.

Ze iz teh skopih podatkov je razvidno, kako naglo je naraščalo število jetnic, da verjetno nacisti še sami s tem niso računali.

Dokler so gledali v jetnici le »prevzgojni« objekt, proizvodnost njihovega dela ni bila tako važna. Iz tega razloga so morale trdo, naporno delati, toda pogosto so jim nalagali povsem nesmiselna dela: morale so na primer prenašati pesek ali sneg s kupa na kup. Važno je bilo le, da so jetnice trpele, da so jih mučili in uničevali s prenapornim delom in s pičlo hrano.

Zaposlovali so jih pri delih zunaj in znotraj taborišča. V taborišču so bile zaposlene v upravi, v političnem oddelku, v raznih pisarnah, v kuhinjah, v revirju (bolnišnici), v pralnici, v kopalnici, v esesovski kantini, v skladiščih, pri vzdrževanju taboriščnih cest, pri pospravljanju jetniških celic (bunkerjev) in še drugod.

Neprimerno težja so bila zunanja dela, ki so jih morale opravljati v vsakem vremenu. Kopati so morale jarke, podirati drevesa, vlačiti cestni valjar, kot vprežna živina voziti vozove, težko natovorjene s prstjo ali kamenjem. Pozimi so morale po dveurnem apelu stati po eno uro ali še več pred izhodom iz taborišča, dokler se ni toliko zdanilo, da so lahko odšle na delo. Če je deževalo, se niso imele kje posušiti. Mokre so šle spat in naslednji dan mokre na dveurni apel in nato spet na delo. Od lakote in napora so omagovale in padale, pasji bič pa jih je spet spravljal na noge. Mnogokrat je paznica še psa naščuvala nanje.

Izredno naporno je bilo nakladanje in razkladanje ladij in vagonov. Dvigati so morale težka bremena, ki bi jim bili celo težkega dela vajeni moški komaj kos. Največ so trpele tiste, ki so prenašale staro opeko. V dolgi verigi so si jo podajale iz rok v roke, po šestnajst tisoč opek na dan. Roke so postale ena sama rana. Ob hudem mrazu so jim poleg tega še ozeble, prsti pa so postali brezoblični. Esesovski zdravnik je s paličico drezal v rane in tolkel po razbolelih prstih. Rane je velel namazati z jodom, a naslednji dan so morale spet na delo.

Ognojene rane od udarcev, žulji na nogah, sončne opekline na nezaščiteni koži itd. so bile v taborišču vsakdanji pojav, razen tega pa so razsajale tudi razne bolezni, ki so bile posledica nečistoče in skrajno slabih življenjskih razmer. Jetnice so obolevale največ za pljučnico in za jetiko, za lakotnim otokom, za drisko in za oslabeledostjo srca.

Ko pa so postajale razmere v taborišču zmeraj slabše in je bilo tu vedno več jetnic, se je povečala umrljivost, ki je zadnje leto zavzela že strahoten obseg. K temu so pripomogle zlasti kužne bolezni, ki so se spričo prenatrpanosti in nevdržnih higienskih razmer silno razširile. Največ žrtev sta zahtevala tifus in pegavica.

Tifus je začel razsajati leta 1944 in to delno zaradi okužene vode. Bolezen so s cepljenjem sicer nekoliko omejili, zatreti je pa niso mogli. Pegavica je začela razsajati šele leta 1945, takrat, ko so taborišče preplavile jetnice iz vzhodnih taborišč, ki so jih morali opustiti zaradi napredovanja Rdeče armade. Te jetnice so poleg neznosne nesnage prinesle s seboj na milijone uši. Zdravstvena služba je začela takoj te jetnice

razuševati, toda v preveč natlačenih bobnih, kjer so parili njihove obleke, para ni mogla prodreti do notranjosti, tako da je mnogo uši ostalo živih. Okuževanje se je nadaljevalo. Pegavica je v teh zadnjih mesecih pomenila katastrofo za jetnice.

Bolne jetnice so zdravili v jetniški bolnici, ki so jo imenovali revir. Ta je obsegal ambulanto, bolniške sobe in zobozdravstveni oddelek. Pozneje so uredili še rentgen in laboratorije.

Kljub taki ureditvi pa o kakem resnem zdravljenju ne moremo govoriti. Bolnice so dobivale pičlo jetniško hrano, ki je nekatere bolezni, npr. drisko, še pospeševala. Poleg tega so morale prenašati nečloveško surovost esesovskih zdravnikov in medicinskih sester, ki so počenjale prav zverinske okrutnosti. Najhuje je pa bilo, da je močno primanjkovalo uspešnih zdravil. Navadno so dajali le aspirin in valeriano. Ozdravele so le tiste jetnice, ki so imele dovolj krepak organizem in neomajno voljo do življenja.

V tej »humani« ustanovi so se dogajala najhujša zverinstva. Neozdravljive bolnice in take, za katere ni bilo pričakovati, da bodo še sposobne za naporno, suženjsko delo, so pomorili z injekcijami, njihova trupla pa zmetali na kupe, najprej po raznih prostorih revirja, pozneje pa v mrtvašnico. Od tod so jih vlačili v krematorij.

61. Krematorij v Ravensbrücku

Zdravljenje zob je bilo prav preprosto. Bolne in tudi zdrave zobe so jetnicam izdirali kar brez injekcije ali tudi kar lomili. Glavna naloga zobnega zdravnika je bila ta, da je vsaki umrli jetnici v mrtvašnici ali pred krematorijem odstranil vse zlato iz ust. Nato je na oskrunjeno telo pritisnil žig, sicer ni smelo v krematorijsko peč. Če pa je imela kaka jetnica v ustih le preveč zlata, so jo takoj na revirju usmrtili in ji nato odvzeli zlato. Tako naropano zlato so pošiljali zdravstveni centrali SS v Berlinu, pozneje pa državni banki, seveda na račun SS.

Izmed drugih grozovitosti omenjamo še nečloveške poskuse na jetnicah, ki so jih delali esesovski zdravniki po naročilu Himmlerja in drugih visokih esesovskih funkcionarjev, a na spodbudo letalskega poveljstva in koncernov kemične industrije, zlasti »IG Farbenwerke«.

Spomladi leta 1942 so po naročilu državnega zdravnika dr. Grawitza jetnicam namerno prizadejali globoke rane in jih inficirali s prisadom, tetanusom, kožnim vnetjem in preskušali na njih sulfonamidne preparate. Izrezovali so jim kosti, mišice, živce in jih presajali na druge jetnice. Preskušali so razne sterilizacijske metode, s katerimi bi po zmagi napravili ženske »manjvrednih ras« neplodne. Posebno metodo brez operacije, s katero bi lahko dnevno sterilizirali do tisoč jetnic, je po Himmlerjevem nalogu začel profesor dr. Clauberg razvijati že leta 1942. Naslednje leto je prav tako po Himmlerjevem nalogu zahteval 300 ravensbrüških jetnic za svoje poskuse, ki jih je delal v Auschwitzu, kasneje pa tudi v Ravensbrücku.

Da so premnoge jetnice te poskuse plačale z življenjem — da ne govorimo o prestanem trpljenju — to brezsrčnih esesovskih zdravnikov ni niti najmanj motilo.

Zdravstveno službo je vodil glavni zdravnik — »Standortarzt«, ki so mu bili podrejeni taboriščni zdravniki — »Lagerärzte«. Njihova glavna naloga je bila, čimveč jetnic uničiti, ne pa ozdraviti.

To so bili ljudje, ki so pogazili ne le slovesno zdravniško zaobljubo, temveč tudi vsako človeško dostojanstvo. Namesto da bi bili svoje znanje uporabljali za pomoč bednim jetnicam, so postali njihovi morilci. Sleherni jetnici so se neizbrisno vtisnila v spomin imena, kakor so dr. Sonntag, dr. Rosenthal, dr. Schiedlausky, dr. Oberheuser, dr. Trommer. Najbolj nečloveški je pa bil dr. Winkelmann, ki je prišel hkrati s Schwarzhuberjem in imel isto nalogo: poslati čimveč jetnic v krematorij. Bil je strah in trepet vsega taborišča.

Zdravnikom so pri njihovem »humanem« delu pomagale esesovske medicinske sestre. Nobena pa ni prizadejala toliko gorja kakor višja medicinska sestra Elizabeth Marschall.

Poleg esesovskih so na revirju delale tudi zdravnice — jetnice. Bile so skrajno požrtvovalne in so storile vse, da bi rešile čimveč jetnic. Seveda so spričo razmer ta njihova prizadevanja rodila kaj skromne uspehe. Med prvimi so našim jetnicam pomagale češke zdravnice dr. Zdena Neđvedová, dr. Mila Janú in dr. Mlada Taufrová kakor tudi medicinki Milka Skrbková in Inka Katnarová. Po njihovem prizadevanju sta prišli na revir tudi naši zdravnici dr. Vida Stojkovič in dr. Majda Mačkovšek, ki

se ju naše jetnice spominjajo z globoko hvaležnostjo. Prav tako prizadevna je bila mlada medicinka Ankica Horvat. Prva jugoslovanska zdravnica dr. Radmila Jovanović je prišla v taborišče že leta 1941, a ni delala na revirju. Vendar je našim ženskam mnogo pomagala s koristnimi nasveti.

Naše strežnice so po veliki večini požrtvovalno negovale zaupane jim bolnice in jih v sodelovanju z zdravnicami pogumno reševale, kadarkoli se je to dalo. Izmed naših jetnic, ki so delale na revirju, so se izkazale Ivica Tomšič, Minka Golob, Milena Vodopivec in še mnoge druge. Toda bile so tudi take, ki so, čeprav same jetnice, prekašale najbolj surovega esesovca. Nobena preživela jetnica ne bo nikoli pozabila zverinskih morilk Carmen Mory, Vere Salvequart in Gerde Quernheim.

Pred revirjem so vsak dan stale vrste jetnic, ki so bile potrebne zdravniške pomoči, toda do zdravnika jih je prišlo le malo, ker je esesovska višja medicinska sestra večino že prej »ozdravila« z zaušnicami. Še teže je bilo priti v zdravniško sobo, ker je bila za to predpisana vročina, spočetka 38°, proti koncu pa 40°.

Izkušene jetnice, ki so poznale razmere na revirju, so se ga skrbno izogibale in so v njem iskale pomoči le v najhujši sili.

*

Po pričetku druge svetovne vojne se je značaj taborišča naglo spreminjal, in sicer tako, kakor so to terjale vojaške in gospodarske koristi Nemčije. Politični nameni so se morali vse bolj umikati vojaškim koristim države, zlasti po velikih izgubah na bojiščih, ko je začelo primanjkovati delovne sile. Zdaj so nacisti spoznali, da bi lahko jetnike uporabili za delo v oboroževalni industriji. Spoznali so tudi, kakšna škoda je nastala, ko so dopustili, da jih je že nad polovico shiralo in pomrlo, med njimi nad tri milijone Rusov, ki bi lahko bili odlični delavci. Začeli so prizanašati celo Židom, medtem ko so jih prej samo pobijali.

V delo za nemško oborožitev so vključili tudi jetnice. Ze 17. marca 1942 je »SS-Brigadeführer« Glücke odredil, da mora taborišče Ravensbrück oddati 6000 jetnic v take industrijske obrate. Da bi to zastojno delovno silo čimbolj izkoristili, so na Himmlerjevo zahtevo, ki je 7. januarja 1942 pregledoval taborišče, podaljšali delovni dan na 12 ur, in to v dnevni in nočni izmeni.

Tako je postalo jetniško delo pomemben faktor v oboroževalni industriji Nemčije kakor tudi pri ustvarjanju dobička za esesovce. Odtlej so jetnike načrtno izkoriščali. Njihovo geslo je bilo: najprej koristno delo, potem šele smrt. A tudi iz posmrtnih ostankov jetnikov so še kovali dobiček.

Ce je bil povprečni dnevni zaslužek jetnice v industriji 6 RM in je taboriščna uprava odtegnila za hrano in obleko po 70 pfenigov, ji je od vsake »izposojene« jetnice ostalo dnevno 5,30 RM čistega dobička. Ker pa je po nacističnih izračunih trajala povprečna življenjska in s tem tudi delovna doba jetnice devet mesecev, so za posamezno jetnico izračunali njeno »donosnost«:

270 dni (devet mesecev) po 5,30 RM	1431,00 RM
izkupiček iz koristne uporabe mrliča:	
zobno zlato, oblačila, vrednosti, denar, lasje, pepel	200,00 RM
	skupaj 1631,00 RM
	stroški za sežig trupla — 2,00 RM
	čisti dobiček v devetih mesecih 1629,00 RM

Zato je gestapo skrbel, da dotok »novih« ni prenehal, temveč naraščal. Kakor psi so se pognali po vseh okupiranih deželah in vlačili ljudi v taborišča, da si zagotove dovolj delovnih sužnjev.

V taborišču samem so močno povečali tako imenovane »dachauske obrate«, ki so bili last SS in so jim ustvarjali ogromne dobičke. Obsegali so razne delavnice, kakor predilnico, tkalnico, šivalnico, krznarijo, plehtarstvo, umetno obrt idr. V krojačnici so npr. jetnice izdelovale nad 80 % uniform za esesovske vojaške oddelke. Prvotno je bilo tu zaposlenih 600 jetnic, v letu 1944 pa že 4000. Ko je začelo zmanjkovati blaga za uniforme, so na fronti padle vojake slačili, njih oblačila pa pošiljali v ravensbrüško krojačnico. Pogosto so našle jetnice v teh uniformah razpadajoče dele udov. To delo je bilo zelo nagnusno, zlasti v vročini, ko se je iz oblačil širil neznosen smrad. Da bi bil učinek njihovega dela čim večji, so jih priganjali z najhujšim nasiljem. Zato so v te obrate postavljali najbolj krute esesovce in paznice. Zlasti naporno je bilo nočno delo. V prenapolnjenih barakah niso imele podnevi nikoli miru, da bi se naspale. Če je katera med delom le za hip zaprla oči, jo je že zgrabila surova roka in butala z glavo ob stroj. Pogosto so sledile še hujše kazni, npr. stanje na prostem z odvzemom hrane. Kaj je to pomenilo za lačne jetnice, si lahko predstavljamo.

Sabotirati v večjem obsegu tu ni bilo mogoče, ker je delo šlo po tekočem traku, nadzorstvo pa je bilo izredno strogo. Več možnosti za to je bilo pri »Siemensu« . . . Tu so se jetnice laže izgovarjale na slab material, na vlago, na neenakomerno napetost elektrike, ki je hitro pokvarila mnoge izdelke, na prekinitev toka, ki so ga znale na nekaterih strojih same neopazno povzročati. Pri teh sabotažah so bile udeležene tudi naše jetnice, saj jih je tu delalo preko 250.

Siemensove delavnice so postavili izven obzidja. Sprva, v letu 1942, je tu delalo le 50 jetnic, v letu 1944 nad 2000, proti koncu pa 3000. Izdelovale so razne precizne elektrotehnične izdelke. Tu jetnic niso pretepali v toliki meri kot v »dachauskih obratih«, ker so obrat in delo vodili civilisti. Sicer so bili po večini nacisti, vendar je bil med njimi tudi kak dober človek, čeprav so ti bili zelo redki. Tudi tu so jetnice nadzorovale paznice, ki se pa v potek dela niso smele vmešavati. Pač pa so jih zelo rade ovajale zaradi storjenih in nestorjenih sabotaž. Takim ovadbam so sledile hude kazni, tudi smrt z ustrelitvijo.

Za to ceneno delovno silo so se potegovali lastniki različnih tovarn. Taboriščna uprava jih je rada »izposojala«, saj so ji za to plačevali odškodnino. Tudi to je ustvarjalo pohlepnim esesovcem ogromne dohodke, kajti vsako podjetje je moralo plačevati dnevno za nekvalificirano delavko po 2,50 do 4 RM, za kvalificirano pa po 5 do 8 RM.

V taborišče so često prihajali elegantno oblečeni in lepo rejeni zastopniki tovarn. Medtem ko so se krepčali v esesovski kantini, so morale lačne jetnice ure in ure stati na taboriščni cesti, preden se je začel »sejem«. Izbirali so si krepke sužnje, predvsem take, ki so šele prišle v taborišče. Tako so po vsej Nemčiji nastajala ob tovarnah pomožna delovna taborišča, ki so spadala pod ravensbrüško upravo. Jetnice je nadzorovalo po podružnicah nad 300 paznic in 350 esesovskih stražarjev. Ko so jih s prenapornim delom izkoristili do onemoglosti, ali če je bila tovarna bombardirana, so shirane in težko ranjene pošiljali nazaj v taborišče. Ker za delo niso bile več sposobne, so jih tu pokončali.

Tiste jetnice, ki so se zdele esesovcem že na videz nesposobne za težja dela, so že ob prihodu v taborišče dobile »rdeče karte« (»Himmelfahrttransport«, kar je pomenilo »nebeška procesija«.) Na teh kartah je bila pripomba »bedingt tauglich« (pogojno sposobna). Sprva so jih zaposlili z ročnim pletenjem. Ko se je nabralo že preveč teh »nebeških popotnic« in bolnic, so jih v februarju 1942 začeli pošiljati na »bolniške« transporte v »okrevališča«. Po nekaj dneh so pripeljali nazaj njihova oblačila in druge predmete. Tedaj so jetnice vedele, v kakšna »okrevališča« so jih pošiljali. Ko je odšel naslednji transport, so se sojetnice dogovorile z odhajajočimi, da bodo v obleke všile listke z imenom kraja, kamor jih bodo pripeljali. Tako se je zvedelo, da jih vozijo v uničevalna taborišča Lublin, Auschwitz in Bernburg. Pošiljanje jetnic na bolniške transporte ni več prenehalo. Takrat Ravensbrück še ni imel zaplinjevalnih naprav.

V letu 1943 so s takim transportom poslali v Lublin prve Slovenke, med njimi Francko Ambrožič s Hrušice in Ando Jelinčič z Jesenic. Nekaj takih jetnic je bilo tedaj mogoče rešiti, vseh pa ne.

Jeseni 1944 so se začeli tudi v Ravensbrücku pripravljati na množično zaplinjevanje. V krematoriju so postavili še tretjo peč, sosednjo barako pa preuredili za plinsko celico. Poleg tega so izven obzidja v gozdičku uporabili za zaplinjevanje star vojaški kopalni vagon.

Postopoma so začeli odpuščati iz mladinskega taborišča Uckermark nemška dekleta. Tam so do zadnjega ostale le naše mladinke, ki so bile priče strahotnim prizorom, ki so se tu dogajali v zadnjih treh mesecih.

V to morišče so januarja 1945 prvič poslali stare, onemogle jetnice in tiste z rdečimi kartami. Neizmerno bedne so bile te kolone okostnjakov, ki so se komaj vidno premikali naprej. Tu in tam sta po dve jetnici držali za roko tretjo, popolnoma onemoglo, in jo po tleh vlekli za sabo. Paznice so se drle in udrihale po njih s pasjimi biči, poveljnik pa je z vidnim zadovoljstvom opazoval ta pohod: »To bo dobro kurivo za krematorij!«

V mladinskem taborišču so jih strpali v nezakurjene barake. Povečini so ležale na golih tleh, brez odej, brez vode, brez stranišč. Za lonček redke juhe so morale tiste, ki so še lahko hodile, stati po šest do sedem ur. Dogajalo se je tudi, da po več dni niso dobile nobene hrane. Zdravstvene nege ni bilo — pač, dobivale so bel prašek, ki jih je hitro »pozdravil«, da so obležale mrtve. Če ga niso hotele jemati, jim ga je bolničarka — jetnica na silo vsipala v usta.

Kljub temu so jetnice umirale prepočasi, kakor je to ob nekem obisku v Ravensbrücku ugotovil Himmler. Treba je bilo pohiteti, da se čim hitreje in čim temeljiteje odstranijo sledovi nacističnih zločinov.

V gozdičku je že čakala črna pošast — zaplinjevalni vagon. Vanj so z vso grobstvo spehali »odbrane« jetnice. Ne le mrtve, tudi omamljene so jih od tod vozili v bližnji krematorij.

Jetnic pa je bilo v Ravensbrücku zmeraj več. Vsak dan so prihajale iz vzhodnih taborišč, zlasti iz Auschwitza nepregledne kolone jetnic, raztrganih, bosih, napol golih, umazanih in izčrpanih od dolge poti. Po cestah so trupla označevala pot, ki so jo prehodile. Ko so jih prignali v taborišče, so se mnoge kakor sestradani volkovi vrgle na kup odpadkov iz esesovske kuhinje. Se za strele se niso več zmenile, tako da so jih komaj spravili v »red«. Tri dni in tri noči so stale ob obzidju brez vsake hrane. Snežni metež jih je kmalu premočil do kosti. Zjutraj so bili pod snežno odejo videti le še slabi obrisi človeških teles.

Vsaka narodnost je tedaj naskrivaj reševala svoje jetnice, kolikor se je dalo. Na stotine so jih pogнали naravnost v plin in krematorij, na stotine so jih odpeljali v Uckermark, kjer so čakale, da pridejo »na vrsto«. Od februarja do 5. aprila so jih tu zaplinili 6000. Ta dan so pa s tem prenehali. Vse preživele so iz Uckermarka pripeljali nazaj v matično taborišče. Tu so pa pospešeno ubijali dalje. Nekatere jetnice so imele to »srečo«, da so bile večkrat odbrane za smrt. Med takimi je bila tudi Ambrožičeva mama, o čemer piše njena hčerka.

Odtlej so bile selekcije (odbiranje za smrt) v Ravensbrücku na dnevnem redu, zdaj za bolnice, zdaj za »razpoložljive« (za tiste, ki niso imele stalne zaposlitve), dokler niso prišle na vrsto tudi jetnice, ki so bile zaposlene v dachauskih in Siemensovih obratih.

Vzdušje v taborišču je bilo grozno. Smrt je prežala vsepovsod, nihče ni bil nikjer več varen.

Nacisti niso jetnicam nikoli prizanašali, niti takrat ne, ko so še zmagovali. Ko so izgubljali, so bili povečini še bolj surovi in razdražljivi. Nacistična nečlovečnost ni poznala nikjer meja. Ni se ustavila niti pred porajajočim se novim življenjem v materinem telesu.

V taborišče je prihajalo mnogo nosečnic raznih narodnosti. Noseče Židinke so pošiljali v Lublin in Auschwitz v — plin. Nemkam, ki so zanosile z inozemci, so plod odpravljali celo v osmem mesecu nosečnosti, »grešnico« pa kaznovali s 50 ali 75 udarci in ji do golega ostrigli glavo. Mnogo novorojenčkov so ubili prav preprosto tako, da jim popkovine niso prevezovali in so izkrmaveli.

Nosečnicam prav tako niso prizanašali z delom. Delati so morale do poroda in takoj po njem. Zaradi napora in slabe hrane je materam mleko takoj presahnilo. V skladišču je bilo dovolj mleka v prahu, a jim ga niso privoščili. Tudi plenice je bilo dovolj na zalogi, dajali jih pa niso zadosti. Ker ni bilo tople vode, so bili ti revčki stalno ožuljeni. Zaradi nezadostne hrane in slabih higienskih razmer so umirali drug za drugim.

V Ravensbrücku se je do marca 1945 rodilo 863 otrok, živih je ostalo le 90 dojenčkov.

Starejši otroci od 12. do 14. leta so morali prav tako na apel in od tod na delo. Iz slame so pletli čevlje za vojake. Kakor jetnice so tudi oni delali v nočni izmeni. Po dvanajsturnem delu so ta nedorasla, drobcena in izhirana telesa še po dve uri drgetala v jutranjem mrazu na apelu. Mlajši otroci so se igrali za barakami. Ker še niso imeli občutka za čas, so največkrat zamudili razdeljevanje hrane. Izhirali so in kje v kakšnem koticu umrli.

V marcu 1945 so zaplinili 150 nosečnic in 12 novorojenčkov, 1. aprila so pa 250 nosečnic in 18 mater z novorojenčki natrpali v vagon za zaplinjevanje. Nobena teh jetnic ni ostala živa razen ene, ker so jo pred odhodom popadli porodni krči.

*

Tudi kazen je bila eno izmed sredstev, s katerim so jetnice uničevali. Sistem kaznovanja je bil — tako po obsegu kakor po sredstvih — zelo krut.

Doslednosti pri kaznovanju pa ni bilo. Kar je bilo sprva dovoljeno, je bilo kasneje prepovedano ali obratno. V začetku, ko so morale jetnice še nositi rute, so bile tepene, če jih niso imele. Pozneje, ko jih je zmanjkalo, so bile tepene, če so jih imele. Prestopek je bil, če so si v cokle ali na prsi zatlačile kos papirja, ki naj bi jih vsaj malo varoval pred mrazom, ali če postelja ni bila do centimetra natanko poravnana. A kdo bi mogel naštetati vse »prestopke«, saj so jih jetnice spoznavale šele tedaj, ko so bile kaznovane.

Najmilejša, vendar ponižujoča kazen je bilo striženje las. Ta je doletela vsako, ki je imela uši, a tudi take, ki jih niso imele.

Hujšo kazen je pomenil odvzem hrane, ki je zadela posamezno jetnico, včasih pa ves blok ali celo taborišče. Če so od slabosti omedlevali, so morale obležati na tleh, nihče jim ni smel pomagati.

Ko je sirena odtulila jutranji števeni apel, so morale vse jetnice čim hitreje steči na določeni zborni prostor, od koder so odkorakale na delo. Ob visokem pultu je stala paznica, ki je razporejala delo, ob njej pa še druge, ki so spremljale delovne kolone. Te so imele s seboj tudi pse. Kakor vojaki na paradi so morale jetnice strumno korakati mimo »črnih vran«. Če se je le ena spozabila in okrenila glavo, je vso kolono zvečer ob prihodu v taborišče že čakala kazen. Brez večerje je morala za kazen stati dve, štiri ali celo več ur in to ob vsakem vremenu. Kaj je to pomenilo za lačne jetnice po 12-urnem napornem delu in ob dejstvu, da so morale vstajati ob štirih zjutraj, si ni težko predstavljati.

Zelo huda kazen je bila premestitev v kazenski blok. Vanj so pošiljali tiste, ki so bile že večkrat kaznovane z manjšimi kaznimi ali ki so kradle »državno lastnino« — največkrat le kak korenček, repo ali krompir. Opravljati so morale najtežja dela, nikoli niso bile proste, niti ob nedeljah ali praznikih.

Tudi v Ravensbrücku so obsojali jetnice na kazen s pretepanjem. Odmerjali so jim 25 do 100 udarcev z jermenom. To kazen so pa 4. aprila 1942 poostrili s tem, da so jih odtlej pretepali po goli zadnjici, medtem ko so jih dotlej topli oblečene. Za to so imeli posebno napravo, imenovano tepežna koza. Nanjo so vrgli jetnico s hrbtom navzgor, tako da

so ji glava in roki viseli navzdol, nogi pa so ji stisnili med prečki. Sprva so jih pretepali poveljnik ali paznice, kasneje za kos kruha tudi jetnice. Obsojenka je morala udarce sama šteti, da je navzoči zdravnik lahko ugotovil omedlevalo. Ko se je osvestila, so tepež nadaljevali. Pretepane jetnice so imele po več mesecev na zadnjici globoke rane, skoraj vse pa poškodovane ledvice. Mnoge so umrle že med pretepanjem, mnoge pa pozneje za posledicami.

Obsodba v bunker, t. j. v taboriščno ječo, je bila razen smrtne najhujša kazen. Tu so mučili jetnice po srednjeveško. Vsak četrti dan so dobile lonček juhe, sicer pa le košček kruha. Puščali so jih tudi po ves teden brez hrane in ležišča. Stevilne jetnice so bile zaprte po več mesecev v temnici, mnoge so zblaznele. Poleti so jim celice močno segrevali, da so se dušile v neznosni vročini in trpele hudo žejo, pozimi pa so v nezakurjenih prostorih zmrzovala brez odej. Mnoge so zmrznile in primrznile, tako da so jih komaj odtrgali od tal, kjer so ostale krpe kože. Najhujši dan je bil v bunkerju petek, ko so pretepali. Razlegali so se strašni kriki, ki so se slišali po vseh celicah.

Hudo so kaznovali jetnice, ki so skušale pobegniti, in to ne le ubežnico, temveč tudi sojetnice. Kaznovali so jih tako, da je moral ves blok, iz katerega je jetnica pobegnila, včasih pa tudi vse taborišče, stati tako dolgo, dokler ubežnice niso našli. Ko so pobeglo prignali nazaj, vso pretepeno in obgrizeno od psov, so jo s tablico na prsih in napisom: »Jaz sem pobegnila«, postavili na najvišje mesto. Nato so jo odgnali v bunker, od koder se ni vselej vrnila. Marsikatera jetnica se je že ob prihodu v taborišče ukvarjala z mislijo na pobeg. Ko pa je spoznala posledice, je to misel opustila.

Nekoč je pobegnila iz kazenskega bloka neka ciganka. Ves kazenski blok je moral stati tri dni brez vsake hrane, dokler je niso vso okrvavljeno prignali po taboriščni cesti. Vrgli so jo v kazenski blok in prepustili sojetnicam, češ naj store z njo, kar hočejo. Te so kot zveri planile nanjo — bile so povečini kriminalke — jo tolkle in brcale, dokler ni ostala na tleh samo še brezoblična, krvava gmota.

Tako krute so bile metode, ki so jih nacisti uporabljali proti nemočnim jetnicam.

— — —

Ko se je že sklepal obroč sovjetskih armad okrog Berlina, je tu še zmeraj vladalo hudo nasilje.

V nočeh je na stotine bombnikov preletavalo taborišče. Eksplozije so pretresale zemljo, požari so ožarjali nebo, v srcih jetnic pa se je budilo nepopisno veselje. Bližal se je konec. Le koliko od njih ga bo dočakalo?

V daljavi se je že slišalo grmenje sovjetskih topov, v Ravensbrücku pa so še 21. aprila zadnjič zagrmel salve in pokončale 50 jetnic, med njimi tudi dve Jugoslovanki.

Nato so začeli izpraznjevati taborišče. Na cesto so 27. in 28. aprila 1945 pognali na tisoče jetnic, ki so morale ščititi bežečo nemško vojsko pred zračnimi napadi. V nizkem letu so te kolone preletavali sovjetski

bombniki. Zaradi jetnic so prizanašali sovražniku. Na tisoče jetnic in jetnikov je obležalo na nemških cestah. Postrelili so jih stražarji, še več pa paznice, ker so onemogle jetnice ovirale napredovanje kolon.

Z jetnicami so zapustili taborišče vsi esesovci s poveljnikom vred in vse paznice. Ostalo je le nad dva tisoč hudo bolnih jetnic in nekaj zdravnikov, bolničark in strežnic.

Dne 29. aprila so prišli v taborišče prvi sovjetski vojaki.

To je le bežna podoba Ravensbrücka, takega, kakršnega so jetnicam ustvarili esesovci. Skozi to taborišče je šlo 132.000 jetnic, preživelo ga je samo okoli 40.000. Pomorjenih in umrlih je bilo 92.000 žensk in otrok!

Bil pa je še drugačen Ravensbrück, tak, kakršnega so si ustvarile jetnice same, ki se kljub nasilju niso pustile duhovno streti.

Prvi vtisi ob prihodu v taborišče so bili več ali manj za vsako jetnico porazni, brezupni, vendar so jim naravni nagon po samoohranitvi, volja do življenja in ohrabrujoče besede »starih« jetnic kmalu pomogle preko prvih težav. Tako se je v jetnicah upor proti nacistom še povečal, bil se je boj ne le za lastno življenje, temveč tudi zoper nečloveški sistem.

Prve politične jetnice, ki so prišle v taborišče, so že začele organizirati medsebojno pomoč. Prizadevale so si tudi, da bi pridobile protinacistično usmerjene jetnice za skupen boj proti esesovcem. Da bi pa bil čimbolj uspešen, so si morale predvsem pridobiti razne vodilne položaje, ki so bili spočetka v rokah kriminalk. Poleg esesovske uprave je obstajala tudi samouprava jetnic. Do tega je prišlo v glavnem iz dveh razlogov: prvič zato, ker esesovci niso mogli biti v vseh enotah, v blokkih, v sobah, v kuhinjah itd., saj bi za to potrebovali še dosti več osebja. Tega so pa nujno potrebovali drugod, zlasti v tovarnah in na fronti. Drugi razlog sta bili njihova lenoba in želja po udobnosti. Iz tega so nastale za jetnice prednosti, ki so jih znale dobro izkoriščati. Ko so esesovci postavljali jetnice na določena delovna mesta, so za tista, kjer je bilo mogoče prihajati v neposreden stik z jetnicami (blokove, štubove, kolonke itd), izbirali sebi enake, t. j. grobe, ukazovalne, oblasti željne, take, od katerih so pričakovali, da bodo ravnale z jetnicami kar najbolj surovo. Našli so jih v prvi vrsti med kriminalkami. Če so pa potrebovali jetnice za razna organizacijska dela, so jih poiskali med bolj izobraženimi, političnimi.

Tako ni bilo v taborišču niti ene delovne enote, kjer ne bi bile zaposlene tudi jetnice. Zato se ni dogodilo ničesar, česar jetnice ne bi bile zvedele.

Življenje jetnic je bilo v veliki meri odvisno od tega, v kakšnih rokah so bili odgovorni položaji. Zato je tudi razumljivo, zakaj se je zanje bil tako odločen boj med političnimi in kriminalkami, dokler niso zmagale prve. Ko so prišla domala vsa važnejša mesta v roke političnih jetnic, se je tem lažje razvilo podtalno življenje, ki ga esesovci niso nikoli odkrili, čeprav so ga slutili in čeprav so imeli med jetnicami dovolj vohunk. Za to podtalno življenje je bilo treba mnogo previdnosti in niti večina jetnic ni vedela zanj. Marsikatera pa se ima prav tej tajni samopomoči zahvaliti za življenje.

Vsaka narodnostna skupina je predvsem skrbela za svoje rojakinje. V taborišču je na zelo tesnem prostoru živelo pomešanih triindvajset

narodnosti v skupnem trpljenju. Zato je bilo nujno, da so si med seboj pomagale. Največ možnosti za to so imele jetnice, zaposlene v revirju (bolnišnici), v kopalnici, v uradu za razporejanje dela in v političnem oddelku.

Jetnice v revirju, predvsem zdravnice, so ne glede na narodnost zelo požrtvovalno skrbele za bolnice. Poskrbele so zanje »Bettkarten« in »Innendienst«, da so slabotne in bolehnje jetnice po nekaj dni lahko ostale na bloku, dokler se zanje ni našlo lažje delo. Naskrivaj so dajale jetnicam zdravila, če so jih le mogle izmakniti iz esesovske lekarne. Dostikrat jim pa razen prijazne in spodbujajoče besede niso mogle nuditi ničesar. Največ so tvegale takrat, ko so se začele selekcije. Tedaj so z izmišljenimi diagnozami zadrževale jetnice na revirju ali jih predčasno odpuščale, če so bile tu ogrožene.

Mnogim slabotnim jetnicam so preskrbovale lažje delo tiste, ki so delale v uradu za razporejanje dela. Reševale so jih pred »bolniškimi« transporti in selekcijami tako, da so jih hitro porinile v kako delovno kolono ali pa odpeljale na izmišljeno delo, samo da so se v času nevarnosti umaknile iz bloka.

Tiste jetnice, ki so delale v političnem vodstvu, so imele vpogled v vse osebne dokumente jetnic. Tako so vedele za vsako jetnico, s kakšno obsodbo je prišla v taborišče, in o tem obveščale njene rojakinje, da bi ji v primeru potrebe kako pomagale.

V bolj tveganih akcijah so zmeraj sodelovale jetnice raznih narodnosti.

Ko so npr. prišle iz Auschwitza tri na smrt obsojene avstrijske jetnice, je dvema na skrivaj odstranila vtetovirani številki naša zdravnica dr. Majda Mačkovšek-Peršič, eni pa poljska zdravnica, medtem ko so Čehinje priskrbele nekaj mamila in potrebne instrumente. Da bi bile ogrožene operiranke še bolj varne, so jih vtihotapile v transport Francozinj, seveda z drugimi imeni in številkami, ko je te še pred koncem vojne odpeljal švedski Rdeči križ. Že po nekaj dneh so jih esesovci iskali, da bi izvršili obsodbo. Ko jih niso našli, so iz Berlina poklicali paznico s posebno dresiranim psom. Vse taborišče je moralo za kazen stati pozno v noč brez vsake hrane. Ogrožene jetnice pa so le ostale žive.

Ko so odpustili iz taborišča Francozinje, je poveljnik prepovedal neki porodnici vzeti s seboj novorojenčka. Tudi ta poveljnikov ukrep je preprečila mednarodna solidarnost. Ko so se proti taboriščnemu izhodu že pomikale zadnje vrste Francozinj, je za njimi s svežnjem v roki stekla nemška jetnica in zaklicala ime tiste, ki ga je »pozabila«. S privoljenjem paznice ga je potisnila v roke odhajajoči Francozinji. V svežnju je bil novorojenček. Poveljnik je namreč velikodušno dovolil, da sme vsaka Francozinja vzeti s seboj eno odejo.

In ko so proti koncu vojne hoteli nacisti odstraniti vse žrtve zdravniških poskusov, je pri njih rešitvi sodelovalo vse taborišče. Žrtve so skrivale po raznih blokkih in skrivališčih, nobena ni bila izdana.

Ze samo iz teh nekaj primerov je razvidno, kako nujno je bilo mednarodno sodelovanje in kako važno je bilo, da so bile na odgovornih

položajih dobre, napredne, pogumne in požrtvovalne jetnice, ki so se zavedale dolžnosti do sojetnic.

Priznati pa je treba, da bi bila taka pomoč še mnogo uspešnejša, ko bi bile sodelovale vse tiste jetnice, ki so po svojem položaju ali zaposlitvi to možnost imele. To so bile kolonke, nakazovalke dela, štubove in blokove, zlasti še poslednje.

Da je bilo v taborišču tudi mnogo negativnih tipov, ni pri taki množici in tako raznoterih jetnicah nič čudnega, zlasti še zato, ker je bilo med jetnicami mnogo kriminalk in asocialk.

Vsaka narodnostna skupina jetnic je bila nedvomno podoba razmer v okupirani domovini. Tako je bilo tudi pri Slovenkah. Razen neznatnih izjem so prišle v taborišče večinoma zaradi sodelovanja v narodnoosvobodilnem gibanju in z izkušnjami v tajnem in ilegalnem delu. Zato je tudi razumljivo, da so bile zavedne in politično najbolj enotna skupina.

Množičnega uničevanja sicer ni bilo mogoče preprečiti, pač pa se je dalo odvrniti marsikateri poguben sklep esesovcev. Tu in tam je bilo celo mogoče izboljšati razmere ali vsaj preprečiti poslabšanje. Aktiven odpor spričo razmer ni bil mogoč. Število žrtev bi bilo še znatno večje, ko ne bi bilo medsebojne pomoči, čeprav se vsem ni dalo pomagati.

Za zблиževanje jetnic so bile zelo pomembne razne prireditve in praznovanja, kakor za 1. maj, za 8. marec, za oktobrsko revolucijo in za rojstne dneve. Seveda so bila ta praznovanja zelo tajna, zato so bila še bolj privlačna.

Jetnicam je bilo prepovedano vse; smele so le delati, trpeti in umirati. In prav zaradi tega, ker so jih hoteli duševno in telesno streti, povsem zaslužjiti, saj razen oblačil, sklede in žlice niso smele imeti ničesar, niti svinčnika niti nitke, ne igle ne papirja, so postajale še bolj iznajdljive in ustvarjalne, obenem pa še večje odporne proti nacizmu.

V taborišču se je dobilo vse. Skladišča so bila do vrha polna raznovrstnega blaga, ki so ga nacisti nakradli v okupiranih deželah. Jetnice so bile zaposlene v vseh skladiščih. In te so kljub najstrožjim kaznim »organizirale«, to se pravi odnašale, kar se je dalo. Pa tudi po delavnicah je bilo mnogo takega, kar je prišlo jetnicam prav. Ko bi bili našli pri jetnicah tak material, zlasti Siemensov, bi jih bili obsodili zaradi sabotaže. Zato so se v pičlo odmerjenem prostem času ukvarjale z različnimi deli: z vezanjem, z rezljanjem, s šivanjem, s pisanjem, s pesnikovanjem, z učenjem tujih jezikov in z drugim.

Dasi je bilo pod smrtno kaznijo prepovedano vsako politično in protinacistično delovanje, političnih jetnic ni moglo zadržati, da se ne bi sestajale in navezovalе stike s sotrpinkami drugih narodnosti. Najbolj prizadevne so bile komunistke. Organizirale so jetnice v manjše skupine, tem pa so govorile o delavskem in ženskem gibanju in o boju proti fašizmu. Prirejale so tudi predavanja o razvoju družbe in o marksistični ideologiji. Take sestanke so imele ob nedeljah, če jih ni zadržal kak poseben, več ur trajajoč apel. Navadno so se sestajale na pogradih ali za bloki, največ po štiri ali po pet jetnic hkrati.

Čeprav so jetnice živele za visokim obzidjem, so le vedele, kaj se dogaja v svetu. Nekaj novic so zvedele od novink, nekaj so jih razbrale

iz nemškega, čeprav nacistično pobarvanega časnika, ki so ga dobivale nekatere Nemke, dokler so Nemci še zmagovali. Novice so prinašale tiste jetnice, ki so delale zunaj taborišča na raznih posestvih. Slovenke so pogosto dobivale sadje, zavito v raztrgane časnike. Naskrivaj so ga sestavile in prebrale. Nekoč je prišel na ta način v taborišče celo »Poročevalec«.

Táko je bilo to podtalno taboriščno življenje kljub strahotnemu sistemu, ki ni dopuščal nobene svobode, nobenega osebnega izživljanja. To pa so si spričo razmer in življenjske nuje ustvarile jetnice same. To so morale storiti, sicer bi bile propadle vse.

Vika Ambrožič

V zaporu

Že v juliju 1941 smo začeli vsa Ambrožičeva družina sodelovati v narodnoosvobodilnem gibanju. Oče mojega moža je bil med prvo svetovno vojno tri leta v ruskem ujetništvu. Doživel je oktobrsko revolucijo in je v tem duhu vzgajal tudi svoje otroke.

62. Vika Ambrožič

Po nalogu terenske organizacije smo v začetku julija 1942 prerezali telefonske žice ob železniških progah Hrušica—karavanški predor in Hrušica—Rateče Planica. Ta sabotaža pa je bila usodna za brate Ambroži-

čeve in njihove družine, ker so jih izdali domači izdajalci. V času od 4. do 17. julija so gestapovci prijeli 30 aktivistov, 32 družin pa izselili. Večino teh so odpeljali v Šentvid, može in nekaj žen pa v Begunje.

Mojega moža so prijeli 10. julija, 13. julija pa so aretirali še mene, petletnega sinka so pa z moževo sestro odpeljali v Šentvid, od tod pa na Bavarsko. Tam pa nista ostala dolgo skupaj. Osirotele otroke »banditov« so zbirali v otroških taboriščih, da bi jih prevzgojili v dobre nemške državljane. Zato se je moral Franci posloviti od naših izseljencev. V naslednjih treh letih ga je njegova trnova pot vodila skozi devet otroških taborišč, ker so morali otroke zaradi neprestanih letalskih napadov zmeraj znova seliti.

Po aretaciji so nas najprej zaprli v jeseniške zapore. Tu so nas zasliševali podnevi in ponoči in nas tako nečloveško pretepali, da smo bile vse črne in polne ran. V kratkih presledkih sem dobivala po 30 udarcev z gumijevko, ki je imela na koncu svinčeno kroglo. Nazadnje že nismo mogle več vstati. Toda mučenje nas ni pripravilo do tega, da bi bile karkoli izdale.

Ker so gestapovci zapirali čedalje več ljudi in zanje potrebovali zapore, so nas 22. julija 1942. leta odpeljali v Begunje. Bilo nas je 12 žensk in nad 30 moških. Med njimi je bil tudi moj mož, ki sem ga tu zadnjič videla.

Najprej so nas odvedli v bunker 8, čez nekaj dni pa v celico št. 14 med ostale jetnice. Tu se je nadaljevalo zasliševanje in pretepanje. Nenehno so dovažali nove jetnike, med njimi tudi ujete partizane, nad katerimi so se še posebno zverinsko znašali, ker niso hoteli ničesar izdati ali priznati. Vse to je bilo tako strašno, da sem se prostovoljno javila kot poljska delavka na begunjskem vrtu. Delo me je vsaj nekoliko zamotilo, da je čas hitreje mineval. Domačini so nam kdaj pa kdaj na skrivaj vrgli kak kos kruha čez ograjo.

Čez kakih štirinajst dni so na novo pripeljani aktivisti iz Kranja prinesli novico o strahotni tragediji 27. 7. 1942 na Belem polju. Semkaj so namreč pripeljali 46 talcev, med njimi tudi mojega moža, njegove tri brate in bratrance. Mladi fantiči so jokali in prosili pomoči, starejši, ki so bili povečini člani pevskega zbora »Golica«, so pa prepevali. Pred usmrtitvijo so morali čakati od pol osme do pol trinajste ure, ker se je med tem direktor železarne pogajal z gestapovsko upravo na Bledu, da bi preprečil usmrtitev. Med obsojenci je bilo namreč precej strojevodij in zaviračev, zato so se bali zastoja v prometu. Naposled so mu prošnjo odobrili, a s pogojem, če se bo s tem strinjal tudi župan kmet Smolej. Ta pa je zahteval takojšnjo usmrtitev. Obenem je zagrozil, da bo dal ustreliti še 50 talcev, če ne bo miru pred »gošarji«. Gestapovci so se odpeljali na Belo polje in ukazali policijskemu oddelku, da obsojene postreli. Policisti so pa to odklonili, kajti med dolgim čakanjem so tudi njim že živci popustili. Gestapovci so jim odvzeli orožje in žrtve sami postrelili. Nepokorni policisti pa so morali za kazen na vzhodno fronto.

Strašna novica nas je čisto potrla. Amrožičevi mami pa smo jo povedale le polagoma in zelo prizanesljivo. Kot prava delavska žena, ki je bila vajena udarcev, jo je junaško prenesla.

Zaradi grozovitosti, ki smo jih tu doživljale, smo imele vse le eno željo: proč, čimprej proč od tod. Ta želja se nam je izpolnila v septembru 1942, ko so nas odpeljali v Ravensbrück. Če smo pa upale, da se bomo s tem rešile nacističnega nasilja, smo se hudo zmotile. Kar smo tu pretrpele, je bil le še višek vseh grozot.

Večkrat se spominjam groznih občutkov iz zadnjih mesecev, ko so trikrat prišli v »Industriehof« izbirat najslabše med nami za v plin. Ko so prišli tretjič, sva bili s sestro mojega moža hudo zaskrbljeni, kako ponovno skriti in rešiti njeno mater. Sminke nisva imeli, da bi jo »pomladili«, zato sem odnesla svojo slamnjačo na smeti, na njeno mesto je legla mama. Prav tedaj pa je nasproti zajokala neka Čehinja Marinka, ki se je prav tako bala za svojo mater, pa sva še njeno mater položili poleg najine in obe pokrili, da se sploh ni poznalo, da leži kdo na pogradu. Samo pri vzglavju sva jima pustili nekaj prostora za zrak. »Blokovi« se pri štetju število ni ujemalo in je šla v blok dvakrat gledat, pa ju ni našla. Ko so esesovci, ki so odbirali jetnice, odšli, smo se oddahnile, onidve pa sta bili za sedaj rešeni smrti.

Tako smo si med seboj pomagale, če se je le dalo. Jeseni l. 1943 je prišla v taborišče Marica Dolžan z Dovjega-Mojstrane. Delala je v zunanji koloni pri raznih težaških opravilih. Ko se je začela zima, je kar kmalu hudo ozebla. Neko jutro sva stali skupaj na glavnem apelu. Videla sem, da se hudo boji iti na delo, ker so jo ozeblina tako bolele. Zasmilila se mi je in sem jo po apelu peljala na naš delovni apel med bloke »betribov«. Ker nas je bilo tu veliko, smo laže goljufale. Stopili sva v zadnjo vrsto in, ko je kolona odkorakala na delo, je ona ostala za blokom, dokler ni odkorakala še zunanja kolona; potem je stekla na blok, kjer jo je varovala Ana Pavlin. Tej je pomagala čistiti blok. Tako je v najhujšem mrazu ostala na suhem in si za silo pozdravila ozeblino. Hudo bi pa bilo, ko bi naju bili zalotili.

Čprav smo živele pod hudim nasiljem, smo si v skopo odmerjenem prostem času prizadevale ustvariti košček lastnega življenja. Poleti 1943 me je Marija Potočnikova neke nedelje povabila na zdravniško predavanje, ki ga je imela Radmila Jovanović. Marija me je dodelila v trojko z Vodiškarjevo Anico, ki je kasneje zelo lepo in počasi razlagala Marksa in Engelsa. Neko nedeljo me je povabila na politično uro — govorila je Slavica Božič. Leta 1944, ko smo se preselile v nove bloke v »Industriehofu«, nas je bilo že več starih internirank skupaj, ki smo želele kaj slišati o politiki, zato sta nam večkrat govorili Vida Kosi in Dana Čebular. Mnogo od tega sem si zapisala v knjižico, ki sem jo srečno prinesla domov in jo še hranim.

Zavest in ponos — naša rešitev

Z možem sva stanovala pri moji materi Frančiški Robič na Hrušici. Hiša stoji ob vznožju Mežaklje. Zaradi ugodnega terena so se kmalu začeli ustavljati pri nas prvi partizani, kurirji in aktivisti iz okolice. Moj prvi mož Ernest Ambrožič je bil povezan z odborom OF na terenu in tako sem tudi jaz vsestransko pomagala. Nikdar nisem pomislila, kaj se lahko zgodi, če bi Nemci našli ranjenega partizana v hiši. Misel, da naš zavedni človek ne sme ostati brez pomoči, me ni nikdar zapustila. Ali dolgo to ni ostalo skrito.

63. Marija Lukan

Ponoči, 10. julija 1942, so Nemci aretirali mene in mojega moža kakor tudi vse moje in moževe svojce. Moji hčerki in moja mlajša brata so sredi noči ostali sami v hiši. Nemci so sicer obljubili, da me bodo izpustili, a jim nisem verjela. Nekoliko kasneje so ustrelili mojega moža in še tri njegove brate ter enega bratranca, tako da je Ambrožičeva mati izgubila vse štiri sinove.

Po aretaciji so nas odpeljali na Jesenice, kjer so nas mučili in pretepali. Pri tem sem izgubljala zavest in so me zato polivali z vodo, a tistega, kar so hoteli, od mene niso zvedeli. Mojo mater in druge starejše ženske so tako pretepli, da so bile vse v ranah, ki so se jim potem prisadile. Zato so jih jim morali pozneje izrezati.

Iz jeseniških zaporov so nas 22. 7. 1942 odpeljali v Begunje. Tistikrat sem zadnjič govorila s svojim možem. Njegove besede so mi še zmeraj živo v spominu: »Žena, pazi na otroke, mene bodo ustrelili!« Po petih

64. Internirance so prevažali v taborišča v živinskih vagonih

dneh so moške odpeljali na Belo polje in jih tam ustrelili. Kako nam je bilo, ko smo to izvedele, rajši ne pišem, ker za to nimam besed.

Razmere v zaporih so bile neznosne, ali naša zavest in naš ponos sta nam ohranila življenje.

Na transport v Ravensbrück so šle poleg mene še moja mati, mama Ambrožičeva, Matilda Ambrožič, Vika Ambrožič, Albin Branc in še dosti drugih, ki se jih ne spominjam več. Prevoz je trajal 12 dni. Bile smo po raznih zaporih, ali vseh njih imen ne vem.

Prvi vtisi v taborišču so bili strašni. Potem ko so nas oropali vsega ter nas do golega slekli in obrili, sem morala obleči pomanjkljivo in ušivo perilo. Obleka pa je bila tako velika, da bi bila zadoščala vsaj še za dve meni enaki. Namesto čevljev smo dobile cokle. Potem so nas premestili v blok, kjer smo vse premrle presedele noč, saj od utrujenosti nismo mogle spati, a tudi odej nismo imele.

Drugo jutro so nas poslali na delo. Spominjam se, da sem ves dan vozila samokolnico.

Po daljšem času so me premestili v delavnico h krznarstvu. Ta obrat je delal za vojaštvo kožuhe s podloženim krznom, plašče s krznom, kape za vojaštvo in SS. Tudi tu so me večkrat pretepali, ker sem zadrževala izdelek, ki sem ga morala narediti. Večkrat sem pokvarila stroj, samo da je bilo manj narejenega.

Nekoč je neka Nemka ukradla sto šivank. Ker je pred tem dala paznica nekaj šivank meni, so osumili mene. Zato me je esesovski paznik tako pretepel, da me bolečine v glavi več mesecev niso zapustile. Še tisto popoldne so šivanke našli, a ne pri meni, temveč pri tisti Nemki — prostitutki. Paznik pa se mi je smejal v obraz.

Pretepanja, mučenja, stanja na apelih — tudi po več ur — ni bilo ne konca ne kraja. Spalo nas je po osem na dveh ozkih pogradih. Niti podnevi niti ponoči se nismo mogle odpočiti.

Vsepovsod so nas nadzorovali, pa kljub temu niso mogli preprečiti, da bi ne bili imeli sestankov, proslav in komemoracij. Kakšni naši pro-

Ravensbrück

slavi je prisostvovala tudi »blokova«, Nemka — politična jetnica. To pa je nekdo izdal, kar ji je onemogočilo nadaljnje sodelovanje.

Izdelovale smo si razne spominke, robčke, albume, rdeče rute in drugo.

Evakuirali so me 27. aprila 1945 skupaj z materjo in sestro ter z več drugimi Slovenkami, in z nekaterimi smo se razšli šele doma. Moja mati in Golobova mama sta na Češkem zboleli in smo ju morali pustiti tam v bolnišnici. Mati se je vrnila 14 dni za nami, a je že leta 1946 umrla.

Matilda Rabič

V taborišče

Neko jutro, bilo je 27. junija 1942, nas v Begunjah niso pustili iz celice in še zakrili so vse odprtine, da bi ne mogli pogledati na dvorišče. Sumile smo, da se mora dogajati nekaj posebnega. Nad nami je bilo slišati hojo, na dvorišče so se pripeljali avtomobili, pa tudi kmalu odpeljali. Vsak dan sem skozi neka vrata lahko videla svoje brate, ko so moške

65. Matilda Rabič

peljali na dvorišče k umivanju. Tisti dan pa nisem videla nikogar. Tudi drugi dan ne, pač pa je bilo dvorišče polno cunj in čevljev. Med temi so bili tudi beli čevlji mojega mlajšega brata. Čez nekaj dni smo izvedeli, da so jih več kakor sto trideset ustrelili, med njimi tudi vse moje štiri

brate. Kako je bilo takrat, se ne da popisati. Gledala sem le mater, kako junaško je vse to prenašala. Toda tedaj je še mislila, da sta padla samo dva.

V zaporu smo bile nekatere zelo povezane, tu pa tam se je pojavila tudi kakšna gestapovska vohunka, ki pred njo nismo smele ničesar ziniti. Čeprav je bilo zelo malo hrane tudi za nas, smo vsak dan nabrale nekaj kruha in ga skrivaj oddale za naše moške tovariše. Bile smo naveličane stalnega zasliševanja in trpinčenja in si zato želele čimprej iz Begunj.

In v začetku septembra, mislim, da je bilo 4., leta 1942, smo res dočakale transport. Naložili so tudi mene, mojo mater in svakinjo. Do Lesc je šlo z avtomobilom, potem pa z vlakom v Celovec in od tod po nekaj dneh naprej v Salzburg. Tam v zaprtem avtu z ene postaje na drugo in končno v železniške vagone, predeljene v celice brez oken, samo z majhno linico na stropu. Tako smo se vozile s postaje na postajo in na vsaki postaji so nam dodali še kakšno Poljakinjo ali Ukrajinko, tako da se nas je do Leipziga nabralo že kar lepo število. Naš stražar je bil strašen, tudi na pogled. Če je katera hotela na potrebo, je morala potrkati na vrata in, ko ji je prišel odpirat, se je drl hripavo kakor lev. Mislila sem, da nas bo že kar v vlaku vse pobil. Zvečer, ko smo prispele v Leipzig, smo bile čisto izmučene, saj v vlaku nismo mogle niti sedeti niti stati. V Leipzigu so nas gnali ne vem kam, znašle pa smo se v velikem prostoru z nekakšnimi klopmi in že smo si skoraj oddahnile, češ nasedele se bomo lahko, najedle in naspale. Prepričane smo bile, da je naša pot že pri kraju. Nenadoma pa je v sobo stopila paznica, visoka ženska. Ker nismo vedele, da bi morale pri njenem prihodu vstati, smo kar obsedele. Tedaj pa je začela najbližje klofutati, brcati in lasati in nas zmerjati z vsemi mogočimi psovkami. Morale smo seveda tudi takoj vstati. Za večerjo smo dobile košček kruha in nekakšno juho. Na tistem smo si želele samo še to, da bi lahko šle čimprej spat. Pa nas niso pustili pri miru. Takoj po večerji so nas odgnali v klet in nas zaprli v prazen prostor, kjer je stala samo posoda za potrebo in kamor so nas spet natlačili tako na gosto, da nismo mogle niti pošteno stati, kaj šele sedeti. Tudi do posode ni bilo moč priti, tako da smo močile druga drugo. Začelo se je pravo gorje. Naslednji dan smo bile še bolj izmučene. In spet je šla pot naprej, čeprav smo bile že pol meseca na poti. Na prvi naslednji postaji so nas nagnali v kopalnico, kjer smo se prvič morale sleči do golega, obleko pa oddati v paro. Tedaj sem seveda še mislila, da se bomo lahko slekle in oblekle vsaka zase v kakem oddeljenem prostoru, pa smo se morale sleči vse hkrati in celo vpričo stražarjev. In še to: kaj, če sem se morala jaz sleči vpričo matere, ampak da se je morala ona sleči vpričo mene! Tu so prvič prizadeli našo žensko čast in dostojanstvo!

Preromale smo še veliko zaporov, pa se jih razen tistega v Berlinu več ne spominjam, saj smo potovale skoraj mesec dni, če ne še več.

V Fürstenbergu so nas na železniški postaji pričakale paznice s psi. In takoj se je začelo: Los, los, schnell, schnell — ter s škornji v zadnjice in s palico po glavah. V taborišče smo prišle v temi. Tam so nas že čakali

esesovci in nas nagnali v tako imenovano kopalnico, kjer smo morale oddati vse svoje reči, sleči se do golega in nato stopiti pod prhe. Stopila sem na prag, ko pa sem zagledala razkoračenega esesovca v belem plašču, sem se hotela umakniti, paznica pa me je še hitreje potisnila naprej, tako da sem morala gola pred esesovca, ki me je vprašal, od kod sem. Odgovorila sem mu, da sem Jugoslovanka. Na vprašanje, zakaj sem prišla v taborišče, pa si je odgovoril kar sam, češ zaradi partizanov — kajne? Pri tem sem imela še srečo, da mi je prizanesel s svojim škornjem, medtem ko tistim, ki so bile pred menoj, ni bilo prizaneseno.

Dobila sem srajco, hlače do kolen, obleko, jopico, nogavice in lesene cokle. Potem smo tako preoblečene buljile druga v drugo. Vsaka pa je dobila tudi številko, saj smo bile odtlej naprej samo številke, ne pa ljudje. Prvo noč smo prespale v baraki številka 14 — na »Zugangsbloku«.

Bilo je oktobra in že pošteno mraz. Taboriščna sirena nam je že ob štirih zjutraj oznanila, da je treba vstati, na hitro pospraviti ležišče in potem na apel. Vse to v strahoviti naglici. Prvo jutro mi je bilo slabo, a kaj to, tudi ko bi bila na pol mrtva, bi bila morala na apel. Šele zdaj, ko se je začelo svitati, sem videla, koliko žensk je v taborišču.

Vse novinke smo morale »nach vorne«, kjer so nas porazdelili na delo. Jaz sem prišla v pleskarsko kolono, mati pa v zunanjo (»aussen«). Vsem nam je bil na vpogled tudi taboriški red, ki naj bi se bile po njem kar najstrože ravnale.

»Kolonka« naše kolone je bila Nemka. Ker smo mazale s terom strehe barak, sem videla, kako veliko je taborišče, kolikšen je zid in da je ta vsenaokrog prepleten z električno žico. Videti ni bilo drugega kakor nebo in vrhove borovcev izza zidu, onstran pa spet barake. Po cele dneve delati po strehah barak na pol gola, lačna in premražena — skoraj sem že obupala.

Med prvimi Slovenkami, ki so bile že prej v taborišču, nas je obiskala Ela Labarjeva. Ta nam je veliko pomagala. Spravila me je v obrat, kjer smo šivale majhne krznene koščke, tudi samo po deset centimetrov dolge, v kvadratni meter velike kose. Počasi so nas starejše — po bivanju v taborišču — Slovenke spravile vse v to delavnico. Od tistih tovarišic, od katerih smo največ pričakovale, smo dobile najmanj pomoči.

Kolikokrat smo se spomnile Begunj, ki so se nam dozdevale zdaj kakor letovišče v primeri z vsem, kar smo doživljale. Tu nismo smele ničesar. Za vsak najmanjši prestopok so nas kaznovali. Nismo se smele po želji in potrebi umivati, ne si prati, ne na stranišče, ne si zavezati las, povsod in za vsako stvar so nas samo preganjali in psovali.

Tako sem živela taboriščno življenje in nisem bila več človek, temveč samo še številka, slabša kakor žival. Dan za dnem je bilo huje. Minevali so dnevi trpljenja in gorja, a konca ni hotelo biti. Imela sem trdno voljo prebiti vse to, čeprav je trajalo zelo dolgo, skoraj tri leta. Bile smo vse: stare koze, stare čarovnice, neumne krave... samo ljudje ne. V najhujšem mrazu smo stale gole pred barakami, kosti je vsebolj pokrivala samo koža, kljub vsemu pa je bilo treba delati, če smo mogle ali ne, ker smo vedele, kaj nas sicer čaka — plinska celica, krematorij.

Vida Zavrl

Ivanka Kozar

Vzajemno smo si pomagale

V taborišče smo prispele 7. julija 1942. Takrat smo si še nekako zapomnile dneve in mesece, kasneje je bilo to že teže.

Prvi vtisi: Na prvi pogled se nam je zdelo vse nekam urejeno, zunaj taborišča celo drevesa in jezero, samo ko smo zagledale ženske z rumeno rdečimi našitki na oblekah in z golimi nogami, ki pa so kljub temu tolkle z nekakšnimi bati zemljo in kamenje na dvorišču, smo zaslutile, kam smo prišle.

66. Ivanka Kozar

Sprejemanje na blok je bilo nekaj groznega. Samo vpitje in vpitje, tako da človek ni vedel, kjer se ga glava drži. Na rokav smo si morale našiti oziroma pripeti rdeče našitke s črko »J«. Ko so nas naslednji dan fotografirali, se v zrcalu, ki je stalo nasproti mene, sploh nisem poznala, tako da se mi je še esesovka smejala, ko sem se tako neumno ogledovala. Šele, ko je šlo tudi meni na smeh, sem ugotovila, da sem to res jaz. Ko pa sem prišla na blok deset, mi las ni bilo več žal, ker se je laže živelo brez njih. Za česanje in za obiranje uši bi mi tako ne preostajalo časa, saj je bilo treba vse napraviti hitro, hitro, če nisem hotela dobiti škornja v zadnjico, kakor sem ga dobila že takoj prvi večer. Morda bi bilo še kaj hujšega, saj je hotela esesovka pogledati tudi mojo številko, pa je prav tedaj na taboriški cesti ugasnila luč, razen tega pa me je morda rešila kazenskega bloka neka ciganka, ki je blizu mene kar na apelu spustila vodo. Nič čudnega, saj so apeli trajali najmanj po dve do tri, tudi štiri ure, ali pa tudi celo noč.

Dodelili so me na delo v šivalnico I., kjer sem jih seveda tudi zmeraj dobila po glavi, ker nisem marala delati tako, kakor so oni hoteli.

Vendar pa je človek vsa zmerjanja lažje prenašal od Nemcev kakor pa od lastnih ljudi, zlasti če je šlo za človeka, ki je že pred vojno veljal za komunista.

Na splošno smo si Slovenke med seboj zmeraj pomagale. Jaz sem to občutila posebno takrat, ko sem septembra 1944 zbolela za tifusom. Ko sem že imela hudo vročino, sem se šla v kopalnico umivat in pit vodo, pa sem se tam nezavestna zgrudila. Z ukradenimi injekcijami mi je tedaj pomagala zdravnica Vida Stojkovičeva in mi gotovo rešila življenje. Tudi bolničarka Marta mi je pomagala, kolikor mi je mogla. Ko sem že nekoliko okrevala, sem začela pomagati jaz. Tako sem neki mladi Srbkinji, ki je bila operirana na stegnu, vsak dan prevezovala rano, zlasti ker tega ni pustila delati nikomur drugemu. Ko je umirala, so jo odnesli. Bolničarka Poljakinja mi je prišla povedat, da umirajoča želi, da bi prišla k njej, pa me niso pustili. Mnoge bolnice so si rane ponoči mazale z lastnim blatom, jaz pa sem jih zjutraj umivala in čistila, ker bi jim bila sicer od bolničark Poljakinj slaba predla. Skrbela sem zanje, dokler sem bila sama na revirju, vendar je bila njih bolezen take vrste, da so skoraj vse pomrle. Neka petindvajsetletna Nemka me je klicala za »angela«. Bolničarka Marta mi je včasih naskrivaj prinesla nekaj krompirčkov, vendar mi je naročila, da jih ne smem dajati tem bolnicam, češ da bi jim lahko

67. Interniranke pri zemeljskih delih v taborišču

povzročili smrt. Nemka me je nekoč milo prosila zanj. Nisem si ga ji upala dati, toda komaj sem se spet obrnila k njej, je bila že mrtva. Potem pa mi je bilo seveda strašno žal, da ji ga nisem dala, naj bi bila umrla z njim. Neki bolnici smo morali dajati z žlico nekakšne kosmiče ali kaj. Usta pa je odpirala samo tedaj, če sem jo pitala jaz. Tako bi bila zaradi preutrujenosti kmalu spet zbolela.

Kasneje sem dobila še ture, tako da so me morali dvakrat rezati. Drugič pa Poljakinja, ki je to delala, ni čakala, da bi bila začela narkoza delovati, in sem zato, ko sem se zbudila, tulila ko zver. In potem sem šla po celem dvorišču čisto sama, mama Grilova in Mara Cepičeva sta mi pomagali, da sem si nekako opomogla, in me spravili na pograd.

Slovenke — zlasti z istega bloka — smo imele pogosto sestanke, na katerih smo govorile o tem, kje so Nemci, kdaj bo prišla zmaga, saj smo bile vse, razen redkih izjem o naši zmagi trdno prepričane. Prirejale smo razne prireditve, zlasti se spominjam tiste, na kateri sem jaz predstavljala Hitlerja, Vika Ambrožičeva pa Stalina. Druge pa so predstavljale ostale države, tako Vel. Britanijo, Francijo itd. Po vojni smo tudi na Hrušiči pri Jesenicah priredili podobno predstavo in bi me bili tedaj Hrušičani, ker sem imela spet vlogo »Hitlerja«, kmalu pošteno natepli. Ob vsakem našem prazniku smo imele na bloku kako prireditev — tedaj je bila za »blokovo« neka Nemka, prej pa Vovkova — in smo na njih pele naše pesmi. Včasih smo morale seveda pred koncem na hitro nehati, ker se je pojavila kakšna nevarnost.

Nekoč me je »štubova« — Poljakinja Hanka z apela poklicala v blok in tam nekaj v nemščini dopovedovala esesovki. Nisem razumela, kaj pripoveduje — ta pa po meni. Dotlej me ni še nihče tako pretepal po glavi. Ko sem se drznila vprašati, zakaj me tepe, je še bolj začelo padati.

Zadnje dneve šivalnice niso več delale, zato so nas nagnali delat v nekakšna skladišča za taboriščem. Skladišče je bilo veliko, polno novih vojaških oblek, srajc in raznih drugih reči. Morale smo kar samotež pripeljati oziroma potisniti tovorni železniški vagon do dva metra visoke škarpe, tako da smo lahko nalagale blago iz skladišča. En teden pred evakuacijo se mi je pri tem zgodila nesreča. Vagon me je zagrabil in me ob škarpi vlekli dalje. Ko so tovarišice na škarpi videle, kaj se godi, so začele vpiti. Druge pa — Rusinje, ki me niso videle, so to razumele tako, da je treba še hitreje potiskati. Zelela sem si samo tega, da bi me ne pritislila vrata, kar bi se bilo gotovo zgodilo, ko bi na vpitje ne bil prišel esesovec, ki je veljal v taborišču za največjo »gestapovsko svinjo«. Ta me je zgrabil za vrat in me potegnil kvišku, jaz pa sem se sesedla in zgubila zavest, pri tem pa še govorila »ist schon gut, ist schon gut«, čeprav nisem mogla vstati. Verjemite, to je bil strah pred krematorijem! Tovarišice, tako naše kakor Rusinje, so takoj priskočile k meni, toda esesovec ni pustil, da bi pomagale, češ da je treba videti, kaj je, in da naj sama vstanem. Vstala sem na vse štiri, toda že sem bila spet na tleh. Esesovec je spodil druge proč, meni pa rekel, da naj grem v skladišče ali v kak šotor in tam ležem, dokler ne bo dela konec. Taka svinja! Vsako, ki mu je prišla preblizu, je udaril z bičem, ne da bi bil pri tem pazil, kam je padlo — brez biča ga sploh ni bilo videti — in mene dotlej niti ni poznal.

Ravensbrück

Ko me je popoldne videl ležati v šotoru, se me ni takoj spomnil in je že zamahnil, vtem me je že spoznal in mi rekel, da sem imela srečo v nesreči. Preden smo se zvečer vrnile v taborišče, sem se slekla in tedaj smo ugotovile, da sem od pasu navzdol okrog in okrog vsa črna. Desna noga pa je bila čisto brez moči, tako da sta me morali dve tovarišici podpirati. Pri vratih v taborišče sta me izpustili, da sem odkorakala skozi vrata, kakor da ni nič, potem pa sta me hitro spet podprli. Naslednji dan sem ležala na bloku — esesovec mi je prejšnji dan tako naročil — vendar me je hotela neka esesovka, ki je prišla pregledovat blok, na vsak način poslati delat. Uprla sem se ji in nekdo ji je razložil, kaj se mi je zgodilo. Tretji dan pa sem že sama ušla z bloka, ko sem jo videla prihajati. Noga je bila takšna, kakor da bi ne bila moja. Kljub temu pa sem uspešno opravila tisto zloglasno preizkušnjo s hojo in nogami, ker sem bila v nekakšnih copatah. Ko so nas evakuirali, sta me še cela dva dni podpirali dve tovarišici, Barletova Tončka in Danijela Gril, da me ni doletela krogla kakor marsikatero, ki je na poti omagala, potem pa sem že hodila sama. In domov sem se vrnila že 6. junija 1945.

Cirila Curk

V kazenskem bloku

Skupaj s Terezijo Blažič so naju nacisti z mnogimi moškimi vred odpeljali z Bleda do Celovca. Tu smo ostali le nekaj dni, nato smo nadaljevali pot do Münchna, kjer so naju ločili od moških, ki so odšli

68. Cirila Curk

v Dachau. Naju pa so odpeljali preko Regensburga, Nürnberga in Hannovra do Hamburga. V tem zaporu je bilo še vse lepo in čisto, celice pa podobne sobam. Med potjo so nam priključevali jetnice iz raznih zaporov, tako da nas je pripotovalo v Ravensbrück nad sto. Slovenki sva bili le midve. Po prihodu v taborišče so naju takoj dodelili na blok 7. »Razpoložljiva,« t. j. brez stalne zaposlitve sem bila le nekaj dni.

V juniju sem delala v koloni, ki je razvažala po blokih hrano in premog. Poprej in proti koncu je delal to vsak blok zase.

Ko smo nekoč delale v kleti, sta dve Nemki, ki sta svoji posodi že napolnili s premogom, odšli na stopnišče. Ostale smo čakale v kleti, dokler niso bile vse posode polne, nato bi bile morale pod vodstvom »kolonke« raznašati premog po blokih. Vtem je prišla mimo paznica. Ko je videla ti dve jetnici brez dela, je mislila, da se skrivata in nočeta delati. Zatožila nas je višji paznici. Ta je odredila, da mora vsa kolona — dvajset jetnic — v kazenski blok. »Kolonka« Poljakinja je šla k višji paznici in ji pojasnila, zakaj sta jetnici tam stali. Nič ni pomagalo. Izrečene kazni niso hoteli preklicati. Za kazen smo morale vsak dan stati ob bunkerju brez vsake hrane, zvečer so nas pa odpeljali v kazenski blok. »Kolonka« se je izmazala, čeprav je bila največ kriva. Ko smo namreč nakladale, se je nekam zgubila in je takrat ni bilo zraven.

»Blokova« v kazenskem bloku je bila Nemka — kriminalka. Bila je hudobna ženska. Slabe so bile tudi sojetnice, povečini kriminalke, nemške prostitutke, ciganke ter nekaj Poljakinj, ki so prej delale v kuhinji. Med njimi sem bila edina Slovenka. Kasneje je prišla še Frančiška Eržen iz Sovodnja nad Škofjo Loko. Zaprli so jo kot kriminalko zaradi ilegalnega prehoda čez jugoslovansko-italijansko mejo. V resnici pa je nosila hrano za partizane. Ker je hotela iz taborišča pobegniti, so jo vrgli za en mesec v bunker, ji odmerili 25 udarcev z jermenom, nato so jo poslali še za nekaj mesecev v kazenski blok. Na rokavu je imela poleg trikotnika in številke prišit še bel krog z rdečo piko v sredini. To je bil znak za tiste, ki so pobegnile.

Nas dvajset so obsodili na šest mesecev kazenskega bloka. Če bi se pa katera v tem času še kaj pregrešila, bi ji kazen podaljšali ali jo poslali v bunker.

Kazenski blok je stal v sredini prve vrste barak, obdan je bil z visoko žico, okna barake pa so imela motna stekla. Apel smo stale pred blokom in ne na taboriščni cesti kakor ostale jetnice. Takrat smo spale še vsaka na svoji postelji. Hrane je bilo tu še manj, opravljale smo pa najtežja in najgrša dela. Delati smo morale tudi ob praznikih in nedeljah dopoldne. Ko smo korakale na delo ali se vračale, smo morale prepevati nemške pesmi.

Najhuje je bilo to, ker nisem znala nobenega tujega jezika in se nisem mogla z nobeno pogovarjati. To je bilo huje kot telesno trpljenje, ker sem bila tako osamljena.

Najprej sem z ladje razkladala opeko, ki so jo potrebovali pri zidanju hišic za paznice. Hrapava opeka mi je posnela vso kožo s prstov, tako da so močno krvaveli in me pekli. Nekatero jetnico je pa sonce tako močno ožgalo, da so imele roke in noge polne mehurjev. Ciganke so si

že »organizirale« nekake cunje. Prvi dan je bilo najhuje to, ker nisem znala po nemško povedati in prositi, da bi šla rada na potrebo. Zato sem prisluhnila, kaj rečejo Nemke. V tej koloni so bile še Poljakinje, ena Čehinja, ostale pa Nemke. Pozneje sem se že lahko pogovorila s Poljakinjami in s Čehinjo. Ko smo razkladale premog, je Poljakinja Hana le za hip postala in že je paznica nanjo naščuvala psa, ki ji je močno razmrcvaril roko.

Ko smo razkladale krompir, smo ga skrivaj jedle. Paznice so to strogo prepovedale, ker so jetnice potem pogosto obolevale. Postale so »vodenične«, vse zabuhle in so kar padale po tleh. Zato so bile za delo nesposobne.

Tiste, ki so bile že dalj časa tam, so se že bolje znašle. Vselej so se znale vrniti k lažjemu delu. Pri razkladanju je bilo delo v notranjosti ladje najtežje. Iz trupa ladje smo morale metati premog tudi po dva metra visoko v samokolnice, ki so stale na deskah izven ladje.

Zivljenje v kazenskem bloku so nam grenile zlasti kriminalke in prostitutke, ki so bile zelo surove ter so tožarile in kradle. Iz te hude duševne stiske me je rešilo to, da so nekako v avgustu prišle v blok še štiri Slovenke: Julka Dermastja, Pavla Cedilnik, Lojzka Sorčan in Mici Kocjančič. V kazenski blok so jih poslali zato, ker je neka Poljakinja v kuhinji kradla. Zdaj smo imele zares tovariško skupino, medsebojno smo si pomagale in tako lažje prenašale to trpljenje. Še posebej pa moram omeniti materinsko skrb Lojzke Sorčanove. Dasi je bila sama lačna, si je od svojega malega kosa kruha pritrkala še košček in ga dajala nam najmlajšim, češ da smo še bolj potrebne. Sama pa je jedla surov krompir, če ga je le dobila. To je bilo v tistih razmerah izredno požrtvovalno dejanje.

Edino ob nedeljah popoldne smo se po uri molka vsaj malo razvedrile, ko nam je s privoljenjem »blokove« smela neka jetnica po tihem prepevati arije iz Leharjeve operete Dežela smehljaja.

Ko sem po šestih mesecih spet prišla med Slovenke na jugoslovanski blok 7, sem imela občutek, da sem prišla v svobodo.

Vida Zavrl

Anda Jelinčič

Bolniški transport

Zadnje dni januarja 1944. Z odprto rano sem ležala na bolniškem bloku številka 10. — Tedaj se je kot blisk po taborišču raznesla novica, da se pripravlja transport bolnih. Vedele smo, kaj pomeni tak transport bolnih... Torej samo še nekaj dni in potem konec.

69. Anda Jelinčič

Prvega februarja je prišla »blokova« s seznamom in začela klicati imena jetnic in njih številke. S strahom sem čakala, kdaj bo poklicala tudi mene. Toda to pot me ni bilo na seznamu. Spet se mi je porodilo upanje, sprva plaho, potem pa spet močnejše; samo živeti, živeti...

D drugega februarja je »blokova« ponovno prišla s seznamom. Tedaj sem zaslišala tudi svoje ime in svojo številko. Kar otrdela sem od strahu in srce mi je skoraj zastalo. Potem pa mi je vsa kri udarila v obraz, da sem kar zažarela od razburjenja, potem pa spet prebledela. Ko je prebrala vsa imena, nam je še naročila: »Jutri zjutraj ob petih morate biti vse pripravljene za odhod. Oddati morate vse svoje in taboriško perilo. S seboj ne sme nobena vzeti ničesar, zakaj tam, kamor greste, ne boste prav ničesar potrebovale, niti zobne ščetke ne.«

Na tem bloku sem bila edina Slovenka namenjena za transport. Ko so druge Slovenke za to izvedele, so naskrivaj prihajale, da bi se poslovile od mene. V njihovih nemih pogledih sem brala sočutje in njih komaj komaj zadrževane solze so mi pričale, kako jim je pri srcu. Samo Anica

Župančičeva je odločno in prepričevalno vzkliknila: »Ko bo konec, te pridem obiskat!« Nisem ji sicer verjela, saj je rekla to samo zato, da bi me bodrila, kljub temu pa so mi njene besede še dolgo potem zvenele v ušesih in zbujale v meni iskrico upanja.

Tovarišicam iz svojega kraja sem ob slovesu naročila pozdrave za svoje domače, a vsem sem naročila, naj nas ne pozabijo in naj nas maščujejo.

Naslednje jutro smo morale vse na pripravljene tovornjake, tudi tiste, ki so bile hudo bolne, in celo one z visoko vročino.

Odhajala sem tedaj iz Ravensbrücka, kjer sem prebila dobrih enaindvajset mesecev, prebila veliko hudega, videla vsak dan več gorja, a kljub temu mi je bilo tesno pri srcu, ker sem morala v neznanu. Onkraj taboriščnega zidu so se v lahnem vetru pozibavale breze, kakor da se poslavljajo od nas. Kolikokrat sem zrla nanje, ko smo ure in ure stale na pripekajočem soncu ali v ostrem mrazu in snegu na apelih. Kako so me spominjale na domače kraje!

Odpeljali so nas na železniško postajo, bilo nas je okrog osemsto štirideset: tovornjak za tovornjakom. Povečini so ženske lahko same zlezle s tovornjaka, bile pa so tudi takšne, ki so jih morale druge podpirati, in celo takšne, ki so jih prinesli na slamnjačah. Obrazi vseh pa so izražali strah in hkrati vdanost v usodo. In tam pred postajo so nas preštevali in preštevali, saj je bilo preštevanje jetnic eno najpomembnejših opravil v taborišču. Ko so nas nazadnje le prešteli, so ugotovili, da je ena preveč. Zato so izbrali eno in jo poslali nazaj v taborišče, in vse druge smo ji zavidale. A dolgo se nismo utegnile muditi z mislijo nanjo, stražniki so nas namreč vseprek priganjali v vlak.

Na postaji je čakal na nas dolg vlak, sestavljen iz samih živinskih vagonov, nastlanih samo s slamo. Pred odhodom so nam pobrali vse toplo perilo in vse volnene jopice, dali pa nam niso niti odeje. Kar nas je bilo z mojega bloka, smo bile nekoliko na boljšem, ker »blokova« ni preveč natančno pazila na to, če smo res vse oddale. Tako smo oblekle vse, kar smo še premogle, pa nas je kljub temu hudo zeblo, saj smo bili sredi najhujše zime in niti vrat nismo smele čisto zapreti, da je esesovec lahko vdihaval čisti zrak.

Ko smo se za silo namestile, bi bile od našega stražarja predvsem rade izvedele, kam nas peljejo. Čeprav je bil Prusak, je bil videti še nekam človeški in nas je tolažil, češ da gremo v neko drugo taborišče, kjer nas bodo pozdravili in nato poslali domov. Tu pa tam je k nam prihajala paznica iz sosednjega vagona. Bila je iz Kölna, od koder je bila tudi neka jetnica in ta je vprašala paznico: »Gospa paznica, kdaj bomo spet v našem Kölnu?« — »Vi nikoli več«, ji je zabrusila paznica. Ob tem odgovoru smo se vse nemo spogledale. Zdaj smo zvedele, kam gre naša pot.

Vso naslednjo noč ni nobena zatisnila očesa. Deloma zaradi razburjenja, deloma tudi zato, ker smo bile strašno nagnetene. Tiste, ki so bile tako bolne, da so morale ležati, so zavzemale toliko prostora, da smo se morale ostale hudo stiskati. Sedele smo in čakale s koleni pod bra-

dami. Ko se je zdanilo, smo ugotovile, da se vozimo po Poljskem. Peljale smo se tudi skozi razrušeno Varšavo.

Petega februarja smo prispele na postajo Lublin. Prav na moj rojstni dan! Zunaj je divjal strašen snežni metež, me pa nismo čutile več ne mraza ne lakote ne bolečin, ko smo spoznale, kaj nam je namenjeno. V duhu sem tedaj videla svoje preteklo življenje, svojo ne posebno veselo mladost, neizpolnjene sanje, neuresničene načrte. Mislila sem na svoje drage, na svojo ljubo mamo. Spomnila sem se neznatnih dogodkov in ljudi, ki sicer nisem nanje nikoli mislila. Ali se dogaja vsem na smrt obsojenim tako?

Ves dan smo morale ostati v vlaku. Najprej se nam je to zdelo dokaj čudno, potem pa smo si začele zadevo razlagati tako, da pač zaradi tolikšnega »prometa« še ni za nas pripravljenih peči ...

Proti večeru pa se je zganilo. Na postajo so prišli veliki tovornjaki in z nenavadno naglico so nas naložili nanje. Ko smo bile že vse na njih, so med nas zmetali še trupla tistih, ki so med vožnjo umrle.

Peljali so nas v taborišče Majdanek, nekaj kilometrov oddaljeno od Lublina. Cesta je držala mimo nepreglednih vrst barak, obdanih z žico, ki je skozi tekla struja visoke napetosti, vmes pa so bile še posebne skupine barak, še posebej ograjene z bodečo žico. Celo mesto! Tovornjaki so nas zapeljali pred barake. Ko smo zlezle na tla, so nas najprej odvedli v kopalnico. Strahoma smo se ozirale po ceveh, ki bodo po njih spustili plin, da nas bo zadušil. Vendar nismo zapazile ničesar takega. Dali so nam piti toplo vodo, da smo se nekoliko ogrele, saj smo bile od mraza in dolge poti vse trde. Tedaj smo imele tudi priložnost pomeniti se z nekaterimi Poljakinjami, ki so bile tam že dlje časa. Te so nas tolažile, da se nam ni treba nič bati, češ da so prenehali z množičnim uničevanjem. Pripovedovale so nam o strahotnem pomoru tridesetega novembra 1943, ko so s strojnicami pokosili kar osemnajst tisoč ljudi, med njimi polovico žensk in otrok. Pravile so nam tudi, da so jih na deset in deset tisoče pomorili v plinskih celicah in drugače, potem pa jih sežgali v krematorijih. Noč in dan je gorelo v pečeh, vsenaokoli pa se je širil strašen smrad po ožganem človeškem mesu.

Zakaj so nas tedaj prignali sem? Kaj nameravajo z nami? Kaj jih je odvrnilo od prvotnega namena? Vsa ta vprašanja so ostala brez pravega odgovora, v nas pa je polagoma spet vstajalo upanje, da nas morda le ne bodo usmrtili. In to upanje se je tudi uresničilo.

Ravensbrück

Marija Šifrer

V podružnici

Potem ko sem en mesec preživela v Ravensbrücku, so me premestili v podružnico tega taborišča Schlieben.

Natlačili so nas v tovarne vagona. Vozile smo se dva dni, vendar nam niso dali za na pot nobene hrane in tudi spotoma nismo dobile ničesar, čeprav je bilo avgusta in smo bile predvsem žejne. Vagoni so bili tesno

70. Marija Šifrer

zaprti, potrebo smo opravljale kar na mestu, da nas je ves čas mučil še neznosen smrad. Sredi dneva se je vlak ustavil, da so se naše nemške spremljevalke v miru najedle, me pa smo med tem sedele na nekem travniku, lačne, utrujene, obupane in brez besed smo strmele v avgustovski dan ter mislile na dom. Proti večeru smo prispele v Schlieben. Nas novih je bilo okrog sto političnih, tiste, ki so bile že pred nami v tem taborišču, pa so bile obsojene zaradi prostitucije ali kriminala. Že naslednji dan so nas nagnali delat, in sicer v tovarno orožja, ki je izdelovala oklopne pesti (Panzerfaust). Delo je bilo izredno naporno in bi ga težko opravljal zdrav človek ob dobri hrani, me pa smo bile šibke in sestradane. Hrana je bila še slabša kakor v Ravensbrücku. Delale smo ponoči od šestih zvečer do šestih zjutraj. Kadar smo prišle z dela, smo tudi po štiri ure stale na apelih, potem pa še čakale na tisto borno hrano, tako da je bilo spanja res malo.

Čez tri tedne so nas odpeljali — morda so uvideli, da od našega dela nimajo dovolj koristi — v Altenburg, ki je bil podružnica Buchenwalda.

Zivljenjske razmere so bile tukaj približno take kakor v Schliebenu. Delale smo v tovarni nabojev. Približno en mesec sem delala v dnevni izmeni. Nadzorovala nas je neka Nemka, visoka, črna, sadistično zlobna. Menda je najbolj uživala tedaj, ko je vpričo nas jedla lep, bel kruh. Delala sem počasi, ker sem se dobro zavedala, da izdelujemo naboje, s katerimi so Nemci ubijali naše prijatelje in naše zaveznike. Nekoč me je paznica nahrulila: »Los, aber schnell! Če ne boš delala hitreje, te bom premestila v nočno izmeno k strojem«, mi je rekla — »Es ist mir ganz gleich«, sem ji zabrusila in res sem se naslednje jutro znašla v nočni izmeni. Dvigala sem težke zaboje, da sem v kratkem nočnem odmoru utrujena zaspala. Zaradi lakote in navora me je pogosto obhajala slabost. Nekega dne je stopil k meni starejši mojster. Ko je po znaku videl, da sem Jugoslovanka, me je vprašal: »Zakaj si pa ti tu? Si mar pomagala banditom?« — »Ne, partizanom«, sem odvrnila. — »Kakšni pa so partizani?« je silil dalje. — »Dobri«, sem mu rekla. »Bojujejo se za svojo domovino, za svobodo.« Zdelo se mi je, da me gleda vedno bolj dobrodušno. Prestavil me je na lažje delo. Na moje mesto pa je prišla neka Rusinja. Morda sem se mu smilila, ker sem bila slaba in slabotna, ali pa je bil morda tudi sam že sit nacističnega terorja. Tu sem delala od septembra 1944 pa do osvoboditve.

Edini svetli trenutki so bile nedelje, ko smo si malo odpočile, najlepše pa je bilo na silvestrov večer, ker sva z Milko Pleterski dobili nekaj dni prej prva in edina paketa od doma. Tedaj se nas je več zbralo ob nekoliko boljši hrani, jedle smo in prepevale, pele smo tudi Internacionalo, zlasti njen prvi stih: Vstanite, v suženjstvu trpeči! je bil za nas zelo pomemben. Kljub vsemu trpljenju nismo izgubile upanja v dan, ki nam bo prinesel svobodo, in tudi smejati smo se še znale. Največ morale nam je vlivala Francka Bajec s Črnega vrha nad Idrijo. Bila je najstarejša, zato smo ji pravile mamica.

Maja 1945 so se začele približevati taborišču ameriške čete. Pripravljati so nas začeli za evakuacijo. Širile so se govorice, da nas bodo vse strpali v železniške vagonne in nas pognali v zrak. Pozneje smo izvedele, da je bilo to v načrtu poveljnika glavnega taborišča Buchenwalda, medtem ko baje poveljnik naše podružnice ni bil za to. Spravili so nas torej v kolone in nas odvedli v neznano. Hodile smo ves dan. Ponoči smo spale v gozdu na vlažnih tleh, ves čas pa smo bile brez hrane. Naslednjega dne se je fronta že toliko približala, da so začeli stražarji bežati. Na koncu kolone pa so esesovski stražarji, preden so se razbežali, postrelili štiristo svojih »varovank«. Ostale — štiri tisoč — pa smo tej usodi ubežale in tako postale svobodne. Bile smo lačne in utrujene, skoraj sredi fronte, v bližini mesta Mosel. Tedaj so nas začeli loviti pripadniki Hitlerjeve mladine, me pa smo se jim seveda izogibale, kar se je le dalo. Kakih petdeset se nas je zateklo v gospodarsko poslopje nekega mlinarja, kjer smo dobile nekaj hrane in počakale, da je šla fronta mimo. Končno pa so le prišli Amerikanci. Vse Jugoslovane so zbrali v taborišče Zwickau, kjer smo čakale, da nas odpošljejo domov. Tam smo prirejali kulturne prireditve in politične sestanke in hodili na vojaške vaje.

Končno — mislim, da je bilo 26. junija — so nas odpravili preko Prage, Budimpešte in Subotice domov. Potovanje je trajalo enaindvajset dni.

Matilda Rabič

Štirikrat rešena . . .

Iz taborišča so od časa do časa odhajali transporti neznanokam. Rekali so jim »transporti v nebesa«. Zanje so določali predvsem starejše, bolehnne in pohabljene, sploh vse, ki niso bile sposobne za delo. To se je zgodilo tudi leta 1943 — junija meseca, dneva se ne spominjam — in sicer čisto iznenada. Jaz sem delala v nočni izmeni, mama pa pri pletiljah. Ravno sem zaspala, ko je prišla mama, me zbudila in brez hrupa povedala, da je določena za transport in da gredo tudi Draška, Grlica, Marija Dermastjeva, Anda Jelinčič in tako jih je naštelja še kakih petnajst. Pri priči so morale vzeti svoje reči in biti pripravljene, čeprav niso vedele, kam jih nameravajo odpeljati. A še preden je minilo dopoldne, smo zvedele, da gre tako imenovani transport »v nebesa«. Od naših starejših žensk je ostala samo Golobova mama iz Škofje Loke. Z Dermastjevo Julko, ki je njena mati tudi bila določena za transport, sva si na vse načine prizadevali, da bi ju še enkrat videli. Pa je bilo vse zaman. Prepričana sem bila, da jo bodo uničili s plinom ali kako drugače, zlasti ko sem proti večeru dobila vse njene reči nazaj.

Po večernem apelu, ko je bil navadno velik hrup, ta večer ni bilo slišati nobenega glasu, kakor da ni žive duše v taborišču, čeprav nas je bilo na tisoče. Tako smo počastile tiste, ki so jih odpeljali neznanokam — več sto in vseh narodnosti; poveljnik taborišča jim je zagotavljal, da gredo na boljše, tako rekoč v »okrevališče«, češ da so potrebne počitka.

Kasneje sem izvedela, da so jih odpeljali v Lublin. S transportom je tedaj odšla tudi neka ruska zdravnica — rdečearmejka, ki se je po nekaj mesecih vrnila v Ravensbrück in mi povedala, da so moja mama in tudi vse druge ženske še žive. V Lublinu so jih nameravali sicer uničiti, ker pa tega tam niso več utegnili storiti, so jih odpeljali v Auschwitz, kolikor jih ni med tem v Lublinu pomrlo. Ko pa so morali izprazniti Auschwitz, so preživele pripeljali nazaj. Ko sva to izvedeli, sva se z Julko takoj splazili tja, kjer so za barakami stale ženske iz Auschwitza in iskali vsaka svojo mater. Končno sva ju našli. Poleg njiju sta od njune skupine ostali samo še Draška in neka Nežka, doma pri Kamniku, vse druge so v Auschwitzu uničili. Tako je moja mama prvič ušla smrti. Bila pa je do kraja izčrpana. Takoj so priskočile razne tovarišice na pomoč. Janeževa Milica iz Tržiča, ki je delala v skladišču, ji je prinesla topel plašč, saj so takrat že mnoge nosile civilne obleke, na hrbtu prekrižane z oljnato barvo.

Prezgodaj pa sem se veselila tega, da sva spet skupaj. Vse starejše in onemogle ženske iz Auschwitza pa tudi vse bolne in onemogle, kar so jih nabrali v našem taborišču, so namreč premestili v taborišče Uckermark. Tam so jih slekli do perila, hranili so jih pa samo enkrat na dan. In vsak dan so odpravljali nove skupine v Uckermark, od tam pa v plin in nato v krematorij. Pri tem so v začetku uporabljali razne pretveze. Tako so na primer Dermastjevo mamo premotili s tem, češ da se lahko vrne v staro taborišče, kjer bo vezla. Dermastjeva mama je skušala pregovoriti tudi mojo mamo, češ da bosta vsaj s hčerkama skupaj. Moja mama je na te besede že stopila naprej, tedaj pa jo je zgrabila Draška in ji rekla, da naj nikar ne hodi, ker gredo v plin. Mama je stopila spet nazaj, za Dermastjevo pa je že bilo prepozno. Slekli so jo do golega in jo z drugimi vred odpeljali v plinsko celico. Pozneje mi je mama pripovedovala, da je manjkalo samo pol koraka, pa bi bila šla tudi ona v plin. Tako je drugič ušla smrti in rešila jo je Draška.

Mimo našega bloka je šla bližnjica za tiste, ki so še lahko hodile peš — druge so vozili s tovornjaki naokrog — in vsak dan so tod vodili vrste jetnic. Kadar so šle mimo, smo morale vse v blok. Naša »blokova« je bila neka Poljakinja in ker je vedela, da imava obe z Julko materi v Uckermarku, nama je dovolila, da sva iz bloka skrivaj oprezali, ali nista kje med mimoidočimi tudi najini mami. Neki dan je ena od teh žensk onemogla in paznica je prišla k našemu bloku in zahtevala dve jetnici, da bi tisto onemoglo žensko odnesli. »Blokova« je določila naju. Z veseljem sva sprejeli to delo, upajoč, da bova kaj izvedeli o najinih materah. Onemogla pa je bila Francozinja in je sicer veliko govorila, a kaj, ko je nisva razumeli. Iz oči sva ji razbrali, da naju nečesa prosi, nisva pa ji mogli nič pomagati. Odnegli sva jo, potem pa sva jo morali položiti na tla, in hudo nama je bilo ob misli na mame. V tej skupini ju ni bilo. Tako sva čakali dan za dnem in nekega dne popoldne je Julka zagledala v vrsti mojo mamo in Draško, njene pa ni bilo. Tedaj sva začeli obe jokati. In tudi druge so jokale. Saj je bila mama takšna, da sem komaj lahko verjela, da se more človek v tako kratkem času tako zelo spremeniti. Bila je na pol gola, ogrnjena z nekakšnim starim pledom. Kasneje mi je mama pripovedovala, da je na tisti kratki poti iz Uckermarka v naše taborišče v gozdiču opešala Neža. Obležala je in ni mogla dalje. Klicala je mojo mamo: »Franca, pomagaj!« Slišala jo je še, ko so bile že precej daleč proč, a ji sirota ni mogla nič pomagati, niti sebi, kaj šele njej. In tako so jo požrli plameni krematorija kakor Dermastjevo mamo.

Tako so iz Uckermarka vse preostale ženske pripeljali spet nazaj v matično taborišče in jih tu vtaknili v barake, posebej ograjene z bodečo žico, kar je pomenilo, da so vse namenjene za plinsko celico. Od tam so jih noč in dan pošiljali v smrt. Niti za trenutek niso prenehali švigati zublji iz krematorijskih dimnikov.

Vendar pa je vez, ki je družila nas Slovenke, tudi od tod rešila mojo mater. Neka Marica s Stajerskega, ki je delala v uradu za razporejanje dela in je smela hoditi po vseh blokkih, je šla kratko malo na ta blok in mojo mater odvedla ter jo pripeljala k meni. Čeprav vsa izčrpana, pre-

zebla, z drisko in polna uši, se je še držala pokonci. Zato jo je tudi lahko odvedla, kakor da jo pelje na delo. Zakaj pri nas so bile samo za delo sposobne jetnice. Tako je moja mama tretjič ušla plinski celici. Začela je delati, čeprav težko, pomagale smo ji vse, kolikor smo pač mogle. Ker pa je bila hudo izčrpana, tega ne bi bila mogla dolgo vzdržati. Bila sem vesela, da je spet pri meni, saj sem upala, da je sedaj čisto na varnem. Pa sem se spet prežgodaj veselila. Neko popoldne so prišli v taborišče esesovci in esesovke in postavili mize na sredo taborišča. Vse smo morale iz blokov. Niti sanjalo se mi ni, kaj bo. Z visoko dvignjenimi krili smo morale vse mimo te mize, potem pa so nas ločili — na levo in desno. Zakaj, nismo vedele. Ko je bilo pred nama z mamom le še kakšnih dvajset žensk, je prišla k meni Kosijeva Vida in mi rekla, da naj mamom odpeljem proč, ker izbirajo spet za plin. Prijela sem mamom za roko in jo odvedla za šivalnico, kjer so stali visoki zaboji. V teh zabojih sva čepeli do konca pregleda. Še danes ne vem, kako nama je uspelo priti tja mimo straž in policajk. Tako je mama že četrtič ušla plinski celici.

Matilda Rabič

Po nemških cestah

Vsak dan je bilo manj hrane — več mesecev nismo videle krompirja, zadnje čase pa tudi kruha ne več — pa tudi manj dela, ker je zaradi neprestanih bombnih napadov pogosto zmanjkalo električnega toka. Bombnih napadov smo bile zmeraj zelo vesele in si ob njih mislile: Kar dajte jih, dobro jih dajte!

Začeli so izpraznjevati taborišče. Kolone za kolonami so odhajale v neznanost. In veliko jih je na tej poslednji poti ostalo za zmeraj. Spominjam se Škantarjeve Minke iz Bohinja, ki je odšla pred mano iz taborišča, pa se ni vrnila domov. Tudi me smo prišle na vrsto. Bile smo predzadnja kolona. Neke noči okrog polnoči so nas z glasnimi klici vrgli iz spanja. Tudi zdaj smo morale hoditi po pet v eni vrsti in gorje, če se je katera le malo premaknila iz kolone. Takoj jo je popadel pes. Tudi Dermastjevo Julko je pograbil za roko. Če pa je katera opešala, je čisto preprosto dobila kroglo v glavo in obležala na cesti. Hodile smo že celo noč brez počitka. Lačne in žejne smo morale kar naprej in naprej. Cesta je bila polna ljudi — civilistov in vojakov. Vse je bežalo pred Rusi, slišati je bilo detonacije. Zakaj bližala se je ruska fronta. Popoldne šele smo prispele v neki kraj, kjer smo lahko nekaj časa počivale. Tu smo se hotele potuhniti, da bi nam ne bilo treba z esesovci naprej, pa nam tega niso pustili. Komaj smo še predstavljale noge, posebno še mama. Prišle smo do neke vode, čez katero je peljal velik most. Tu se je kar gnetlo

ljudi in vedno več jih je bilo. Na drugi strani mostu sva se z mamo in še z dvema tovarišicama (Poljančevo Francko in Cilko) skrili ob bregu za grmiček in tam počakale do jutra. Ko se je začelo daniti, sem zagledala daleč stran esesovca, ki je gotovo stražil most. Zbale smo se, da bi nas zagledal in postrelil. Zato si niti ganiti nismo upale. Ko se je zdanilo, pa je prišla mimo neka ženska. Spoznala sem Kosijevo Vido. Iskala je prav nas, ker je bila videla, da smo zbežale. Rekla nam je, da naj gremo z njo tja, kjer je še več Slovenk. Bilo jih je kakih petnajst, med njimi tudi moja svakinja Vika. Morale smo skoz neko mesto. Da pa bi nas obleka ne bila izdala, da prihajamo iz koncentracijskega taborišča, smo obrnile plašče in odtrgale znake in številke. Tako smo srečno prešle mesto. V nekem gozdu, s samotno hišo v bližini, smo sklenile počivati in si zakuriti ogenj ter poiškati krompirja. Tedaj pa je iz hiše stopil možki in nas nagnal, češ da nas bo sicer vse postrelil. Odšle smo dalje po gozdu in naletele na vojaštvo z zakamufliranimi topovi. Hitro smo se umaknile. Ko smo se tako umikale, je nad nami nenadoma zabrnelo. Ozrle smo se kvišku in zagledale ruske lovce čisto nizko in s peterokrako zvezdo na trupu. Stisnile smo se ob borovce in od veselja nismo vedele, kaj bi. Umaknile smo se v drug gozdiček, tam pa so spet bili nemški vojaki s konji. Eden od njih nas je vprašal, od kod smo. Nismo mu sicer povedale po resnici, pa je vendar uganil, da smo jetnice. Svetoval nam je, da moramo biti zelo previdne in njihovemu poveljniku nikakor ne smemo povedati, kdo smo. Rečemo naj, da smo iz delovnega, ne iz kon-

71. Preživele interniranke in interniranci na proslavi »Gorenjska v svobodi« leta 1945 na Jesenicah

centracijskega taborišča, ker nas bo dal sicer vse postreliti. In še nam je svetoval, naj gremo na hrib, da naj se ne držimo skupaj, zvečer pa bodo oni odšli in prišli Rusi in da naj jih počakamo. Bile smo mu hvaležne. Bil je Dunajčan in ne pravi Nемеc. Zvečer so res odšli in tedaj smo zakurile ogenj. Dve sta odšli v bližnjo vas po krompir; skuhale smo ga in se tako najedle, da smo vse bru hale.

Ko smo si začele pod borovimi vejami pripravljati ležišča, je začelo pokati okrog nas, da so se podirali orjaški borovci. Stisnile smo se skupaj v kotlino in s strahom čakale jutra, saj so nam krogle švigale nad glavami, da so nam lasje kar frfotali. Če smo že toliko pretrpele, ne bi bile rade zdaj, ko smo bile že svobodne, ostale na tuji zemlji. Proti jutru je pokanje prenehalo, po bližnji cesti pa so začeli prihajati tanki, ki jih je bilo toliko, da se je kar zemlja tresla. Nobena si ni upala iz skrivališča. Ko se je zdanilo, sta odšli dve v bližnjo vas in se vrnili z veselo novico, da so tam že Rusi. Govorili sta z ruskim poveljnikom in ta je rekel, da naj se vrnemo v mesto in tam nekaj dni počakamo, ker je tu še fronta. In tako smo se vrnile v mesto Weseberg. Spotoma smo srečavale ruske vojake, ki so nam veselo vzklikali v pozdrav: sedaj ste svobodne — Jugoslavki, haròšij narod!

V Wesenbergu smo se nastanile v eni izmed praznih hiš, saj je bilo vse zbežalo pred Rusi. Rusi pa so nam rekli, da naj za hrano in stanovanje poskrbimo same in tako smo tudi storile. Prve dni smo si kuhale bolj samo juhe, ker so bili naši želodci preslabi za kaj močnejšega. Po štirinajstih dneh smo si nekoliko opomogle in se odpravile na pot. Štirinajst dni smo pešačile, saj so bile vse proge porušene. Spotoma smo videle veliko grozot, ki jih je bila pustila fronta. Končno nas je naložil neki ruski tovornjak in nas zapeljal do neke železniške postaje, kjer smo počakale vojaški tovorni vlak. Ta nas je potegnil do Landsberga, kjer je bilo zbirališče. Od tam smo se preko Poljske, Češke, Avstrije in Madžarske pripeljale do Velike Kikinde, od tam pa v Beograd in iz Beograda končno na Jesenice. — Bilo je 17. julija 1945.

Vsebina prispevka

1. Vida Zavrl: Ravensbrück
2. Vika Ambrožič: V zaporu
3. Marija Lukan: Zavest in ponos — naša rešitev
4. Matilda Rabič: V taborišče
5. Ivanka Kozar: Vzajemno smo si pomagale
6. Cirila Curk: V kazenskem bloku
7. Anda Jelinčič: Bolniški transport
8. Marija Sifrer: V podružnici
9. Matilda Rabič: Štirikrat rešena
10. Matilda Rabič: Po nemških cestah

ZUSAMMENFASSUNG

RAVENSBRÜCK

Gleich nach der Machtübernahme im Jahre 1933 begannen die Nazisten anfangs unorganisiert und planlos mit der Errichtung von »wildem« Konzentrationslagern, um ihre politischen Gegner darin zu vernichten. Erst im Jahre 1937 kamen alle Lager unter die einheitliche Verwaltung der SS, die sie zur »politischen Umbildung« bestimmte.

Diesem Ziel diene anfangs auch das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück, wohin die ersten Schutzhäftlinge im Frühjahr 1939 eingeliefert wurden. Jedoch mit der überaus anstrengenden Arbeit, durch die sie angeblich »umgebildet« werden sollten, wurden sie nur schändlich erniedrigt und hingemordet.

Nach der Besetzung Jugoslawiens im Jahre 1941 brachte man unter den ersten Schutzhäftlingen auch Frauen aus Jesenice ein.

Der ungünstige Verlauf des Krieges verlangte, dass der ursprüngliche politische Zweck des Lagers den wirtschaftlichen Aufgaben weichen musste und die Häftlinge wurden mehr und mehr in der Rüstungsindustrie ausgebeutet. Die zur Arbeit unfähigen endeten in der Gaskammer und im Krematorium, an ihre Stelle aber wurden immer neue Arbeitssklavinnen herbeigeschleppt. Infolge unzureichender Hygiene griffen Epidemien um sich und die Häftlinge starben in Massen.

Den Sanitätsdienst im Lagerspital — genannt Revier — übten äusserst unverantwortlich die SS-Ärzte und SS-Schwester aus. Die Patientinnen wurden nicht geheilt, sonder gemordet und man verwendete sie ausserdem auch für die grausamsten medizinischen Versuche. Die Krankenpflege besserte sich einigermassen, als man im Revier auch Häftlinge als Ärztinnen und Pflegerinnen einstellte.

Die Häftlingskost genügte niemals weder dem Nährungswert noch dem Quantum nach, am schlechtesten aber war sie bei Kriegsbeginn und Kriegsende.

Das Lager leitete der Lagerkommandant mit Hilfe mehrerer Verwaltungsabteilungen, während die Häftlinge von den SS-Aufseherinnen und SS-Wachposten beaufsichtigt wurden. Neben der SS-Leitung betätigte sich wirkungsvoll auch die Häftlingsselbstverwaltung, und zwar sehr zu Gunsten der Häftlinge überall dort, wo sie in den Händen der politischen Häftlinge war.

Die Lagerleitung bestrafte jedes Disziplinarvergehen, ungenügenden Arbeitseifer sowie jeden Fluchtversuch mit grausamen Strafen, Sabotagen aber mit dem Tode.

Das Lager wurde am 27. und 28. April 1945 geräumt und die überlebenden Häftlinge zu Fuss in der Richtung gegen Westen fortgeschleppt. Am 29. April aber wurde das Lager von den Sowjettruppen befreit. Von 132.000 Häftlingen verblieben hier 92.000 Tote.

Anton Ramovš

IZ GEOLOSKE ZGODOVINE ZAHODNIH KARAVANK

(Z osmimi tablami slik)

Karavanke so po svojem kamninskem gradivu izredno pisane. V njih najdemo najrazličnejše apnence, dolomite in laporje, peščenjake, konglomerate in breče različnega sestava, glinene kamnine, deloma stare in zato trdno sprijete in skrilave, deloma mlade in le malo spremenjene. Nadalje dobimo vulkanske kamnine iz srednjega zemeljskega veka in trdno sprijet vulkanski pepel. Vse te kamnine pa niso enako stare, marveč jih je nekaj iz starega zemeljskega veka, druge so iz srednjega zemeljskega veka,

79. Karavanke so na skrajnem severozahodnem delu Jugoslavije

še najmanj pa jih je nastalo v novem zemeljskem veku. Mogočna, več tisoč metrov debela kamnita skladovnica je nastajala v veliki kadunji, ki se je počasi pogrezala in se polnila nekaj sto milijonov let. Od časa do časa so se deli kadunje vzdignili, nastali so podmorski grebeni ali kopna zemlja. Vendar je kopno vse tja do novega zemeljskega veka vselej spet omahnilo v globine, prekrilo ga je morje. Sele v novem zemeljskem veku je vstalo iz napolnjene kadunje obsežno nagubano gorovje, katerega del so tudi naše lepe Karavanke. Toda komaj je gorovje pogledalo iz svoje zibelke in se vzpelo v višave, že so se nadenj spravile vode, razne fizikalne sile, rastlinstvo in živalstvo in ga začele spreminjati. Približno tako kot umetnik izkleše iz skale kip in mu da življenje, tako tudi neutrudni delavci narave oblikujejo, spreminjajo, lepšajo že dolga milijonletja vzdignjeno, zgubano in polomljeno kamnito skladovnico. Pri tem delu brez konca in kraja kar naprej odstranjujejo in odnašajo material drugam, v novo kadunjo, kjer teče zibel novega gorovja. Trdne kamnine se dlje upirajo, mehke kmalu podležejo. V različni odpornosti kamnin pa najdemo tudi glavni vzrok, da so Karavanke in druga njim podobna gorovja tako mikavna, polna ostrih vrhov, globokih grap, strmih sotesk, prepadov, vmes pa prijetnih ravnin, ljubkih jas, položnih pobočij s planinami. Ker je prav v Karavankah raznolikost kamnin tolikšna kot redkokje drugje, nam je mnogovrstnost naravnih oblik kar sama po sebi umevna. Ker pa je kamninsko gradivo Karavank tako pisano, je gotovo pisana in burna tudi njihova zgodovina. Vseh kamnin in dogodkov v eni sapi ne bi mogli spoznati, pa tudi znanih ostankov davnega življenja je veliko preveč za en sam opis. Zato bomo v več nadaljevanjih spoznavali kamnine in okamnine Karavank, kamnine in okamnine pa nam bodo odkrivala dogajanja na tem prostoru od starega zemeljskega veka do danes, to je v času, dolgem skoraj 300 milijonov let.

Najstarejše kamnine, ki jih do danes poznamo v Karavankah med tromejo na Peči in Ljubeljem, so iz karbonske periode in njej bo posvečeno prvo poglavje našega izleta v davno geološko preteklost. Že koj v začetku pa bodi omenjeno, da imamo drugod v Karavankah, posebno na Jezerskem, dosti starejših kamnin, v katerih je precej ostankov okamnelega življenja. Ti starejši skladi morajo ležati na obravnavanem delu Karavank pod karbonskimi in mlajšimi plastmi in niso še nikjer pogledale na površje. Nekaj so jih menda našli na severni strani Karavank.

I. Karbonska perioda

Ni ga skoraj ozemlja na Slovenskem, kjer bi bilo opravljenih toliko geoloških del in bi se o njem toliko pisalo, kot prav o karbonskih plasteh z železovo rudo na jeseniškem prostoru. Zato skoraj ne moremo začeti z opisovanjem geoloških razmer, ne da bi vsaj bežno spoznali pomembnejše raziskovalce in se seznanili z njihovimi ugotovitvami. Vmes ne bodo omenjena drobna poročila, ki so ostala tu in tam v rokopisu.

Prve sistematične geološke raziskave so se pričele na jeseniškem prostoru in pod Begunjščico že okoli leta 1850, to je prav v času, ko so

geologi začeli z načrtnim geološkim raziskovanjem naših krajev. V Savskih jamah in v Lepenji so takrat še živahno rudarili. Lastniki rudnikov so želeli vedeti, kakšne zaloge rude še skrivajo zemeljske plasti, želeli so novih zalog, in vse to bi jim mogel povedati geolog, ki bi dodobra poznal kamninski sestav in strukturo ozemlja. Ozemlje jeseniškega prostora pa ni bilo lahko obdelati. Pokrajino sestavljajo zelo pisane kamnine, poleg tega pa je še zgradba kar se da zapletena in geologi so od teh prvih načrtnih raziskovanj pa sem do danes različno razlagali starost posameznih kamnin in njihovo zaporedje in prav tako tudi tektonsko zgradbo ozemlja. V dobrih sto letih so postavili različne trditve, ki si pogosto nasprotujejo, in še danes je pred nami cela kopica nerešenih problemov.

Geološka raziskovanja jeseniškega prostora in ozemlja pod Begunjščico in s tem tudi raziskovanje karbonskih skladov lahko delimo v več faz, v vseh fazah pa so se največ ukvarjali prav s karbonskimi skladi.

Prva doba sistematičnega raziskovanja je trajala od leta 1850 do 1860, ko so kartirali Morlot, Peters in Lipold. Morlot (1850) je ugotovil karbonske sklade (Uebergangsgebirge), našel v njih korale, slabo ohranjene brahiopode in odtise rastlin, med katerimi je E t t i n q s h a u s e n določil vrsto *Alethopteris defranciai*. Prišel je tudi do spoznanja, da so karbonski skladi svodasto izbočeni, na obeh straneh pa leže vrh njih mlajše plasti (imajo antiklinalno zgradbo).

Kmalu za njim se je Peters (1856) podrobneje ukvarjal z geološkimi razmerami na jeseniškem prostoru. Med karbonske sklade (Steinkohlenformation) je uvrstil konglomerat, peščenjak, skrilavec, raznobarvne apnenice in svetel krušljiv dolomit (zgornji Kohlenkalk). Med fosilnimi ostanki omenja iz Lepenje ramenonožce (*Productus punctatus*, *P. cora* in spiriferide), mahovnjaka (*Fenestalla plebeja*) in morsko lilijo (*Poteriocrinus*). V lapornih skrilavcih v Lepenji pogostna školjka *Cypricardia* (to je le oligocenska *Cyrena*) je Petersa premotila, da je železovima rudiščema v Lepenji in v Savskih jamah pripisal rabeljsko starost. Geološko zgradbo jeseniškega prostora in ozemlja pod Begunjščico je Peters ponazoril na več geoloških profilih. Karbonski skladi sestavljajo jedro velikega svoda ali, kakor pravimo v strokovni literaturi, antiklinalno jedro. Petersove stratigrafske ugotovitve najdemo na njegovi rokopisni geološki karti lista Radovljica v merilu 1:75.000 (Peters 1855). Med karbonskimi skladi je na geološki karti ločil ziljski skrilavec, ziljski apnenec in ziljski dolomit. Raznobarvni apneneci in svetel dolomit ležijo po njegovem prepričanju med karbonskimi skrilavci in spodnje-triadnimi plastmi in se vlečejo od Kranjske gore prek Javornika, Begunj vse tja do Kokre. Danes vemo, da so vse te kamnine triadne starosti. Kar čudno se nam zdi, kako je mogel plasti z rudo, ki so prav take kot karbonski skrilavci in peščenjaki, uvrstiti med rabeljske sklade.

Nekaj let kasneje se je mudil na jeseniškem prostoru naš rojak Lipold, prvi slovenski geolog. Deloma je že popravil Petersove napačne trditve, uvrstil vso skladovnico kamnin, v kateri leži rudišče Savske jame, med ziljske sklade, to je v spodnjo grupo karbona (Steinkohlenformation). Kamninam v rudišču Lepenje pa je tudi on pripisal

triadno starost. Lipold (1859) je dognal, da je premog v Savskih jamah karbonski, premog v Lepenji pa je mlajši, terciarni.

V drugi dobi raziskovanj, nekako med leti 1868 in 1886, na obravnavanem ozemlju ni bilo sistematičnih geoloških raziskovanj, pač pa imamo od takrat le priložnostne ugotovitve. Stur in Trinker (1869) navajata iz Savskih jam nekaj karbonskih ramenonožcev, od katerih pa so se bila ohranila le kamena jedra. Kasneje pa Stur (1886) omenja, da je najdišče z rastlinskimi ostanki ob poti z Javornika na Pristavo, ki ga je bil odkril Morlot, v najmlajših zgornjekarbonskih plasteh. Za enako stare ima tudi rastlinske ostanke v Savskih jamah. Premog v Savskih jamah je antracit, plast je debela največ 20 cm. Iz tega kraja omenja tudi različne ostanke listov (*Pecopteris arguta*, *P. pteroides*, *Cordaites* sp.). Stur (1887) je tudi ugotovil, da Petersova *Cypricardia* v Lepenji ni rabeljska školjka, marveč da pripada rodu *Cyrena* iz oligocenskih skladov.

Stacheja (1874, 1878) so zanimali črni in sivi fuzulinski apnenci in fuzulinske apnenčeve breče med karbonskimi skladi v okolici Jesenic. Prvi je našel tudi velike kroglaste fuzulinide in sicer v krovlini rudišča v Savskih jamah. Prišel je do spoznanja, da pomenijo plasti s fuzulinami poseben razvoj v karbonu, obrežno morsko facijo, in da spadajo v glavnem v karbon, sežejo pa deloma še v permij. Poudaril je tudi, da pripadajo skrilavci z ramenonožci (produktidi) mlajšemu karbonu.

V zadnjih letih preteklega stoletja se pričena tretja doba raziskovanj na tem ozemlju. Tedaj so se razvila spet obsežna sistematična dela, ki so trajala dobro desetletje. Njihov namen je bila predvsem izdelava nove geološke karte lista Radovljica, kajti stara Petersova geološka karta ni več ustrezala potrebam in bila je le rokopisna. Geološko kartiranje tega težavnega ozemlja so zaupali na Dunajskem geološkem zavodu odličnemu raziskovalcu Tellerju, ki je že prej izdelal nekaj geoloških kart specialk na slovenskem ozemlju. Tako se je Teller tedaj tudi največ ukvarjal s karbonskimi skladi na jeseniškem prostoru in na ozemlju pod Stolom in Begunjščico. Geološke razmere na jeseniškem ozemlju so ga nič kako zanimale tudi v zvezi z gradnjo karavanškega predora. Že naprej je slutil, da bodo delale karbonske plasti gradbenikom največ preglavic, ni pa niti sam predvideval tolikšnih težav, kot so jih morali pri gradnji premagati. Izsledki Tellerjevih raziskovanj so zbrani v njegovi razpravi o karavanškem predoru (1910), na geološki karti v tej razpravi in na Vettersovi rokopisni geološki karti lista Radovljica (1935), na kateri so za ozemlje Karavank le Tellerjeve ugotovitve. Teller je izločil med zgornjekarbonskimi skladi javorniške plasti, fuzulinski apnenec in grebenske trogkofelske kamnine. Javorniške plasti sestavljajo po njegovem prepričanju jedro Karavank. Še prej se je Teller (1899) mimogrede dotaknil tudi karbonskih skladov pod Begunjščico in pod Stolom, ko se je zanimal za tamkajšnja železova in manganova rudišča.

Od leta 1910, ko je izšlo pomembno Tellerjevo delo o karavanškem predoru, pa do konca prve svetovne vojne v zahodnih Karavankah niso raziskovali karbonskih skladov.

V času med obema svetovnjima vojnama so se za karbonske sklade v zahodnih Karavankah zanimali predvsem paleontologi, to je raziskovalci okamnelega življenja, in iz tega časa imamo več pomembnih razprav o tamkajšnjih okamnelih ostankih davnega življenja. Prvo paleontološko delo o fosilih na jeseniškem prostoru je napisal Heritsch leta 1919. Iz okolice Javornika je opisal več ramenonožcev, nekaj mahovnjakov in po eno školjko, polža in skafopoda. Dobro desetletje kasneje je izšla njegova zajetna razprava o karbonskih fosilih v Karavankah in v Karnijskih Alpah (1931), v kateri je opisal tudi precej okamnin z jeseniškega prostora. Razen že v prejšnji razpravi opisanih živalskih skupin, katerih število je sedaj precej višje, je opisal prve trokrparje ali trilobite iz teh krajev, prva dva glavonožca in prve korale. Opisane okamnine so iz najdišč pri Javorniku (pri Spodnjih počivalah), iz Plavškega Rovta in iz bližnje okolice Jesenic, iz Savskih jam in iz okolice Črnega vrha. Vse okamnele ostanke imajo v paleontološki zbirki na graški univerzi. Posebno zanimiv in doslej tudi edini primerek je nova vrsta glavonožca iz vrste *Nautilus veris* (tabla V, sl. 1a-1c). Na podlagi fosilnih ostankov je Heritsch uvrstil tamkajšnje karbonske kamnine med plasti »cora« in med »schwagerinski apnenec«.

Tudi Rakovec (1931) se je ukvarjal z okamninami s Spodnjih počival in obdelal kar 29 različnih okamnin. Potrdil je Heritscheve ugotovitve glede starosti karbonskih skladov v tem delu Karavank.

Salopek (1928) navaja po Tellerju karbonske sklade iz okolice Jesenic in Javornika in omenja dotlej znane fosilne ostanke.

Malo pred drugo svetovno vojno je zagrebški profesor Šuklje odkril zahodno od Planine, nekje pod Golico v višini 1050 m, najdišče z rastlinskimi ostanki, ki pripadajo več rodovom in vrstam. Na žalost iz ohranjenih zapiskov ne moremo zvedeti, kje točno so bili ti rastlinski ostanki. Še bolj žalostno pa je, da je bil dragoceni okamneli rastlinski material uničen. Vsi rastlinski ostanki so bili v eni sami leči rjavega sljudnega skrilavca. Takšič (1947) je določil med nabranim materialom naslednje rastlinske ostanke: *Pecopteris* aff. *arborescens*, *Alethopteris serlii* in *A. grandini*, *Neuropteris ovata* in *Neuropteris* sp., *Sphenophyllum oblongifolium*, *Annularia stellata*, *Calamites ramosus* in *Calamites* sp. in *Lepidodendron rimosum*. Vse to so ostanke drevesastih praproti, lisičjakov in drevesastih preslic. Današnje praprotnice so le še boren ostanek teh tudi do 30 m visokih dreves. Na žalost tudi v Takšičevi razpravi ni podob o najdenih rastlinskih ostankih. Na podlagi rastlinskih ostankov je Takšič uvrstil plasti na Planini v vrhnji nivo westfalija D oziroma v spodnji stefanij.

Nekoliko kasneje navajata pomembna raziskovalca Heritsch in Kühn (1951), da so mlajši paleozojski skladi na jeseniškem prostoru nadaljevanje trbiške antiklinale.

V sredi petdesetih let pa se začelja zadnja doba raziskovanj karbonskih skladov v zahodnih Karavankah. Na prvem jugoslovanskem geološkem kongresu, ki je bil na Bledu leta 1954, je Ramovš (1956) podal pregled takratnega znanja o paleozojskih skladih v Karavankah. Kostić - Podgorska (1954) je na podlagi skromne koralne favne, ki jo

je bil nabral Ramovš v okolici Javorniškega Rovta, ugotovila, da so plasti z njo ekvivalent višjega dela javorniških skladov v Karnijskih Alpah (ekvivalent plasti s koralno favno II). V tistih letih je tudi Richteršič (1954) raziskoval v okolici Javorniškega Rovta in našel v glavnem iste vrste fosilov, kot jih je bil opisal Rakovec, in prišel do istih stratigrafskih zaključkov kot pred njim Heritsch in Rakovec.

Takrat je Kahlerja (1954) zanimala problematika v zvezi z gradnjo karavanškega predora, čeprav pet desetletij potem, ko so v njem premagali velikanske težave. Skušal je odgovoriti na vprašanje, ali je morala biti ta gradnja res tako težavna. Načel je tudi vprašanje, ali ne ležijo morda v podlagi transgresijsko odloženih zgornjekarbonskih skladov še hochwipfelske plasti. Le-te bi bile zelo važne pri primerjavi z geološkimi razmerami v Karnijskih Alpah. Tellerjevima profiloma pred gradnjo predora in po njej je skušal Kahler najti verjetnejšo razlago.

Pri pregledu slovenskih železovih rudišč navaja Berce (1956) med sideritnimi hidrotermalno-metasomatskimi rudišči tudi rudišča pod Golico, v Lepenji, pod Belščico in pod Stolom. Več se zadržuje le ob geoloških razmerah v Savskih jamah, kar je razumljivo, saj imamo prav od tam največ podatkov. Govori o orudjenjenju, o rezervah v tamkajšnjem rudišču in o njegovi zgodovini.

V zadnjem desetletju so se razvila v Savskih jamah obsežna raziskovalna dela in izvrtanih je bilo več vrtin, ki naj bi pokazale, kako je z rudnimi zalogami, in seveda poskušala odgovoriti na vprašanje, kakšna je zapletena zgradba rudišča in okolice. V Savskih jamah in v širši okolici so raziskovali v tem času predvsem Berce (1965), Iskra in Novak, izsledke pa so podali v rokopisnih poročilih.

Iz najdišča pri Spodnjih počivalah sta Gauri in Ramovš (1964) opisala novega ramenonožca iz vrste *Eolyttonia karawankensis* in trokrparja iz vrst *Brachymetopus* (*Brachymetopus*) *pseudometopina* in *Brachymetopus* (*Brachymetopus*?) cf. *gracilis*.

Pri pregledu novejših geoloških ugotovitev na jeseniškem prostoru oziroma v Karavankah navaja Ramovš (1964), da so tam najstarejši karbonski skladi iz gželijske stopnje, vendar je teh le malo. Prevladujejo klastične kamnine orenburgijske stopnje, med katerimi je tudi nekaj apnencev.

Kaj vemo danes o karbonskih skladih v tem delu Karavank?

Na Tellerjevi geološki karti Karavank, ki jo je objavil v razpravi o karavanškem predoru, in na rokopisni geološki karti lista Radovljica (obe sta v merilu 1:75.000) je med skladi starega zemeljskega veka največ karbonskih plasti. V sklenjenem pasu se vlečejo od Dovjega preko Planine pod Golico in Javorniškega Rovta naprej proti vzhodu po južnem vnožju Bevščice, Stola in Begunjščice. Največ jih imata obe omenjeni karti med Planino in Javorniškim Rovtom. Povsod bi jih brez težave spoznali: to so temno sivi in črni glineni skrilavci, velikokrat zmečkani in spremenjeni v črno glino, sivi peščenjaki in konglomerati, ki jih poznajo na Planini in v Javorniškem Rovtu pod imenom »sovtan«. Razen tega so tu in tam trdi, skoraj črni apnenci.

Raziskovanja zadnjih let pa so pripeljala do spoznanja, da večina plasti, ki so jih imeli doslej za karbonske, niso iz karbonske periode, marveč so mlajše, permijske. To skrivnost so nam razkrili živalski ostanki, ki jih bomo kasneje spoznali. Skoraj na las podobne karbonske kamnine lahko ločimo od permijskih samo tam, kjer najdemo okamnele živalske ali rastlinske ostanke, drugje pa se kaj lahko uštejemo. Običajno so oboje plasti zmešane med seboj in jih tudi na karti velikega merila skoraj ni mogoče ponazoriti.

Vse doslej znane karbonske plasti v opisovanem delu Karavank so iz zgornjekarbonske periode. Med njimi prevladujejo klastične kamnine, to so take, ki sestojijo iz debelejših ali drobnejših, lahko pa tudi zelo, zelo drobnih zrn. Zrnca so ostanek razpadlih starejših kamnin, različno vezivo pa jih je zlepilo med seboj v trdno kamnino. Na ta način so nastali sivi ali črni glineni skrilavci, kremenovi peščenjaki in kremenovi konglomerati. Med temi kamninami leže večji ali manjši vložki temnega apnenca, v katerem je ponekod vse polno ostankov drobnih organizmov.

Poglejmo si najprej kamnine nekoliko podrobneje! Na jeseniškem prostoru in pod Begunjščico je precej skrilavcev. Niso vsi enaki, posebno nekateri se kar precej ločijo med seboj. Kar dosti odporen je modro sivi glineni skrilavec. Vsebuje veliko glinenega materiala, nekaj drobnih kremenovih zrn, nekaj pirita in večjo ali manjšo primes organskih snovi, ki ga tudi tako temno obarvajo. V nekaterih skrilavih plasteh je tudi precej muskovitove sljude in kamnina predvsem po ploskvah vsa blesti. Odpornost skrilavca se manjša s peščeno primesjo. Peščeni skrilavci, ki imajo le malo glinenega veziva, so krhki in jih zlahka drobimo. Včasih se vriva med glineni skrilavec tudi skrilavec s precejšnjo apnenčevo primesjo in med njim najdemo včasih celo drobne laporne pole. Ko skrilavci preperevajo, se njihova temno siva ali modro siva barva spreminja v rjavkasto sivo in nato v rjavo. Skrilavec običajno ni naložen v jasnih plasteh, tako da se iz kamnite skladovnice lomi v nepravilnih kosih, skrljih, redkeje v pravilnejših ploščah. V pravilne drobne skrli pa se tu ne kolje nikjer. Zato se tudi nikjer tod okoli ni mogla razviti skrilarška obrt, kot se je razvila v okolici Dolskega pri Ljubljani ali v Selški dolini, kjer njeni izdelki še danes dajejo pečat domačijam s kamnito streho.

Različni skrilavci prehajajo dostikrat v kremenov peščenjak. V njem prevladujejo kremenova zrna, med katerimi najdemo tudi zrna muskovitove sljude, pirita in redkih glinencev. Tam, kjer prehaja peščenjak v skrilavec, postaja tudi glinena primes vedno večja. Vezivo med zrni je kremenčevo. Sveži peščenjaki so temno sivi, prepereli pa postajajo sivkasto rjavi ali svetlo sivi. Ponekod jih najdemo v skladih, debelih tudi do pol metra, drugje pa nastopajo v drobnih ploščah, debelih po nekaj centimetrov do dober decimeter. Včasih najdemo v peščenjakih tudi slabo ohranjene rastlinske ostanke, med katerimi pa ne moremo več prepoznati posameznih rastlin. Kjer je v peščenjaku precej zdobljenega rastlinskega drobiža, je le-ta temno siv.

V kremenovem peščenjaku postajajo zrna včasih čedalje večja in tako ta postopoma prehaja v kremenov konglomerat. Mejo med obema

kamninama predstavljajo zrna, debelejša od dveh milimetrov oziroma drobnejša od dveh milimetrov. Konglomerat in peščenjak se lahko večkrat menjata, prehod med njima je postopen. Večkrat pa opazimo tudi nenadne skoke od drobnozrnate kamnine v kar precej debel konglomerat. Razmere so se bile na ozemlju, odkoder je prihajal material, nenadoma spremenile. Konglomeratovi prodniki so običajno orehove velikosti, lahko pa so tudi kot pest debeli, posamezni pa celo še debelejši. Najpogostnejši so beli kremenovi prodniki. Precej redki so zaobljeni drobcji črnega kremenca, ki mu pravimo lidit. V konglomeratu tudi niso redki prodniki metamorfnih kamnin. Predvsem so to ostanki blestnikov. Zanimivo pa je, da nikjer ni najti med prodnim materialom kakršnihkoli apnenčevih ostankov. Kremenovo ali peščeno vezivo zleplja prodnike v trdno kamnino. V peščenem vezivu najdemo navadno razen kremenovih zrnč še nekaj muskovita, limonita in glinenega materiala.

Med peščenoskrilavimi plastmi ali med glinenimi skrilačci leže večje in manjše leče temno sivega in črnega apnenca. Tak apnenec običajno ne leži v sklenjenih plasteh, marveč sestavlja posamezna kamnita telesa, ki se lečasto izklinjajo med skrilačci. V kamnini navadno ne najdemo jasne plastnatosti in razmere kažejo, da so to morda grebenske oblike, ki so jih ustvarili organizmi. Doslej nam še ni uspelo dokazati, da je temu res tako, ker apnenci zaradi močnih gorotvornih sil nimajo več prvotnega položaja. Med skrilačci pa najdemo ponekod tudi drobne apnenčeve pole, debele okoli 10 cm. Sestoje iz tanjših, okoli poldrug centimeter debelih vegastih plošč. Med njimi je precej glinenega materiala. V nekaterih lečastih telesih je v posameznih njihovih delih vse polno fuzulinidnih luknjičark, drugod pa so apnenci lahko skoraj iz samih apnenčevih alg. Le-te so na nekaterih krajih dobro ohranjene, na drugih pa prekrystaljene in jih komaj še prepoznamo. Redkejši so v takih apnencih ostanki drugih živalskih skupin. Fosilni ostanki so pogostni tudi v nekaterih apnenčevih ploščah med skrilačci.

Ko že govorimo o apnencih, naj omenimo še to, da so iz teh apnencev kopali železovo rudo v Savskih jamah, v Lepenji in pod Stolom. Vendar o železovih rudiščih in o rudarjenju v teh krajih ob tej priložnosti ne bomo govorili. Povem naj le, da je ruda samo v apnencih in da je nastala precej kasneje, kot so se usedali apnenci. V razkosanem in razpokanem apnencu je železova ruda zapolnila žile in žilice in deloma zamenjala apnenec v kalcitnih žilah ali celo večje dele apnenca.

Taka je torej kamnita zapuščina iz karbonske periode. Vendar samo to še ne bo potešilo naše radovednosti. Zanimalo bi nas, kako se vrstijo različne kamnine v velikanski skladovnici, kako je le-ta debela, da bi iz teh podatkov lahko izluščili dogodke takratnih časov. Toda nikjer v Karavankah, kjer smo doslej raziskovali, nismo našli profila, v katerem bi karbonski klastični in apnenčevi skladi ležali še v normalnem zaporedju. Vsepovsod so skrilačci zgubani, večkrat zgneteni in celo spremenjeni v glino. Ob prelomih so prišli mednje bloki kremenovega peščenjaka in konglomerata. Večji odlomljeni deli kamnin so se ob prelomih vzdigovali ali pogrezali, se narivali drugi prek drugih. Trdi peščenjaki in konglomerati so se pri tem še naprej lomili in se drobili, skrilačci pa so se

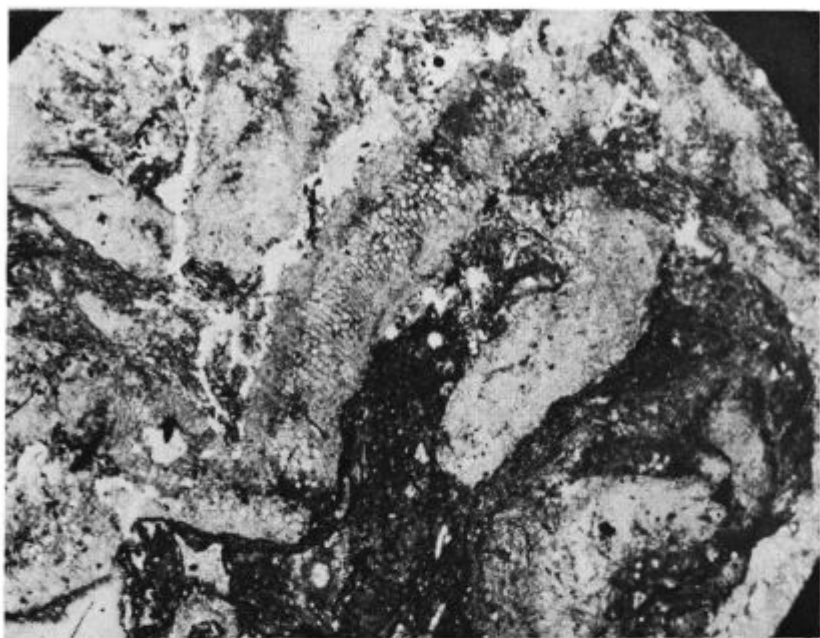
Anton Ramovš

IZ GEOLOSKE ZGODOVINE ZAHODNIH KARAVANK

Table I-VIII

Tabla I

- Sl. 1. Apnenčeva alga *Archaeolithophyllum missouriensum* Johnson. Javorniški Rovt. × 20.
- Sl. 2. Apnenčeva alga *Anthracoporella vicina* Kochansky & Herak. Javorniški Rovt. × 20.
- Sl. 3. Apnenčeva alga iz rodu *Macroporella*. Ob cevovodu nasproti Slapa Javornik. × 30.

1

2 3

Tabla II

- Sl. 1. Apnenčeva alga *Anthracoportella spectabilis* Pia. Pod Črnim vrhom. × 20.
- Sl. 2. Apnenčeva alga iz rodu *Tuberitina*. Javorniški Rovt. × 60.
- Sl. 3. Mala luknjičarka *Deckerella media* Morozova. Severovzhodno od Črnega vrha. × 30.
- Sl. 4. Luknjičarka *Triticites* cf. *pseudoarcticus* Rauzer, aksialni presek. Severovzhodno od Špika, Javorniški Rovt. × 12.
- Sl. 5. Luknjičarka *Rugosofusulina alpina antiqua* (Schellwien), medialni presek. Ob cevovodu nasproti Slapa Javornik. × 20.

1

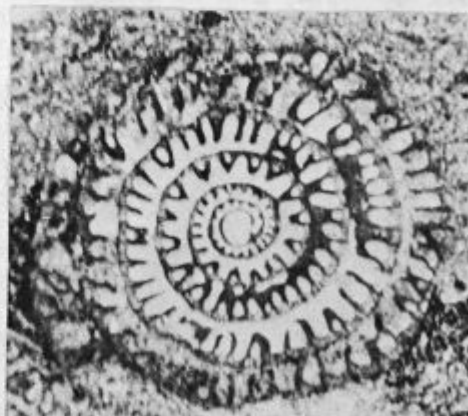
2

4

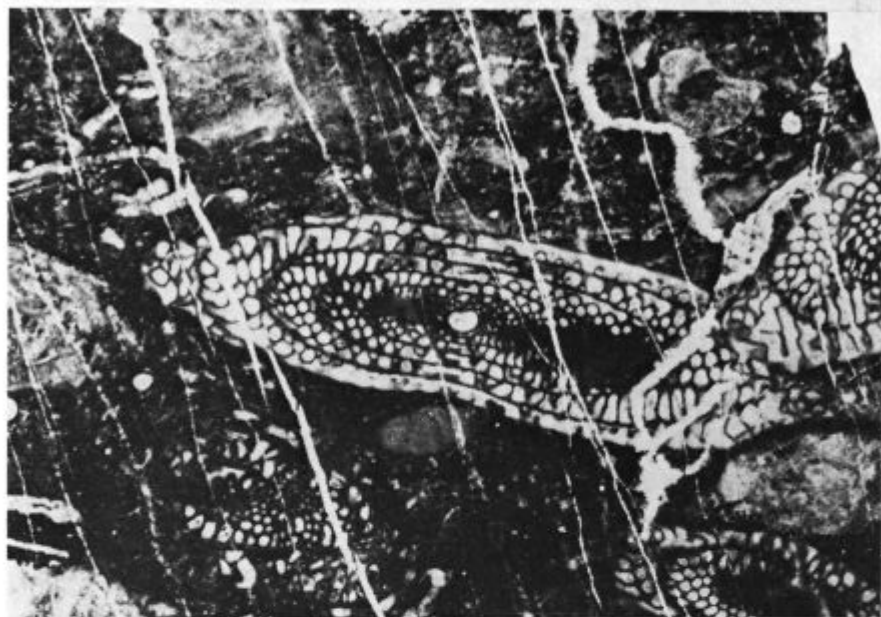
3

5

Tabla III

- Sl. 1. Luknjičarka *Quasifusulina longissima ultima* Kanmera v aksialnem preseku. Javorniški Rovt. × 10.
- Sl. 2. Luknjičarka *Rugosofusulina alpina antiqua* (Schellwien). Javorniški Rovt. × 10.

1

2

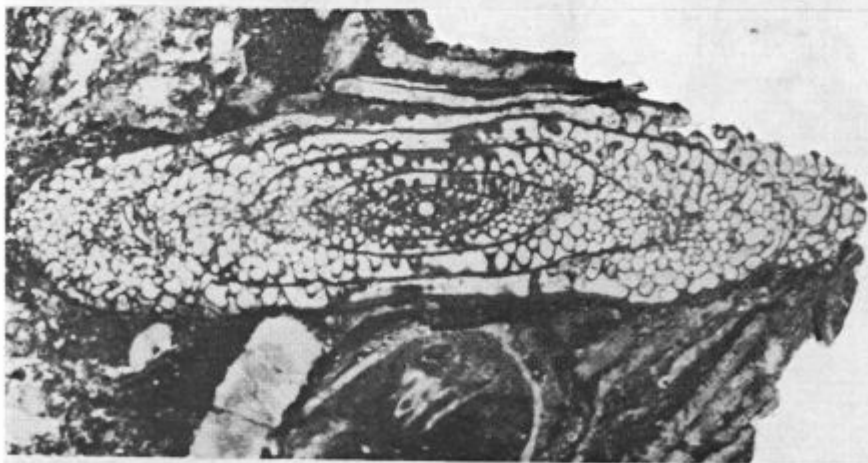
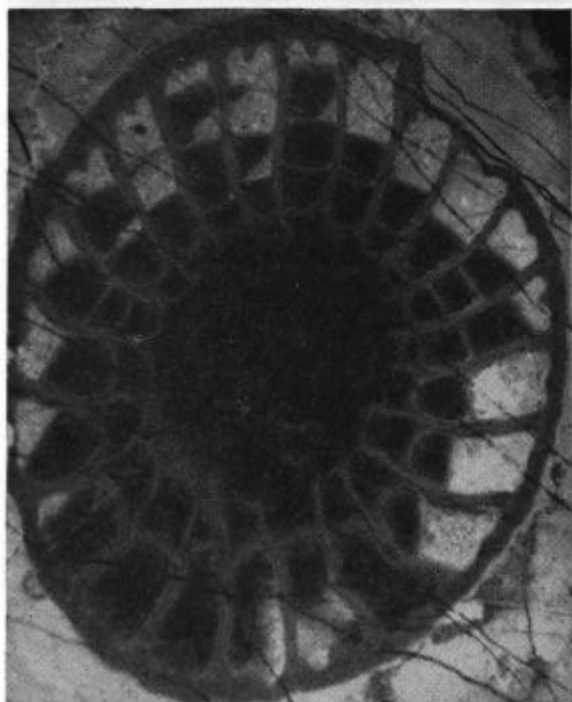

Tabla IV

- Sl. 1. Zbrusek z luknjičarkami *Triticites pusillus* (Schellwien) (na levi strani slike in sredini zgoraj) in *Quasifusulina* ex aff. *longissima* (Moeller) (na desni strani slike). Nad Dovjem. $\times 10$.
- Sl. 2. Korala *Amplexocarinia smithi* Heritsch. Javorniški Rovt. $\times 7$.
- Sl. 3. Korala iz rodu *Pleurodictyum*? Ob cevovodu nasproti Slapa Javornik. Približno $\times 3$.

1

2

3

Tabla V

- Sl. 1. Glavonožec *Nautilus veris* Heritsch. 1a od strani, 1b z ustnim delom, 1c nasproti ustju, v zgornjem delu je največja kamrica, v kateri je žival prebivala, nekaj drugih ozkih kamric je vidnih na spodnji polovici slike. Nekje nad Jesenicami. Naravna velikost.
- Sl. 2. Ramenonožec iz družine Marginiferidae. Ob cevovodu nasproti Slapa Javornik. $\times 2$.
- Sl. 3. Ramenonožec iz rodu *Buxtonia*. Prav tam. Naravna velikost.

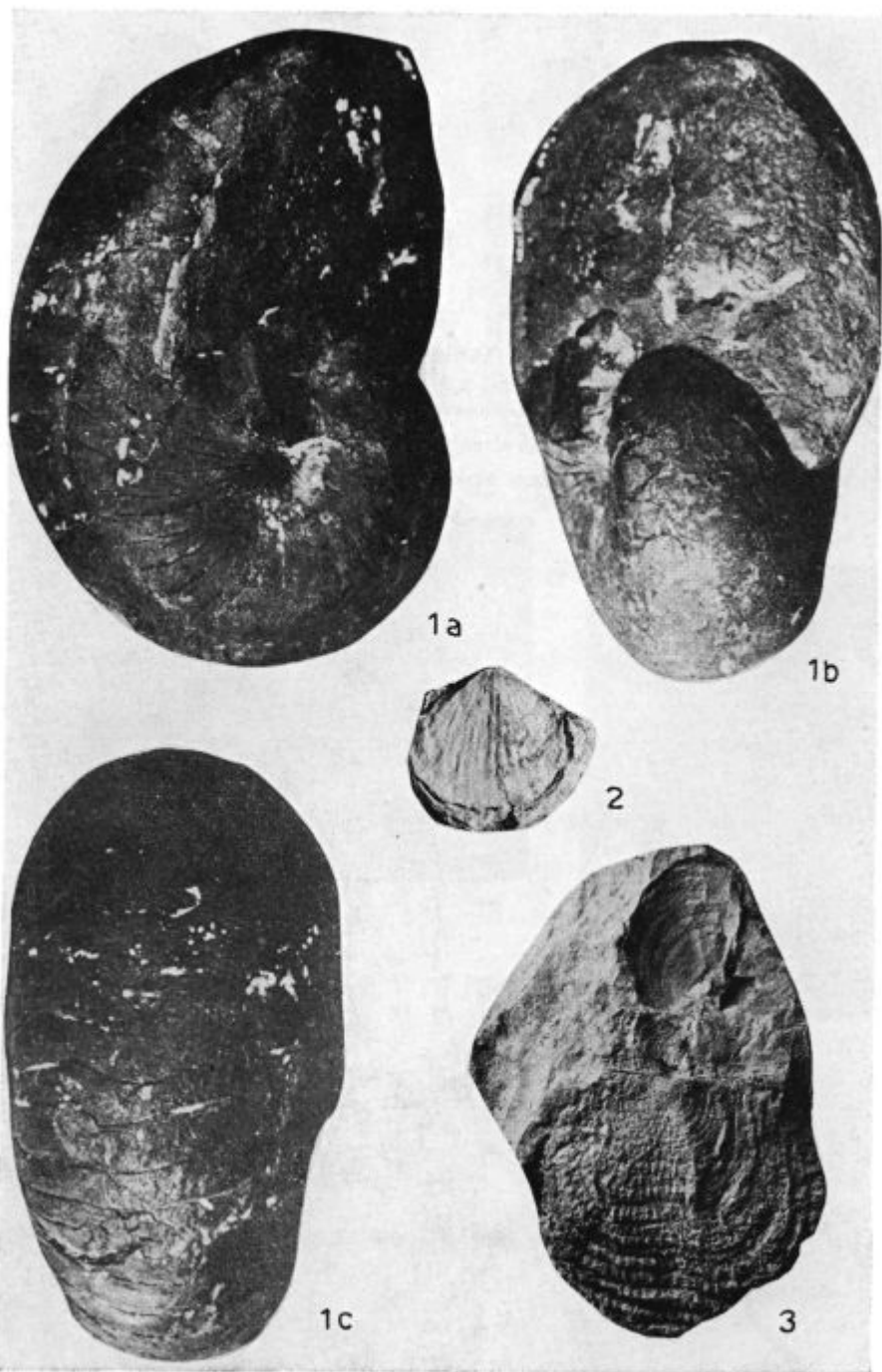
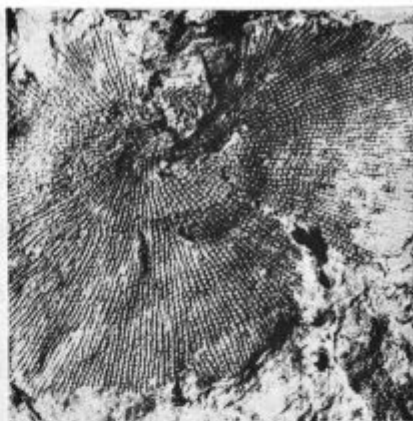

Tabla VI

- Sl. 1. Školjka iz rodu *Schizodus*. Ob cevovodu nasproti Slapa Javornik. $\times 2$.
Sl. 2.—5. Različni mahovnjaki iz družine Fenestellidae. Prav tam. Naravna velikost.
Sl. 6. Kamnito jedro polža. Prav tam. Malenkost povečano.

1

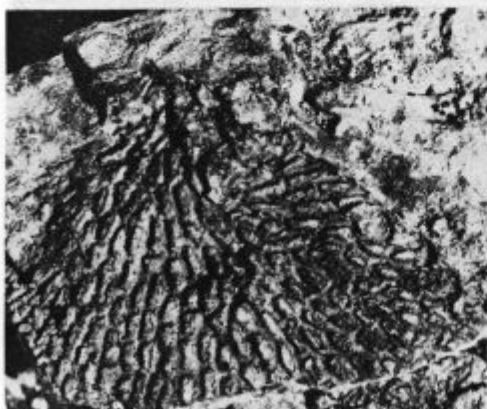
2

3

4

5

6

Tabla VII

- Sl. 1. Ramenonožec *Eolyttonia karawankensis* Gauri & Ramovš. Notranji odtis pecljeve lupine. Ob cevovodu nasproti Slapa Javornik. $\times 2$.
- Sl. 2. Ramenonožec iz rodu *Meekella*. Pod Zgornjimi počivalami v Javorniškem Rovtu. Naravna velikost.
- Sl. 3. Ramenonožec iz rodu *Karavankina*. Notranji odtis ramenske lupine. Ob cevovodu nasproti Slapa Javornik. Naravna velikost.
- Sl. 4. Ramenonožec iz rodu *Chonetes* s. 1. Pecljeva lupina. Prav tam. Približno $\times 2$.
- Sl. 5. Ramenonožec iz rodu *Echinoconchus*. Notranji odtis ramenske lupine s sklepnim robom, medialnim septom in mišičnima odtiskoma in zgoraj odtis vrha pecljeve lupine. Prav tam. Malo povečano.
- Sl. 6. Ramenonožec iz družine Marginiferidae. Prav tam. $\times 2$.
- Sl. 7. Ramenonožec iz rodu *Brachythyrina*. Pecljeva lupina. Prav tam. Naravna velikost.
- Sl. 8. Ramenonožca iz družine Marginiferidae. Dobro vidimo zažetek ob čelnem robu, ki je značilen za to družino. Prav tam. $\times 2$.
- Sl. 9. Ramenonožec iz rodu *Martinia*. Notranji odtis pecljeve lupine. Na desnem robu je lupina odstranjena in vidimo njen notranji odtis. Prav tam. Naravna velikost.
- Sl. 10. Ramenonožec iz rodu *Martinia*. Notranji odtis pecljeve lupine. Prav tam. Naravna velikost.
- Sl. 11. Ramenonožec iz rodu *Echinoconchus*. Notranji odtis pecljeve lupine z mišičnim odtiskom pod vrhom. Prav tam. Naravna velikost.
- Sl. 12. Ramenonožec iz rodu *Echinoconchus*. Notranji odtis ramenske lupine s sklepnim nastavkom, sklepnim robom, medialnim septom in mišičnima odtiskoma. Prav tam. Naravna velikost.

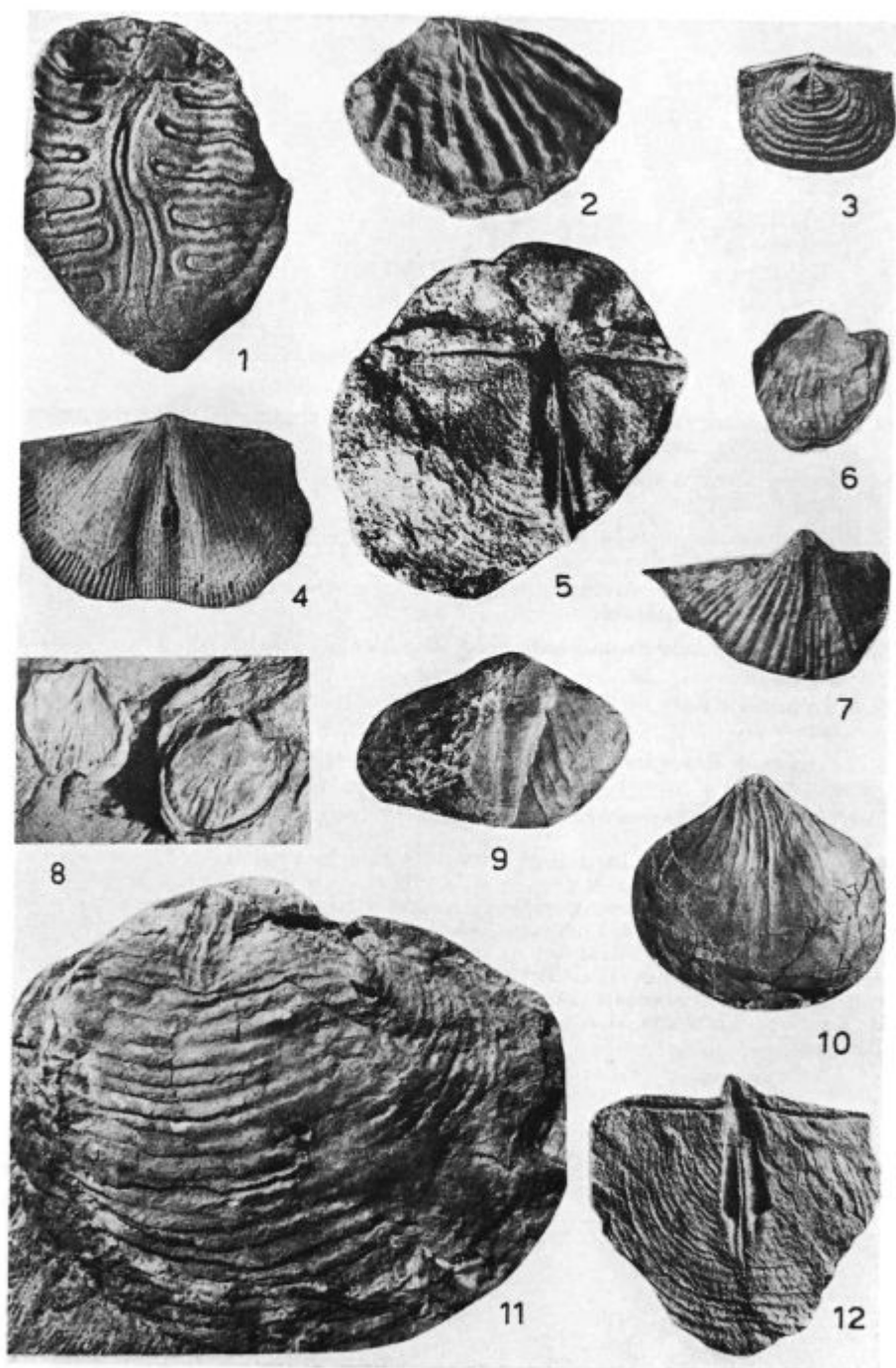

Tabla VIII

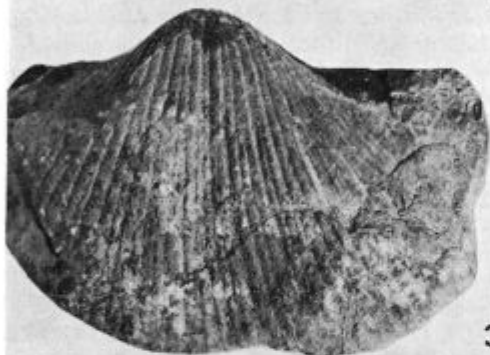
- Sl. 1. Ramenonožec iz rodu *Buxtonia*. Plastilinov odtis notranjosti ramenske lupine. Ob cevovodu nasproti Slapa Javornik. $\times 2$.
- Sl. 2. Ramenonožec iz rodu *Buxtonia*. Odtis notranjosti ramenske lupine. Prav tam. Naravna velikost.
- Sl. 3. Ramenonožec iz rodu *Choristites*. Pecljeva lupina je ohranjena. Prav tam. Nekoliko povečano.
- Sl. 4. Ramenonožec iz rodu *Choristites*. Ramenska lupina, prav tako ohranjena. Prav tam. Nekoliko povečano.
- Sl. 5. Trokrpar iz rodu *Pseudophillipsia*. Notranji odtis skoraj celega primerka. Prav tam. $\times 2$.
- Sl. 6. Trokrpar iz rodu *Pseudophillipsia*. Notranji odtis nekoliko zvitega osebka. Prav tam. $\times 2$.
- Sl. 7. Trokrpar *Brachymetopus pseudometopina* Gauri & Ramovš. Notranji odtis glave. $\times 8$.
- Sl. 8. Trokrpar *Brachymetopus pseudometopina* Gauri & Ramovš. Notranji odtis zadka. $\times 8$.
- Fosile na tablah 1, 2, 3 in sl. 1. na 4. tabli je določila prof. dr. V. Kochanský-Devídé, fotografiral pa Matz, oba Zagreb; sl. 2. na 4. tabli je iz dela Gräf W. & Ramovš, A.: Rugose Korallen aus dem Jungpaläozoikum Sloweniens (NW Jugoslawien). Geologija 8, Ljubljana 1965; sl. 1. na 5. tabli je iz Heritschevega dela iz leta 1931 (gl. seznam literature); sl. 3. na 7. tabli je iz Ramovševega dela: Revision des »Productus elegans« (Brachiopoda) im ostalpinen Jungpaläozoikum, N. Jb. Geol. Paläont. Abh. 125, Stuttgart 1966; ostale slike so originali, ki jih je fotografiral F. Kucej, Ljubljana, sl. 2. na 7. tabli in sl. 1. in 2. na 8. tabli pa W. Wetzel, Tübingen.

1

2

3

5

4

6

7

8

gnetli ob blokih trših kamnin. Še danes najdemo običajno velike bloke in skale peščenjakov in konglomeratov oblepljene z glineno kamnino. Tudi večji apnenčevi bloki so običajno obdani z zgubanimi skrilavci. Večkrat nahajamo skrilavce po luknjah globoko v apnenčevih telesih. Povrh pa so še skrilavci, ki jih je največ med karbonskimi plastmi, le malokje tako razgaljeni, da bi lahko razkrili podrobnejši stratigrafski razvoj zgornjekarbonskih skladov. Tudi tektonska dogajanja so bila v tem delu Karavank zelo močna in zapletena in so ozemlje močno preoblikovala v več gorotvornih fazah. Spričo tolikšnih prekucij in povrh tega še običajne pokritosti ozemlja skoraj gotovo ne bomo mogli izločiti starejših zgornjekarbonskih plasti od mlajših, čeprav nam okamneli ostanki pričajo, da so nekateri apnenci starejši kot drugi.

Najstarejši nam znani zgornjekarbonski skladi so trdi, temno sivi apnenci, ki ležijo v grapi koj nad Savskimi jamami, in večji pas apnenecv nekoliko severneje od tam. Verjetno so iste starosti tudi neplastnati apnenci ob kolovozu tik pod Savskim molziščem. Povsod je apnenec neplastnat, razkosan v večje bloke in zelo prepokan. V temni kamnini je vse polno belih kalcitnih žilic, ki zapolnjujejo nekdanje razpoke. Okamneli ostanki so redki in to so samo drobni enoceličarji in ostanki apnenčevih alg. Starost apnencem določa luknjičarka *Protriticites pramollensis serior*. Verjetno je v okolici Savskih jam še več apnenčevih leč z isto okamnino. Protriticitni apnenec je bil nedvomno odložen tudi še marsikje drugod, kjer imamo danes na površju druge zgornjekarbonske sklade. Zato lahko pričakujemo, da bomo slejkoprej našli tudi še kje drugje enako stare apnenec. Po primerjavi z razmerami v vzhodni Evropi smemo uvrstiti apnenec z luknjičarko *Protriticites pramollensis serior* v kasimovij, to je v spodnji del zgornjega karbona.

Razčlenitev zgornjega karbona v Karavankah

orenburgijska stopnja	različni skrilavci, kremenov konglomerat, kremenov peščenjak, ploščnati apnenec in neplastnati »grebenski« apnenec
gželijska stopnja	kremenov konglomerat, kremenov in apnenčev peščenjak, peščeni apnenec, ploščnati apnenec s triticiti
kasimovij	protriticitni apnenec

Nekoliko mlajši, kot so protriticitni apnenci v Savskih jamah, so triticitni skladi severnovzhodno od Špika južno od Javorniškega Rovta. Tudi teh se do danes ni dosti ohranilo na površju, čeprav so v karbonski periodi prav gotovo imeli precejšen obseg.

V spodnjem delu danes znanih triticitnih skladov pri Javorniškem Rovtu se menjavata kremenov konglomerat z rvjarkasto sivim lapornim vezivom in drobnozrnat peščenjak s kremenovimi zrni in apnenčevim lepilom. V peščenjaku je ponekod veliko sljude, v nekaterih plasteh pa vse polno zdrobljenih, nedoločljivih rastlinskih ostankov. Kremenov peščenjak prehaja navzgor v apnenčev peščenjak s posameznimi drob-

nimi luknjičarkami iz rodu *Triticites*. Nad apnenčevim peščenjakom sledi v postopnem prehodu peščeni rjavkasti apnenec, nato pa ploščnati apnenec, med katerim je še nekaj pol apnenčevega peščenjaka. Nekateri apnenčeve plošče so vse polne majhnih triticitov (*T. cf. pseudoarticus*, Tab. II., sl. 4, Tab. IV., sl. 1). Triticite spremljajo še različne drobne luknjičarke in apnenčeve alge. Triticitne plasti severovzhodno od Špika so debele okoli 20 m, triticiti pa dokazujejo, da spadajo v gželijsko stopnjo, to je v spodnji del zgornjega karbona.

Gželijske okamnine smo našli tudi pri Mojstrani, vendar tam ne več v prvotni kamnini, marveč so bili drobci triticitnih kamnin nanesen v permijsko morje in so danes sestavni del permijskih kamnin. Drobci triticitnih kamnin pa so nam zgovorna priča, da so bili gželijski skladi tudi tam obloženi, pa so jih kasneje razne sile odstranile.

Med zgornjekarbonskimi plastmi je v Karavankah največ orenburgijskih skladov. Med njimi prevladujejo različni glineni skrilavci in kremenovi peščenjaki. Ponekod je precej kremenovega konglomerata, na primer v nekdanjem kamnolomu »sovtana« nad Planino in severovzhodno od Pristave v Javorniškem Rovtu. Sestavni del orenburgijskih skladov so nadalje ploščnati apneneci med različnimi skrilavimi kamninami in večja pa manjša apnenčeva telesa, raztresena povsod med zgornjekarbonskimi plastmi. Posamezne kamnine dostikrat najdemo na površju, nikjer pa ne dobimo vpogleda v vso to kamnito skladovnico ali vsaj v njen večji del. Precej orenburgijskih kamnin je v okolici Planine, v Savskih jamah, med Križevcem in Pristavo, tu in tam pa še pod Bevščico, pod Stolom in pod Begunjščico. Tudi drugje so še tu in tam ostanki zgornjekarbonskih skladov, ki pa jih je brez natančnejših preiskav le težko ugotoviti.

Še najlepše so razgaljeni orenburgijski skladi na nekoliko večjo razdaljo po grapah severno od Pristave. Na več krajih se pokaže modro siv glineni skrilavec, ki je običajno močno pregneten in ob prelomih spremenjen v modro sivo glino. Skrilavec je lahko bolj ali manj peščen. Tudi množina sljude se spreminja. Kamnina nastopa v tankih plasteh, večkrat se hitro menjavajo bolj peščeni in manj peščeni pasovi. Vmes najdemo tudi plasti kremenovega peščenjaka, debele običajno med 20 cm in 30 cm. Na nekaj krajih pogledajo na površje vegaste apnenčeve pole in manjše apnenčeve leče.

Naslednje vrstice naj bodo posvečene okamnelemu življenju v orenburgijskih plasteh. Največ njihovih ostankov in sledov se je ohranilo v skrilavcih. Že dolgo so znana najdišča: Slap Javornik, Lepenje, Savske jame in Plavški Rovt. Starejši raziskovalci omenjajo največ okamnin iz najdišča Slap Javornik pri Spodnjih počivalah med Javornikom in Javorniškim Rovtom in iz najdišča Savske jame. Omenjajo korale, mahovnjake, ramenonožce, školjke, polže, glavonožce in ostanke morskih lilij. Ostanke teh živalskih skupin so našli tudi v drugih najdiščih, čeprav še ne povsod vseh.

Danes leži najbogatejše znano najdišče okamnelega življenja v skrilavcih ob cevovodu nasprotu Slapu Javornik blizu Spodnjih počival. Tam najdemo vse polno ostankov različnih ramenonožcev in mahovnjakov,

v bolj lapornih polah je veliko fuzulinidnih luknjičark. Manj je školjk in polžev, ostankov morskih lilij in trilobitov, najredkejše pa so korale in glavonožci. Nekatere plasti so vse polne okamelega življenja, v drugih ga je manj, seveda je tudi precej plasti brez okamnin. Kamnina v tem najdišču je temno siv, zelo drobnosljuden, večinoma nekoliko peščen glineni skrilavec z drobnimi lapornimi polami. Preperel postane rjavkast. Skrilavec se menjava s skrilavim peščenjakom in s ploščnatim peščenjakom. Okamnine bomo najprej našli na sivkasto rjavih preperelih kosih ob obeh straneh cevovoda. Okamnine že po svoji še bolj izraziti rjavkasti barvi, kot je kamnina, koj padejo v oči. Oblike nekdanjih lupin so za nešolanega človeka tako podobne školjčnim lupinam, da bo ljubitelj okamelega življenja le težko šel mimo, ne da bi vtaknil v žep nekaj primerkov. Na žalost v preperelih skrilavcih od nekdanjih trdnih živalskih delov ni ostalo drugega kot njihovi odtisi. Vendar so v mehkem glinenem kamnu odtisi tako dobri, da bo prevaro narave spoznal še strokovnjak. Ostanki nekaterih mahovnjakov, ostanki koral in vretenastih fuzulinidnih luknjičark pa kažejo le še rjasto brezoblično maso, ki se razsuje po tleh, brž ko razkoljemo kamen in nekdanji živali odpremo kamniti grob. Veliko teže kot v glinenih skrilavcih je priti do okamnin v dimnato sivih lapornih plasteh. Pri njih so apnenčeve lupine sicer še ohranjene, a se kaj rade zdrobe.

Ustavimo se sedaj pri nekaterih okamnelih ostankih! Začnimo kar pri ramenonožcih, saj je teh tudi največ! Na prvi pogled so ta bitja močno podobna školjkam in nestrokovnjak bi jih kaj lahko zamenjal z njimi. Vendar se obe skupini ločita med seboj že na zunaj, še večje pa so razlike v zgradbi mehkega telesa.

Ramenonožci ali brahiopodi so starinska skupina živalstva; poznamo jih že iz kambrijske periode in že v starem zemeljskem veku ali paleozoiku so doživeli prvi višek svojega razvoja. Pri kraju starega zemeljskega veka so pričeli izumirati in nekatere večje skupine med njimi so izumrle. Tudi v tem najdišču imamo večinoma take ramenonožce, ki so pri kraju starega zemeljskega veka že izumrli. Maloštevilni rodovi prestopijo prag srednjega zemeljskega veka in v njem se ramenonožci spet razbohotijo, vendar po številu in pestrosti zaostajajo za paleozojskimi. V novem zemeljskem veku ramenonožci čedalje bolj hirajo in le malo se jih je ohranilo do današnjega dne.

Drobno, mehko ramenonožčevo telo zavzema le eno tretjino prostora med apnenčevima lupinama, ki obdajata telo od zgoraj in od spodaj. Spodnjo lupino imenujemo pecljeva, zgornjo pa ramenska. Pecljeva lupina je navadno večja od ramenske, kar koj opazimo tudi na naših okamnelih ostankih. Iz pecljeve lupine izhaja mehki del telesa, s katerim se je žival pritrčila na podlago. Nekateri ramenonožci peclja nimajo več in so se pritrčili na podlago z bodicami, ki izraščajo iz zadnjega dela lupine, ali pa je vsa lupina posejana z bodicami in paleontologi razlagajo, da so se z njimi zapletale med morsko rastlinstvo.

V ramenski lupini so pritrjena ramena — apnenčasta odrastka, pokrita s tanko povrhnjico, ki služi živali za dihanje. To ogrodje je sprva

zelo preprosto, kasneje pa postaja vedno večje in bolj zapleteno. Ramena so velikega pomena za sistematično določevanje ramenonožcev.

Ob cevovodu nasproti slapu so med ramenonožci najštevilnejši primerki spiriferid. Vendar se ne ponašajo z večjim številom vrst. Največ primerkov pripada rodu *Martinia* (Tab. VII, sl. 9, 10), ki ga lahko prepoznamo po gladki lupini skoraj okrogle ali ovalne oblike. Ker bomo navadno dobili le notranje odtise lupin, bomo videli na njih nekakim rebrcem podobne oblike. Precej pogosten je tudi rod *Brachythyridina* z rebratima lupinama in precej velikimi ušesci na obeh straneh vrha (Tab. VII, sl. 7). Kar precejšnje pa je število rodov in vrst iz skupine produktid, vendar so primerki posameznih rodov le maloštevilni. Dosti prej bomo dobili primerke štirih ali petih rodov kot dva primerka istega rodu ali iste vrste. Največji najdeni primerki so iz rodu *Echinonchus* (Tab. VII, sl. 5, 11, 12) in so dolgi tudi do pet centimetrov. Njihovi lupini sta okrašeni s širokimi polkrožnimi rebrci, na katerih je bilo vse polno drobnih bodic. Večinoma vidimo samo še zelo drobne brazgotinice, le redko najdemo tudi še po kak centimeter dolge odtise bodic. To se posreči le tedaj, če okamnino prav previdno spravljamo iz kamnine. Okoli centimeter ali še manj so velike marginiferide, ki jih bomo lahko spoznali po značilnem polkrožnem žlebičku, ki je na odtisu navadno viden. Nekaj predstavnikov te družine kažeta tudi tabla V, slika 2 in tabla VII, sl. 6 in 8. Posebno zanimiva je vrsta *Eolyttonia karawan-kensis*, ki je upodobljena na tab. VII, sl. 1. Ta vrsta je doslej znana le iz tega najdišča in povrh še v enem samem primerku, ki je shranjen v paleontološki zbirki tehniškega muzeja jeseniške železarne. Še nekaj drugih produktid imamo na tab. V, slika 3, na tab. VII, sl. 3, na tab. VIII, sl. 2. Nekaj zelo lepih primerkov je iz skupine honetid (Tab. VII, sl. 4). Lupine imajo okrašene s številnimi drobnimi rebrci, ki so nanizana od vrha lupine proti čelnemu robu.

Kdor bo le malo brskal med kamenjem tam okoli, mu ne uide vsaj nekaj lepih mahovnjakov. Čeprav so res zelo podobni mahu, po katerem jih imenujejo mahovnjaki, z njim nimajo ničesar skupnega. Kot drobne mrežice se razpletajo kolonije drobnih živalic po kamnu; prostorčki v mrežastem skeletu so različno veliki pri posameznih vrstah, so tudi različnih oblik, pa tudi niso povsod enako razvrščeni. Različne rodove in vrste smo doslej že našli na tem kraju. Dva ali trije primerki nas bodo že pripeljali do tega spoznanja in tudi slike 2 do 5 na tab. VI nas pričajo o tem.

Prav gotovo boste, medtem ko boste brskali za brahiopodi in mahovnjaki, spoznali tudi ostanke pecljev morskih lilij. Peclji so bili sestavljeni iz niza okroglih ploščic in na vrhu so nosili čašo z rameni. Na jeseniškem prostoru pa tudi nikjer drugod v Sloveniji še ne poznamo niti ene cele okamne morske lilije. Ploščice vežejo med seboj mehki deli živali, ki so v odprtini sredi peclja. Ko mehki deli peclja zgnijejo, skelet razpade na posamezne ploščice. Če pa blato pokrije dele peclja, še preden so razpadli, se jih ohrani po več skupaj. V najdišču ob cevovodu je navadno po več ploščic še skupaj in taki ostanki pecljev so lahko dolgi tudi do pet centimetrov. Seveda so v preperelem glinenem skrilavcu tudi tu

le odtisi pecljev, kajti apnenčeve ploščice so se med preperevanjem skrilavcev raztopile. Ostali deli morskih lilij, čaše in ramena so razpadli in ležijo vse križem po kamnini.

Skoljkam komaj kaže posvetiti kaj več besedi. Zelo malo jih je med okamelimi ostanki, majhne so in se še daleč ne morejo kosati z današnjimi. En najdeni primerek kaže slika 1 na tabli VI. Tudi polži so bili v zgornjekarbonskem morju še redki. Doslej smo našli le nekaj zanikrnih primerkov, največji med njimi je na sliki 6 table VI.

Posebna pozornost pa naj velja trokrparjem ali trilobitom, posebno še zategadelj, ker je le malo krajev v Sloveniji, kjer imamo njihove ostanke. Pa tudi zato, ker so že v naslednji periodi zemeljske zgodovine, v permiju, vsi brez izjeme izumrli.

Trokrparji so starinska skupina izumrlih členonožcev. Verjetno so bili predniki današnjih rakov. Bili so različno veliki, od nekaj milimetrov do skoraj tri četrt metra. Telo se jim je členilo v glavo, oprsje in zadek, po sredi hrbtni strani so imeli še vreteno, ki je tudi podolgem delilo telo v tri dele. Tako po pravici nosijo ime trokrparji. Vsak členek je imel po en par členjenih nog. Na glavi so imeli tipalnice in velike sestavljene oči. Telo jim je prekrivala precej trda hitinjača, ki pa je bila med členki mehka in zato so se trokrparji lahko zvili v klopčič. Tudi take poznamo med okamninami.

Med javorniškimi trilobiti smo pred kratkim dobili tudi novo vrsto, ki smo ji dali ime *Brachymetopus pseudometopina*. Drobčen je, posut je z drobnimi zrcni, na koncu členkov pa ima drobne bodice. Osemkrat povečan primerek vidimo na sliki 7 in 8 table VIII. Posrečilo pa se nam je dobiti tudi en skoraj cel primerek, ki meri podolgem 27 mm in je največji doslej znani trilobit v Sloveniji. Drugega tudi dobro ohranjenega kaže slika 5 na tabli VIII. Pripada rodu *Pseudophillipsia*.

V življenjskem okolju, kjer so se bohotili ramenonožci in mahovnjaki, korale niso imele ugodnih razmer. Že samo glineno in lapornoglineno blatno dno jim ni bilo všeč. Zategadelj so v tem najdišču koralni ostanke tudi zelo redki, vendar pa tako značilni, da jih bomo koj lahko prepoznali. V okroglem ali ovalnem obročku štrlijo pokončno razvrščene ploščice oziroma samo še njihovi odtisi, ki predstavljajo nekdanje septe. Kaže, da pripadajo vsi doslej najdeni ostanke v tem najdišču rodu *Pleurodyctium*. En primerek od tam kaže tudi slika 3 na tabli IV.

Sedaj pa se spravimo še na najmanjši svet, nad praživalce, katerih zapuščina ni niti tako skromna. Med njimi je večina takih, ki so skrite našim očem, in nam jih odkrije šele drobnogled v tako tankem zbrusku kamnine, da vidimo skozenj. So pa med enoceličarji tudi pravi velikani; brez težav jih vidimo s prostim očesom in merijo kar več centimetrov v premeru.

Naredimo korak stran in pogledimo, kako pridemo do zbruska, da nam sicer nevidni živalski in rastlinski svet postane viden! Od žive skale ali kosa kamna, v katerem slutimo skrito drobno življenje, nakoljemo ploščice; čimbolj ploščnate in čim tanjše bodo, tem lažje bo delo. S posebno žago jih lahko tudi našagamo. Ploščico potem najprej na bru-

silnem stroju zbrusimo na eni strani in zglajeno prilepimo s kanadskim balzomom na stekleno ploščico. Zatem brusimo nasprotno stran kamnite ploščice toliko časa, da se pokažejo oblike zrn in ostanki okamnelega življenja. Seveda se kaj lahko pripeti, da pri brušenju na stroju odleti del tako stanjene ploščice ali zgubimo kar vso; tedaj je vse delo zaman. Zato zbrusimo že zelo tanke zbruske z roko tako, da jih brusimo na stekleni plošči z zelo drobnim karborundovim prahom. Kamnina postane prosojna, ko je ploščica debela le še dobro desetinko milimetra. Tako pripravljene zbrusek nam pod drobnogledom razkrije drobni, nevidni svet.

Med karbonskimi enoceličarji so najpomembnejše fuzulinide. To so velike foraminifere, po zunanji obliki podobne pšeničnemu zrnu. Večinoma jih lahko vidimo že s prostim očesom, če jih seveda poznamo. Ne moremo pa jih raziskovati in določevati drugače kot v zbruskih, ki pa morajo biti napravljeni čez drobno hišico v podolžni in povprečni smeri prav čez sredino začetne kamrice. Orientirani zbruski, kot pravimo takšnim, pa zahtevajo kar precej veččine in potrpežljivosti. Posebno težko je priti do njih, če so fuzulinide v njih zelo drobne in povrh še redke kot rozine v slabi potici. Dosti lažje je tedaj, če je kamnina sestavljena iz samih fuzulinidnih hišic. Tedaj bo precej verjetno v zbrusku tudi fuzulinida šla v bolj ali manj zaželeno smer.

V nekaterih lapornih polah med skrilavci je vse polno fuzulinid iz podvrste *Rugosofusulina alpina antiqua*. Velika je kot zanikrno pšenično zrno in še temnejša, kot je obdajajoča jo kamnina. V prepereli kamnini se je apnenčevo ogrodje raztopilo, ostala pa je majhna posteljica, ki je zunanji odtis živalce. Običajno je posteljica še bolj temno rjava kot preperela kamnina in zato koj pade v oči. V podolžnem in prečnem preseku jo, seveda zelo povečano, kažeta sliki 5 na tabli II in 2 na tabli III. V zbruskih najdemo skupaj z rugosofuzulinami običajno še različne drobne luknjičarke, ki pa so tako majhne, da jih s prostim očesom ne vidimo.

Končno najdemo v lapornih polah nasproti Slapu Javornik še ostanke apnenčevih alg. Najpogostnejša je vrsta *Archaeolithophyllum missouriensum*, rdeča alga iz družine koralinacej. Njene ostanke vidimo na sliki 1 table I. Zanimivo in pomembno je pa še to, da omenjena alga vsepovsod spremlja fuzulinidni rod *Rugosofusulina*.

V enem samem najdišču pri Spodnjih počivalah je toliko ostankov okamnelega življenja, da si vseh najbrž ne bomo mogli zapomniti. Ko bomo tam nekje počivali in nabirali novih moči za nadaljnjo pot, nam bo brskanje za okamnelimi živalskimi ostanki morda prav prijetno.

Enake kamnine kot na Spodnjih počivalah lahko najdemo tudi na poti z Javorniškega Rovta mimo Lenčke proti Križevcu, in sicer malo pred Križevcem. Plast z okamnelimi ostanki se vleče čez pot in ni je težko najti. Že sama rjasto rjava barva med sivo kamnino nam bo kažipot k okamninam. Živalski ostanki pa so dosti bolj redko posejani v temno sivem skrilavcu in tudi ni vseh tistih kot pri Spodnjih počivalah. Še najbolj številni so ostanki in odtisi pecljev od morskih lilij, dolgih po nekaj centimetrov. Vmes najdemo tudi odtise mahovnjakov.

Bogato najdišče v približno enakih kamninah je nadalje na Planini, ob kolovozu, ki pelje od glavne ceste nasproti vodnjaka mimo Klinarjeve domačije proti Črnemu vrhu. Kmalu nad hišo so že prvi ostanki in jih sledimo tu in tam ob kolovozu gor do košate lipe na razpotju. Tu so ostanki v glavnem enaki kot pri Spodnjih počivalah.

V Savskih jamah nismo našli nobenega kraja s številnimi fosilnimi ostanki. Vse kaže, da so lepe okamnine, ki jih omenjajo starejši raziskovalci, dobili v jalovini na odvalih nekdanjih rudarskih del. Tudi najdišča v Plavškem Rovtu še nismo odkrili, vendar so plasti in okamnine tam prav take kot v drugih najdiščih. V Savskih jamah so svojčas zbrali precej čednih rastlinskih ostankov karbonskih praprotnic. Pri naših raziskovanjih smo tam ostali praznih rok. Nihče tudi še ni prišel do najdišča z rastlinskimi ostanki pod Golico. Morda je plasti z njimi preraslo grmovje ali pa pokrtil plaz.

Kremenov konglomerat je povsod brez okamnin živalskega izvora, vsebuje pa ponekod borne rastlinske ostanke (npr. pri parkirnem prostoru na Planini pod Golico). V rjavkastem peščenjaku pod Zgornjimi počivalami smo dobili nekaj ramenonožcev (Tab. VII, sl. 2). Ponekod so v peščenjaku nedoločljivi rastlinski ostanki.

Največ drobnih živalskih in rastlinskih ostankov hranijo apnenčeve leče in pole. Med zgornjekarbonskimi fuzulinidami je zelo pogostna *Rugosofusulina alpina antiqua*, ki jo najdemo razen pri Spodnjih počivalah še marsikje drugje: v mehkejših kamninah v Javorniškem Rovtu, v okolici Savskih jam in vzhodno od Dovjega. Ponekod je vsa kamnina sestavljena skoraj iz samih fuzulinid, pravimo, da so te fuzulinide kamnotvorne. Prav tako pogostna kot *Rugosofusulina* je *Quasifusulina longissima ultima* (Tab. III, sl. 1), le da to nahajamo v črnih ali temno sivih trdih apnencih. Razen drobnih luknjičark jo spremlja običajno še apnenčeva zelena alga *Anthracoporella spectabilis*, ki jo najdemo na sliki 1 table II. Tudi *Quasifusulina* je tako velika, da jo vidimo s prostim očesom. *Quasifusulina* ima na obeh straneh začetne kamrice črno apnenčevo zapolnitev, zato tam ne vidimo zavojev in drugih delov hišice. Pri rodu *Rugosofusulina* pa so vidni vsi zavoji. To razliko brez težave lahko ugotovimo na priloženih podobah 1 in 2 na tabli III, prav tako pa tudi na površju kamnine, kjer so hišice približno do sredine odstranjene.

Posebnost v živalskem svetu na jeseniškem prostoru je glavonožec iz rodu *Nautilus*. Vemo le za en primerek, ki so ga dobili nekje nad Jesenicami. Primerek je iz črnega apnenca, kakršnega najdemo v okolici Planine in Javorniškega Rovta. Prof. F. Heritsch z graške univerze ga je določil kot novo vrsto: *Nautilus veris*. Primerek hranijo v paleontološki zbirki tamkajšnje univerze. Jeseniški glavonožec je tudi edini doslej znani primerek te vrste na svetu in je davni prednik nautilusa, ki živi še danes v Indijskem oceanu. Njegov obris in prerez hišice kažejo slike 1a—c na tabli V. Nekaj zelo slabo ohranjenih glavonožcev smo našli tudi v skrilavcih, vendar le-teh ne bo mogoče določiti.

V trdih temno sivih in črnih apnencih so se ohranile tudi zelo redke korale. Eno med njimi kaže slika 2 na tabli IV.

To je kamnita zapuščina davnega zgornjekarbonskega morja in deloma tudi kopnega v zahodnih Karavankah. Kamnita skladovnica je gotovo več sto metrov debela in, kot smo videli, je v njej naloženih precej različnih kamnin. Tudi ostankov takratnega življenja ne manjka. Na žalost pa so naravne sile in to tiste, ki so ustvarile naše čudovito lepe gore, v svoji delavnici nekdanj vodoravno naložene plasti tako preoblikovale, da danes ne moremo več v celoti ugotoviti, kako je bilo to nekdoč, v kakšnem zaporedju so bile naložene plasti, kako debele so bile in še marsikaj drugega. Priče o tem, kaj se je dogajalo v zgornjekarbonski dobi v zahodnih Karavankah in tudi v ostalih Karavankah, pa so še vsaj deloma ostale. Naj nam spregovori o tem tudi okamneli živalski in rastlinski svet.

Po sudetski gorotvorni fazi in po prekucijah, ki jih je le-ta povzročila v srednji in južni Evropi, so se razmere v zgornjem karbonu precej umirile. V srednji Evropi je nagubano gorovje obstalo, v Karavankah in tudi v Karnijskih Alpah pa se je mlado gorovje kmalu po rojstvu spet pogreznilo, pokrajino je ponovno zalilo morje. V tem morju se začena zgodovina našega dela Karavank. Gubanja pred zgornjim karbonom so seveda zajela tudi sklade, na katere so bile naložene kamnine, ki jih imamo danes tod na površju.

Številni ostanki morskih organizmov, ramenonožcev, mahovnjakov, trilobitov, koral, morskih lilij in različnih luknjičark dokazujejo, da so se različni skrilavci z vmesnimi lapornimi polami in apnenci usedali v morju. Usedline same, posebno pa še okamnine v njih nam povedo, da je bilo to morje plitvo. Bilo pa je toliko stran od obale, da nanj niso več vplivale sladke vode. V peščenjakih poznamo doslej le malo okamin, gotovo pa so še marsikje skrite našim radovednim očem. Najdene pa dokazujejo, da so tudi peščenjaki nastajali v morju. V peščenjakih ponekod ležijo zdrobljeni rastlinski ostanki, ki so jih vode prinašale s kopnega. Pri tem so se stebelca polomila in ogulila, listi drobno razcefrali in se razpršili po obrežnem morju. V skrilavcih nismo nikjer našli dobro ohranjenih rastlinskih ostankov, ki bi nam bili kažipot h kopenski usedlini. V konglomeratu skoraj ni okamin. Prodniki trdih kamnin, pretežno kremenca, razodevajo njihovo dolgo pot, verjetno s severa, morda celo z ozemlja današnjih Centralnih Alp. Ker se je prod večkrat usedal, včasih kar precej časa, se je moralo ozemlje severno od današnje Celovške kotline prav tolikokrat vzdigniti. Vzdignjeno gorovje ali hribovje so vode uničevale, odnašale ostanke preperevajoče kamnine in jih puščale na ozemlju današnjih Karavank. Morda je bila obala takrat nekje prav blizu, morda je bilo kdaj pa kdaj tu celo kopno.

V zgornjem karbonu so šibkejšje gorotvorne sile najbrž od časa do časa vzdignile iznad morske gladine manjše predele, ki pa so kmalu spet zginili pod morje. Vendar večjih prekucij tedaj ni bilo.

Kamnita zapuščina zgornjekarbonske dobe je v južnem delu Karavank danes marsikje na površju. Tudi okamnelega življenja se je kar precej ohranilo v današnje dni. Kamnine in okamnine so nam osvetlile dogodke pred davnimi milijonletji.

VAZNEJŠA LITERATURA ZA OBRAVNAVANI DEL KARAVANK

- Berce, B., 1956: Pregled železnih nahajališč LR Slovenije. — Prvi jugoslov. geol. kongres, 235—259, Ljubljana.
- Gauri, K. L. & Ramovš, A., 1964: *Eolyttonia* (Brach.) and *Brachymetopus* (Tril.) from the Upper Carboniferous (Orenburgian) of Karawanken, Yugoslavia. — N. Jb. Geol. Paläont. Abh. 119, 103—112, Stuttgart.
- Heritsch, F., 1919: Versteinerungen aus dem Oberkarbon von Jauerburg-Assling in Oberkrain. — Carniola 9, 60—67, Ljubljana.
- 1931: Versteinerungen aus dem Karbon der Karawanken und Karnischen Alpen. — Abh. Geol. B. A. 23, 3, 3—56, Wien.
- Heritsch, F. & Kühn, O., 1951: Die Südalpen. — V knjigi F. X. Schaffer, Geologie von Oesterreich, 233—301, Wien.
- Iskra, M., 1965: Geološka zgradba Savskih jam. — Geologija 8, 279—298, Ljubljana.
- Kahler, F., 1954: Musste der Bau des Karawankentunnels so schwierig sein? — Geologie u. Bauwesen 20/4, 198—211, Wien.
- Kochansky-Devidé, V. & Ramovš, A., 1966: Zgornjekarbonski mikrofosili in stratigrafski razvoj v zahodni Sloveniji. — Razpr. Slov. akad. znan. in umet., IV. razr. 9/7, 299—333, Ljubljana.
- Kostić-Podgorška, V., 1954: Karbonski korali Slovenskog Javornika i Javorničkog rovtva. — Geol. anali 22, 93—97, Beograd.
- Lipold, M. V., 1859: Revisions — Ergebnisse in Krain. — Verh. Geol. R. A. 1859, 58—60, Wien.
- Manuskriptna geološka karta lista Radovljica, 1:75.000 (po Petersu, 1855).
- Manuskriptna geološka karta lista Radovljica, 1:75.000 (po Tellerju, Kossmatu, Härtlu in Ampfererju sestavil Vetterz, H. 1935).
- Morlot, H., 1850: Ueber die geologischen Verhältnisse von Oberkrain. — Jb. Geol. R. A. 1, 389—411, Wien.
- Peters, K., 1856: Bericht über die geologischen Aufnahmen in Kärnten, Krain und dem Görzer Gebiete im Jahre 1855. — Jb. Geol. R. A. 7, 629—691, Wien.
- Rakovec, I., 1931: Beiträge zur Fauna aus dem Oberkarbon von Javornik in den Karawanken. — Prirodoslovne razprave 1, 67—88, Ljubljana.
- Ramovš, A., 1956: Razvoj paleozoika na Slovenskem. — Prvi jugoslov. geol. kongres, 27—34, Ljubljana.
- Ramovš, A., 1964: Die Entwicklung des Karbons in Jugoslawien. — C. R. 5^e Congr. Strat. Carb. Paris 1963, II, 731—739, Paris.
- Rihteršič, J., 1954: Doprinos k stratigrafiji in paleontologiji zgornjega karbona med Koroško Belo in Plavškim rovtom. — Ljubljana (Delo v rokopisu v knjižnici Katedre za geologijo in paleontologijo).
- Salopek, M., 1928: Einige Angaben über das Karbon in Slowenien (Jugoslawien). — C. R. 1re Congr. Strat. Carb. Heerlen 1927, 645—649, Liège.
- Stache, G., 1874: Die paläozoischen Gebiete der Ostalpen. I. Die Südalpinen Gebiete. 2. Karawanken-Kette oder ostkarnischer Abschnitt. — Jb. Geol. R. A. 24, 228—272, Wien.
- 1878: Neue Beobachtungen in den paläozoischen Schichtenreihe des Gailthaler Gebirges und der Karawanken. — Verh. Geol. R. A. Jg. 1878, 307—313, Wien.
- Stur, D., 1886: Oberkarbonische Pflanzenreste von Bergbau Reichenberg bei Assling in Oberkrain. — Verh. Geol. R. A. Jg. 1886, 383—385, Wien.
- Stur, D. & Trinker, I., 1869: Fossilien der Gailthaler Schiefer von Sava (Reichenberg) bei Assling in Oberkrain. — Verh. Geol. R. A. Jg. 1869, 376—377, Wien.
- Takšič, A., 1947: Prinos poznavanju gornjokarbonske flore Golice (Karavanke). — Geol. vjesnik 1, 232—240, Zagreb.
- Teller, F., 1899: Das Alter der Eisen- und Manganerz führenden Schichten im Stou- und Vigunša-Gebiete an der Südseite der Karawanken. — Verh. Geol. R. A. Jg. 1899, 396—418, Wien.
- 1910: Geologie des Karawankentunnels. — Denkschriften Math.-naturwiss. Kl. Akad. d. Wiss. 82, 163—250, Wien.

ZUSAMMENFASSUNG

ÜBER DIE GEOLOGISCHE GESCHICHTE DER WESTKARAWANKEN

I. Karbon

Der Autor stellt vorerst eine Übersicht der bisherigen geologischen Untersuchungen von den Karbonschichten des jugoslawischen Teiles der Karawanken westlich von Ljubelj dar. Besonders in der Umgebung von Savske jame (Reichenberg), in Lepenje und an der Südseite von Stol fanden seit dem Jahr 1850 wegen der Bergbau-Tätigkeit auch lebhaft geologische Untersuchungen öfter statt.

Nach den neuesten geologischen Untersuchungen, die im Rahmen des Technischen Museums der Eisenwerke Jesenice geführt wurden, gibt es in diesem Gebiet nur oberkarbonische Schichten. Ältere karbonische oder altpaläozoische Schichten konnten nirgends nachgewiesen werden.

Die ältesten Oberkarbon-Schichten sind die Protriticitenkalke mit *Protriticites pramollensis serior*, bisher nur nördlich von Savske jame nachgewiesen. Das sind dunkelgraue ungeschichtete Kalke, die einige Kalklinsen bzw. Kalkkörper aufbauen. Diese Kalke entsprechen dem Kassimovien.

Etwas jünger sind die Triticitenschichten der Gshel-Stufe. Sie kommen nur nordöstlich von Spik, südlich von Javorniški Rovt vor. Zuunterst lagern wechselnd Quarzkonglomerat und Quarzsandstein, der nach oben in einen Kalksandstein übergeht. Darüber folgen Kalkplatten mit einigen dazwischenliegenden Kalksandstein-Lagen. Die Kalke und Kalksandsteine führen zahlreiche Triticiten (*Triticites cf. pseudoarcticus*, Taf. II, Fig. 4).

Im Oberkarbon überwiegen die Schichten der Orenburg-Stufe. Die häufigsten Gesteine sind verschiedene Tonschiefer und Quarzsandsteine. Hier und da erreichen auch Quarzkonglomerate grössere Mächtigkeit. In die klastischen Schichtabfolge schalten sich dunkelgraue bis schwarze Plattenkalke und verschieden grosse Kalkkörper ein. Sie sind meist ziemlich reich an fusuliniden Foraminiferen. In den mergeligen und tonigen Kalken kommt *Rugosofusulina alpina antiqua* (Taf. II, Fig. 5, Taf. III, Fig. 2) vor, die stets von der Kalkalge *Archaeolithophyllum missouriensum* (Taf. I, Fig. 1) begleitet wird. In den harten Kalken ist *Quasifusulina longissima ultima* (Taf. III, Fig. 1) zusammen mit der Kalkalge *Anthracoporella spectabilis* (Taf. II, Fig. 1) anzutreffen. Korallen und Brachiopoden sind in den Kalken selten (*Amplexocarinia smithi*, Taf. IV, Fig. 2).

Besonders fossilreich sind die Schiefer gegenüber des Javornik-Wasserfalles bei Spodnja počivala. Am zahlreichsten treten die Brachiopoden der Gattungen *Martinia* (Taf. VII, Fig. 9, 10), *Brachythyridina* (Taf. VII, Fig. 7) und *Choristites* auf (Taf. VIII, Fig. 3, 4). Unter den Productiden findet man die Vertreter der Familie Marginiferidae (Taf. VII, Fig. 6, 8), der Gattungen *Echinoconchus* (Taf. VII, Fig. 5, 11, 12), *Buxtonia* (Taf. VIII, Fig. 1, 2), sowie der neuen Gattung *Karavankina* (Taf. VII, Fig. 3). Sehr selten ist die hier vor kurzem entdeckte neue Art *Eolyttonia karawankensis* (Taf. VII, Fig. 1). Die Bryozoen verschiedener Arten sind häufig zu finden (Taf. VI, Fig. 2–5). Auch die Trilobiten sind nicht besonders selten. *Brachymetopus pseudometopina* (Taf. VIII, Fig. 7, 8) und *Pseudophillipsia* (Taf. VIII, Fig. 5, 6) konnten in mehreren Exemplaren gefunden werden. Die Muscheln *Schizodus* Taf. VI, Fig. 1) und Schnecken (Taf. VI, Fig. 6) sind kaum nennenswert.

Die Quarzsandsteine sind fossilarm, sie führen jedoch unterhalb Zgornja počivala in Javorniški Rovt einige Produktidenreste und eine *Meekella* (Taf. VII, Fig. 2). Quarzkonglomerate sind beinahe fossilfrei.

Am Schluss des Aufsatzes nimmt der Autor die paläogeographischen Verhältnisse der Gesteine und Versteinerungen in der Karawanken-Karbonperiode in Angriff.

Anton Ramovš

KARAVANKININAE, NOVA PODDRUŽINA PRODUKTID
(BRACHIOPODA) IZ ALPSKIH ZGORNJEKARBONSKIH
IN PERMIJSKIH SKLADOV

(Z eno sliko v tekstu in 3 tablami slik)

*Karavankinae, eine neue Unterfamilie der Productiden (Brachiopoda)
aus den alpinen Oberkarbon- und Permschichten
(Mit 1 Abbildung im Text und 3 Tafeln)*

Uvod

Prejšnji raziskovalci vrste *Productus elegans* iz alpskih zgornjekarbonskih in srednjepermijskih skladov so se pri določevanju opirali le na zunanje značilnosti lupin. Ugotovili so popolno skladnost alpskih oblik z McCoyevo angleško spodnjekarbonsko vrsto. Notranje značilnosti

73. Najdišča novega rodu *Karavankina*: Spodnja počivala, Dolžanova soteska in Rove.

73. Lage der Fundorte von *Karavankina*. n. gen.: Spodnja počivala in Javorniški Rovt, Dolžanova soteska (Teufelsschlucht) oberhalb Tržič und Rove bei Vitanje.

pa so pri zgornjekarbonskih in permijskih primerkih alpske vrste drugačne, kot so pri McCoyevi vrsti, in so potemtakem samo homeomorfne z angleško vrsto.

Fosilni materialu rodu *Karavankina* sem obdeloval pretežno pri prof. dr. O. H. Schindewolfu na inštitutu za geologijo in paleontologijo tübingške univerze, preverjal pa sem jih še pri dr. H. Muir-Wood v britanskem naravoslovnem muzeju v Londonu. Imenovanima se za dragocene napotke in pomoč toplo zahvaljujem. Posebna zahvala tudi Humboldtovi ustanovi (Alexander von Humboldt-Stiftung), ki mi je s štipendijo omogočila bivanje v Tübingenu. Zahvaljujem se nadalje prof. dr. H. Flüglu z graške univerze za Heritschev karavanški material in prof. dr. R. Sieberju v zveznem geološkem zavodu na Dunaju za podatke o Schellwienovem materialu v tamkajšnji paleontološki zbirki. Fotografije sta izdelala W. Wetzel v Tübingenu in F. Kučej v Ljubljani. Tudi njima lepa hvala. Terensko raziskovalno delo je na ozemlju Javorniškega Rovta financirala jeseniška železarna. Za materialno pomoč ji gre iskrena zahvala.

Pregled prejšnjih del o vrsti *Productus elegans* v Alpah in fosilni material

V letu 1900 je Schellwien (1900, 52, Taf. 8, Fig. 14—17) opisal iz roznatega trogkofelskega apnenca v Dolžanovi soteski nad Tržičem brahiopoda *Productus elegans* McCoy. Bil je prepričan, da se alpska permijska vrsta v celoti sklada s spodnjekarbonsko vrsto na Angleškem. Poudaril je tudi, da te vrste ni v zgornjekarbonskih javorniških plasteh. Ta ugotovitev se mu je zdela važna, ko je tehtal dokaze za samostojnost vrste *Productus elegans*. Le-ta po Schellwienovih ugotovitvah ne more biti samo mladostna oblika veliko večje vrste *Productus punctatus*.

Isto vrsto že kmalu potem navajata Vinassa de Regny in Gortani (1905, 545, Tab. 16, Fig. 23) tudi iz zgornjekarbonskih skladov Karnijskih Alp, nekoliko kasneje pa še Heritsch (1919, 65) iz zgornjekarbonskih plasti nad Javornikom pri Jesenicah. Leta 1931 je Heritsch malo podrobneje opisal vrsto *Productus elegans* z razločno vidnimi notranjimi znaki brahialne lupine iz zgornjekarbonskih skrilavcev nad Javornikom. Prav takrat se je ukvarjal z vrsto *Productus elegans* tudi Rakovec (1931, 79, Taf. 3, Fig. 18—19) iz enako starih plasti pri Slapu Javornik v Javorniškem Rovtu.

Pri istih ugotovitvah kot Schellwien je ostal Heritsch (1938, 111, Taf. 8, Fig. 13) tudi pri reviziji trogkofelske brahiopodne favne iz Karnijskih Alp in Karavank.

Razen iz Karnijskih Alp in Karavank je bil v alpskem prostoru opisan *Productus elegans* tudi iz čajenskega karbona na severni strani Ziljske doline (Aigner 1929, 13, Taf. 2, Fig. 2 a, b, 3).

Večina Schellwienovega materiala je bila uničena med zadnjo svetovno vojno. Zelo dobro ohranjeni Schellwienov primerki (Schellwien 1900, Taf. 8, Fig. 15) vrste *Productus elegans* hrani pale-

Karavankininae

ontološka zbirka zveznega geološkega zavoda na Dunaju (inv. št. 3667). Heritschevi primerki iz zgornjekarbonskih plasti nad Javornikom so v inštitutu za geologijo in paleontologijo graške univerze, primerka, ki ju je obdelal prof. Rakovec, pa v prirodoslovnem muzeju v Ljubljani.

V zadnjih 15 letih je bilo najdenih v Dolžanovi soteski še 8 različno dobro ohranjenih primerkov in v zgornjekarbonskih plasteh nasproti Slapa Javornik 8 primerkov. Novo je najdišče teh produktidnih brahiopodov v temno sivem srednjepermijskem apnencu pri Rovah blizu Vitanja, odkoder je 14 primerkov (gl. sl. 1).

Sistematski paleontološki del

Subordo Productidina Waagen, 1940
Superfamilia Productacea Gray, 1840
Familia Echinoconchidae Stehli, 1954
Subfamilia Karavankininae n. subfam.

Diagnosis: Nova poddružina Karavankininae obsega Productacea s šibkim sesilnim dvodelnim sklepnim nastavkom, ki ga podpira medialni greben, lateralna grebena in dva kratka konvergirajoča grebena v mladostnem in odraslem stadiju. Ornamentacija obeh lupin sestoji iz koncentričnih pasov ali grebenov z bodicami po vsem površju ali samo deloma. V notranjosti obeh lupin so grebeni z notranjimi bodicami.

Karavankina n. gen.

Derivatio nominis: Karavanke, v tej gorski skupini so opisana nahajališča novega rodu.

Typus species: *Karavankina typica* n. sp.

Diagnosis: Lupina je majhna do srednje velika, približno pravokotna, ovalna, trikotasta do približno peterokotna s koncentričnimi grebeni ali širšimi pasovi z drobnimi bodicami. Sklepni nastavek je šibek in dvodelen. Medialni septum kratek, anteriorno različno oblikovan in močnejši kot v ostalem delu. Sklepni nastavek podpirata poleg zelo šibkega medialnega septuma in sklepni ploščici še dve divergirajoči ploščici ali grebena, ki deloma služita tudi za insercijo zapiralnih mišic.

Primerjava: Rod *Karavankina* se loči od drugih rodov po konvergirajočih ploščicah oziroma grebenih, ki se zraščata s šibkim medialnim grebenom in sklepni ploščicama v trdnejšo posteriorno ploščo, ki daje podporo šibkemu sklepnemu nastavku. Divergirajoče podpiralne plošče ima tudi rod *Ramavectus* Stehli, 1954, vendar so tam daljše in šibkejše, sklepni nastavek pa je močan in dolg. *Juresania* ima drugačen sklepni nastavek, tam ga podpirata dva kratka vertikalna ali konvergirajoča grebena, ki anteriorno oklepata posteriorni del brevisseptuma. Razvit je antron. Ornamentacija je drugačna. Rod ima »citatrix« za pritrjevanje, česar *Karavankina* tudi nima.

Rodova *Ramavectus* in *Juresania* uvrščajo danes v poddružino Juresaniinae Muir-Wood & Cooper, 1960, le-to pa v družino Buxtonidae Muir-

Wood & Cooper, ki ima značilen dolg in dorzalno ukrivljen trilobalni sklepni nastavek s podpiralnimi ploščicami v mladosti, oziroma s podpiralnimi ploščicami, ki se stope s septumom in puščajo antron na posteriornem delu medialnega grebena. Lupini sta zelo tanki.

Razlike med rodом *Karavankina* in rodом *Echinoconchus*, kamor uvrščajo tudi vrsto *E. elegans* (McCoy), so očitne. Vendar rod *Echinoconchus* še ni zadovoljivo proučen in njegove notranje značilnosti niso dobro opisane. Že Muir-Wood & Cooper (1960, 243) poudarjata, da združuje rod *Echinoconchus* več kot eno konvergentno grupo. Na podobno problematiko opozarjata Saričeva in Liharev (1960, 227) v okviru družine Echinoconchidae. Fotografije notranjih znakov istega rodu se pri posameznih avtorjih ločijo v sklepnem nastavku, v debelini medialnega grebena, v značaju odtiskov zapiralnih mišic. Medialni greben je pri rodu *Echinoconchus* precej daljši in doseže do 2/3 celotne dolžine brahialne lupine. Mišična odtiska zapiralnih mišic sta kot močna grebena vzdolž medialnega grebena in sežeta skoraj do polovice lupine, ne sežeta pa do posteriorne plošče. Nadalje rod *Echinoconchus* nima konvergiračih ploščic ali grebenov, ki se zraščata v posteriorno ploščo.

Razširjenost: *Karavankina* se pojavlja v orenburgijskih plasteh (zgornji karbon) in trogkofelskih apnencih (srednji permij) v Karavankah in Karnijskih Alpah. Verjetno pripadajo rodu *Karavankina* številni primerki iz južnovzhodne Evrope in Azije, ki so iz enako starih plasti opisani kot *Productus* oziroma *Echinoconchus elegans* in kot sorodne oblike.

Karavankina typica n. gen., n. sp.

Tab. I. sl. 1a-c, 2a-c, 3a-d, 4

Derivatio nominis: *typica*, tipična vrsta rodu *Karavankina*.

Holotypus: dobro ohranjeni primerek s pecljevo in ramensko lupino, tab. I, sl. 1, št. 3714/160, zbirka katedre za geologijo in paleontologijo univerze v Ljubljani.

Stratum typicum: apnec trogkofelske stopnje, srednji permij.

Locus typicus: Rove pri Vitanju, vzhodna Slovenija.

Paratipi: št. 3713/29 a, 3715/142, 3716/143, 3717/152, 3718/153, 3719/155, 3720/156, 3721/158, 3722/161. Zbirka katedre za geologijo in paleontologijo univerze v Ljubljani.

Diagnosis: srednje velika, približno pravokotna do ovalna lupina, razpotegnjena v širino. Srednje močno do precej močno konveksna pecljeva lupina; ramenska lupina je rahlo konkavna; obe s koncentričnimi grebeni in bodicami na njih. Medialni septum se na sprednjem koncu kijasto odebeli. Divergirajoča grebena srednje močna in na srednjem koncu ravna ali polkrožna.

Opis: Lupina je srednje velika, približno pravokotna do ovalna, nekoliko razpotegnjena v širino. Pecljeva lupina je srednje močno do precej močno konveksna. Ventrurn je v transversalni smeri lahko konveksen, ploščnat ali z rahlo medialno brazdo. Umbo je okrogel, srednje močno do močno ukrivljen in precej pomaknjen prek sklepnega roba. Apeks je

ozko zaokrožen brez sledov sploščenosti za pritrjanje. Lupina je najširša v bližini čelnega roba. Krili sta strmi in rahlo divergirata. Ušesci sta majhni in nekoliko konveksni. Ginglimus je komaj zaznaven. Ramenska lupina je rahlo konkavna do skoraj ploščnata. Lupina je v anteriornem delu kolenasto ukrivljena in podaljšana v kratko vlečko.

Ornamentacija pecljeve lupine sestoji iz skoraj ploskih do precej izbočenih koncentričnih pasov ali gub običajno s položnejšim anteriornim in nekoliko bolj strmim posteriornim delom, ki ju loči med seboj zelo ozka, vendar vselej izrazita prirastna lamela. Posteriorni del gube pokrivajo koncentrično razporejene vrste bodic, ki so dvojne po obliki in velikosti. Večje bodice so redkejšje, ležijo posteriorno, so različno velike in so samo v eni vrsti. S posteriornim delom so bodice stopljene z lupino, anteriorno pa so lahko odebeljene in vzdignjene, večkrat z vidnimi luknjicami — strženi — za podaljške bodic. Anteriorno ležijo pred vrsto daljših bodic drobni tuberkuli običajno brez reda, lahko pa približno v 2 do 3 vrstah. Večkrat so drobni tuberkuli tudi med bodicami in sicer v njihovem anteriornem delu. Značaj bodic se od umbonalnega dela proti sprednjemu robu večkrat spreminja.

Anteriorni deli gub oziroma pasov so vselej brez bodic, pač pa so na njih drobne koncentrične prirastne lamele, pet do osem v sredini ventra. Nekatere med njimi so močnejše, druge pa vidne le pod lupo. Najmočnejša je vselej tista med posteriornim in anteriornim delom gube oziroma pasu.

Koncentrični elementi pokrivajo vso lupino in so izraziti tudi v umbonalnem delu. Najširši so v sredini ventra ali nekoliko bolj anteriorno. Na krilih se močno zožijo. Število gub pri odraslih primerkih je od 12 do 16.

Ornamentacija na ramenski lupini sestoji iz ozkih trikotnih grebenov ali polkrožnih grebenov, ki so ločeni med seboj z globokimi brazdami. Na grebenih je značaj skulpture prav tak kot na gubah pecljeve lupine. Pri odraslih primerkih je 10 do 13 grebenov. Anteriorni deli grebenov so bolj strmi kot posteriorni. Brazde so v umbonalnem delu širše od grebenov, v čelnem delu pa sta oba elementa približno enako široka. Anteriorni deli grebenov so gladki, posteriorni pa so pokriti z zelo drobnimi tuberkuli, ki so najštevilnejši ob čelnem delu in na straneh lupine. Na vlečki so bodice daljše in močnejše kot v anteriornem delu visceralnega diska.

Notranjost pecljeve lupine ni znana.

Ramenska lupina ima šibek, sesilen sklepni nastavek, ki je nekoliko nagnjen v dorsalno smer. Interiorni del sklepnega nastavka ni nikjer viden. Eksteriorno je iz dveh krp z vmesno plitvo brazdo. Sklepni nastavek podpira 5 ploščic, ki se zraščajo v posteriorno ploščo. Lateralna grebena se vlečeta od sklepnega nastavka samo vzdolž sklepnega roba. Medialni septum je ozek greben, ki se na anteriornem koncu kijasto odebeli. Je kratek in zavzema le približno tretjino celotne dolžine ramenske lupine. Podporni ploščici od posteriozne plošče divergirata pod kotom okoli 90° v lupino in sta krajši od medialnega grebena, na konceh

pa se polkrožno ali ravno nehata. Struktura podpornih ploščic oziroma grebenov sestoji iz pravokotno razporejenih lamel. Podporni ploščici oz. grebena sta deloma služila tudi zapiralnim mišicam, ki so se tja pritrjale. Nikjer niso vidni sledovi ramenskega aparata.

V notranjosti ramenske lupine so trikotasti grebeni in brazde in z grebenov moli navspred po ena vrsta razmeroma močnih notranjih bodic.

Dimenzije v mm

	paratipi							
	holotip	3714/160	3715/142	3716/143	3717/152	3719/155	3721/158	3722/161
največja dolžina	20	20	20	22,5	19	18	14*	ca 18
največja širina	24	24	21	24	21	20,5	16,7	ca 20
višina	10	10	10,5	10,4	10	10	6,8	9
širina sklepnega roba	ca 17							ca 16
število grebenov na pecljevi lupini	15	15	ca 14	14	16	ca 13	ca 11	13
število grebenov na ramenski lupini	13	13	12	10	10	—	ca 10	ca 11

* mladostni primerek

Razširjenost: Vrsta je znana doslej samo v tipičnem najdišču.

Primerjava: Razlike med novo vrsto in vrsto *Echinocochus elegans* (McCoy) so opisane pri rodu *Karavankina*.

Karavankina typica elongata n. gen., n. sp., n. subsp.

Tab. I, sl. 5a—d, 6

Derivatio nominis: *elongata*, razpotegnjena po dolžini.

Holotypus: tab. I, sl. 5, št. 3727/163, zbirka katedre za geologijo in paleontologijo univerze v Ljubljani.

Stratum typicum: apnec trogkofelske stopnje, srednji permij.

Locus typicus: Rove pri Vitanju, vzhodna Slovenija,

Paratipi: št. 3726/171, 3728/159, hranita se prav tam.

Diagnosis: *Karavankina typica*, razpotegnjena po dolžini.

Opis: Po dolžini razpotegnjena lupina je rahlo konveksna, samo posteriorni del umba z apeksom je močno konveksen in pomaknjen prek sklepnega roba. Ušesca so majhna, rahlo zasukana proti lupini. Na pecljevi lupini je 11 do 14 koncentričnih gub, na ramenski lupini pa 9 do 12.

Pripomba: Po dolžini razpotegnjene lupine imajo visceralni disk pecljeve lupine rahlo konveksen, močno zavrt je samo posteriorni del umba. Ramenska lupina je v območju visceralnega dela zelo rahlo konvavna. Visceralni disk je nižji kot pri tipični podvrsti.

Anton Ramovš

KARAVANKININAE

Table I-III

Tabla — Tafel I

- Sl. 1 a—c *Karavankina typica* n. gen., n. sp., srednji permij, trogkofelska stopnja, Rove pri Vitanju, holotip, št. 3714/160. — 1a pecljeva lupina od zgoraj, 1b ramenska lupina od zgoraj z deloma vidnimi notranjimi značilnostmi, 1c pecljeva lupina od strani, 1 ×. — Mittelperm, Trogkofel-Stufe, Rove bei Vitanje, Holotyp, Nr. 3714/160. — 1a Aufsicht der Stielklappe, 1b Aufsicht der Armklappe, angeschliffener hinterer Teil der Klappe zeigt die Innen-Merkmale, 1c Seitenansicht der Stielklappe.
- Sl. 2 a—c *Karavankina typica* n. gen., n. sp., srednji permij, trogkofelska stopnja, Rove pri Vitanju, paratip, št. 3718/153. — 2a pecljeva lupina od zgoraj, 2b ramenska lupina od zgoraj, 2c pecljeva lupina od strani, 1 ×. — Mittelperm, Trogkofel-Stufe, Rove bei Vitanje, Paratyp, Nr. 3718/153. — 2a Aufsicht der Stielklappe, 2b Aufsicht der Armklappe, 2c Seitenansicht der Stielklappe.
- Sl. 3 a—d *Karavankina typica* n. gen., n. sp., srednji permij, trogkofelska stopnja, Rove pri Vitanju, paratip, št. 3712/29a. — 3a nepopolno ohranjena pecljeva lupina od zgoraj, 3b notranjost ramenske lupine (lupina je odbrušena) z medialnim septumom in podpornima ploščicama, 3c pecljeva lupina od strani, vse 2 ×, 3d zunanja skulpturiranost pecljeve lupine, 5 ×. — Mittelperm, Trogkofel-Stufe, Rove bei Vitanje, Paratyp, Nr. 3712/29a. — 3a Aufsicht der abgebrochenen Stielklappe, 3b angeschliffener hinterer Teil der Armklappe zeigt Medianseptum und Schlossfortsatz-Stützplatten, 3c Seitenansicht der Stielklappe, alle 2 ×, 3d Aufsicht der Stielklappe mit Skulpturelementen, 5 ×.
- Sl. 4. *Karavankina typica* n. gen., n. sp., srednji permij, trogkofelska stopnja, Rove pri Vitanju, paratip, št. 3721/158. — Ramenska lupina od zgoraj, 2 ×. — Mittelperm, Trogkofel-Stufe, Rove bei Vitanje, Paratyp, Nr. 3721/158. — Aufsicht der Armklappe.
- Sl. 5 a—d *Karavankina typica elongata* n. gen., n. sp., n. subsp., srednji permij, trogkofelska stopnja, Rove pri Vitanju, holotip, št. 3727/163. — 5a pecljeva lupina od zgoraj, 5b ramenska lupina od zgoraj, 5c pecljeva lupina od strani, vse 2 ×, 5d del površine pecljeve lupine s skulpturo, 5 ×. — Mittelperm, Trogkofel-Stufe, Rove bei Vitanje, Holotyp, Nr. 3727/163. — 5a Aufsicht der Stielklappe, 5b Aufsicht der Armklappe, 5c Seitenansicht der Stielklappe, alle 2 ×, 5d Aufsicht des Stielklappenteiles mit Skulpturelementen, 5 ×.
- Sl. 6. *Karavankina typica elongata* n. gen., n. sp., n. subsp., srednji permij, trogkofelska stopnja, paratip, št. 3726/171. — Ramenska lupina z vidnim medialnim septumom in podpornima ploščicama, 1 ×. — Mittelperm, Trogkofel-Stufe, Rove bei Vitanje, Paratyp, Nr. 3726/171. — Aufsicht der Armklappe, teilweise angeschliffener hinterer Teil zeigt Medianseptum und Schlossfortsatz-Stützplatten.

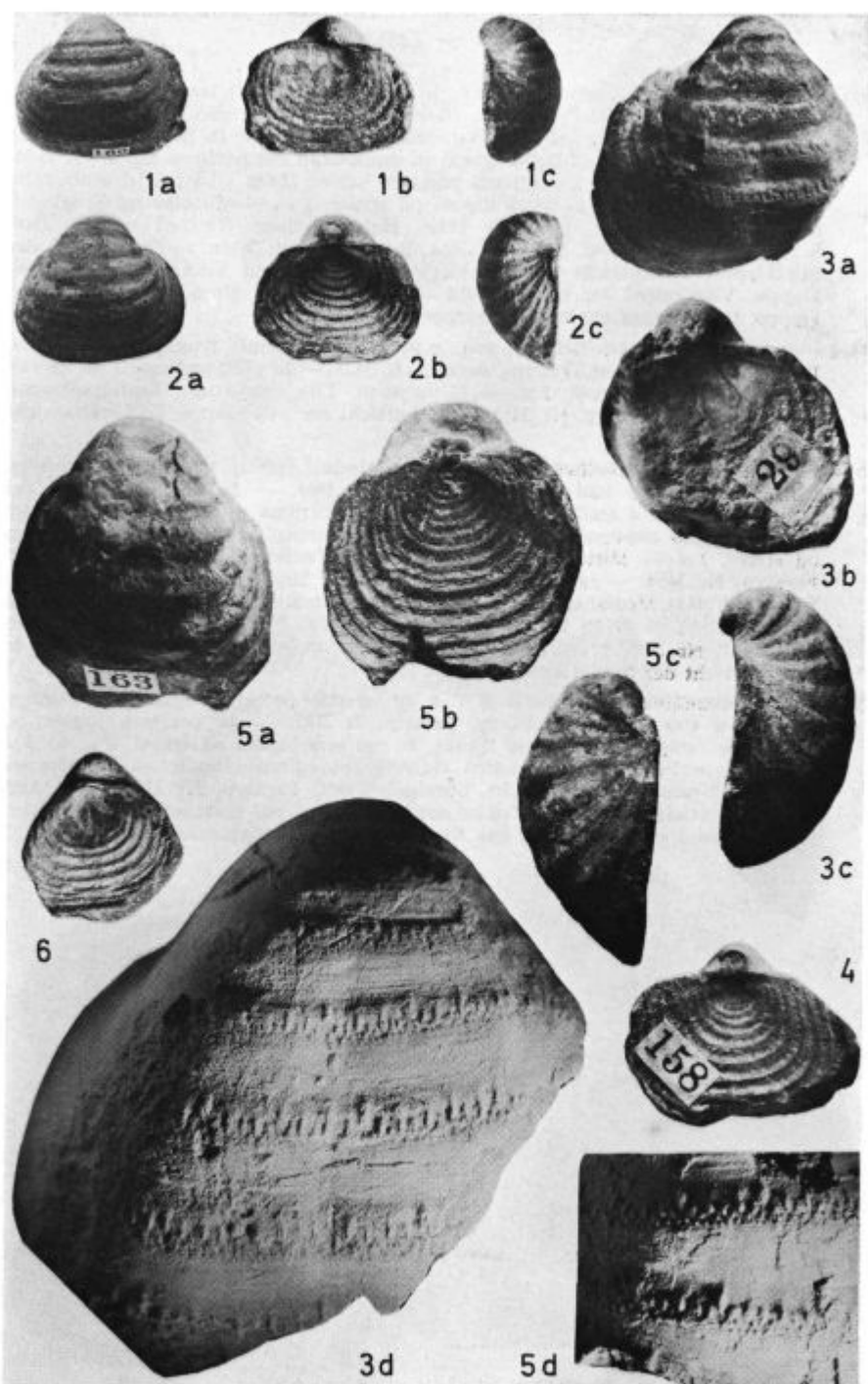

Tabla — Tafel II

- Sl. 1 a—d *Karavankina schellwieni* n. gen., n. sp., srednji permij, trogkofelska stopnja, Dolžanova soteska nad Tržičem, holotip, po Schellwienu 1900, 52, Taf. 8, Fig. 15 a—e, št. 3997, Zvezni geološki zavod na Dunaju. — 1a pecljeva lupina od zgoraj, 1b ramenska lupina od zgoraj in umbonalni del pecljeve lupine, 1c čelni del in močno izbočeni srednji del pecljeve lupine (brez sinusa), 1d umbonalni del pecljeve lupine, 1e pecljeva lupina od strani, 1 ×. — Mittelperm, Trogkofel-Stufe, Teufelsschlucht, oberhalb Tržič, Holotyp, nach Schellwien 1900, S. 52, Taf. 8, Fig. 15 a—e, Nr. 3997, Geol. Bundesanstalt, Wien. — 1a Aufsicht der Stielklappe, 1b Aufsicht der Armklappe, 1c Stirn- und Visceralteil der Stielklappe, Visceralteil ist hochgewölbt (ohne Sinus), 1d Umbonalteil der Stielklappe, 1e Seitenansicht der Stielklappe.
- Sl. 2 a—b *Karavankina schellwieni* n. gen., n. sp., srednji permij, trogkofelska stopnja, Dolžanova soteska nad Tržičem, paratip, št. 3453. — 2a pecljeva lupina od zgoraj, 2b ista lupina od strani, 2 ×. — Mittelperm, Trogkofel-Stufe, Teufelsschlucht, oberhalb Tržič, Paratyp, Nr. 3453. — 2a Aufsicht der Stielklappe, 2b Seitenansicht der Stielklappe.
- Sl. 3 a—c *Karavankina schellwieni* n. gen., n. sp., srednji permij, trogkofelska stopnja, Dolžanova soteska nad Tržičem, paratip, št. 3454. — 3a zbrusen zadnji del ramenske lupine z medialnim septumom, podpornima ploščicama in sklepnim nastavkom, 3b nepopolno ohranjena pecljeva lupina od zgoraj, 3c ista lupina od strani, 2 ×. — Mittelperm, Trogkofel-Stufe, Teufelsschlucht, oberhalb Tržič, Paratyp, Nr. 3454. — 3a angeschliffener hinterer Teil der Brachialklappe, zeigt Schlossfortsatz, Medianseptum und Schlossfortsatz-Stützplatten (diese Figur ist in meiner Arbeit im N. Jb. Geol. Paläont. Abh. 125, Taf. 11 falsch als Fig. 6d zu dem Exemplar Nr. 2785 gestellt), 3b Aufsicht der abgebrochenen Stielklappe, 3c Seitenansicht der Stielklappe.
- Sl. 4 a—d *Karavankina schellwieni* n. gen., n. sp., srednji permij, trogkofelska stopnja, Dolžanova soteska nad Tržičem, paratip, št. 2785. — 4a pecljeva lupina od zgoraj, 4b ramenska lupina od zgoraj, 4c pecljeva lupina od strani, 2 ×, 4d 5 × povečana pecljeva lupina z dobro vidno razporeditvijo bodic. — Mittelperm, Trogkofel-Stufe, Teufelsschlucht, oberhalb Tržič, Paratyp, Nr. 2785. — 4a Aufsicht der Stielklappe, 4b Aufsicht der Armklappe, 4c Seitenansicht der Stielklappe, alle 2 ×, 4d Aufsicht der Stielklappe mit Skulpturelementen, 5 ×.

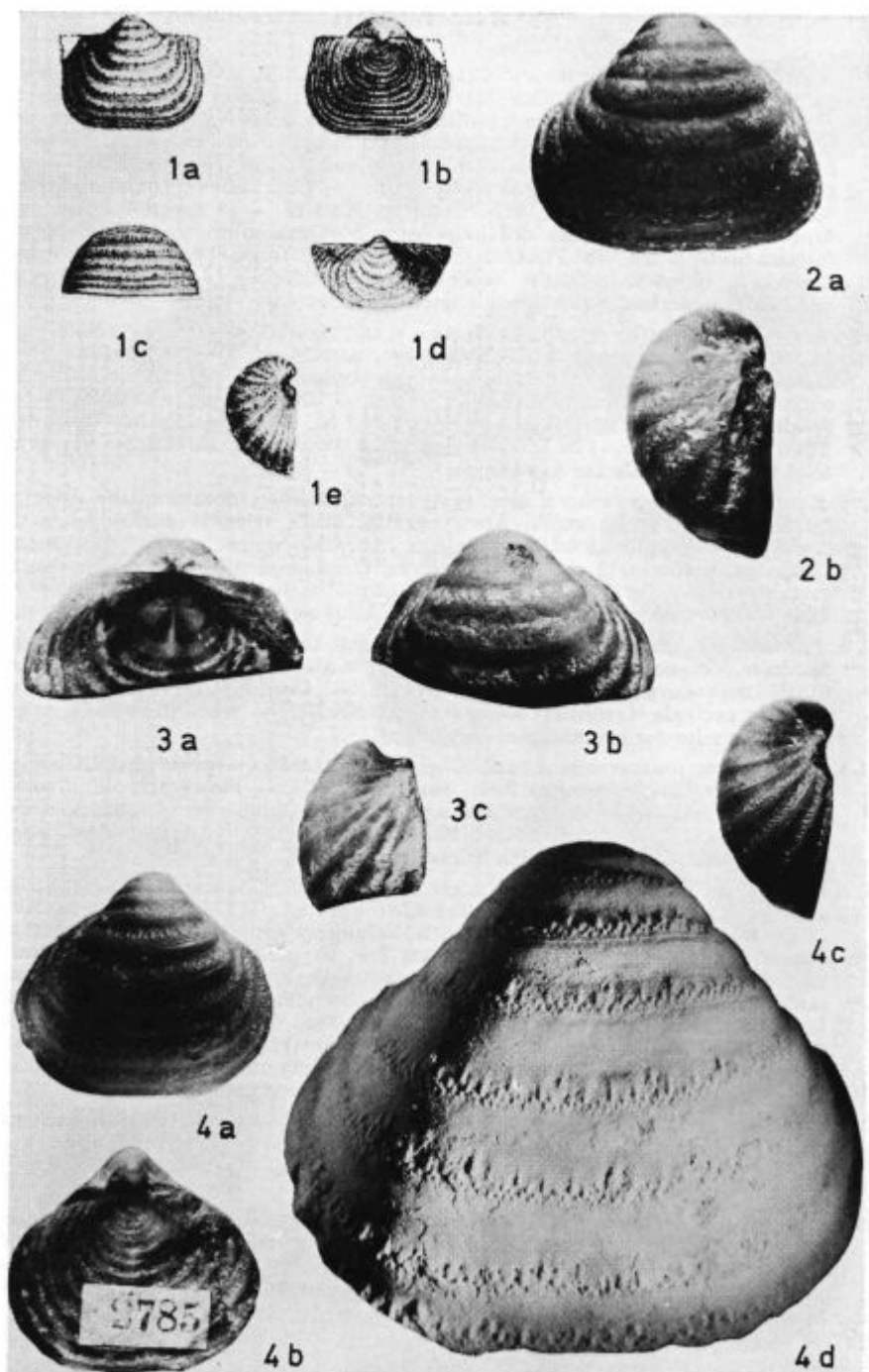
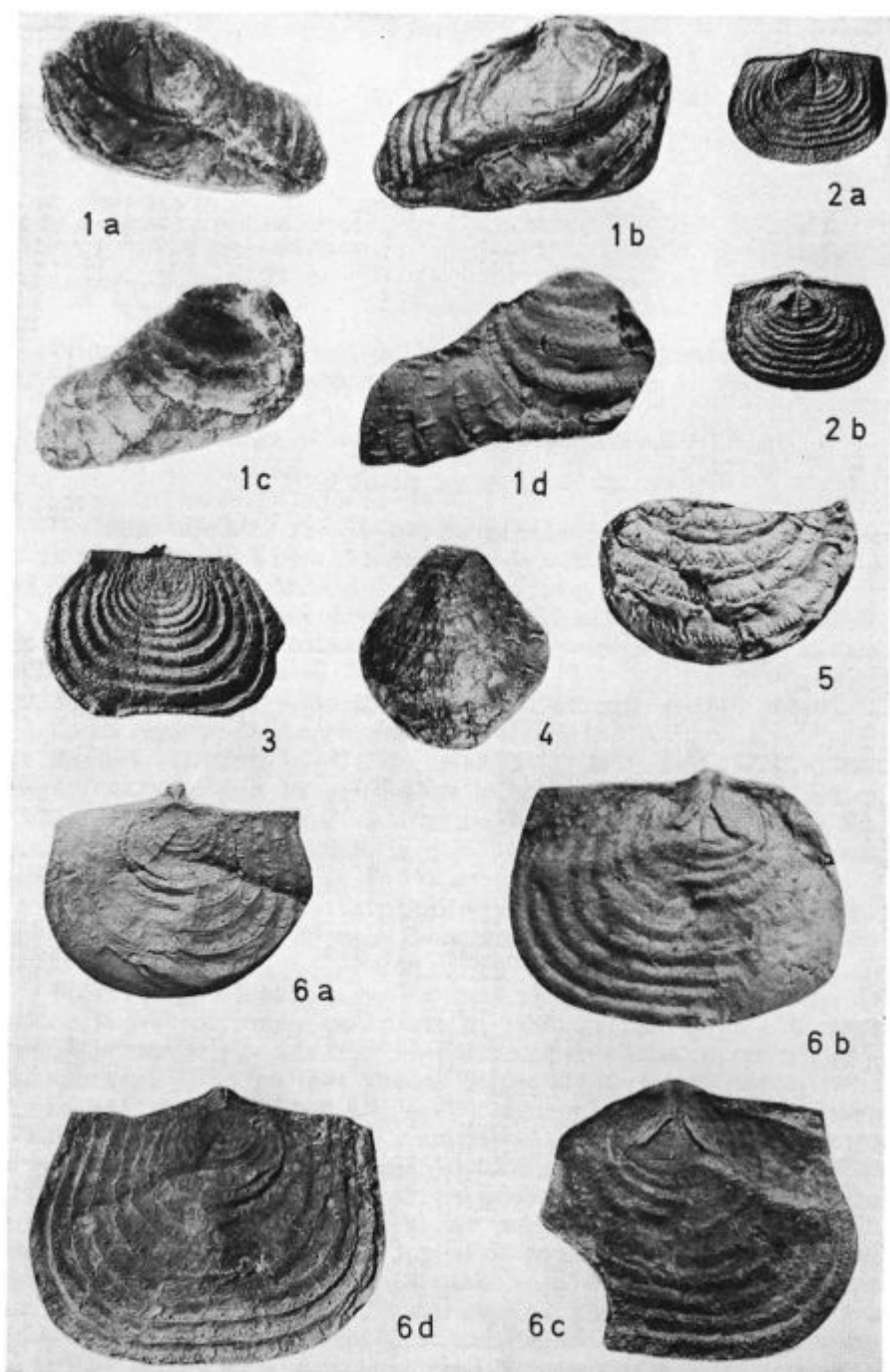

Tabla — Tafel III

- Sl. 1 a—d *Karavankina praepermica* n. gen., n. sp., zgornji karbon, orenburgijska stopnja, Spodnja počivala, Javorniški Rovt, holotyp, št. 3713. — 1a odtis notranjosti ramenske lupine z vidnim odtisom raztopljenega medialnega septuma in podpornih ploščic, 1b pozitivni, plastilinski odtis z notranjostjo ramenske lupine, 1c notranji odtis poškodovane pecljeve lupine, 1d plastilinski odtis zunanosti poškodovane pecljeve lupine, 2 ×. — Oberkarbon, Orenburg-Stufe, Spodnja počivala, Javorniški Rovt, Holotyp, Nr. 3713. — 1a Innen-Abdruck der Armklappe, zeigt Abdrücke des losgelösten Medianseptums und der Schlossfortsatz-Stützplatten, 1b Plastilin-Abdruck, zeigt Innen-Merkmale der Armklappe, 1c Innen-Abdruck der beschädigten Stielklappe, 1d Plastilin-Abdruck, zeigt Aussen-Merkmale der beschädigten Stielklappe.
- Sl. 2 a—b *Karavankina praepermica* n. gen., n. sp., zgornji karbon, orenburgijska stopnja, Spodnja počivala, Javorniški Rovt, paratip, št. 2, tehniški muzej železarne Jesenice. — 2a odtis notranjosti ramenske lupine, 2b pozitivni, plastilinski odtis notranjosti ramenske lupine, 1 ×. — Oberkarbon, Orenburg-Stufe, Spodnja počivala, Javorniški Rovt, Paratyp, Nr. 2, Samml. Techn. Mus. der Eisenwerke Jesenice. — 2a Innen-Abdruck der Armklappe, 2b Plastilin-Abdruck, zeigt Innen-Merkmale der Armklappe.
- Sl. 3. *Karavankina praepermica* n. gen., n. sp., zgornji karbon, orenburgijska stopnja, Spodnja počivala, Javorniški Rovt, paratip, št. 5, tehniški muzej železarne Jesenice. — Plastilinski odtis zunanosti ramenske lupine in odtis dvodelnega sklepnege nastavka, 2 ×. — Oberkarbon, Orenburg-Stufe, Spodnja počivala, Javorniški Rovt, Paratyp, Nr. 5, Samml. Techn. Mus. der Eisenwerke Jesenice. — Plastilin-Abdruck, zeigt die Aussenseite der Armklappe und den Schlossfortsatz.
- Sl. 4. *Karavankina praepermica* n. gen., n. sp., zgornji karbon, orenburgijska stopnja, Spodnja počivala, Javorniški Rovt, paratip št. 3725. — Plastilinski odtis zunanosti poškodovane pecljeve lupine, 2 ×. — Oberkarbon, Orenburg-Stufe, Spodnja počivala, Javorniški Rovt, Paratyp, Nr. 3725. — Plastilin-Abdruck, zeigt die Aussenseite der beschädigten Armklappe.
- Sl. 5. *Karavankina praepermica* n. gen., n. sp., zgornji karbon, orenburgijska stopnja, Spodnja počivala, Javorniški Rovt, paratip, št. 3724. — Plastilinski odtis zunanosti nepopolno ohranjene pecljeve lupine, 2 ×. — Oberkarbon, Orenburg-Stufe, Spodnja počivala, Javorniški Rovt, Paratyp, Nr. 3724. — Plastilin-Abdruck, zeigt die Aussenseite der beschädigten Stielklappe.
- Sl. 6 a—d *Karavankina praepermica* n. gen., n. sp., zgornji karbon, orenburgijska stopnja, Spodnja počivala, Javorniški Rovt, paratip, št. 3, tehniški muzej železarne Jesenice. — 6a plastilinski odtis zunanosti ramenske lupine z vidnim odtisom dvodelnega sklepnege nastavka, 2 ×, 6b plastilinski odtis notranjosti ramenske lupine, 6c odtis notranjosti ramenske lupine, 6d odtis zunanosti ramenske lupine, vse 2,5 ×. — Oberkarbon, Orenburg-Stufe, Spodnja počivala, Javorniški Rovt, Paratyp, Nr. 5, Samml. Techn. Mus. der Eisenwerke Jesenice. — 6a Plastilin-Abdruck, zeigt die Aussenseite der Armklappe und den Schlossfortsatz, 2 ×, 6b Plastilin-Abdruck, zeigt Innen-Merkmale der Armklappe, 6c Innen-Abdruck der Armklappe, 6d Aussen-Abdruck der Armklappe, alle 2,5 ×.

Opomba: Vsi primerki vrste *Karavankina praepermica* so iz preperlega rjavkastega glinenega skrilavca, ki je v svežem stanju ponekod še nekoliko laporen. Vse brahiopodne lupine so bile raztopljene in zato nahajamo le še odtise njihovih lupin.

Bemerkung: Alle Exemplare der Art *Karavankina praepermica* stammen aus angewitterten bräunlichen Tonschiefern. Die nicht angewitterten Gesteine sind hier und da etwas mergelig. Alle aufgesammelten Exemplare dieser Art sind losgelöste Schalen. Die Innen- und Aussenabdrücke beider Schalen sind verhältnismässig gut erhalten.

Karavankinae

Dimenzije v mm

	holotip	paratipi	
		3726/171	3728/159*
največja dolžina	19,6	24	15,5
največja širina	18	22	14
višina	9	10	7,1
širina sklepnega roba	14	ca 17	—
število grebenov na pecljevi lupini	ca 11	12	ca 13
število grebenov na ramenski lupini	ca 9	ca 10	ca 11

* mladostni primerek

Primerjava: Razlike med tipično podvrsto in podvrsto *elongata* so razvidne iz diagnoze in opisa. Druge podobne vrste ni.

Karavankina schellwieni n. gen., n. sp.

Tab. II, sl. 1a—d, 2a—b, 3a—c, 4a—d

Derivatio nominis: *schellwieni*, po zaslužnem raziskovalcu karavanškega paleozoika E. Schellwien u, ki je v Alpah prvi opisal to vrsto kot *Productus elegans* McCoy.

Holotypus: *Productus elegans* McCoy, Schellwien 1900, 52, Taf. 8, Fig. 15 a do d. St. 3997, paleontološka zbirka zveznega geološkega zavoda na Dunaju, tab. II, sl. 1a—d.

Stratum typicum: apnenec, trogkofelske stopnje, srednji permij.

Locus typicus: Dolžanova soteska nad Tržičem.

Paratipi: št. 2782, 2783, 2784, 2785, 3452, 3453, 3454, 3722, zbirka katedre za geologijo in paleontologijo univerze v Ljubljani. Razen Schellwienovega materiala na zveznem geološkem zavodu na Dunaju je v muzeju za geologijo in paleontologijo tübinške univerze ena nedorasla pecljeva lupina in en odtis odrasle ramenske lupine.

Diagnosis: *Karavankina* od približno pravokotne do trikotaste oblike, vedno širša kot daljša in vselej brez sinusa. Divergirajoči ploščici sta močni.

Opis: Pecljeva lupina je enakomerno ukrivljena, srednje močno do močno konveksna, umbo polkrožen in rahlo nagnjen prek sklepnega roba. Ventrum je v prečni smeri močno do zmerno izbočen, redkeje skoraj sploščen, vselej pa brez sinusa. Strani lupine strmo padata proti stranskima robovoma (od 50° do 90°). Sklepni rob običajno obsega 2/3 največje širine lupine, ki je v anteriorni polovici. Sklepni rob je pri pravokotnih lupinah samo za malenkost krajši od največje širine lupine, pri ovalnih in trikotastih oblikah pa precej krajši od največje širine lupine, ki je v sredini. Pecljevo lupino pokriva 15 do 18 koncentričnih nizkih grebenov, ki odevajo vso lupino od apeksa do anteriornega roba. Najmočnejši so v srednjem delu lupine. Na posteriornem delu grebena ali gube sta dve vrsti bodic. Posteriorno so različno dolge in debele kratke bodice rahlo vzdignjene na anteriornem koncu. Ponekod so tesneje skupaj, drugje so bolj narazen. Pred bodicami so neenakomerno raz-

porejeni drobni tuberkuli, nekateri tudi nekoliko razpotegnjeni. Lahko so v eni vrsti ali v dveh ali pa v treh vrstah. Največ jih je na sredi ventra. Po pobočjih lupine in ob robovih so na zoženih grebenih samo tuberkuli. Tudi na začetnih gubah ni vidna diferenciacija, marveč je ena sama vrsta drobnih tuberkulov. Tudi na prvem anteriornem grebenu ni jasne diferenciacije.

Ramenska lupina je rahlo konkavna in ima 12 do 16 izrazitih trikotastih grebenov. Anteriorni deli gub so brez bodic in tuberkulov in so nekoliko širši od posteriornih delov grebenov. Na njih so včasih vidne zelo drobne prirastnice, imajo pa tudi drobne tuberkule.

Dimenzije v mm:

	paratipi							srednje veliki prim. po Schellw.
	holotip	2782	2783	2784	2785	3453	3855	
največja dolžina	15	17	15	ca 18	14,6	16,5	21	17
največja širina	19	19	21	20	17	19	23	19
višina	9	ca 9	—	—	7	9	13	8
širina sklepnege roba	19	15	—	—	ca 11	—	—	—
število grebenov na pecljevi lupini	ca 18	ca 16	—	ca 15	16	15	17	—
število grebenov na ramenski lupini	ca 14	—	ca 16	—	12	—	—	—

Primerjava: *Karavankina schellwieni* se loči od vrste *K. typica* po tem, da je brez sinusa, da je skoraj brez vlečke v pecljevi lupini in brez kolenaste ukrivljenosti v ramenski lupini. Involucija pecljeve lupine je nekoliko močnejša. Število grebenov na ramenski lupini je večje kot pri tipični vrsti. Skulpturni elementi so na pecljevi lupini pravilneje razporejeni. Divergirajoči ploščici sta močnejši kot pri vrsti *typica*.

Razširjenost: Dolžanova soteska nad Tržičem in Javorniški Rovt v Karavankah; Karnijske Alpe: natančno najdišče ni znano. Schellwien (1900, 54) navaja iz Dolžanove soteske 38 primerkov in iz trogkofelskega ozemlja 3 primerke.

Geološka starost: trogkofelska stopnja, srednji permij.

Karavankina praepermica n. sp.

Tab. III, sl. 1a—d, 2a—b, 3, 4, 5, 6a—b, 7, 8

1918 *Productus elegans* McCoy — Heritsch, Carniola, S. 65.

1931 *Productus (Echinoconchus) elegans* McCoy — Heritsch, Abh. Geol. R. A., S. 12, Taf. 3, Fig. 103.

1931 *Productus (Echinoconchus) elegans* McCoy — Rakovec, Prirodoslovne razprave, S. 79, Taf. 3, Fig. 18—19.

1954 *Productus (Echinoconchus) elegans* McCoy — Rihteršič, diplomsko delo v rokopisu.

Derivatio nominis: *praepermica*, vrsta, ki se edina po dosedanjih ugotovitvah pojavlja že pred permijem.

Holotypus: precej deformirani, vendar v celoti ohranjeni odtis zunanega in notranjega dela pecljeve lupine in zunanega ter notranjega dela ramenske lupine, tab. III, sl. 1 št. 3713, paleontološka zbirka katedre za geologijo in paleontologijo univerze v Ljubljani.

Stratum typicum: laporni in glineni skrilavec orenburgijske stopnje, zgornji karbon.

Locus typicus: Spodnja počivala, usek ob cevovodu nasproti Slapa Javornik v Javorniškem Rovtu, severozahodna Slovenija.

Paratipi: št. 3723, 3724, 3725 v zbirki skupaj s holotipom, št. 2, 3, 4, 5 in 6, zbirka tehniškega muzeja železarne Jesenice.

Diagnosis: mala do srednje velika, rahlo konveksna do srednje močno konveksna lupina z manjštevlnimi širokimi koncentričnimi grebeni na pecljevi lupini (8 do 12) in številnejšimi koncentričnimi grebeni na ramenski (13 do 16). Kratki medialni septum je zelo ozek v vsej dolžini, divergirajoči ploščici kratki in šibki.

Opis: Mala do srednje velika tanka lupina ima največjo širino v sprednji tretjini. Pecljeva lupina je rahlo do srednje močno konveksna. Umbo je pomaknjen prek sklepnega roba, krili sta položni. Ornamentacija sestoji iz 8 do 12 širokih koncentričnih grebenov z bolj strmimi anteriornimi pobočji in položnejšimi posteriornimi pobočji. V umbonalnem delu sta dve slabo nakazani brazdi. Ornamentacija na grebenih sestoji iz kratkih bodic in drobnih tuberkulov, oboji pa so v nejasnem odnosu med seboj. Anteriorni deli grebenov so brez bodic ali tuberkulov.

Ramenska lupina je ravna do rahlo konkavna in najširša v srednjem delu. Dolžina sklepnega roba se spreminja. Sklepni rob je lahko le za malenkost krajši od največje širine lupine (cf. Rakovec 1931, 79, Taf. 3, sl. 18, 19), ali pa zavzema okoli 2/3 največje širine lupine. Lupina je v frontalnem delu diska kolenasto upognjena in ima kratko vlečko. Ušesca so izrazita, ventralno zapognjena. Koncentrični grebeni se na ušescih zapogibajo navadno nazaj proti skrajnemu zunanemu delu sklepnega roba. Pri tem se anteriorni trije grebeni pogosto združijo v močnejši vozle. Ornamentacija sestoji iz ostrih koncentričnih trikotastih grebenov (13 do 16), ki so jasni tudi v umbonalnem delu. Na posteriornem delu grebenov so kratki bodičasti izrastki, in sicer na anteriornih 4 grebenih v dveh nepravilnih vrstah, na ostalih grebenih pa samo v eni vrsti. Razen prevladujočih drobnih bodičastih izrastkov, ki so nastavki za bodice, je na vsakem grebenu še 6 do 10 nekako petkrat močnejših bodic, ki so približno enakomerno razporejene po grebenih med drobnejšimi bodicami. Na grebenih v območju ušesc so samo posamične, precej močnejše bodice, ki so prav tako na posteriorni strani grebenov.

Notranjost pecljeve lupine kaže obratno skulpturiranost njeni zunanjščini (gl. tabla III, sl. 1c in 1d).

Notranjost ramenske lupine: Sklepni nastavek je sesilen in šibek. Na ventralni strani je dvokrpast, krpi sta ozki, ločeni med seboj z globoko brazdo. Njegova dorzalna stran ni znana. Medialni septum je ozek,

v vsej dolžini približno enakomeren in ne seže do polovice visceralnega prostora. Podporni ploščici sta običajno vseskozi približno enako debeli ali pa rahlo odebeljeni na sprednjem delu.

Dimenzije v mm:

	holotip odtis zunanj. p.l.	paratipi		
		2, odtis notr. r.l.	3, odtis zunanj. p.l.	5, odtis zunanj. r.l.
največja dolžina	ca 18	15	14,6	11
največja širina	ca 22	22	19	15

Primerjava: *Karavankina praepermica* se loči od prečno razpotegnjene vrste *K. typica* po manjšem številu koncentričnih grebenov na pecljevi lupini in po večjem številu grebenov na ramenski lupini. Pri vrsti *K. typica* je na pecljevi lupini jasna ornamentacija na posteriornih delih grebenov še v umbonalnem koncu lupine. Pri vrsti *K. praepermica* so grebeni ali pasovi na umbonalnem delu lupine gladki, sicer pa so bodice drobne in ne tvorijo s tuberkuli enake razporeditve kot pri vrsti *K. typica*. V ramenski lupini pri vrsti *K. typica* ni močnejših bodic med prevladujočimi. Na ušescih ramenske lupine manjkajo močne bodice.

Sklepní nastavek je pri vrsti *K. praepermica* šibkejši, medialni septum je tanjši, podporni ploščici sta šibkejši, posteriorna plošča neznatna.

Ramenska lupina je pri vrsti *K. praepermica* ravna ali zelo rahlo konkavna, pri vrsti *K. typica* pa močnejše konkavna.

Od vrste *K. schellwieni* se loči *K. praepermica* še po tem, da ima krajšo vlečko, veliko manjšo involucijo pecljeve lupine in veliko manjšo pravilnost skulpturnih elementov.

Razširjenost: Vrsto nahajamo razen v tipičnem najdišču skoraj gotovo tudi v Karnijskih Alpah (Vinassa de Regny & Gortani 1905, 545, tav. 14, fig. 23) prav tako v zgornjekarbonskih plasteh.

Geološka starost: orenburgijska stopnja, zgornji karbon.

DODATEK

Pričujoče delo sem že leta 1965 predložil uredništvu revije *Razprave v natis*, vendar je bilo kasneje zavrženo. Tudi izdaja tega zbornika se je precej zakasnila. Rokopis je ostal nespremenjen. Medtem pa sta izšli že dve pomembni deli o karavankininah. Najprej je izšlo delo C. F. Winkler Prinsa: *Carboniferous Productidina and Chonetidina of the Cantabrian Mountains (NW Spain), Systematics, Stratigraphy and Palaeoecology*. — N. V. Drukkerij J. J. Groen en zoon, Leiden 1963, 126 str., 9 tabl slik.

V istem letu je izšlo tudi pomembno novo delo o brahiopodih: *Brahiopodi verhnego paleozoja vostočnega Kazahstana*, kolektivno delo pod vodstvom T. G. Saričeve. — Akad. nauk SSSR, Trud Pal. inst. 121, Moskva 1968, 192 str., 33 tabl. Saričeva se je v tem delu podrobno ukvarjala tudi s karavankinami. Na podlagi zelo bogatega in dobro ohranjenega materiala je prišla do nekaterih drugačnih, predvsem taksionomskih ugotovitev, o katerih pa na tem mestu ne bom razpravljala.

Karavankininae

SYSTEMATISCHER PALAONTOLOGISCHER TEIL

Unterordnung Productidina Waagen, 1883
Superfamilie Productacea Gray, 1840
Familie Echinoconchidae Stehli, 1954
Unterfamilie Karavankininae n. subfam.

Diagnose: Die neue Unterfamilie Karavankininae umfaßt Productacea mit schwachem, sessilem, zweiteiligem Schloßfortsatz, den im Jugend- und im Erwachsenenstadium ein Medianseptum, zwei Schlossrandleisten und zwei kurze konvergierende Leisten stützen. Die Skulptur beider Klappen besteht aus konzentrischen Bändern oder Falten; Stacheln sind auf der ganzen Oberfläche oder nur auf einem Teil davon entwickelt. Im Inneren beider Klappen sind Falten mit inneren Stacheln.

Karavankina n. gen.

Derivatio nominis: Karawanken; in dieser Gebirgsgruppe liegen die beschriebenen Fundorte der neuen Gattung (siehe Abb. 1).

Typus species: *Karavankina typica* n. sp.

Diagnose: Die Klappe ist klein bis mittelgroß, ungefähr rechteckig, oval, drei- bis etwa fünfeckig mit konzentrischen Falten oder breiteren Bändern mit feinen Stacheln. Der Schloßfortsatz ist schwach und zweiteilig. Das Medianseptum ist kurz, vorn unterschiedlich geformt und kräftiger als im übrigen Teil. Den Schloßfortsatz stützen außer dem sehr schwachen Medianseptum und den Schlossrandleisten noch zwei divergierende Leisten oder Falten, die teilweise auch zur Insertion der Adductoren dienen.

Vergleich: Die Gattung *Karavankina* unterscheidet sich von anderen Gattungen durch die konvergierenden Leisten bzw. Falten, die mit dem schwachen Medianseptum und den beiden Schlossrandleisten in eine festere, dem schwachentwickelten Schloßfortsatz als Stütze dienende Posteriorplatte zusammenwachsen. Divergierende Stützplatten weist auch die Gattung *Ramavectus* Stehli, 1954, auf, doch sind sie dort länger und schwächer, der Schloßfortsatz aber ist kräftig und lang. *Juresania* hat einen andersartigen Schloßfortsatz; dort stützen ihn zwei kurze vertikale oder konvergierende Falten, die vorn den hinteren Teil des Brevisseptums umschließen. Entwickelt ist ein Antron. Die Skulptur ist andersartig. Die Gattung hat einen »cicatriz« zum Anheften, was die *Karavankina* gleichfalls nicht aufweist.

Ramavectus und *Juresania* werden gegenwärtig in die Unterfamilie Juresaniinae Muir-Wood & Cooper, 1960, eingereiht, diese aber in die Familie Buxtonidae Muir-Wood & Cooper, die im Jugendstadium einen charakteristisch langen und dorsal gebogenen, dreilobigen Schloßfortsatz mit Stützplatten hat, bzw. mit Stützplatten, die mit dem Septum verschmelzen und das Antron auf dem hinteren Teil des Medianseptums lassen. Die Klappen sind sehr dünn.

Die Unterschiede zwischen der Gattung *Karavankina* und der Gattung *Echinoconchus*, in die auch die Art *E. elegans* (McCoy) eingereiht wird, sind offensichtlich. Doch ist die Gattung *Echinoconchus* noch nicht genügend untersucht und ihre Innenmerkmale nicht gut beschrieben. Bereits Muir-Wood & Cooper (1960, 243) heben hervor, daß die Gattung *Echinoconchus* mehr als nur eine konvergente Gruppe vereint. Auf eine ähnliche Problematik machen Saričeva und Liharev (1960, 227) im Rahmen der Familie Echinoconchidae aufmerksam. Die Photographien der Innenmerkmale derselben Gattung unterscheiden sich bei den einzelnen Gattungen im Schloßfortsatz, der Dicke des Medianseptums und dem Charakter der Adduktoreneindrücke. Das Medianseptum ist bei der Gattung *Echinoconchus* wesentlich länger und erreicht bis 2/3 der Gesamtlänge der Brachialklappe. Die Muskeleindrücke der Adduktoren verlaufen längs des Medianseptums als kräftige Kämme und reichen fast bis zur Klappenmitte, doch nicht bis zur Posteriorplatte. Ferner hat die Gattung *Echinoconchus* keine konvergierenden, zur Posteriorplatte zusammenwachsenden Leisten oder Falten.

Verbreitung: Die *Karavankina* kommt in den Orenburgschichten (Oberkarbon) und in den Trogkofelkalken (Mittelperm) in den Karawanken und Karnischen Alpen vor. Wahrscheinlich gehören zur Gattung *Karavankina* zahlreiche Exemplare aus Südosteuropa und Asien, die aus altersgleichen Schichten als *Productus* bzw. *Echinoconchus elegans* und verwandte Formen beschrieben werden.

Karavankina typica n. gen., n. sp.

Taf. I, Abb. 1 a - c, 2 a - c, 3 a - d, 4

Derivatio nominis: *typica*, typische Art der Gattung *Karavankina*.

Holotyp: Gut erhaltenes Exemplar mit Stiel- und Armklappe, Taf. I, Abb. 1, Nr. 3714/160, Sammlung des Lehrstuhls für Geologie und Paläontologie der Universität Ljubljana.

Stratum typicum: Trogkofelkalk, Mittelperm.

Locus typicus: Rove bei Vitanje, Ostslowenien.

Paratypen: Nr. 3713/29 a, 3715/142, 3716/143, 3717/152, 3718/153, 3719/155, 3720/156, 3721/158, 3722/161, Sammlung des Lehrstuhls für Geologie und Paläontologie der Universität Ljubljana.

Diagnose: Mittelgroße, ungefähr rechteckige bis ovale Klappe, in die Breite verlängert. Mittelstark bis ziemlich stark konvexe Stielklappe; die Armklappe ist leicht konkav; beide mit konzentrischen bestachelten Falten. Das Medianseptum zeigt am vorderen Ende eine keulenartige Verdickung. Die divergierenden Falten sind mittelkräftig und im vorderen Teil rechteckig oder halbkreisförmig.

Beschreibung: Die Klappe ist mittelgroß, etwa rechteckig bis oval, ein wenig in die Breite verlängert. Die Stielklappe ist mittelstark bis ziemlich stark konvex. Das Ventrum ist in Transversalrichtung leicht konvex, flach oder hat eine seichte Medianfurchen. Der Umbo ist rund, mittel stark bis stark gebogen und ragt beträchtlich über den Schloßrand hinaus. Der Apex ist schmal abgerundet und zeigt keine Spuren von Abflachungen zum Anheften. Die Klappe ist am breitesten in der Nähe des Stirnsaumes. Die Flanken sind steil und leicht divergierend. Die Ohren sind klein und etwas konvex. Der Ginglimus ist kaum bemerkbar. Die Armklappe ist leicht konkav bis fast flach. Die Klappe ist im vorderen Teil genikulat und zu einer kurzen Schleppe verlängert.

Die Skulptur der Stielklappe besteht aus fast flachen bis ziemlich stark gewölbten konzentrischen Bändern oder Falten, meist mit weniger erhobenen vorderem und etwas steilerem hinteren Teil, die voneinander durch eine sehr schmale, doch stets ausgeprägte Anwachs lamelle getrennt sind. Den hinteren Teil der Falte bedecken konzentrisch angeordnete Stachelreihen, die zweierlei Formen und Größen aufweisen. Die größeren Stacheln sind weniger dicht, liegen hinten, sind unterschiedlich groß und bilden nur eine Reihe. Der hintere Teil der Stacheln ist mit der Klappe verschmolzen, vorn sind sie aber leicht verdickt und erhoben, häufig mit sichtbaren Lücken — Kernen — für die Stachelverlängerungen. Anterior liegen vor der Reihe der längeren Stacheln feine Warzen, gewöhnlich regellos, sie können aber auch etwa in zwei oder drei Reihen angeordnet sein. Häufig befinden sich feine Warzen auch unter den Stacheln, und zwar in ihrem vorderen Teil. Der Stachelcharakter ändert sich öfters vom Umbonalteil gegen den vorderen Rand zu.

Die vorderen Teile der Falten bzw. Bänder sind stets unbestachelt, wohl aber befinden sich darauf feine konzentrische Anwachs lamellen, fünf bis acht im Zentrum des Visceralteils. Einige von ihnen sind kräftiger, andere dagegen nur mit der Lupe sichtbar. Die kräftigste ist stets jene zwischen dem hinteren und dem vorderen Teil der Falte bzw. des Bandes.

Die konzentrischen Elemente bedecken die ganze Klappe und erscheinen ausgeprägt auch im Umbonalteil. Am breitesten sind sie über der Mitte des Visceralraumes oder etwas mehr vorn. An den Flanken verengen sie sich stark. Erwachsene Exemplare weisen 12 bis 16 Falten auf.

Die Skulptur auf der Armklappe besteht aus schmalen dreieckigen oder aus halbkreisförmigen Falten, die voneinander durch tiefe Furchen getrennt sind. Der Skulpturcharakter ist auf den Falten ganz gleich wie auf den Falten der Stielklappe. Bei adulten Exemplaren finden sich 10 bis 13 Falten. Die vorderen Teile der Falten

Karavankinae

sind steiler als die hinteren. Die Furchen sind im Umbonalteil breiter als die Falten, im Stirnteil sind aber beide Elemente ungefähr gleich breit. Die vorderen Teile der Falten sind glatt, die hinteren aber mit sehr feinen Warzen bedeckt, die am zahlreichsten auf dem Stirnteil und auf den Klappenflanken sind. Auf der Schleppe sind die Stacheln länger und kräftiger als im vorderen Teil des Visceralteiles.

Das Innere der Stielklappe ist unbekannt.

Die Armklappe hat einen schwachen, sessilen Schloßfortsatz, der ein wenig in Dorsalrichtung geneigt ist. Der dorsale Teil des Schloßfortsatzes ist nirgends sichtbar. Ventral besteht er aus zwei Lappen mit einer flachen Furche dazwischen. Den Schloßfortsatz stützen fünf Platten, die zur Posteriorplatte zusammenwachsen. Die Schlossrandleisten ziehen sich vom Schloßfortsatz nur am Schloßrand entlang. Das Medianseptum ist eine schmale Falte, die sich am vorderen Ende keulenartig verdickt. Es ist kurz und beträgt nur ca. ein Drittel der gesamten Armklappenlänge. Die zwei Stützplatten divergieren von der Posteriorplatte unter einem Winkel von etwa 90° in die Klappe und sind kürzer als das Medianseptum, ihre Enden aber laufen halbkreisförmig oder geradeaus. Die Struktur der Stützplatten besteht aus rechteckig angeordneten Lamellen. Die Stützplatten, bzw. Falten dienen teilweise auch den Adduktoren, die sich daran anhefteten. Spuren eines Armgerüsts sind nicht vorhanden.

Im Inneren der Armklappe sind dreieckige Falten (Kämme) und Furchen und aus den Falten ragt je eine Reihe verhältnismäßig kräftiger Innenstacheln nach vorn.

Dimensionen in mm:

	Paratypen							
	Holotyp	3714/160	3715/142	3716/143	3717/152	3719/155	3721/158	3722/161
grösste Länge	20	20	20	22,5	19	18	14*	24
grösste Breite	24	24	21	24	21	20,5	16,7	22,2
Höhe	10	10	10,5	10,4	10	10	6,8	10
Breite des Schlossrandes	ca 17							
Faltenzahl der Stielklappe	15	15	ca 14	14	16	ca 13	ca 11	12
Faltenzahl der Armklappe	13	13	12	10	10	—	ca 10	ca 11

* Jugendexemplar

Verbreitung: Die Art ist bisher nur im typischen Fundort bekannt.

Vergleich: Die Unterschiede zwischen der neuen Art und der Art *Echinoconchus elegans* (McCoy) werden bei der Gattung *Karavankina* beschrieben.

Karavankina typica elongata n. gen., n. sp., n. subsp.

Taf. I, Abb. 5 a - d, 6

Derivatio nominis: *elongata*, in die Länge verlängert.

Holotyp: Taf. I., Abb. 5, Nr. 3727/163 der Sammlung des Lehrstuhls für Geologie und Paläontologie der Universität Ljubljana.

Stratum typicum: Trogkofelkalk, Mittelperm.

Locus Typicus: Rove bei Vitanje, Ostslowenien.

Paratypen: Nr. 3726/171, 3728/159, werden ebenda aufbewahrt.

Diagnose: *Karavankina typica*, in die Länge verlängert.

Beschreibung: Die in die Länge verlängerte Klappe ist leicht konvex, nur der hintere Umbonalteil mit dem Apex ist stark konvex und ragt über den Schloßrand hinaus. Die Ohren sind klein, leicht gegen die Klappe zu gedreht. Auf der Stielklappe befinden sich 11 bis 14 konzentrische Falten, auf der Armklappe aber 9 bis 12.

Bemerkung: Bei den in die Länge verlängerten Klappen ist der Visceraldiskus der Stielklappe leicht konvex, kräftig gebogen ist nur der hintere Umbonalteil. Die Armklappe ist im Visceralteil sehr leicht konkav. Der Visceraldiskus ist niedriger als bei der typischen Unterart.

Dimensionen in mm:

	Holotyp	Paratypen	
		3726/171	3728/159
grösste Länge	19,6	24	15,5*
grösste Breite	18	22	14
Höhe	9	10	7,1
Breite des Schlossrandes	14	ca 17	
Faltenzahl der Stielklappe	ca 11	12	ca 13
Faltenzahl der Armklappe	ca 9	ca 10	ca 11

* Jugendexemplar

Vergleich: Die Unterschiede zwischen der typischen Unterart und der Unterart *elongata* sind aus der Diagnose und der Beschreibung ersichtlich. Es gibt keine andere ähnliche Art.

Karavankina schellwieni n. gen., n. sp.

Taf. II, Abb. 1 a - d, 2 a - b, 3 a - c, 4 a - d.

Derivatio nominis: *schellwieni*, nach dem verdienstvollen Erforscher des Karawanken-Paläozoikums E. Schellwien, der in den Alpen als erster diese Art als *Productus elegans* McCoy beschrieben hat.

Holotyp: *Productus elegans* McCoy, Schellwien 1900, 52, Taf. 8, Fig. 15 a bis d. Nr. 3997, Paläontologische Sammlung der Geologischen Bundesanstalt in Wien, Taf. II, Abb. 1 a - d.

Stratum typicum: Trogkofelkalk, Mittelperm.

Locus typicus: Dolžanova soteska (Teufelsschlucht) oberhalb von Tržič.

Paratypen: Nr. 2782, 2783, 2784, 2785, 3452, 3453, 3454, 3722, Sammlung des Lehrstuhls für Geologie und Paläontologie der Universität Ljubljana. Außer Schellwiens Material an der Geologischen Bundesanstalt in Wien befinden sich im Museum für Geologie und Paläontologie der Universität Tübingen eine Stielklappe im Jugendstadium und ein Eindruck einer adulten Armklappe.

Diagnose: *Karavankina* von etwa rechteckiger bis dreieckiger Form, immer breiter als lang und stets ohne Sinus. Die divergierenden Platten sind kräftig.

Beschreibung: Die Stielklappe ist gleichmäßig gebogen, mittelstark bis stark konvex, der Umbo halbkreisförmig und ragt leicht über den Schloßrand hinaus. Das Ventrum ist in Querrichtung stark bis mäßig gewölbt, seltener fast abgeflacht, doch stets ohne Sinus. Die Klappenflanken fallen steil gegen die Seitenkanten ab (von 50° bis 90°). Der Schloßrand beträgt in der Regel 2/3 der größten Klappenbreite, die in der vorderen Hälfte erreicht wird. Der Schloßrand ist bei rechteckigen Klappen um eine Kleinigkeit kürzer als die größte Klappenbreite, bei ovalen und dreieckigen Formen aber wesentlich kürzer als die größte Klappenbreite, die in der Mitte erreicht wird. Die Stielklappe weist 15 bis 18 konzentrische niedrige Falten auf, welche die ganze Klappe vom Apex bis zum vorderen Rand bedecken. Am kräftigsten sind sie im Mittelteil der Klappe. Auf dem hinteren Teil der Falte sind zwei Stachelreihen. Hinten sind die unterschiedlich langen und dicken kurzen Stacheln am vorderen Ende leicht erhoben. An einigen Stellen stehen sie enger zusammen, an anderen mehr auseinander. Vor den Stacheln befinden sich ungleichmäßig angeordnete feine Warzen, von denen einige auch etwas in die Länge gedehnt sind. Sie können ein-, zwei- oder dreireihig sein. Die meisten befinden sich in der Ventralmitte. Auf den Klappen-

Karavankinae

wölbungen und auf den Kanten sind auf den verschmälerten Falten nur Warzen vorhanden. Auch auf den Falten im Umbonalraum ist keine Differenzierung sichtbar, vielmehr verläuft hier eine einzige Reihe feiner Warzen. Auch an der ersten vorderen Falte ist keine klare Differenzierung ersichtlich.

Die Armklappe ist leich konkav und mit 12 bis 16 ausgeprägten dreieckigen Falten oder Kämmen versehen. Die vorderen Falteile haben keine Stacheln und Warzen und sind etwas breiter als die hinteren Teile der Falten. An ihnen sind manchmal sehr feine Anwachsstreifen sichtbar, sie tragen auch feine Warzen.

Dimensionen in mm:

	Paratypen							ein mittl. Exemplar nach Schellwien
	Holotyp	2782	2783	2784	2785	3453	3855	
grösste Länge	15	17	15	ca 18	14,6	16,5	21	17
grösste Breite	19	19	21	20	17	19	23	19
Höhe	9	ca 9	—	ca 9	7	9	ca 13	8
Breite des Schlossrandes	19	15	16	—	ca 11	—	—	—
Faltenzahl der Stielklappe	ca 18	ca 16	—	ca 15	16	15	17	—
Faltenzahl der Armklappe	ca 14	—	ca 16	—	12	—	—	—

Vergleich: Die *Karavankina schellwieni* unterscheidet sich von der Art *K. typica* dadurch, daß sie keinen Sinus hat, daß sie in der Stielklappe fast ohne Schleppe ist und daß sie keine Genikulation der Brachialklappe zeigt. Die Involution der Stielklappe ist etwas stärker. Die Zahl der Falten auf der Armklappe ist größer als bei der typischen Art. Die Skulpturelemente sind auf der Stielklappe regelmäßiger angeordnet. Die divergierenden Platten sind kräftiger als bei der Art *K. typica*.

Verbreitung: Dolžanova soteska oberhalb Tržič und Javorniški Rovt in den Karawanken; Karnische Alpen: der genaue Fundort ist nicht bekannt. Schellwien führt 38 Exemplare aus der Teufelsschlucht und 3 Exemplare aus dem Trogkofelgebiet an.

Geologisches Alter: Trogkofel-Stufe, Mittelperm.

Karavankina praepermica n. gen., n. sp.

Taf. III, Abb. 1 a - d, 2 a - b, 3, 4, 5, 6 a - b, 7, 8

1918 *Productus elegans* McCoy — Heritsch, Carniola, S. 65

1931 *Productus (Echinoconchus) elegans* McCoy — Heritsch, Abh. Geol. R. A., S. 12, Taf. 3, Fig. 103.

1931 *Productus (Echinoconchus) elegans* McCoy — Rakovec, Prirodoslovne razprave, S. 79, Taf. 3, Fig. 18—19.

1954 *Productus (Echinoconchus) elegans* McCoy — Rihteršič, Diplomarbeit, Manuskript.

Derivato nominis: *praepermica*, eine Art, die den bisherigen Feststellungen zufolge als einzige schon vor dem Perm vorkommt.

Holotyp: ein ziemlich deformierter, doch in Gänze erhaltener Eindruck des äußeren und inneren Teils der Stielklappe und des äußeren und inneren Teils der Armklappe, Taf. III, Abb. 1, Nr. 3713, Paläontologische Sammlung des Lehrstuhls für Geologie und Paläontologie der Universität Ljubljana.

Stratum typicum: mergelige und tonige Schiefer der Orenburg-Stufe, Oberkarbon.

Locus typicus: Spodnja počivala, Einschnitt an der Wasser-Rohrleitung gegenüber dem Wasserfall Javornik im Javorniški Rovt, Nordwestslowenien.

Paratypen: Nr. 3723, 3724, 3725 in der Sammlung zusammen mit dem Holotyp, Nr. 2, 3, 4, 5 und 6, Sammlung des Technischen Museums der Eisenwerke Jesenice.

Diagnose: kleine bis mittelgroße, leicht konvexe bis mittelstark konvexe Klappe mit weniger breiten konzentrischen Falten auf der Stielklappe (8 bis 12) und zahlreicheren konzentrischen Falten auf der Armklappe (13 bis 16). Das kurze Medianseptum ist in seiner ganzen Länge sehr schmal, die divergierenden Platten sind kurz und schwach.

Beschreibung: Die kleine bis mittelgroße dünne Klappe erreicht ihre größte Breite im vorderen Drittel. Die Stielklappe ist leicht bis mittelstark konvex. Der Umbo ragt über den Schloßrand hinaus, die Flanken fallen allmählich ab. Die Skulptur bilden 8 bis 12 breite konzentrische Falten mit steileren vorderen und flacheren hinteren Teil. Im Umbonalteil befinden sich zwei schwach angedeutete Furchen. Die Skulptur auf den Falten besteht aus kurzen Stacheln und feinen Warzen, doch ist ihr gegenseitiges Verhältnis unklar. Die vorderen Falten weisen weder Stacheln noch Warzen auf.

Die Brachialklappe ist flach bis leicht konkav und am breitesten im mittleren Teil. Die Länge des Schloßrandes wechselt. Der Schloßrand kann nur um eine Kleinigkeit kürzer sein als die größte Klappenbreite (cf. Rakovec 1931, 79, Taf. 3., Abb. 18, 19) oder beträgt 2/3 der größten Klappenbreite. Die Klappe ist im vorderen Teil des Diskus genikulat und hat eine kurze Schleppe. Die Ohren sind ausgeprägt, ventral gebogen. Die konzentrischen Falten biegen sich an den Ohren gewöhnlich zurück gegen den äußersten Außenteil des Schlossrandes. Dabei vereinigen sich die vorderen drei Falten häufig zu einem stärkeren Knoten. Die Skulptur bilden scharfe konzentrische dreieckige Falten bzw. Kämme (13 bis 16), die auch im Umbonalteil deutlich ausgebildet sind. Auf dem hinteren Teil der Falten sind kurze stachelige Auswüchse, und zwar verlaufen sie auf den vorderen 4 Falten in zwei unregelmäßigen Reihen, auf den übrigen Falten aber bilden sie nur eine Reihe. Außer den vorherrschenden feinen stacheligen Auswüchsen, die Ansätze für die Stacheln sind, sind auf jeder Falte 6 bis 10 etwa fünfmal kräftigere Stacheln, die auf den Falten unter den feineren Stacheln ungefähr gleichmäßig angeordnet sind. Auf den Falten im Ohrenbereich treten nur vereinzelt beträchtlich kräftigere Stacheln auf, die sich ebenfalls auf der hinteren Faltenseite befinden.

Das Innere der Stielklappe weist die umgekehrte Aussen-Skulptur auf (Siehe Taf. III, Fig. 1c und 1d).

Das Innere der Armklappe: Der Schloßfortsatz ist sessil und schwach. Ventral ist der zweilappig, die Lappen sind schmal, durch eine tiefe Furche voneinander getrennt. Seine Dorsalseite ist nicht bekannt. Das Medianseptum ist schmal, in seiner ganzen Länge ungefähr gleichmäßig, und reicht nicht bis zur Mitte des Visceralraumes. Die Stützplatten sind in der Regel durchgehend etwa gleich dick, oder am vorderen Teil leicht verdickt.

Dimensionen in mm:

	Holotyp	Paratypen		
	Abdruck der S. - K.	2 Abdr. A. - K.	3 Abdr. S. - K.	5 Abdr. S. - K.
grösste Länge	ca 22	ca 18	14,6	11
grösste Breite	15	22	19	15

Karavankininae

Vergleich: Die *Karavankina praepermica* unterscheidet sich von der querverlängerten Art *K. typica* durch ihre kleinere Anzahl konzentrischer Falten auf der Stielklappe und die größere Zahl der Falten auf der Armklappe. Bei der Art *K. typica* ist auf der Stielklappe die Skulptur auf dem hinteren Teile der Falten noch im Umbonal Bereich deutlich zu sehen. Bei der Art *K. praepermica* sind die Falten oder Bänder auf dem Umbonalteil der Klappen glatt, sonst sind aber die Stacheln fein und bilden mit den Warzen nicht die gleiche Anordnung wie bei der Art *K. typica*. In der Armklappe der *K. typica* gibt es unter den vorherrschenden Stacheln keine kräftigeren. Auf den Ohren der Brachialklappe fehlen kräftige Stacheln.

Der Schloßfortsatz ist bei der Art *K. praepermica* schwächer, das Medianseptum dünner, die Stützplatten sind schwächer, die hintere Platte unbedeutend.

Die Armklappe ist bei der Art *K. praepermica* flach oder sehr leicht konkav, bei der Art *K. typica* jedoch stärker konkav.

Von der Art *K. schellwieni* unterscheidet sich die *K. praepermica* noch dadurch, daß sie eine kürzere Schleppe hat sowie eine viel kleinere Involution der Stielklappe und daß ihre Skulpturelemente weit geringere Regelmäßigkeit zeigen.

Verbreitung: Die Art kommt außer am typischen Fundort fast sicher auch in den Karnischen Alpen vor (Vinassa de Regny & Gortani 1905, 545, Taf. 14, Fig. 23), gleichfalls in den Oberkarbon-Schichten.

Geologisches Alter: Orenburg-Stufe, Oberkarbon.

Diese Arbeit ist schon im Jahre 1965 der Zeitschrift *Razprave* zum Druck eingereicht worden. Sie ist jedoch später zurückgegeben worden. Die Ausgabe dieses Buches ist um 2 Jahre verschoben. Das Manuskript ist jedoch unverändert geblieben. Inzwischen sind zwei bedeutende Arbeiten über die Karavankininen erschienen. Zuerst wurde mir die Arbeit von C. F. Winkler Prins zugänglich: *Carboniferous Productidina and Chonetidina of the Cantabrian Mountains (NW Spain), Systematics, Stratigraphy and Palaeoecology*. — N. V. Drukkerij J. J. Groen en zoon, Leiden 1968, 126 p., 9 pl.

Im Jahre 1968 erschien auch die wichtige neue Arbeit über die jungpaläozoischen Brachiopoden: *Brahiopodi verhnego paleozoja vostočnogo Kazahstana*, eine Kollektiv-Arbeit unter der Redaktion von T. G. Saričeva. — Akad. nauk SSSR, Trudi Paleont. inst. 121, Moskva 1968, 192 str., 33. tabl. Saričeva hat sich in dieser Arbeit auch eingehend mit Karavankininen beschäftigt und kam an Hand eines sehr reichen und gut erhaltenen Materials zu einigen, besonders taxionomischen Feststellungen, die von meinen etwas abweichen. An dieser Stelle möchte ich mich jedoch zu diesen Feststellungen nicht äußern.

LITERATURA

- Aigner G., 1929: Die Brachiopoden des Karbons von Nötsch im Gailtal. Mitt. Naturwiss. Ver. Steierm. 66, 9 — 42, Graz.
- Heritsch F., 1918: Versteinerungen aus dem Oberkarbon von Jauerburg-Assling in Oberkrain. *Carniola I*, N. S., 9, 60—67, Ljubljana.
- Versteinerungen aus dem Karbon der Karawanken und Karnischen Alpen. *Abh. Geol. B. A.* 23 (3), 1 8 56, Wien.
- Die stratigraphische Stellung des Trogkofelkalkes. *N. Jb. Min. Geol. etc.*, Beil. — Bd 79, Abt. B, 63—186, Stuttgart.
- Muir-Wood H. & Cooper G. A. 1960: Morphology, Classification and Life Habits of the Productoidea (Brachiopoda). *Geol. Soc. Amer., Mem.* 81, 447 p., 135 pl. Baltimore.

- Rakovec I., 1931: Beiträge zur Fauna aus dem Oberkarbon von Javornik in den Karawanken. Prirodoslovne razprave 1, 67—88, Ljubljana.
- Ramovš A., 1966: Revision des »*Productus elegans*« (Brachiopoda) im ostalpinen Jungpaläozoikum. N. Jb. Geol. Paläont. Abh., Festband Schindewolf, 125, 118—124, Stuttgart.
- Rihteršič J., 1954: Doprinosi k stratigrafiji in paleontologiji zgornjega karbona med Koroško Belo in Plavškim Rovtom. Ljubljana. (Delo v rokopisu v knjižnici katedre za geol. in paleont. univerze v Ljubljani).
- Saričeva T. G. & Sokoskaja A. N. 1952: Opredelitev paleozojskih brahiopod Podmoskovnoj kotloviny. Trudy Paleont. inst. Akad. nauk SSSR, 38, 3—306, Moskva.
- Saričeva T. G. & Liharev B. K. 1960: Productacea. V knjigi Osnovy paleontologii. Mšanki, brahiopodi. Izdat. Akad. nauk SSSR, 223—237, Moskva.
- Stehli F. G., 1954: Lower Leonardian Brachiopoda of the Sierra Diablo. Bull. Amer. Mus. Nat. Hist. 105 (3), 257—358, New York.
- Vinassa de Regny P. & Gortani M., 1905: Fossili carboniferi del M. Pizzule del Piano di Lanza nelle Alpi Carniche. Bol. Soc. Geol. Ital. 24, Roma.

Tone Wraber

IZ ZGODOVINE O BOTANIČNIH RAZISKOVANJIH V JULIJSKIH ALPAH IN KARAVANKAH

Uvod

Zakaj hodimo v gore? Preprosto vprašanje, na katero pa je težko odgovoriti. Če je odgovor kratek, gotovo ne zajema vseh motivov, ki nas vodijo v gorski svet. Če pa je izčrpen, skoraj ni krajši od manjše razprave. V taki razpravi bi bile nedvomno omenjene tudi gorske rastline. Njihovi mikavnosti se ne more upirati nihče, ki se iz dolin vzpenja k razglednim vrhovom. Vsakdo se spominja dneva, ko je prvič stopil na vrh Triglava. Prav tako pa se vsakdo spominja, kako je utrgal prvo planiko, kje je prvič občutil sladki vonj murke, kdaj je prvič pogledal v radovedno odprti cvet svišča. Tudi v nižinah je cvetja dovolj, vendar je planinsko — kot se zdi — mikavnejše. Nekateri pravijo, da imajo planinske rastline razmeroma večje cvetove od dolinskih, da so njihove barve bolj žive, bolj žareče, da rastejo v negostoljubnih višavah in so že zato občudovanja vredne. Morda je tudi res, da je gorsko cvetje okras, ki ga je pripravila gorska narava za naše praznične dni. Ali mar ni vsak gorski vzpon praznik, vstop v svet vedno novih, lepih in lepših doživetij, katerih eno je nedvomno srečanje s planinskim cvetjem? Večina gornikov ga doživlja bolj ali manj podzavestno, čeprav ga pogrešati ne bi mogla.

Ni pa to cvetje samo vir estetskih doživetij, temveč pomeni nekaterim tudi vir razumske zaposlitve. To velja za botanike, ki že nad 200 let preučujejo tudi floro slovenskih gora. Upravičeno lahko celo trdimo, da so bili med prvimi obiskovalci in raziskovalci gora pri nas in na tujem ravno botaniki. Ko se je zdelo, da je rastlinski svet v nižjih legah že dokaj poznan, so v še malo ali nič znanih gorovjih upali najti nove, dotlej še neodkrite in neimenovane rastline. Tako so postali odkrivalci Alp. Za slovenske Alpe smemo reči, da je zgodovina njihovega botaničnega odkrivanja vsaj v zgodnji dobi tudi zgodovina slovenskega planinstva.

Naš gorski svet botanikov ni razočaral. Že prvi rastlinoslovci so spoznali, da uspeva pri nas izredno bogata in pisana flora. Ta sloves je vedno bolj naraščal in tudi dandanes veljajo slovenske Alpe za izredno

bogat naravni botanični vrt, ki privablja občudovalce in raziskovalce od blizu in daleč. Številna rastlinska imena so povezana z našimi kraji ali z botaniki, ki so delovali pri nas. Pridevke *carniolicus* (kranjski), *terglouensis* (triglavski), *julicus* (julijski), *vochinensis* (bohinjski), *komensis* (komenski), *uratisensis* (iz Vrat), *sonticus* (soški), *predilensis* (predelski), *raiblensis* (rabeljski), *ursaevallis* (medjedolski) ali *lithopolitanicus* (iz Kamniških Alp) so dobile rastline, ki so bile najprej najdene v slovenskem gorskem svetu, drugod pa odkrite šele pozneje ali pa so še vedno znane samo z našega ozemlja (so pri nas endemične). Nemalo je tudi rastlin, ki s svojim imenom spominjajo na tega ali onega raziskovalca slovenske gorske flore, ki ga bomo v naslednjem spoznali.

Ozemeljsko se bomo omejili na Julijske Alpe in na Karavanke zahodno od Ljubelja.

Težko je reči, kdaj in kako se je človek prvič zavestno srečal z gorskimi rastlinami. Rudarji, drvarji, lovci in pastirji so zahajali v gore že davno pred botaniki. Človek je spoznaval koristne rastline, jih ločeval od nekoristnih ali celo strupenih. Ugotovil je, da so nekatere rastline zdravilne in jih je nabiral. Razna gorska zelišča in njihove zdravilne moči omenja naš stari glasnik kranjske dežele Valvasor. Scopoli, o katerem bomo kmalu več spregovorili, pa poroča, da je l. 1761 v kranjskih Alpah srečal nabiralke »planinskega mahu« (*Cetraria islandica*). Ko se je tudi sam prepričal o zdravilni vrednosti tega lišaja, ga je začel priporočati, dokler ga v lekarnah niso splošno vpeljali. Med našim ljudstvom pa je ta rastlina pri boleznih dihal še danes priljubljeno zdravilo.

Zdravilne rastline so najbolj poznali pač zdravniki in lekarnarji, saj so jih uporabljali v svojem poklicu. Bili so prvi botaniki in upravičeno lahko trdimo, da se je današnji poklic botanika razvil iz zdravniškega. Botaniki prvih obdobij so bili vsi zdravniki ali lekarnarji in šele nadaljnji razvoj je botanični poklic ločil od zdravniškega. Še danes se mnogo zdravnikov ukvarja z botaniko.

Eden takih zdravnikov-botanikov je bil P. A. M a t t i o l i (1500—1577) iz Siene. V letih od 1541 do 1553 je živel in deloval v Gorici. Raziskoval je floro njene okolice, po poklicni dolžnosti pa je mnogokrat prišel tudi v Idrijo in tako spoznaval rastlinstvo najširše goriške okolice. Bil je prvi, ki je v svojih znamenitih komentarjih k Dioskoridovemu delu *De materia medica* opisal kranjsko lilijo (*Lilium carniolum*) in kranjsko buniko (*Scopolia carniolica*) ter objavil dobri sliki teh dveh rastlin (v izdaji iz l. 1569). Prvo je imenoval *Hemerocallis altera*¹, drugo pa *Solanum somniferum alterum*. Ker pa se zdaj veljavno botanično imenovanje začenja z l. 1753, ko je izšlo Linnéjevo delo *Species plantarum*, Mattiolijevih imen ne moremo upoštevati. Po Mattioliu se imenuje rod *Matthiola*, ki ga pri nas gojimo kot okrasno rastlino šeboj (*M. incana*), neka druga vrsta tega rodu, vališki šeboj (*Matthiola fruticulosa* subsp. *valesiaca*) pa raste tudi divje na skrajnem zahodnem robu Julijskih Alp.

¹ Prof. dr. V. Petkovšku se zahvaljujem za podatek o Mattiolijevem imenu kranjske lilije.

Osemnajsto stoletje

Ze omenjeni Janez Anton Scopoli je bil eden najvidnejših naravoslovcev svojega časa in prvi botanik, ki je daljši čas deloval na Kranjskem in tako postavil tudi temelje poznavanju naše alpske flore.

Scopoli se je rodil l. 1723 v mestecu Cavalese na Južnem Tirolskem. Končal je medicinske študije in opravljal medicinsko prakso v raznih krajih. Ko je napravil državni izpit, je nastopil l. 1754 mesto rudniškega zdravnika v Idriji. Tu je ostal do l. 1767, ko se je preselil na Ogrsko. Umrl je l. 1788 kot profesor kemije in botanike na univerzi v Paviji.

Čeprav je bil Scopoli v Idriji zelo zaposlen z zdravniškimi posli, je še našel čas za številne ekskurzije, ki so ga leto za leto vodile po raznih predelih Kranjske. Prepotoval je idrijsko okolico, Kras, Ljubljansko in Kranjsko polje, okolico Škofje Loke, povzpел se je na Storžič in na Grintavec (na obeh vrhovih je bil Scopoli prvi turist), preiskal je ozemlje med Ljubljano in Kočevjem, okolico Planine, Cerknice, Gorice, Devina, bil je na Nanosu in v bohinjskih gorah. Opazovanja, ki jih je zbral na teh potovanjih, so mu nudila podlago za prvo delo, ki je obravnavalo rastlinstvo tedanje Kranjske². Izšlo je v latinskem jeziku, prvič l. 1760

74. Janez Anton Scopoli

² Delo, ki obravnava vse rastline kake dežele, pokrajine, gorovja ipd., imenujemo »flora«.

(v eni knjigi), v povečanem obsegu (2 knjigi) pa še l. 1772. To delo, ki nosi naslov *Flora Carniolica* (Kranjska flora), je temeljni kamen za poznavanje kranjske flore in ga še vedno mnogo navajajo, npr. tudi v *Flori Evrope*, katere prvi zvezek je izšel l. 1964³. V njem je Scopoli opisal mnogo do tedaj še nepoznanih rastlin in ustanovil celo nekaj novih rastlinskih rodov, npr. še v l. izdaji rod *Sesleria* (modrika) iz družine trav.

Kaže, da se je Scopoli pri svojem delovanju v Julijcih omejil na njihov najpohlevnejši del, na bohinjske gore. Ta svet je bil že tedaj razmeroma lahko dostopen in v poletnih mesecih zaradi planin tudi precej obljuden, morda še bolj kot danes. Tudi so rudosledci in pastirji pretaknili vsak še tako skrit kot in zato ne preseneča, če so botaniki v Julijcih najprej raziskovali ravno bohinjske gore.

Scopoli je v tem predelu našel več rastlin, ki jih pred njim ni našel še noben botanik, in jim je šele on moral dati ime. Nad Konjščico in pod Prevalom je naletel na svojevrsten osat z rumenimi cvetovi in prav velikimi listi. Imenoval ga je kranjski osat (*Cirsium carniolicum*). Pritlikavo, plazečo se vrbo z golimi majhnimi listi je krstil za timijanovo vrbo (*Salix serpyllifolia*) in tudi dokazal, da se razlikuje od podobne, vendar dlakavolistne alpske vrbe (*Salix alpina*), ki jo je tudi sam prvi opisal. Neko travo, ki ima svoje klasično najdišče v bohinjskih gorah, je Scopoli krstil za alpsko šopuljo (*Agrostis alpina*). Drobnocvetno alpsko popkoreso, ki je pogostna na meliščih višjih leg, je opisal pod imenom *Stellaria ciliata*, in neki rastlini, ki raste po sončnih pobočjih in ima velike rumene cvetove, je dal ime *Cistus grandiflorus*, velecvetno sončece.

Kdo ve, da je naš za košutnikom najpostavnejši svišč, konjski ali panonski encijan, prvi našel Scopoli in mu dal botanično ime *Gentiana pannonica*? Odkril ga je na Poreznu; danes vemo, da raste marsikje v naših Alpah in tudi zunaj njih.

Scopoli je kot prvi odkril in opisal še mnogo rastlin, od katerih bomo omenili nekatere, ki jih je našel zlasti v slovenskem predgorskem svetu: golo in sedo vrbo (*Salix glabra* in *S. elaeagnos*), brestolistno medvejko (*Spiraea ulmifolia*), rdečo reliko (*Cytisus purpureus*), brezstebelno ušivko⁴ (*Pedicularis acaulis*) in rušnato zvončico (*Campanula caespitosa*).

Ker smo še pred zadnjo vojno mislili, da rjasti sleč (*Rhododendron ferrugineum*) v Julijskih Alpah ne raste, moramo priznati, da je že Scopoli vedel od nas, saj navaja ta značilni grmiček ravno za bohinjske gore. Novejša opazovanja so mu dala prav.

Na Scopolija nas spominja več po njem imenovanih rastlin, med njimi najbolj znana kranjska bunika ali skopolijevka (*Scopolia carniolica*), za katero pa že vemo, da jo je prvi opisal Mattioli.

Koliko sta Kranjska zaradi Scopolijevega delovanja in z njo Scopoli sam naravoslovno zaslovela, se vidi iz tega, da je njun sloves privabil v Idrijo za rudniškega zdravnika Francoza Baltazarja Hacqueta.

³ Kako je ta Scopolijeva Kranjska flora za znanost pomembna, vidimo po tem, da je v l. 1967 izšla njena nova, faksimilna izdaja.

⁴ Lepi rod ušivk ima svoje nevarljivo ime od rabe, po kateri so prevretek nekaterih vrst uporabljali proti ušem.

Hacquet se je rodil l. 1739 v Le Conquetu v Bretaniji. Potem, ko je v mnogih evropskih deželah preživel izredno razgibane čase, je l. 1766 prišel v Idrijo, kjer je ostal do l. 1773, ko je bil premeščen v Ljubljano. Tukaj je na liceju predaval anatomijo in kirurgijo do l. 1787, potem pa je bil do upokojitve profesor na lvovski in krakovski univerzi. Umrl je l. 1815 na Dunaju, kamor se je preselil kot upokojenec.

Hacquet je prodril v slovenski gorski svet globlje od Scopolija. Na svojih potovanjih se je zanimal največ za rudnine in kamnine, imel pa je odprto oko tudi za rastline. Sam piše takole: »Čeprav sem že več kot enkrat skoraj zavzel Triglav in njegovo okolico, si vendar ne morem domišljati, da sem videl več kot tretjino tamkajšnjih rastlinskih redkosti. Kolikokrat sem si želel, da bi le-tam bival leto dni kot pastir in mogel vsak čas prehoditi s cvetjem bogato pokrajino. Koliko redkih rastlin, ki mi sicer ne bodo nikoli prišle pred oči, bi mogel še odkriti.«

L. 1782 je na Dunaju izdal delo *Plantae alpina Carniolicae* (Alpske rastline Kranjske), v katerem je opisal in upodobil 12 rastlin, ki po njegovem dotlej še niso bile znane, med njimi 5 iz Julijskih Alp. Pozneje se je izkazalo, da sta bili triglavska roža in triglavska neboglasnica opisani že pred Hacquetom in sta se morali njegovi imeni *Potentilla terglouensis* (za triglavsko rožo) in *Myosotis terglouensis* (za neboglasnico) umakniti starejšima imenoma *Potentilla nitida* in *Myosotis nana*. Hac-

75. Baltazar Hacquet

quetovo vrstno ime pa sta obdržala triglavski dimek (*Crepis terglouensis*) in triglavski svišč (*Gentiana terglouensis*).

Triglavska roža in neboglasnica sta v slovenskih Alpah razmeroma pogostni, večinoma rasteta v pasu najvišjih vrhov. Isto velja za triglavski svišč, medtem ko je dimek redek. Največ ga je na Hacquetovem klasičnem nahajališču okrog današnje »Planike«.

Nejasnost za mnogo desetletij pa je Hacquet povzročil s svojim trentarskim grintavcem (*Scabiosa trenta*). Poznejši botaniki ga nikakor niso mogli najti, čeprav je Hacquet navedel več nahajališč (»gore okoli Trente, zahodna pobočja Triglava, Ziperie, Traschim-verch, Mischelem-verch«). Iskali so ga Tommasini, Sendtner, Freyer, Kugy in drugi, pa ga še do danes niso našli.

Pač pa so se botaniki spomnili primerka te rastline, ki je spravljen v Hacquetovem herbariju. Ni bilo težko ugotoviti, da je Hacquet nabral že pred njim opisani sredozemski grintavec *Scabiosa leucantha* (zdaj se ta rastlina imenuje *Cephalaria leucantha* = beli čopek), ki raste pri nas na skalah kraškega roba med Trstom in Devinom. V Sredozemlju zraste visoko in ima mnogo cvetov, v Alpah pa je Hacquet našel nizek in enocveten primerek. To ga je zapeljalo v misel, da ima pred seboj še neznano rastlino in jo je na novo opisal. Uganka je rešena le delno, saj vemo samo, katero rastlino je imel Hacquet pred seboj, ne pa, zakaj je na njegovih rastiščih ni več.

Kadar hodimo skozi pomladno prebujajoče se bukovje, se spomnimo, da z razcvetajočim se tevjem (*Hacquetia epipactis*) vsako leto znova oživlja tudi spomin na neutrudnega naravoslovca Hacqueta.

Tretji od velikih naravoslovcev 18. stoletja na Slovenskem je Franc Ksaver Wulfen.

Sved po rodu se je rodil v Beogradu l. 1728. Po poklicu je bil duhovnik in profesor. Dvakrat je po eno leto predaval v Gorici, v letih 1762 in 1763 pa tudi v Ljubljani. Od l. 1764 do svoje smrti l. 1805 je živel v Celovcu.

Wulfena najprej omenja Scopoli, ko se mu v 2. izdaji svoje flore zahvaljuje za vzorne rastlinske opise. Ko je Wulfen poučeval v Gorici, je botanično raziskal njeno okolico, med bivanjem v Ljubljani pa je prehodil precejšnje dele Kranjske. Kmalu za Scopolijem je bil na Storžiču in Grintavcu, pa tudi v bohinjskih gorah. Iz Celovca je šel na Mangart, na Višarje, v okolico Rablja, na Dobrač in na mnoge kraje v Karavankah (Kepa, Ljubelj, Zelenica, Obir, Peca).

Wulfenovo življenjsko delo *Flora norica phanerogama* (Noriška flora) je izšlo šele l. 1858, 53 let po njegovi smrti. V njem so zbrana nahajališča in opisi pretežno koroških rastlin, vendar so pri mnogih rastlinah navedena tudi najdišča s Kranjske in Primorske. Nove ali redke rastline je opisoval zlasti v zbornikih, ki jih je izdajal dunajski botanik Jacquin.

Tako je že l. 1788 opisal s Črne prsti in z Lisca srebrno krvomočnico (*Geranium argenteum*), ki je v slovenskih Alpah znana še iz Krnske skupine. Dve leti poprej je zapisal, da je našel pri Kobaridu korenikasto krvomočnico (*Geranium macrorrhizum*), močno vonjajočo rdeče cvetno

76. Franc Ksaver Wulfen

rastlino, ki raste na precej krajih v Zgornjem Posočju. Obe rastlini je prvi odkril v Julijskih Alpah, opisani pa sta bili že pred njim.

Nemajhno število rastlin pa je prvi opisal. Še v ljubljanskih letih je odkril na vznožju Šišenskega hriba zelo zanimivo rastlino in jo imenoval gomoljasta zvezdica (*Stellaria bulbosa*)⁵. Na Ljubelju in na Predelu, na vznožju Kamniških Alp in v idrijski okolici je našel vrsto zalega kobulčka, ki ga je krstil za kranjski zali kobulček (*Astrantia carniolica*).

Precej še neznanih rastlin mu je poslal Karel Zois (1756—1799), ki je bil brat našega znanega preroditelja Žige Zoisa. Živel je večinoma v gradu na Brdu pri Kranju, kjer je zasadil zbirko domačih in tujih dreves, gojil pa je tudi planinske rastline. To je bil prvi botanični vrt pri nas. Zois je hodil na botanične pohode v gore, posebej še v okolico svojih oporišč. Da bi si olajšal bivanje v gorah, je dal namreč zgraditi dve koči, ki ju lahko imamo za prvi planinski koči v naših gorah. Ena je stala pri Dvojnem jezeru v Zajezerski dolini, druga pa na Velem polju. Morda je imel še tretjo kočo v zgornjem delu Jezerske doline. Kot poroča njegov gost v teh kočah, poznejši ustanovitelj ljubljanskega muzeja grof Franc Hohenwart, je bil Zois zelo marljiv zbiralec rastlin, saj je ob neki priložnosti »v komaj 8 dneh nabral že nad 1000 rastlin«.

⁵ Dandanes so to rastlino podrobno preučili in ugotovili, da spada v azijski rod *Pseudostellaria*, v katerem predstavlja edino evropsko vrsto.

Najemal pa je tudi nabiralce, ki so mu prinašali rastline iz raznih predelov Julijcev, Karavank in Grintavcev.

Kljub svojim slavnim predhodnikom (Scopoli, Hacquet, Wulfen) je našel Zois precej za Julijce in Karavanke novih rastlin, tako redko lilijevko čepnjek (*Streptopus amplexifolius*), postavno košarnico rapontiko (*Rhaponticum lyratum*) ali pa Seguierovo zlatico (*Ranunculus seguieri*), za katero omenja Wulfen, da mu jo je poslal Zois iz kranjskih Alp. Danes je ta zlatica znana z Vajnaša in z Begunjščice in na enem od teh krajev jo je pač našel Zois.

Srečno roko pa je imel tudi pri odkrivanju povsem novih, dotlej za znanost še neznanih rastlin. Le-te je skromno pošiljal veljavnemu Wulfenu, da jih je ta opisoval in objavljaj. Tako je Zois v kranjskih Alpah našel nežni kamnokreč (*Saxifraga tenella*), ki je zunaj Julijcev zelo redek. Še mnogo redkejša pa je dlakava popkoresa (*Moehringia villosa*), ki so jo Zoisu iz Baške grape prinesli njegovi nabiralci. Ta redka rastlina je še danes znana le iz Baške grape, s Črne prsti in s Porezna ter je potemtakem v tem predelu endemična.

Obe rastlini sta znameniti zaradi svoje redkosti in manj zaradi lepote. Te pa ne manjka drugima dvema rastlinama, ki ju je našel Zois, Wulfen pa krstil z imenom najditelja in tako ovekovečil njegov spomin. To sta Zoisova zvončica (*Campanula zoysii*) in Zoisova vijolica (*Viola zoysii*). Prelepo zvončico je Zois našel v bohinjskih gorah; danes vemo, da je endemična v vseh slovenskih Alpah, kjer raste v skalnih razpokah. Za vijolico poroča Wulfen, da mu jo je živo, še z zemljo, poslal Zois iz krajnskih Alp, ki meje na koroške, to je iz Karavank. Zois jo je našel na Stolu leta 1785. Pozneje se je zgodilo, da vijolice nikakor niso več mogli najti. Zmotno so jo iskali v juliju in v avgustu, v času, ko je že davno odcvetela. Že je kazalo, da gre za nov »trentarski grintavec«, a stvar se je, kot bomo še zvedeli, vendarle srečno končala.

Sodelovanje med Zoisom in Wulfenom je torej bilo prav uspešno. Ugledni Wulfen se je z imenovanjem dveh najlepših rastlin, ki ju je Zois odkril, temu primerno oddolžil. Tudi Wulfenov spomin živi v rastlinskem svetu. Spomnimo se samo velikih preprog temnordečega jegliča, ki krasijo zlasti Karavanke in Kamniške Alpe kmalu po skopnelem snegu. To je Wulfenov jeglič (*Primula wulfeniana*), ki sta ga sicer poznala tako Scopoli kot Wulfen, a sta ga napačno uvrstila. V Julijcih je ta jeglič bolj redek; omejen je pretežno na bohinjske gore.

Še bolj znana je vulfenija (*Wulfenia carinthiaca*), ki raste na Krniških skalah v Karnijskih Alpah in je pravi simbol koroške flore. Poznamo jo samo iz omenjenega predela in iz Črne gore.

Ob koncu 18. stoletja se je končalo klasično obdobje naše botanične zgodovine, obdobje, ki je obetalo uspešno nadaljevanje. Odkrit je bil že velik del rastlin na ozemlju, ki ga obravnavamo, tudi mnoge posebnosti, redkosti in endemiti so že znani. V nečem pa je bil celo že dosežen vrh, ki žal še do danes ni bil presežen. Mislim na Scopolijevo in Wulfenovo floro, ki sta za gorenjski del Julijcev in Karavank še vedno edini deli,

v katerih so poleg nahajališč tudi opisi rastline⁶. Res je skoraj neverjetno, da do danes ni bilo nobenega podobnega dela, čeprav jih je za bližnjo in daljno sosesčino izšlo precej.

Devetnajsto stoletje

V naslednjih desetletjih je v Julijskih Alpah in Karavankah delovalo precej botanikov, ki so mnogo prispevali k poznavanju flore teh krajev. Ni pa izšlo nobeno delo, ki bi bilo raztresene podatke zbralo.

Pomembna osebnost prvih desetletij 19. stoletja je bil Franc Hladnik.

Rodil se je l. 1773 v Idriji. Končal je študij teologije in postal učitelj ter nato ravnatelj na ljubljanski normalki. Pozneje je postal gimnazijski prefekt. Poučeval je grščino, neobvezno pa tudi botaniko. V času francoske zasedbe naših krajev je na takrat ustanovljeni »osrednji šoli«, predhodnici današnje univerze, predaval naravoslovje in botaniko. Umril je l. 1844.

Pedagog po poklicu je bil Hladnik po srčnem nagnjenju predvsem botanik. V skrivnosti botanike ga je uvajal Wulfen, tako da Hladnik povezuje klasično obdobje naše botanike s poznejšimi obdobji. Ko so prišli k nam Francozi, je Hladnik l. 1810 ustanovil botanični vrt v Ljubljani, ki je potemtakem naša najstarejša kulturna in znanstvena ustanova. Da bi obogatil vrt, je mnogo potoval po Kranjski in po drugih delih Slovenije.

V Karavankah je obiskal npr. Ljubelj, v Julijskih Alpah pa je hodil največ v njihovem bohinjskem delu, čeprav je botaniziral npr. tudi v Soški dolini in na Predelu. Hladnik ni ničesar objavil v tisku, zapustil pa je obsežen herbarij. Težko je ugotoviti, katere rastline je na svojih potovanjih odkril. Vsekakor je bil odličen poznavalec kranjske flore, saj so ga botaniki, s katerimi je bil v stikih, visoko cenili. Na Cavnu je odkril nov rastlinski rod, ki je dobil ime hladnikovka (*Hladnikia pastinacifolia*).

Posebne zasluge si je Hladnik pridobil s svojimi že omenjenimi predavanji iz botanike, ki je bila mnogo let neobvezen predmet. Njegovi učenci so bili med drugimi tudi Fleischmann, Graf, Freyer in Tommasini.

Andrej Fleischmann (1805—1867) je še zelo mlad prišel v Hladnikov botanični vrt. Odtlej je vedno spremljal Hladnika na ekskurzijah, ki smo jih že omenili. L. 1844 je Fleischmann objavil nemško pisani *Prehled kranjske flore* s seznamom rastlin in z njihovimi nahajališči. Po njih lahko sklepamo, kje sta hodila s Hladnikom. V Julijcih so največkrat omenjeni tile kraji: Velo polje, Tosc, Ledine, Mali Triglav, Jezerca, Pri jezerih, Konjščica, Črna prst in Savica, mnogo redkeje še Trenta, Predel, Kraljevska špica nad Rabljem, Višarje in Kranjska gora. Iz Karavank se mnogo omenjajo Ljubelj, Zelenica, Korošica, Begunjščica, Košuta in Stol.

⁶ Iz let 1880—1888 je »Sistematische Aufzählung der in Kärnten wildwachsenden Gefäßpflanzen« (Koroška flora) Davida Pacherja, ki zajema tudi koroški del Karavank in Julijskih Alp, v l. 1905—1906 pa je izšla Flora Friulana (Furlanska flora) L. in M. Gortanija, ki obravnava tudi del zahodnih Julijskih Alp.

Samostojnejši od Fleischmanna je bil Ljubljčan Ziga Graf (1801—1838), doktor kemije in lekarnar. V svojem kratkem življenju je zbral velik herbarij in priobčil nekaj še danes upoštevanja vrednih botaničnih člankov. Zelo zanimivo se bere njegovo poročilo o botaničnih ekskurzijah, ki jih je napravil l. 1833 v kranjske visoke gore. Konec junija je obiskal Pokljuško luknjo in našel tam rumeno milje (*Paederota lutea*), kranjski zali kobulček (*Astrantia carniolica*) in redki Burserjev kamnokreč (*Saxifraga burseriana*). Ta uspeva tukaj izredno nizko (900 m), saj ga navadno nahajamo šele pri 2000 m. Dne 15. julija je šel na Nanos, 17. julija pa je bil na Čavnu. Na Čavnu je nabral skalni mleček (*Euphorbia saxatilis*), ki ga še danes poznamo samo s tega nahajališča. Dne 27. julija je bil skupaj s Tommasinijem že v Kamniških Alpah. Zaradi slabega vremena nista šla na Planjavo, a sta že na Kamniškem sedlu našla mnogo redkih rastlin. V bukovju pod sedlom sta kot prva v Kamniških Alpah našla zelo redko orhidejo nadbradec (*Epipogium aphyllum*), ki ga je v Julijcih prvi odkril Wulfen, in sicer v bohinjskih gorah. Botanično sezono tistega leta je končal s pohodom na Pokljuko. Dne 7. avgusta se je z Bleda podal na Lipanco. Med potjo je opazil na planini Javornik neštete cvetoče primerke panonskega svišča (*Gentiana pannonica*), ki je še danes na tej planini zelo razširjen. Ta zaščitena rastlina je na pašniku plevel, ker ga živina ne je. Tako se lahko nemoteno razrašča. Z Lipance je šel na enega mejnih poključskih vrhov proti Krmi in gledal vrhove na drugi strani doline, ki so bili zaviti v oblake. Prenočil je pri pastirjih na Lipanci in se naslednji dan odpravil čez Koprivnik v Bohinj. Od tam se je povzpел na Črno prst in našel rumenocvetno ušivko, ki jo je spoznal za novo vrsto tega rodu. Hacquetu na čast jo je imenoval *Pedicularis hacquetii*.

Henrik Freyer je botanična raziskovanja še bolj razširil.

Rodil se je l. 1802 v lekarnarski družini v Idriji. Njegov ded je sodeloval še s Scopolijem, pa tudi njegov oče se je ukvarjal z botaniko. Tako je bilo zanimanje za naravo mlademu Freyerju že v krvi. Po končani gimnaziji se je posvetil farmaciji in postal magister. Ker pa ni dobil lekarne, ki sta jo njegova prednika vodila nad 80 let, je l. 1832 prevzel službo kustosa v ljubljanskem muzeju. L. 1853 je odšel v Trst, kjer je bil spet muzejski kustos. Umril je l. 1866 v Ljubljani.

Freyer je prehodil Kranjsko podolgem in počez. Često je ekskurzije tudi ponavljal. Nabral je toliko gradiva, da mu ne bi bilo težko spisati Floro Kranjske in Koroške, ki jo je botanični svet že nestrpno pričakoval. Žal je zaradi raznih težav ostala v nedokončanem rokopisu.

Nas seveda najbolj zanima Freyerjevo delovanje v gorenjskih gorah. Bil je prvi botanik in za grofom Hohenwartom drugi turist, ki se je povzpел na vrh Mangarta⁷, čigar jezerska stran je do prve svetovne vojne pripadala Kranjski. Na njem je bil trikrat, prvič l. 1836, drugič leto dni pozneje in tretjič l. 1851.

Na prvi ekskurziji je našel štiri rastline, ki na Kranjskem še niso bile znane. Goltec (*Tozzia alpina*) je rumenocvetna zajedalka, ki še

⁷ Rastlinska nahajališča z Mangarta navaja sicer že Wulfen, ki je na njem prvi v Julijcih odkril npr. švicarski grahor (*Astragalus helveticus*). Ni pa znano, ali je bil na samem vrhu.

77. Henrik Freyer

danes v Julijcih velja za redko. Isto velja za gorsko sreteno (*Geum montanum*). Če hočemo spoznati plazečo sreteno (*Geum reptans*), moramo iti prav na Mangart, ker drugod pri nas ne raste. Prvi jo je zgoraj odkril Freyer, prav tako tudi planinsko kosmatuljo (*Saussurea pygmaea*), ki pa je danes znana še na mnogih drugih krajih.

Na povratku z Mangarta je šel Freyer v Vrata. Med potjo si je zapisal rastline, ki jih je našel pri Peričniku. V vratih je dobil oglarja, s katerim sta šla na Stenar. Freyer je bil prvi turist in botanik na tej gori, prvi je zapisal njeno ime v slovstvu. Na poti je našel nekaj redkih rastlin, tako rožnati kačjak (*Scorzonera rosea*), noriško deteljo (*Trifolium noricum*), do takrat poznano le s Črne prsti, pa še redko poltravo elino (*Elyna myosuroides*).

Obisk v Vratih je Freyer izkoristil za ogled Triglava, ki ga je že prej ogledoval z Vršaca in z Mangarta, hotel pa ga je videti še iz največje bližine, da bi pretehtal možnosti za vzpon na njegov vrh. Res se je že naslednje leto odpravil v Mojstrano in prvi dan prišel do pastirjev v Zgornji Krmi. Nabral je mnogo rastlin, ki jih je uredil naslednje jutro. Potem se je odpravil na Prode in čez Mali Triglav zlezal na vrh Velikega Triglava. Samo en pastir se je upal z njim čez težavnejši del poti. Ves

čas vzpona je Freyer nabiral rastline in njegovi sezname so prvi izčrpnější opisi rastlinstva, ki uspeva na Triglavu. Sestopil je spet skozi Krmo.

Takoj po vzponu na Triglav je šel drugič na Mangart, ki se mu je prejšnje leto tako prikupil, da ga kar ni mogel pozabiti. Turo je opravil po isti poti kot prejšnje leto, le da je zaradi slabega vremena moral prenočiti na bovški strani, najbrž na Mangartski planini. Tudi tokrat je našel nekaj redkejših rastlin, tako karpatsko majnico (*Antennaria carpathica*), nizki grizevec (*Gnaphalium supinum*), polstenoplodno lakoto (*Draba tomentosa*) in klasnato bekico (*Luzula spicata*).

Tudi na Triglav je šel Freyer še enkrat, l. 1851. Razume se, da je prehodil tudi Zajezersko dolino, Velo polje in Črno prst, torej kraje, ki so botanikom priljubljeni že dolgo dobo. Kot prvi rastlinoslovec je šel iz Vrat na Luknjo in na planino Zajavor, ki slovi po svoji bogati flori. Z botanikom Weldenom sta bila na Peci, sicer pa o njegovih vzponih v Karavankah ni dosti slišati. Ohranjen pa je njegov rokopis o botaničnih izletih v l. 1841, v katerem opisuje tudi vzpone na Kepo, na Rožco, na Golico, na Zelenico in na Nemški vrh ter navaja najpomembnejše najdene rastline. Tega leta je bil tudi na Krnu.

V času Grafovega in Freyerjevega delovanja na Kranjskem je močno zaživelo tudi botanično raziskovanje na Primorskem. Na vrsto so prišle do tedaj še skoraj neznane primorske Julijske Alpe. Glavno zaslugo za to ima nedvomno Mucij T o m m a s i n i.

Rodil se je l. 1794 v Trstu. Petnajst let star je prišel v Ljubljano, kjer je bil tedaj ravnatelj gimnazije Hladnik. Ta ga je tako navdušil za botaniko, da je šel po srednji šoli na Dunaj študirat medicino, ob kateri bi se še naprej mogel ukvarjati s svojo ljubljeno vedo. Vendar je po želji staršev kmalu prešel k pravu. Po končanem šolanju je bil v raznih upravnih službah v Trstu, v Splitu, v Zadru in v Kotoru, dokler ni l. 1827 spet prišel v Trst. Dolga leta je bil tržaški župan. Umrli je na zadnji dan 1879. leta.

Še v Splitu se je začel Tommasini spet zanimati za botaniko in ji je odslej posvečal ves svoj prosti čas. Zadal si je nalogo preiskati vse tedanje avstrijsko Primorje in je tako napravil neštete ekskurzije od Kvarnerskih otokov do najvišjih vrhov Julijskih Alp. Dela se je lotil zelo resno in načrtno. Ni bil ljubosumen in je nesebično podpiral vsakogar, ki mu je pri zastavljeni nalogi lahko pomagal. Za tri sezone (1841—43) je najel Münchenskega botanika dr. O. S e n d t n e r j a (1813—1859), ki je sam ali pa skupaj s Tommasinijem sistematično preiskoval deželo.

Oglejmo si samo ekskurzije, ki sta jih napravila v poletju 1841. leta v Julijskih Alpah! Od 18. julija do 21. avgusta je bil samo Sendtner na 18 vrhovih, med njimi na Matajurju, na Krnu, na Rombonu, na Svinjaku, na Bavškem Grintavcu, na Morežu, na Prestreljeniku, na Mangartu in na Kaninu. Na Grintavcu in na Mangartu je bil z njim tudi Tommasini, ki je poleg tega sam šel še na Golobar in na Kobariški Stol. Te upoštevanja vredne ekskurzije so dale bogat botanični plen. Na Mangartu sta našla elino, za katero že vemo, da jo je nekaj let poprej našel Freyer tudi na Stenarju, in zelo redki sajasti šaš (*Carex fuliginosa*). Na Prestreljeniku je Sendtner odkril nizko špajko (*Valeriana supina*) kot prvi v Julijcih, največ sreče pa je imel na Morežu, kjer je našel črnikasti pelin (*Arte-*

78. Mucij Tommasini

misia atrata), veliko redkost za vse Alpe, pri nas omejeno na to nahajališče. Na Morežu je dobil tudi rjavocvetno deteljo (*Trifolium badium*), tedaj novo za Julijce, in klasnato bekico (*Luzula spicata*), za katero vemo, da jo je štiri leta prej kot prvi v Julijcih našel Freyer. Brez uspeha pa sta Tommasini in Sendtner iskala Hacquetov grintavec, za katerim sta stikala po pobočjih Triglava, na Velem polju in na Mišelj vrhu.

Čeprav je to rastlino, s katero smo se seznanili pri Hacquetu, Tommasini iskal zaman še naprej, ni obupal. Na svoja stara leta je mislil, da je v mladem in navdušenem Kugyju našel izbranca, ki bo poiskal skrivnostno rastlino. Julij Kugy (1858—1944) se je napotil v tedaj še divje Julijce in vsepovsod iskal grintavec, a ga ni našel. Medtem je drug znanstvenik rešil to uganko, Kugy pa je postal najboljši poznavalec Julijskih Alp in njihov nedoseženi glasnik. V začetku svojega planinskega delovanja, to je v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, je Kugy priobčil tudi nekaj botaničnih člankov. Opisal je ekskurzije na Skrbino, na Črno prst, na Triglav in na Mangart. V njih pa ni ničesar za floristiko pomembnega.

V tistih časih je bil že zelo priljubljen z rastlinami bogati Krn. Iz *Noriške flore* lahko sklepamo, da ga je še v 18. stoletju obiskal Wulfen, objavljen pa je bil tudi seznam redkih rastlin, ki jih je na Krnu l. 1802

nabral **Brignoli**. Tommasini je zanimivi opis enega od svojih vzponov na Krn priobčil l. 1837.

Geolog **Dionizij Stur** (1827—1893) je skušal ugotoviti zvezo med razširjenostjo rastlin in geološko podlago, na kateri le-te rastejo. Svoje trditve je podprl z mnogimi opazovanji v naravi, tako na primer tudi v Julijskih Alpah. Botaniziral je v bohinjsko-tolminskih gorah, na Matajurju, na Kobariškem Stolu, v gorah nad Bovcem in na Triglavu ter zbrana opazovanja objavil l. 1857. Na Rdečem robu je našel pred njim v Julijcih še neznano skalno črnivko (*Minuartia rupestris*). Na istem nahajališču je odkril tudi švicarski grahor (*Astragalus helveticus*), za Wulfenom druga najdba te rastline v Julijcih.

Franc Krašan (1840—1907) je bil doma iz Šempasa pri Gorici. Še kot gimnazijec je spoznal Tommasinija, ki je kot odličen poznavalec primorske flore naredil na mladega Krašana globok vtis. Kot študent dunajske univerze je že dokaj nadrobno opisal floro bližnje in daljne goriške okolice (1863, 1865), l. 1867, ko je bil suplent v Gorici, pa je objavil izsledke svojih ekskurzij v okolici Tolmina in naštel vse rastline, ki so jih bili botaniki in on sam do takrat našli na Matajurju. Do l. 1880 je poučeval še na kranjski in celjski gimnaziji, nato pa je postal gimnazijski profesor v Gradcu. Odtlej se je zanimal za štajersko floro in deloval še na več drugih botaničnih področjih. Ob slovesu od domačih krajev je l. 1880 priobčil še *Pregled botaničnih razmer goriške in gradiške grofije*, v katerem je na splošno botanično opisal tudi primorske Julijce.

Tudi Tommasinijev učenec **Karel Marchesetti** (1850—1926) je hodil po Julijskih Alpah. Pripravljal je *Floro province Julijskih Alp*, pa je tudi njemu posel zastal, kot že prej Freyerju in Tommasiniju. Smrt ga je prehitela, ko je obdelal še skoraj dve tretjini gradiva. Pač pa je napisal zelo dobro floro širše tržaške okolice (1896—97). Marchesetti je opisal svoje botanične ekskurzije na Porezen (1872), na planino Sleme in na Morež (1875) ter objavil tudi seznam rastlin, ki rastejo na Višu (1879).

Vrnimo se spet na Kranjsko. Ko je Freyer odšel v Trst, je postal kustos ljubljanskega muzeja **Karel Dežman** (1821—1889).

Rodil se je v Idriji. Študiral je medicino in pravo, zanimal pa se je predvsem za naravoslovje. Bil je zelo delaven in središče tedanjega naravoslovnega življenja na Kranjskem. Čeprav je bil tudi osrednja osebnost kranjskega nemškega planinstva (od navdušenega slovenstva je prešel k prav tako zagrizenemu nemštvu), je bil v Alpah botanično manj aktiven kot v drugih predelih. Vendarle pa je prav on prišel na srečno misel, da je šel na Stol že 7. junija (1857) in ob tej priložnosti ponovno odkril Zoisovo vijolico, ki so jo botaniki že več desetletij zaman iskali. Kot prvi je obiskal poključka barja in odkril malocvetni šaš (*Carex pauciflora*), tedaj za Julijske Alpe novo rastlino. Tudi ozkolistno stoklaso (*Bromus stenophyllus*) s Tosca je v Julijcih prvi odkril Dežman.

Zdravnik **Jurij Dolliner** (1794—1872) iz Radeč je največ deloval na Spodnjem Avstrijskem, pozneje, ko je služboval v Postojni in v Idriji,

pa se je posvetil samo kranjski flori. Na Črni prsti je našel dimek *Crepis pontana*, košarnico z velikimi rumenocvetnimi koški, ki je bila pred njim v Julijcih še nepoznana. V njegovem herbariju so se ohranili primerki pritlikave breze (*Betula nana*), ki jih je Dolliner nabral na Malem polju. Ta arktična breza je na Dollinerjevem nahajališču žal že izumrla. Danes je ni v Sloveniji nikjer več.

Skromen, a marljiv in zanesljiv zbiralec je bil kaplan Valentin Plemel z Rečice pri Bledu (1820—1875). V ljubljanskem muzeju je ohranjen njegov lepi herbarij, v slovstvu pa je zapustil bogate *Prispevke h kranjski flori* (1862). V njih so zbrana doslej še neznana nahajališča raznih rastlin, ki jih je opazil v bližnji in daljni okolici svojih službenih mest. V Julijskih Alpah je nabral največ na Debeli peči, na Lipanci, na Konjščici, na Toscu, na Vršacu, na Kredarici, v dolini Triglavskih jezer, na Črni prsti in na Ratitovcu, v Karavankah pa na Golici, na Belščici, na Stolu in na Begunjščici.

Plemel je precej podatkov dobil od Klementa Janše z Dovjega (1825—1854), ki je botaniziral po raznih krajih Gorenjske. Janša je v kranjskem delu Julijskih Alp prvi našel nizko špajko (*Valeriana supina*).

L. 1872 in 1873 se je v Julijskih Alpah in v Karavankah zadrževal dunajski učitelj Hans Engelthaler (?—1878). Bil je na Črni prsti, na Triglavu, v Zajezerski dolini, na Rodici, na Mangartu, na Golici, na Kepi in kot prvi botanik na Špiku. Pomembnejše najdbe je objavil (1874).

Dvajseto stoletje

Do zadnje četrtine 19. stoletja je bilo precej narejenega, mnogi vrhovi, doline in planine Julijskih Alp in Karavank so bili obiskani in ponovno pregledani, tu in tam so botaniki usmerili korak v še neznane predele. Se dandanes prebiramo prispevke, članke in poročila tedanjih botanikov, živo pa pogrešamo delo, ki bi bilo vse te izsledke uredilo. To nalogo si je za Kranjsko zadal Alfonz Paulin.

Rodil se je l. 1853 v Turnski graščini pri Krškem. Maturiral je v Novem mestu, visokošolsko izobrazbo si je pridobil v Gradcu. Od l. 1881 do 1910 je bil profesor na ljubljanski klasični gimnaziji; sestavil je prvo slovensko izvirno učno knjigo za botaniko. L. 1886 je postal vodja botaničnega vrta v Ljubljani, ki ga je vodil do l. 1931. L. 1940 je bil izvoljen za dopisnega člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Umrl je l. 1942. Naše najvišje znanstvene ustanove so mu l. 1963 postavile spomenik v botaničnem vrtu.

Ob začetku svojega delovanja je bil Paulin pred nalogo, ki smo jo zgoraj omenili. Začel je z nešteti ekskurzijami po raznih predelih Kranjske. Na njih je nabiral rastline in jih primerjal z rastlinami, ki so jih bili nabrali njegovi predhodniki. Povezal se je z znanimi botaniki v zamejstvu, ki so mu pomagali čez razne nejasnosti. Tako je ob lastnem vztrajnem delu postal najboljši poznavalec kranjske flore.

Lotil se je velikega podjetja. Hotel je izdati herbarij kranjske flore. Načrta zaradi neugodnih razmer ni izpeljal do konca, vendar je od 1900 do 1936 vendarle izdal 2000 vrst rastlin v zbirki, ki se imenuje *Flora*

79. Alfonz Paulin

exiccata Carniolica (Posušena kranjska flora). Ta herbarij je izhajal najprej v precej, po prvi svetovni vojni pa le še v malo izvodih. V njem je Paulin prikazal tudi večji del rastlin, ki uspevajo v Julijskih Alpah in v Karavankah. Iz nahajališč, ki so navedena pri posameznih rastlinah, vidimo, da je upošteval dokaj številne kraje, vendar so bile rastline največkrat nabrane ravno na mestih, ki — nekatera že dolgo — slovijo po svoji bogati flori. Prvenstvo ima Črna prst, ne mnogo manjkrat pa se kot nahajališča pojavljajo Begunjščica, Golica, Belščica, Stol, Velo polje, Mangart, Tosc, Kredarica, Rodica, Sorška planina itd. Pri nabiranju rastlin za zbirko so Paulinu pomagali nekateri sodelavci, tako H. Roblek, J. Armič, K. Mulley in R. Justin. Roblek je npr. nabiral tudi v Planici pod Ponco.

Kakor je Hladnik vzgojil vrtnarja Fleischmanna, tako je Paulin pridobil za rastlinski svet Franca J u v a n a (1875—1960), ki je bil od l. 1896 do svoje smrti vrtnar v botaničnem vrtu. Neštetokrat je Juvan oprtal nahrbtnik in šel na Begunjščico, na Stol, na Golico, na Triglav, na Črno prst, na Mangart in drugam. Prinašal je Paulinu rastline za vrt in gradivo za njegovo zbirko. Odkril je mnoga nova nahajališča redkih rastlin, ki jih je objavil Paulin ali pa sploh niso bila nikoli objavljena.

Hkrati z izdajo herbarija je Paulin poskrbel tudi za tiskane zapise svojih izsledkov in priobčil večje število razprav. Paulin je bil prvi, ki je

preiskal številne hribje rese ali plahtice (*Alchemilla*). Ta rod je tako težaven, da se ga prejšnji botaniki resno sploh niso lotili. Mnoge hribje rese je Paulin za svojo zbirko nabral na Belščici, na Begunjščici, na Zelenici, na Črni prsti in na Stolu. Na Mangartu je odkril novo obliko, ki jo je imenoval kranjska hribja resa (*A. carniolica*). Posebno pozornost je posvetil preslicam, lisičjakom in praprotim. Praprotni kosmata podlesnica (*Polystichum braunii*) pred njim v Julijcih in v Karavankah ni bila znana. Tudi zimske preslice (*Equisetum hiemale*) pred Paulinom v gorenjskih Karavankah ni še nihče videl. Isto velja za praprotno planinsko podborka (*Athyrium distentifolium*), ki jo je Paulin našel pod Medjedolsko Kočno, za rumenocvetno bosensko ušivko (*Pedicularis hoermanniana*) z Begunjščice ali za Fritschev šaš (*Carex fritschii*) iz okolice Podkorena. V gorenjskih Julijcih do Paulina še niso bili znani Kochov svišč (*Gentiana kochiana*) iz okolice Bele peči, kimasti vrbovec (*Epilobium nutans*) in Scheuchzerjev munec (*Eriophorum scheuchzeri*) z Malega polja, snežnobela bekica (*Luzula nivea*) iz Bohinja, rjava bekica (*L. alpino-pilosa*) z Mangarta in Sieberjeva bekica (*L. sieberi*) iz Doline Triglavskih jezer. Skupaj z Justinom sta na Velem polju našla rjavo deteljo (*Trifolium badium*), ki jo danes poznamo še z mnogih drugih nahajališč.

Precej nenavadni so bili vzroki, ki so botrovali Paulinovemu odkritju rogate vijolice (*Viola cornuta*) na Begunjščici. Radovljiški lekarnar Hugon Roblek, po katerem se imenuje planinska koča na tej gori, je Paulina pripeljal na neko mesto njenega južnega pobočja, na katerem je Paulin nepričakovano odkril to vijolico. Do tedaj je bila znana le iz Pirenejev in Paulin je pohitel z objavo nenavadne najdbe. Nikoli pa ni zvedel, da se je njegov »sodelavec« z njim neokusno pošalil, ko je rastlino sam posejal in tako Paulina zapeljal v zmoto. Naša vijolica pa je zdaj celo na seznamu zavarovanih rastlin.

Iz Bohinja je Paulin opisal dve novi rastlini. Lepo vijoličnocvetno peruniko z grmovnate Komarče je krstil za bohinjsko peruniko (*Iris cengialti* f. *vochinensis*); prav tam je na melišču in v skalnih razpokah odkril tudi rumenocvetni glavinec, ki ga je spoznal za sorodnika dvo-barvnega glavinca. Danes se ta glavinec imenuje *Centaurea dichroantha* f. *alpigena*.

Med Paulinovimi sodelavci je bil najsamostojnejši učitelj Rajko Justin (1865—1938). Bil je predvsem odličen poznavalec kraške flore, mnogo pa je zahajal tudi v Alpe.

S pobočij Tosca in Trstja je opisal (1907) križanca med peresastim (*Centaurea nervosa*) in julijskim glavincem (*C. haynaldii* subsp. *julica*) in ga po svojem gimnazijskem profesorju naravoslovja imenoval Vossov⁸ glavinec (*C. x vossii*). Tri leta pozneje pa je z južne strani Begunjščice opisal križanca med bohinjskim (*Centaurea vochinensis*) in lasuljastim glavincem (*C. pseudophrygia*) in z imenom Robičev glavinec (*C. x robičii*) počastil spomin našega poljarja in botanika Simona Robiča (1824—1897).

Po prvi vojni je postal Paulinov sodelavec zdravnik Fran Dolša k

⁸ Erjavčeva koča se je nekoč imenovala Vossova.

(1877—1941). Zbral je zelo velik herbarij, v svojem florističnem delu pa je šel skoraj povsem po Paulinovih stopinjah.

V primorskem, furlanskem in koroškem delu Julijskih Alp je bila v Paulinovem obdobju botanična aktivnost manjša. Na primorski strani se odlično zastavljeno delovanje Tommasinija, Sendtnerja in Marchesettija ni nadaljevalo, kot bi bilo zaželeno. Po dolini Soče je botaniziral Günther Beck-Mannagetta (1856—1931), ki se je zanimal predvsem za prodiranje južnih rastlin po dolini navzgor in za spuščanje alpskih po dolini navzdol. Enake raziskave je ta botanik napravil tudi v dolini Save. Med prvo svetovno vojno se je v Julijskih Alpah bojeval Johann Hruby z Moravskega (1882—1964) in precej obširno pisal o rastlinah, ki jih je opazoval v okolici Rablja, pri Bovcu in v Krnski skupini (1916—1919). Njegovi podatki niso vselej zanesljivi, kar je deloma razumljivo zaradi vojnih razmer, v katerih jih je zbral. Hrubyju gre zasluga, da je na Predelski glavi našel nežno praproto Seelosov sršaj (*Asplenium seelosii*), ki so ga pred njim v Julijskih Alpah poznali le iz skrajnega zahodnega roba pri Mužcu.

V koroškem delu Julijcev je botaniziralo precej botanikov, a so objavljeni prispevki manj obsežni. Posebno priljubljena je bila rabeljska okolica.

Furlanski del Julijskih Alp zajema že omenjena *Furlanska flora*. V tem predelu je deloval Giovanni Cricchiutti. Poleg seznama rastlin, ki jih je našel v dolini Reklanice in v Kaninski skupini, objavljenega v furlanskem planinskem glasilu *In Alto* (1905—1907), je l. 1906 posebej priobčil najpomembnejše najdbe z omenjenega območja. Prvi je v Julijskih Alpah našel kljunasto laniko (*Thesium rostratum*). Pisal je tudi o rastlinah na Karmanu in na Breškem Jalovcu.

O rastlinstvu v dolinah na južni strani Mije in Matajurja je l. 1905 objavil daljši prispevek Michelangelo Minio (1872—1960).

V času med obema vojnoma in tudi še kasneje je po primorskih in furlanskih Julijcih botaniziral goriški florist Karel Zirnich. Njegove najdbe je priobčil Albert Cohrs (1953—54, 1963).

Omeniti velja botanični vrt »Juliana«, ki ga je l. 1926 v Trenti ustanovil Tržačan Albert Bois de Chesne (1871—1954). Le-ta je bil lastnik lova v Trenti, alpinist, Kugyjev prijatelj in botanik. Z vrtnarjem A. Tožbarjem sta nabirala rastline v raznih predelih Julijcev, Karavank in Krasa. Pri tem je bilo ponovno pregledanih mnogo raznih nahajališč; na Prisojniku je bila odkrita brkata zvončica (*Campanula barbata*). To je njeno edino nahajališče v vzhodnih Julijskih Alpah (pogostnejša je v Karavankah).

Paulin se po prvi svetovni vojni ni več oglasil v strokovnem tisku. Tako je za čas med obema vojnoma značilno zatišje, saj ni iz Julijskih Alp in Karavank izšlo skoraj nič florističnega. Edini, ki je v tem času pisal floristične prispevke, je bil Dolšak, vendar se ti v glavnem ne nanašajo na alpsko floro. Isti pisec je objavil seznam za 800 rastlin, ki so v tem obdobju izšle v Paulinovem herbariju. Mnogo teh rastlin je bilo tudi iz Alp.

Stanje se je spremenilo šele po l. 1950. Od tedaj je v dobrih 15 letih v tisku izšla cela vrsta prispevkov, ki se ukvarjajo deloma ali pa tudi v celoti s floro Julijskih Alp in Karavank. Zelo pomemben je *Seznam praprotnic in cvetnic slovenskega ozemlja*, ki ga je l. 1952 pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti izdal Ernest Mayer. To je prvi seznam vseh praprotnic in cvetnic, ki rastejo na slovenskem etničnem ozemlju. Pri vsaki rastlini je navedena njena splošna razširjenost v raznih slovenskih pokrajinah. Niso pa opisane rastline in konkretna nahajališča. Nedvomno je to delo močno oživilo zanimanje za našo floristiko. Mnogo prispevkov je izšlo npr. v Biološkem vestniku ali v Razpravah akademije.

Viktor Petkovšek je spomnil na popolnoma pozabljeni rjasti sleč (*Rhododendron ferrugineum*), ki ga je iz bohinjskih gora sicer opisal že Scopoli. Opozoril je na stare vire in zbral vsa stara in nova nahajališča tega sleča v Julijcih in v Karavankah. Pisal je o križancu med košutnikom in panonskim sviščem (*Gentiana x montis-benedicti*), ki ga je našel na Komni, ter tudi o alpski flori v nižini, o temi, ki jo je pri nas prvi načel Dežman.

Mayer je iz naših Alp opisal novo ušivko in jo imenoval julijska ušivka (*Pedicularis julica*). Ima rumene cvetove, po čaši in podpornih listih pa je gosto dlakava. Raste po travnikih nad zgornjo mejo gozda in so jo botaniki prej imeli za neko drugo ušivko.

Pokazal je, da na Komni ne raste samo križanec med pravim košutnikom in panonskim sviščem, temveč tudi med bratinskim košutnikom in panonskim sviščem. Krstil ga je za komenski svišč (*Gentiana x komensis*).

Prikazal je pojavljanje nekaterih kritičnih ali novih rastlin v flori Julijskih Alp, tako za južnoalpsko smiljko (*Cerastium austroalpinum*), za mahunico (*Empetrum hermaphroditum*), za praprot mično vudsovko (*Woodsia pulchella*), za pirenejsko vijolico (*Viola pyrenaica*) itd. Skupaj z J. Ratajevo sta obdelala razširjenost skalne jelenke (*Athamanta turbith*), s H. Merxmüllerjem pa sta od Markgrafa imenovani belocvetni planinski mak Julijskih Alp (*Papaver alpinum* subsp. *ernesti-mayeri*) dvignila na stopnjo vrste in ga imenovala julijski mak (*Papaver julicum*). Napisal je poseben prispevek k poznavanju flore zahodnih Julijskih Alp (1958).

V Mayerjevem pregledu endemičnih cvetnic jugovzhodnih Apneniških Alp (1960) najdemo seveda tudi vse endemite Julijskih Alp in Karavank.

Posamezna nahajališča za razne redke rastline iz Julijskih Alp in Karavank so v tem obdobju opisali še Branko Prekoršek, Andrej Martinčič, Vinko Strgar in Maks Wraber. Zadnji je na Pokljuki našel pri nas zelo redki sedečeklasni dvorednik (*Diphysium issleri*). Zaradi bližnje meje ves čas po vojni v Karavankah ni bilo dosti storjenega. Na zunaj obmejnega območja ležeči Begunjščici je Jože Lazar odkril rumenocvetno osivnico (*Oxytropis campestris*). Za sedaj je to edino nahajališče te vrste v Sloveniji. V. Ravnik je poleti l. 1966 na Vrtači nad Zelenico našel zanimiv križanec med Zoisovo (*Campanula*

zoysii) in trebušasto zvončico (*C. cochleariifolia*). Imenoval ga je vrtaška zvončica (*C. x vrtacensis*).

Giovanni Fornaciari je podal seznam rastlin s Čampona nad Huminom (1963), Giovanni Lorenzoni pa prispevek k flori južnih pobočij Matajurja (1960) in sosednjega predgorja Julijskih Alp.

Nižje rastline

Kadarkoli smo doslej govorili o rastlinah, smo imeli v mislih praprotnice in cvetnice. Ne bi bilo prav, če bi povsem prezrli nižje rastline, saj so tudi te, čeprav manj očitne, pritegovale mnoge botanike.

Alge poključskih barij in nekaterih drugih predelov v Julijcih je preučeval Ivo Pevalšek (1925). Na tem področju je gotovo najpomembnejše delo *Alge Slovenije*, ki ga je izpod peresa Jožeta Lazarja izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti (1960). V njem so upoštevana tudi vsa doslej znana nahajališča alg iz Alp. Na Črni prsti je Lazar našel še neznano algo, jo opisal in ji dal ime *Oedogonium vohinense* (»bohinjski edogonij«).

Prve podatke o naših glivah dolgujemo Scopoliju, ki jih opisuje v svoji *Kranjski flori*. Omenja že nekaj slovenskih imen, npr. mavrah, pečence (= užitna sirovka) in lisičke. Najpomembnejše prispevke za floro kranjskih gliv je dal Wilhelm Voss (1849—1895), nekdanji profesor naravoslovja na ljubljanski realki. Objavil je številne članke, dotedanje znanje o kranjskih glivah pa je zbral v delu *Mycologia carniolica* (1889—1892). V njem nahajamo seveda tudi podatke za gorenjske Alpe, za katere je nekaj gradiva zbral tudi V. Plemel. Pred prvo svetovno vojno je na Gorenjskem, zlasti v dolinah obeh Sav, nabiral Karel Keissler in priobčil dokaj obsežen seznam najdenih gliv (1912). Razne dodatke, pretežno iz Kamniških Alp, je priobčil tudi S. Robič. M. Peruškova, F. Janežič, V. Lindtner (1904—1965) in J. Maček so imena iz novejšega in najnovejšega časa, vendar so ti iz Julijcev in Karavank prispevali zelo malo. Pripomniti velja, da je največje zanimanje ves čas veljalo »nižjim« glivam, medtem ko so gobe raziskovali mnogo manj.

Tudi o kranjskih lišajih je pisal že Scopoli. Iz bohinjskih in tolminskih gora navaja »planinski mah« (islandski lišaj, *Cetraria islandica*). Zvedeli smo že, da ga je — uporabljajoč izkušnje naših ljudi — uvedel v zdravilstvo. V primorskem delu Julijcev sta mnogo nabirala Sendtner in Tommasini; njuno gradivo je l. 1874 objavil Glowacki, ki je štiri leta poprej priobčil tudi spis o lišajih s Črne prsti. Čeh Miroslav Servít (1886—1959) je l. 1947 opisal iz okolice Aljaževega doma lišaj *Verrucaria triglavensis*, po naše triglavski bradavičnik. Vse dotedanje dokaj pičle podatke je zbral Fran Kušan v knjigi *Prodromus flore lišajeva Jugoslavije*, ki jo je l. 1953 izdala Jugoslovanska akademija v Zagrebu.

Seveda je bil Scopoli prvi tudi v raziskovanju naših mahov. Prve uporabne podatke pa je prispeval najbrž šele Sendtner, ki je na svojih ekskurzijah po Julijskih Alpah povsod nabiral tudi mahove. Za Julijske Alpe je dotedanje podatke zbral Idrijčan Julij Glowacki (1846—1915) in jih skupaj s svojimi podatki l. 1910 izdal v publikaciji *Die Moosflora*

der Julischen Alpen (Mahovi Julijskih Alp). K temu delu je nekaj svojih in tujih opazovanj dodal še Paulin (1911), nekaj malega pa je iz Julijskih Alp objavil tudi Robič (1893). Za Karavanke še nimamo mahovne »flore«. V zadnjih letih se z mahovi v Sloveniji ukvarjata Srečko Grom in Andrej Martinčič. Grom je priobčil seznam mahov, ki rastejo v Triglavskem narodnem parku (1967).

Rastlinske skupnosti

Botaniki se ne zanimajo samo za posamezne rastline. Že v prejšnjem stoletju so začeli preiskovati tudi rastlinske skupnosti. Vemo, da rastejo v smrekovem gozdu drugačne rastline kot v bukovem, da imajo značilno rastlinstvo sončna travnata pobočja v Alpah, kraji, kjer dolgo ne skopni sneg, melišča, skalne razpoke itd. Medtem ko je Zoisovo zvončico najti skoraj samo v skalnih razpokah in le redko v melišču, pa raste npr. madronščica in planinski mak samo na melišču. Druženje rastlin v rastlinske skupnosti preučuje nauk o rastlinskih skupnostih (fitosociologija). Že Paulin je pri obravnavi nekaterih redkih rastlinskih vrst dodal tudi spisek vseh rastlin, ki jih je našel v njihovi soseščini. Pozneje je Pevalšek (1925) opisal tudi posamezne rastlinske skupnosti na poključkih barjih. Prvo sodobno delo s tega področja je za naše ozemlje napisal Erwin Aichinger. L. 1933 je ta gozdarski inženir v Področnici izdal knjigo *Vegetationskunde der Karawanken* (Vegetacija Karavank). V tej knjigi so prikazane številne rastlinske skupnosti iz Karavank in deloma iz Kamniških Alp.

Po drugi svetovni vojni so se fitosociološka raziskovanja močno razmahnila, tudi v Alpah. Na Pokljuki in na Jelovici sta gozdne združbe preučevala Maks Wraber in Vlado Tregubov. M. Wraber je l. 1960 izdal pregled gozdnih združb Slovenije, v katerem so omenjene tudi mnoge julijske in karavanške združbe. V Bohinju je s prisojnih strmin Komarče, Pršivca in Studorja opisal združbo črnega gabra in omelike. V tej združbi rastejo mnoge južne rastline, npr. zgoraj omenjena Paulinova bohinjska perunika.

Vlado Tregubov je s sodelavci fitosociološko preiskal Zgornjesavsko dolino. Ugotovitve naj bi služile za splošno urejanje te doline, ki jo zlasti ogrožajo hudourniki.

V Julijskih Alpah so negozdne rastlinske skupnosti še zelo slabo poznane, medtem ko je te v Karavankah v svoji knjigi opisal Aichinger.

Raziskave cvetnega prahu

Končno naj omenim še zelo mlado vejo botanike, to je raziskovanje cvetnega prahu v jezerskih in barskih usedlinah. Na nekaterih krajih so bila nekoč jezera in vanje je naletaval cvetni prah z okoliških dreves in tudi zelišč. Preučevanje tega prahu nam omogoča pogled v sestavo

⁹ Głowacki je l. 1900 na Malem polju odkril malo mladomesečino (*Botrychium simplex*). Še danes je ta redka praprotnica pri nas znana samo s tega nahajališča. Skupaj z L. Poljancom je pripravil prvi slovenski ključ za določanje rastlin (*Flora slovenskih dežel*), od katerega sta žal izšla samo dva snopiča (1912, 1913).

rastlinstva, zlasti še gozdov, v preteklih obdobjih. Poledenodobni razvoj vegetacije sta z analizo cvetnega prahu ugotavljala Ana Budnar-Tregubov na poključkih barjih (1959) in Alojz Šercelj na jeloviških. Šercelj je raziskoval tudi pri Triglavskih jezerih (1961, 1962) in na Malem polju (1965).

Sklep

Dobrih 200 let že traja raziskovanje flore Julijskih Alp in Karavank ter se tako uvršča med vede z najdaljšo tradicijo pri nas. Trditi smemo, da je flora višjih rastlin na tem ozemlju že kar dobro poznana, čeprav še nismo dosegli zaželenih stopnje. Še vedno prihajajo nove, često kar presenetljive najdbe. Pomanjkljivosti se kažejo vsaj v dveh smereh. Imamo precej rodov, ki že dolgo ali pa sploh še niso bili ustrezno obdelani (primer: šipki, robide, škržolice). Drugič: nekateri predeli so še slabo raziskani. Mednje se uvrščajo zlasti škrlatiška in Jalovška skupina v vzhodnih Julijcih ter večji del zahodnih Julijcev. Še vedno so vrhovi in predeli, ki jih ni obiskal še noben botanik. To velja predvsem za Julijske Alpe, medtem ko je flora Karavank kljub 25-letnemu zanemarjanju vendarle dokaj znana. Največja pomanjkljivost pa je v tem, da nimamo dela, ki bi v okviru Julijskih Alp ali Karavank ali v slovenskem okviru predstavilo celotno floro ozemlja z vsemi nahajališči. To delo ne bi bilo samo popis izrednega rastlinskega bogastva na našem ozemlju in obračun dosedanjenega dela, temveč tudi neobhodno potrebna osnova za nadaljnje raziskovanje na florističnem in tudi na fitosociološkem področju.

SLOVSTVO

Zgodovina preučevanja flore v Julijskih Alpah in v Karavankah mora zajemati predvsem iz del, ki so jih od začetkov do danes objavili posamezni botanični raziskovalci. Teh del pa je toliko, da je povsem nemogoče navesti jih na tem mestu. Kdor se zanima zanje, jih povečini najde našete v Mayerjevem »Seznamu praprotnic in cvetnic slovenskega ozemlja« (seznam slovstva na str. 391—414).

Tukaj navajam samo nekaj del, ki se ukvarjajo s snovjo tega prispevka.

- Bufo, Z. 1961. Kdaj in kje je umrl botanik Karel Zois. *Proteus* 23.
 Debelakova-Deržaj, M. M. 1947—49. Kronika Triglava. *Plan. vestnik* 47—49.
 Jeglič, C. 1963. Alpski vrh Juliana v Trenti. Ljubljana.
 Krasser, F. 1908. Franz Krašan. *Mitt Naturwiss. Ver. f. Steierm.* 44.
 Petkovšek, V. 1938. Življenje in delo Rajka Justina. *Proteus* 5.
 Petkovšek, V. 1960. Začetki botanične vede pri Slovencih. Zbornik ob 15-letnici Botaničnega vrta v Ljubljani. Ljubljana.
 Petkovšek, V. 1966. Po sledovih prvih floristov v naših gorah. *Plan. vestnik* 66.
 Tomažič, G. 1943. Alfonz Paulin. Pomen dela A. Paulina. *Letopis AZU* 1.
 Tominec, I. 1955. Franc Ksaverij Wulfen. *Plan. vestnik* 55.
 Tominec, I. 1955. Mutius vitez pl. Tommasini. *Plan. vestnik* 55.
 Tominec, I. 1955. Botanik Karel Zois, glasnik cvetne lepote naših Alp. *Planinski vestnik* 55.
 Tominec, I. 1956. Dionizij Stur. *Plan. vestnik* 56.
 Voss, W. 1884. Versuch einer Geschichte der Botanik in Krain (1754 bis 1883). *Jahresber. d. Staats-Oberrealschule Laibach* 1883/84.
 Wester, J. 1954. Baltazar Hacquet — prvi raziskovalec naših Alp. Naši veliki planinci 2. Ljubljana.
 Wraber, T. 1963. Andrej Fleischmann, kranjski florist. *Plan. vestnik* 63.
 Wraber, T. 1966. Henrik Freyer v Julijskih Alpah. *Proteus* 28.

ZUSAMMENFASSUNG

AUS DER GESCHICHTE DER BOTANISCHEN FORSCHUNGEN
IN DEN JULISCHEN ALPEN UND DEN KARAWANKEN

Der Gegenstand des vorliegenden Aufsatzes ist die botanische, u. zw. vorwiegend floristische Erforschungsgeschichte der Julischen Alpen und der westlichen Karawanken.

Die Julischen Alpen und die Karawanken sind ein Teil der südöstlichen Kalkalpen, weit berühmt wegen des ausserordentlichen Pflanzenreichtums. Dieser Reichtum ist schon den ersten botanischen Erforschern der slowenischen Bergwelt aufgefallen. Ihre Tätigkeit ist von bemerkenswerten Errungenschaften gekrönt worden. Seit mehr als 200 Jahren besitzt die floristische Tätigkeit in der slowenischen Bergwelt eine ununterbrochene Tradition. Viele Pflanzen haben ihren wissenschaftlichen Namen nach ihrem Ort des Vorkommens in den slowenischen Bergen erhalten (siehe S...), andere wieder nach den Botanikern, welche dort selbst gewirkt hatten. Die ersten Botaniker in den slowenischen Alpen haben nicht nur die Pflanzen, sondern auch die Alpen selbst entdeckt; sie sind zu Entdeckern der slowenischen Alpen geworden.

Gewiss haben die Leute schon in weit entfernten Zeiten viele Pflanzen gekannt und unterschieden. Meistens handelte es sich um Heilpflanzen und ihre Kenner, meistens Ärzte und Apotheker. Sie waren somit auch die ersten Botaniker. Es ist deshalb die Behauptung berechtigt, dass sich die heutige Pflanzensystematik aus der Heilpflanzenkunde entwickelt hat.

Das 18. Jahrhundert

Die wissenschaftliche Erforschung der Flora im behandelten Gebiet reicht in die 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts zurück. Im Jahre 1754 kam nach Idrija als Bergwerkarzt Joannes Antonius Scopoli (1723—1788). In den folgenden Jahren bereiste er verschiedene Teile von Krain, darunter auch die Bohinj-Gruppe in den Julischen Alpen. Scopoli fand viele bishin noch unbekannte Pflanzen und beschrieb sie in seinem klassischen Werke der slowenischen Floristik »Flora Carniolica« (1. Ausgabe in 1760, 2. Ausgabe in 1772). In den Julischen Alpen entdeckte er z. B. *Cirsium carniolicum*, *Salix serpyllifolia*, *S. alpina*, *Agrostis alpina*, *Moehringia ciliata*, *Helianthemum grandiflorum* und *Gentiana pannonica*, die alle noch ihre ursprüngliche Artbenennung haben. Vorwiegend in der slowenischen Voralpenwelt liegen die klassischen Fundorte der von ihm entdeckten und benannten Arten *Salix alba glabra*, *Salix elaeagnos*, *Spiraea ulmifolia*, *Cytisus purpureus*, *Pedicularis acaulis* und *Campanula caespitosa*.

Scopoli's Amtsnachfolger in Idrija war Balthasar Hacquet (1739—1815), welcher später als Professor der Anatomie und Chirurgie in Ljubljana wirkte. Hacquet war ein weitorientierter Naturforscher, welcher auch mehrere Reisen durch die Julischen Alpen unternahm. In seinem Werke »Plantae alpinae Carniolicae« (1782) beschrieb und bildete er 12 neue slowenische Pflanzen ab, darunter auch die »Triglavpflanzen« *Potentilla terglouensis* (= *P. nitida*), *Myosotis terglouensis* (= *Eritrichum nanum*), *Gentiana terglouensis* und *Leontodon terglouensis* (= *Crepis terglouensis*). Mehrere von Hacquet aufgestellte Pflanzennamen zeigten sich später als Synonyme für die — schon vor ihm beschriebene Pflanzen, doch behielten einige (z. B. *Gentiana terglouensis*) ihre Gültigkeit bis heute. In diesem Werke beschriebene *Scabiosa trenta*, die von Hacquet in der Gegend von Triglav gefunden worden sind, fand man später nie mehr wieder; die Pflanze selbst erwies sich als eine Kümmerform der mediterranen *Cephalaria leucantha*.

Franz Xaver Wulfen (1728—1805) erwarb sich grosse Verdienste besonders für die Erforschung der Flora von Kärnten, doch wirkte er kürzere Zeit auch in Gorica und Ljubljana. Er entdeckte und beschrieb das zierliche Doldengewächs *Astrantia carniolica*, welches in den slowenischen Alpen ziemlich häufig vorkommt. Mehrere, noch unbekannte Pflanzen, lieferte ihm aus den krainischen Alpen Karl Zoës (1756—1799), Bruder des bekannten Mezäns und Förderer der slowenischen Kultur —

Baron Sigismund Zois. Karl Zois besass in den Julischen Alpen sogar 2 Schutzhütten, von welchen aus er botanische Exkursionen machte. Dieser bescheidene Liebhaber der »scientia amabilis« publizierte seine Neuentdeckungen nicht selbst, sondern überlies Wulfen die Veröffentlichung der von ihm entdeckten Pflanzen, z. B. *Saxifraga tenella*, *Moehringia villosa*, *Viola zoysii* und *Campanula zoysii*.

Das 19. Jahrhundert

Eine bedeutende Persönlichkeit der ersten Jahrzehnte des 19. Jahrhunderts war Franc Hladnik (1773—1844), welcher noch von Wulfen für die Botanik gewonnen wurde. Hladnik veröffentlichte keine Arbeit im Druck, doch besass er ausgezeichnete Kenntnisse über die Flora von Krain. Er stand mit vielen angesehenen Botanikern der damaligen Zeit in Verbindung und brachte ein grosses Herbar der krainischen Flora zusammen. Im Jahre 1810 gründete er den botanischen Garten in Ljubljana. Sein Hauptverdienst liegt aber in der fördernden Wirkung, welche er als Gymnasiallehrer mit seinen botanischen Vorträgen an seine Schüler ausübte. Seine Schüler waren u. a. auch Fleischmann, Graf, Freyer und Tommasini.

Andrej Fleischmann (1805—1867) war Gärtner im botanischen Garten. Teils mit Hladnik, teils allein bereiste er verschiedene Teile Krains und veröffentlichte 1844 die »Übersicht der Flora Krains«. Aus dieser Arbeit ist ersichtlich, dass seine und Hladnik's Tätigkeit in den Julischen Alpen vor allem auf ihre säntere Gruppe der Berge von Bohinj beschränkt war. Auch aus den Karawanken kommen einige Lokalitäten oft zur Erwähnung.

Selbständiger als Fleischmann war der Arzt Sigismund Graf (1801—1838) aus Ljubljana. Er hinterliess mehrere wertvolle floristische Aufsätze, in welchen er zuverlässliche Angaben und Beiträge zur krainischen Flora lieferte. Auf der pflanzenreichen Crna prst in den südlichen Julischen Alpen entdeckte er ein neues Läusekraut, welches er *Pedicularis hacquetii* nannte.

Henrik Freyer (1802—1866) war der erste Kustos des krainischen Landesmuseums in Ljubljana. Auf mehreren Gebieten erfolgreich wirkend, erwarb er sich grosse Verdienste auch für die Kenntnis der Flora der Julischen Alpen. Als kühner Bergsteiger erschloss er botanisch auch mehrere bishin schwer zugängliche oder wenig bekannte Gegenden (z. B. Triglav, Stenar, Mangart).

Die Tätigkeit des Triester Bürgermeisters Muzio Tommasini (1794—1879) war sehr erfolgreich auch in den Julischen Alpen, vorzüglich in ihrem wilden und damals botanisch und bergsteigerisch nahezu unbekanntem küstenländischen Teil. Er machte unzählige Exkursionen durch jene Gegenden und sammelte ein umfangreiches Herbar, welches als Grundlage für eine küstenländische »Flora« dienen sollte. Sehr erfolgreich war seine Zusammenarbeit mit dem Münchener Botaniker Otto Sendtner (1813—1859), welcher in den Jahren 1841—1843 unter anderem auch die Flora der küstenländischen Julischen Alpen systematisch studierte. Dabei wurden viele neue Fundorte von seltenen Pflanzen festgestellt. Die Entdeckung der äusserst raren *Artemisia atrata* auf dem Morež geht z. B. an Sendtner zurück.

Tommasini's Schüler Carlo Marchesetti (1850—1926), welcher in Trieste wirkte, veröffentlichte auch einiges (1872, 1875, 1879) zur Kenntnis der Flora der Julischen Alpen, vor allem ist aber sein unvollendetes Manuskript einer »Flora der Provinz der Julischen Alpen« zu erwähnen.

Nachdem Freyer 1853 Ljubljana verliess, wurde Kustos des Museums Karel Dežman (1821—1889). Auch er war vielseitig interessiert, sodass seine botanische Tätigkeit in den Julischen Alpen und den Karawanken nicht sehr ausgedehnt war. Trotzdem entdeckte er in den Julischen Alpen einige für die krainische Flora neue Pflanzen und fand in den Karawanken die vollkommen verschollene *Viola zoysii* wieder.

Weniger offensichtlich, aber trotzdem wertvoll war im behandelten Gebiet die Tätigkeit der Floristen Georg Dolliner (1795—1872), Valentin Plemel (1820—1875) und Klement Janša (1825—1854). Im Herbar Dolliner's befinden sich Exemplare der Zwergbirke (*Betula nana*), gesammelt am Malo polje, welche heutzutage in den Julischen Alpen nirgends mehr zu finden ist.

Das 20. Jahrhundert

Noch in den letzten Jahren des 19. Jahrhunderts begann mit publizistischer Tätigkeit Alfonz Paulin (1853—1942), der verdienstvolle Erforscher der kranischen Flora. In Vorbereitung einer dringend notwendigen »Flora von Krain« gab er in den Jahren 1901—1936 die bekannte Exsiccataensammlung »Flora exsiccata Carniolica« heraus, in welcher 2000 Sippen, viele auch aus dem Gebiet der Julischen Alpen und der Karawanken, erschienen sind. Ausserdem veröffentlichte er in zahlreichen Aufsätzen viele für das behandelte Gebiet noch unbekannte Pflanzen und entdeckte auch einige ganz neue Sippen, z. B. *Alchemilla flabellata* var. *carniolica*, *Iris cengialti* f. *vochinensis* und *Centaurea alpigena*.

Von Paulin's Mitarbeitern sind zu erwähnen: Rajko Justin (1865—1938), welcher in den Julischen Alpen und den Karawanken 2 neue *Centaurea*-Hybriden entdeckte, und Fran Dolšak, von welchem vor allem seine grosse Herbarsammlung bedeutend ist.

Im küstenländischen Teil der Julischen Alpen war im 20. Jahrhundert die floristische Tätigkeit ziemlich gering. Zu erwähnen sind: Günther Beck von Manna-getta (1856—1931), Johann Hraby (1882—1964), Carl Zirnich und Albert Bois de Chesne (1871—1954). Dieser gründete im Trenta-Tal den botanischen Garten »Juliana«.

Ein neuer Aufschwung der floristischen Tätigkeit in den slowenischen Alpen kam nach dem 2. Weltkrieg. Ernest Mayer veröffentlichte 1952 das »Verzeichnis der Farn- und Blütenpflanzen des slowenischen Gebietes«, welches eine sichere Grundlage für weitere Forschungen bildet. Andere Botaniker, welche sich in der neuesten Zeit im behandelten Gebiet floristisch betätigten, waren Viktor Petkovšek, Jože Lazar, Branko Prekoršek, Andrej Martinčič, Vinko Strgar und Maks Wraber. Von Mayer wurden auch 2 neue Sippen beschrieben: das Läusekraut *Pedicularis julica* und die Hybride *Gentiana komnensis* (= *G. lutea* subsp. *symphyandra* x *G. pannonica*).

Die floristische Tätigkeit im Bereich der niederen Pflanzen wurde im Aufsatz nur kurz gestrichen. Bei den Algen werden erwähnt: I. Pevalek und J. Lazar. Der letztgenannte verfasste das Werk »Die Algen Sloweniens« (1960), in welchem natürlich auch die Algen der Alpenebenen berücksichtigt wurden.

Die ersten Angaben über unsere Pilze finden wir schon bei Scopoli. Die wichtigste zusammenfassende Arbeit stammt aber von W. Voss (*Mycologia carniolica*, 1889—1892), aus welcher auch der damalige Stand der mykofloristischen Kenntnisse der krainischen Alpen ersichtlich ist. Spätere Erforscher — bis in die neueste Zeit sind: K. Keissler, S. Robič, M. Peruškova, F. Janežič, V. Lindtner und J. Maček.

Aus der Geschichte der Flechtenforschung im behandelten Gebiet sind zu erwähnen: Scopoli, Sendtner, Tommasini, J. Glowacki und M. Servit. Alle bekannten relativ knappen Angaben aus dem Gebiet finden sich vereinigt im »Prodrromus der Flechtenflora Jugoslawiens« von F. Kušan (1953).

Eine Moosflora der Julischen Alpen verfasste J. Glowacki (1910). In der neuesten Zeit beschäftigen sich mit der slowenischen Bryofloristik S. Grom und A. Martinčič.

Im Bereich der pflanzensoziologischen Untersuchungen ist die »Vegetationskunde der Karawanken« von E. Aichinger (1933) die erste moderne Arbeit im Gebiet. Nach dem Kriege befinden sich diesbezügliche Forschungen in reger Entwicklung. V. Tregubov und M. Wraber untersuchten in den Julischen Alpen und in den Karawanken vor allem die Waldvegetation.

Am Ende wurden noch die palynologischen Forschungen erwähnt, welche in den Julischen Alpen nach dem 2. Weltkriege von A. Budnar-Tregubov und A. Sercelj durchgeführt wurden.

PRAZNIČNA SVITANICA

*Morda bo nekoč neki pesnik
pel svitanico o prazničnem jutru.*

*Morda bo nekoč neka zvezda
z opalnim jutranjim svitom
vsa jutra na svetu prižgala.*

*Morda bo nekoč neki človek
stopal v praznično jutro
po zelenem brezbrežju miru
v srcu brez sence smrti
in brez tesnobe strahu.*

*O da tedaj bi v nas slutil
začetek tistega jutra.*

*Jaz pa priklenjen na čas,
poet, razklan kakor svet,
ne morem sproščeno zapeti:
s strani časopisov vsak dan
grozijo konice raket —
tolkala atomske smrti,
da na samozvančev ukaz
zabobnajo živim stvarem
na črni boben-svet
pogrebni marš.*

*In Zemlja-živi planet
v mrtve planetoide razbit
plesal krog Sonca bo ples
bolj bešen od plesa mušic
bednih enodnevnih mušic
plešočių krog cestnih svetilk
bedni predsmrtni ples
v mrtve planetoide razbit
svet-mrtvo nebesno telo
vrženo v brezbrežno temo
mrtvih nebesnih teles . . .*

*In vendar v vsemiru še kje
vrti se kak živ planet
in na tem planetu žive
bitja osvobojena strahu
in človeka Zveri.*

*Zakaj tak planet ni naš svet,
da mogel bi zapeti poet
v srcu brez tesnobe strahu
v srcu brez sence smrti
pesem o prazničnem jutru
na zelenem brezbrežju miru.*

KAZALO SLIK

St. slike	slika	stran
1	Jesenice z jugozahodne strani	10
2	Viktor Ruard — zadnji lastnik savskih plavžev	34
3	Jaka Torkar: Pražilna peč v Planini pod Golico	35
4	Jaka Torkar: Rudarji iz Javorniškega Rovta v drugi polovici 19. stoletja	36
5	Radovna v drugi polovici 19. stoletja	38
6	Jaka Torkar: Požar železarne v Bohinjski Bistrici leta 1890	41
7	Prva stran iz pravil Kranjske industrijske družbe	43
8	Pokljuka	47
9	Prva stran zapisnika obtožnice	59
10, 11	62 bohinjskih gozdarjev, kajzarjev in bajtarjev je moralo na zatožno klop in bilo obsojenih na večmesečne in letne zaporne kazni	60, 61
12, 13	Prošnja obsojenih za razumevanje in odložitev kazni	66, 67
14	Karavanški predor s koroške strani	75
15	Karavanški predor so gradili delavci iz Bosne, Srbije, Črne gore, Hrvaške, Slovenije, Furlanije, Koroške, Tirolske, Češke in od drugod	79
16	Vrtalni stroji	82
17	Spomenik ponesrečenim delavcem karavanškega predora na jese-niškem pokopališču	91
18	»Slovenec« je 9. maja 1904 poročal o stavki delavcev karavanškega predora	96
19	Slovesnost ob prebitju karavanškega predora 21. junija 1905	97
20	Tovarniška godba z Jesenic je igrala tudi ob slovesnostih na Hrušici	99
21	Delavci v karavanškem predoru so imeli svoj prapor, ki so ga slovesno razvili 30. aprila 1905	101
22, 23	Spominski znak, ki so ga pripravili ob prebitju karavanškega predora	101
24	Baron Jožef Sveglj, cesarsko-kraljevi tajni svetnik ter poslanec v avstro-ogrskem državnem in kranjskem deželnem zboru	107
25	Občinsko zastopstvo Jesenic, Save, Hrušice, Planine in Plavškega Rovta je na seji dne 16. junija 1901 imenovalo barona Jožefa Sveglja za častnega občana Jesenic za zasluge pri gradnji turske, karavanške in bohinjske železnice	111
26	Področica	114
27	Tabori za nacionalne pravice so bili značilni tudi na Koroškem	116

št. slike	slika	stran
28	Hinko Smrekar: Vojni špiritisti. Lakota je bila huda posebno v zadnjem letu prve svetovne vojne	118
29	Jesenice ob osvoboditvi leta 1918. Zborovanje pred železniško postajo	119
30	Jesenice ob osvoboditvi leta 1918. Povorka po Stari Savi	119
31	Jeseniški zdravnik dr. Francišek Kogoj je bil organizator narodne straže in narodne odbrane na Jesenicah	121
32	Poziv na ustanavljanje občinskih odborov narodne obrane	123
33	Razglas o razpustu narodnih straž oziroma odborov narodne odbrane (Uradni list narodne vlade SHS v Ljubljani, letnik I., stran 7, z dne 15. 11. 1918)	124
34	Borovlje	127
35	Podklošter	129
36	Št. Jakob v Rožu	130
37	Spomenik padlim folksverovcem v Št. Jakobu	132
38	Ljubeljske serpentine	135
39	General Rudolf Maister	137
40	Rož — prizorišče večkratnih bojov in spopadov	141
41	Maistrova demarkacijska črta	142
42	Kapetan Miroslav Martinčič, poveljnik prvega bataljona ljubljanskega pešpolka; kasnejši general	145
43	Skupina prostovoljcev alpinske čete pod vodstvom Petra Badjura, ki je bila 11. aprila 1919 v patrolji na Golici. Jeseničani: Ivan Bidovec, Franc Bokal, Janez Dernič, Anton Freljih, Rudolf Kunčič, Tonček Morič, Albin Smolej, Franc Razinger, Ivan Sešek, Karel Verhovšek	147
44	List iz vpisne planinske knjige z Golice v času, ko je bil Badjura tam s svojo patroljo	148
45	List iz vpisne planinske knjige z Golice v času, ko je bil Badjura tam s svojo patroljo	149
46	Oddelek Šefmanove čete v Podkorenu	151
47	Nadporočnik Karel Šefman, komandant prostovoljcev v Kranjski gori in Podkorenu	151
48	Topovska baterija koroških prostovoljcev pri Področčici	154
49	Poročnik Lojze Ude, komandant odreda lahkih strojnic	155
50	Skupina prostovoljcev. Jeseničani: Hanzi Gasar, Karol Klemenčič, Matevž Kristan, Janez Prešeren, Jože Stražišar, Stanko Svetina, Štefan Savnik, Franc Sifrer, Avgust Štravs, Franc Vergelj, Jože Vipotnik, Valentin Zupan	157
51	Skupina prostovoljcev. Med njimi so tudi Jeseničani	158
52	Nadporočnik Janko Vilman z Jesenic, ki je padel 20. januarja leta 1919 pri Področčici	161
53	Položaji prostovoljcev na Koroškem v decembru leta 1918	162
54	Akcija slovenskih prostovoljcev 29. aprila leta 1919	164
55	Splošna jugoslovanska ofenziva 28. maja 1919	169

St. slike	slika	stran
56	Dr. Matko Potočnik s Koroške Bele, zgodovinar in član razmejitvene komisije ter častni občan bivše občine Koroška Bela	178
57	Bistrica v Rožu	179
58	Vida Zavrl	187
59	Skica taborišča Ravensbrück	191
60	Taborišče Ravensbrück	191
61	Krematorij v Ravensbrücku	197
62	Vika Ambrožič	208
63	Marija Lukan	211
64	Internirance so prevažali v taborišče v živinskih vagonih	212
65	Matilda Rabič	213
66	Ivanka Kozar	216
67	Interniranke pri zemeljskih delih v taborišču	217
68	Cirila Curk	219
69	Anda Jelinčič	222
70	Marija Sifrer	225
71	Preživele interniranke in interniranci na proslavi »Gorenjska v svobodi« leta 1945 na Jesenicah	230
72	Karavanke so na skrajnem severozahodnem delu Jugoslavije	233
73	Najdišča novega rodu Karavankina: Spodnja počivala, Dolžanova soteska in Rove	251
74	Janez Anton Scopoli	271
75	Baltazar Hacquet	273
76	Franc Ksaver Wulfen	275
77	Henrik Freyer	279
78	Mucij Tommasini	281
79	Alfonz Pavlin	284

Fotografije in slike so prispevali: Franc Črv, Irena Klančnik, Franci Makovec, Hinko Smrekar, Slavko Smolej, Tehniški muzej, Jaka Torkar, Franc Vilman, Ignac Živkovič.

SEZNAM OSEB

A

Abraham 17
 Adalberon 17,
 Ahačič 157, 158, 159, 160, 177, 180
 Ahačič Anton 136
 Ahačič Janko 135, 143, 177, 182, 185
 Ahačič Rudolf 136, 158
 Aichinger Ervin 289, 293
 Aicholzer 131
 Aigner G. 267
 Albuin 17, 19
 Aljaž 68
 Ambrožičevi 202, 208, 209, 211, 212
 Ambrožič Ernest 211
 Ambrožič Franci 209
 Ambrožič Francka 201
 Ambrožič Marija 190
 Ambrožič Matilda 212
 Ambrožič Vika 208, 211, 212, 218, 231
 Ampferer 249
 Andrejka 134, 142
 Andrejka Viktor 318
 Arh Jakob 63, 65
 Arh Tomaž 64
 Arhar Janez 63
 Arnič J. 284
 Aslär 25
 Aškerc 85
 Atanas Ivan 81
 Attems 104
 Auersperg Adolf 73
 Ažman Janez 109

B

Babnik Anton 170
 Baptist Johann 30
 Badjura Peter 147, 148, 149, 172
 Bajec Francka 226
 Balanč Ivan 136
 Banfield 162, 163, 185
 Barbara 28
 Barbo 28, 108
 Barle Tončka 218
 Batoč Anton 92
 Battiston Peter 84

Bauer 132
 Bauer dr. Otto 133, 139
 Baumbach 85
 Beck-Mannagetta Günther 286, 293
 Beg Ante 120
 Beneš dr. Edvard 115, 180
 Berce 238, 249
 Bergamano Anton 94
 Bernard Nikolaj 106
 Bernardini Giovanni 29
 Bernardini Baptist 28
 Bidovec Ivan 147
 Binz Dorotea 192
 Blažič Terezija 219
 Bocconi Pietro 82
 Bois de Chesne Albert 286, 293
 Bokal Franc 147
 Bole 180
 Bolte Alojz 136
 Borovnik Ludvik 140
 Botti Peter 29
 Božič Slavica 210
 Branc Albina 190, 212
 Brankovič Kajetan 31
 Brejc dr. Janko 122
 Brignoli 282
 Brungereuth Josef 182
 Buceliniji 24, 25, 28, 29, 31, 32
 Bucelini Andrej 29
 Bucelini Bernardo 22, 23
 Bucelini Giovanni 25
 Bucelini Jožef 25
 Bucelini Julio 23, 27, 28
 Bucelini Julius Andreas 31
 Bucelini Lovrenc 25
 Bucelini Oktavij 28, 29
 Bucelini Orfej 25, 28
 Bucelini Paul Niklas 30
 Budija Franc 93
 Budnar Ana — Tregubov 290, 293
 Buhon 290

C

Cankar Ivan 111
 Cattoni Antonio 81
 Cedilnik Pavla 221

Cegnar Jaka 136
Cengle Jakob 64
Cengle Ropert 64
Cerkovnik Janez 63
Cesar 15
Cesar Jernej 63
Cilenšek 160
Clamberg prof. 198
Codelli 108
Cohrs Albert 286
Cooper 253, 254, 261
Crichiutti Giovanni 286
Cucuk 21
Curk Cirila 219, 222, 231
Cundrič Josip 136
Cvahte 146
Cvenkelj Pavel 161
Cvetek Jakob 64
Cvetek Peter 64
Cvetek Valentin 64

Č

Cebular Dana 210
Cepič Mara 218
Čero Peter 160, 169, 170, 171, 181
Čop 117
Čop Miha 149, 176, 180
Čufar Tone 1

D

Da Col Antonio 86
Debelakova — Deržaj 290
Dejak 180
Del Pont 100
Dequal 144, 147, 152, 157
Dermastja 228
Dermastja Julka 221, 227, 228, 229
Dermastja Marija 227
Dernič Janez 147
Derschatte dr. 105, 108, 110
Detela pl. Oton 90, 98, 106, 108
Deutsch Julius 132, 133, 184
Dežman Karel 282, 292
Dietrich 42, 46
Dietrich Ana 42
Dietrichstein Maris 24
Dioklecijan 15
Dioskorič 270
Dolenc dr. 150
Dolhofen 24
Dolliner Georg 292
Dolliner Jurij 282, 283
Dolšak Franc 285, 286, 293
Dolžan 253, 257, 258
Dolžan Gizela 89
Dolžan Marica 210

Dolžan Marija 89
Draška 227, 228
Držaj 135

E

Ebert Erich 163, 185
Egg Henrich pl. Hungebach 30
Egger dr. 104
Eglseer 163, 185
Ellenbagen dr. 94
Engelthaler Hans 283
Ernest 109
Erzar Drago 136, 159
Eržen Franciška 229
Est Rudolf 173, 175, 177
Ettingshausen 235

F

Fakin Zorko 161
Falstaff 159
Fašang 25, 26
Felacher dr. Julij 129, 145, 180
Felacher Josip 129
Felinčič Peter 92
Ferdinand I. 22, 23, 28
Ferdinand II. 28
Ferjančič 108
Ferlach 181
Filo Olga 189
Filz Peter 93
Firesinger Boštjan 26
Fleischmann Andrej 277, 278, 284, 292
Flodnig pl. Jožef 30
Flügl H. 252
Fontan Matej 84
Fornaciari Giovanni 288
Forstlechner Krištof 31
Franc Ferdinand 105, 106, 108, 109, 110
Franc Jožef 104
Freisinški Enrico 18
Frelih Anton 147
Freyer Henrik 274, 266, 278, 279, 280, 281,
282, 290, 292
Friderik Habsburški 20
Friderik III. 20

G

Gačnik 169, 170
Gačnik Janko 143, 145, 160, 181, 182
Galatič 93
Galjot Jožef 84
Gall Andrej 27
Gartner Jurij 62
Garzoni Jernej 31

Gasar Hanzi 157
 Gašperin Alojz 136
 Gašperin Franc 51, 62, 65, 68
 Gašperin Jernej 54, 62, 65, 70
 Gašperin Johan 64
 Gašperin Jože 136
 Gašperin Matija 63
 Gašperin Valentin 54, 56, 68
 Gauri 238, 249
 Gerstman 158
 Głowacki Julij 288, 289, 293
 Gogala Janko 136
 Golob 213
 Golob Minka 199
 Goričnik Jernej 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58,
 62, 65, 68
 Goričnik Franc 68
 Gortani 252, 260, 277
 Gostinčar 161, 163, 185
 Graf 277, 278, 280, 292
 Grafenauer Bogo 31
 Grafenauer Franc 129, 130
 Grahovec Ivan 81
 Granitz dr. 198
 Grebenc Anton 136
 Gregorič 162
 Gregorič Oto 177
 Gressel 152
 Gril 218, 227
 Gril Danijela 219
 Grlica 227
 Grm Anton 51, 54, 56, 62, 65
 Groen J. J. 267
 Grom Srečko 288, 293
 Gross & Co. 78, 80, 84, 88, 90, 92, 97, 98,
 113
 Grosmajer Janez 136
 Gröger 139
 Günther 18

H

Haas 106
 Habsburžani 22
 Hacquet Baltazar 272, 273, 274, 276, 278,
 281, 290, 291
 Hafner 161
 Hafner Jernej 182
 Hajnrihar 128, 136, 137, 140, 184
 Hajnrihar Franc 177
 Hajnrihar Vinko 128, 135, 137
 Hamman Jože 136
 Hanach 98
 Hanka 218, 221
 Hartl 249
 Hasiber David 25
 Hein 98
 Henrik II. 17
 Henrik III. 17

Henrik IV. 17
 Herbart VIII Turjaški Auersperg 25, 26
 Herberstein Ziga Krištof 29
 Hering 94
 Heritsch 237, 238, 247, 249, 252, 253, 258,
 265, 267
 Himmler 190, 198, 199, 202
 Hitler 188, 190, 193, 218, 226
 Hladnik Franc 277, 280, 292
 Hofman ing. 174
 Hohenlohe 104
 Hohenwart 73, 275, 278
 Holzer C. C. 37
 Homan Jože 136, 158
 Horacij 14
 Horvat Ankica 199
 Horvat Jože 84
 Hren 160
 Hren Leonard 28
 Hren Tomaž 28
 Hribar Jože 146
 Hrudy Johann 286, 293
 Hudales 180
 Humboldt 252
 Huss 128, 136, 137, 139
 Hülgerth 128, 184, 185, 186
 Hülgerth Ludvik 137, 138, 140, 143, 144,
 146, 150, 153, 154, 155, 165, 172

I

Ingenuin sv. 19
 Istvanovič 134
 Iskra M. 238, 249

J

Jabornig pl. 43
 Jabornik Jože 136, 158
 Jacquin 274
 Janez Tomaž pl. Spaur 25, 26
 Janež Milica 227
 Janežič F. 288, 293
 Jankovič dr. Dragoslav
 Janša Klement 283, 292
 Janu dr. Mila 198
 Jauerburg Johann Ferdinand 29
 Javornik pl. Albert 54
 Jeglič Andrej 136
 Jeglič C. 290
 Jelinčič Anda 190, 201, 222, 225, 227, 231
 Jeras Basilij 161, 177, 182
 Jerič dr. Josip 180
 Jernejc Gregor 28
 Jovanovič dr. Radmila 199, 210
 Jurca 161
 Just 140, 146
 Justin Rajko 284, 285, 290, 293
 Juvan Franc 284

K

Kacijanar 26
 Kacijanar Jurij 18
 Kadilnik 85
 Kahler 238, 249
 Kahn dr. 110
 Kamperelić 146, 159
 Kampič Primož 136
 Kapus Vladimir 149
 Karel 26, 27
 Karel Veliki 17
 Kavalar Jakob 51, 54
 Katnarová Inka 198
 Keissler Karel 288, 293
 Kelih Franc 136
 Kimovec Frančišek 31
 Klander 21
 Klemenčič Karol 136, 158
 Klemenčič Pavel 157
 Klinar 247
 Klinar Jožef 79
 Klinar Miha 73
 Knaus 133, 144, 151, 158, 159, 181
 Knaus Sigmund 180
 Knaus I. 181, 182
 Kneharik Jožef 84
 Knez 135
 Kobentar Franc 131
 Koblar Anton 31
 Kocjančič Mici 221
 Kochansky — Devide 249
 Koch 285
 Kočevar dr. 56
 Koerber 76
 Kogej 108
 Kogoj dr. Frančišek 105, 108, 117, 121, 136, 149
 Komlanec Anton 117
 Kopač 111
 Korošec dr. Anton 115, 117, 120
 Kos 80
 Kos Franc 80, 81
 Kosi Vida 210, 228, 230
 Kossmat 249
 Kostanjevec 161
 Kostič — Podgorska 237, 249
 Koširjeva 89, 108
 Košir Alojz 89
 Košir Gregor 131, 158
 Košir Jelka 89
 Košir Leopold 89
 Košir Marija 89
 Kovač Pavel 158
 Kovačić Alojz 63
 Kovačić Ulrih 63, 65
 Kovačić Urban 70
 Kozar Ivanka 190, 231
 Köch 78
 Kögel Maks 192

Kranjec Silvo 180
 Krasser F. 290
 Krašan Franc 282, 286, 290
 Krek 80, 86, 117
 Kren 169, 171, 182
 Kren Friderik 135, 140, 177
 Krhne Stefan 177
 Kristan Etbin 111
 Kristan Franjo 146, 153
 Kristan Matevž 157
 Krištof 25
 Krizman dr. Bogdan
 Krizanec 166, 173, 177, 180
 Koprivnik Franc 136
 Kreuz 23
 Kreyg Krištof 21
 Krevljic Krištof 26
 Krznarič Niko 88
 Kucej F. 252
 Kugy 274, 281
 Kuhn 129
 Kunaver 158
 Kunčič Rudolf 147
 Kunigunda 17
 Kupljenik 25
 Kušan Franc 288
 Kühn 237, 249
 Kyovski dr. Rudolf 71

L

Labar Ela 190, 215
 Lager 128, 179, 182
 Lager Franz 133
 Lager Hans 180, 181
 Lagoja Pavel 136
 Lah Ivan 182
 Lambergarji 26
 Lamberg Jožef 22
 Lambergtič Luka 26
 Langefeld Johanna 192
 Langus Miha 63
 Lavrič Alfred 125, 126, 128, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 159, 160, 165, 166, 180, 181, 182, 184, 185
 Lavsegar Jakob 182
 Lazar Jože 287, 288, 293
 Legat Jeromen 26
 Lemisch dr. Arthur 126, 183
 Lenček 246
 Lenkovič Ana Marija 27
 Lenkovič Janez Jože 26
 Leonhard sv. 22
 Liharev 254, 261, 268
 Lindtner V. 288, 293
 Linnè 270
 Lipold 235, 249
 Locatelli 22, 23, 31, 32

Ločnikar 177
Logar Jakob 56
Logar Jožef 64
Logar Peter 63
Lončar Janez 3
Londron 122
Longo Tadej 34
Lorenzoni Giovanni 288
Luckmanni 36, 37, 39, 40, 48, 50, 51, 53,
54, 70, 71, 77, 89
Luckmann Jožef 40
Luckmann Karel 37, 38, 40, 47, 51
Luckmann Lambert 37, 38
Lueger 80
Lukan Marija 211, 213, 231
Lukež Aleksander 158
Lunaček Aleksander 135, 136, 156, 159, 160,
185
Luzzati 147, 148, 185

M

Madile & Co. 78, 80, 82, 83, 86, 93, 94, 95, 97
Maček J. 288, 293
Mačkovšek dr. Majda 198, 206
Mačkovšek Janko 120
Maister Rudolf 125, 137, 139, 142, 143, 176
Mak 142
Mali Albin 136
Mali Anton 136
Max 78
Maksimilijan II 26
Maležič Matija 182
Mandl Maria 192
Mandeljc Jože 24
Marchesi Santi 25
Marchesetti Karl 282, 286, 292
Marica 228
Morič Anton 147, 179, 182
Marija Kristina 25
Marinčič 161, 180
Marinka 210
Mark Janez 26
Markič 170
Markelj 158
Markelj Gašper 136
Markelj Rudolf 136, 158
Markez 79
Marschal Elizabeta 198
Marta 217
Martinčič Andrej 287, 289, 293
Martinčič Miroslav 145, 146, 151, 152, 153,
154, 155, 156, 168, 172, 173, 175, 177, 178,
181, 182, 184, 185, 186
Masaryk 115
Matilda Francka 190
Mayerhofen Johann 29
Mayerhofen 30
Mehle 130, 144

Melihar Stane 161
Merlitz dr. 25
Merxmüller H. 287
Mesar 79
Mesič Joza 84
Mesič Ferdo 84
Metternich 37
Meyer Karl 78
Mihelič 90
Mihelič Janez 90
Mikelj Franc 159
Milano 85
Miles H. 185
Millenouth 104
Milinković Josip 82
Milosavljevič 148, 185
Millonig Josef 152
Minio Michelangelo 286
Mlinar Johan 64
Mlinar Valentin 64, 65
Möderndorfer Vinko 143, 150
Mohorič Ivan 33, 47, 71
Mohr 152, 153
Morič Tonček 147
Morlot 235, 236, 249
Moser Alojz 81
Moser Ferdinand 92
Mory Carmen 194, 199
Moschkon Terezija 30
Mrak 161
Muda dr. 51
Muir Wood 252, 253, 254, 261, 267
Mulley K. 284
Munda 177
Murnik Ivan 70
Muzika 78, 90
Müller 145

N

Namar Filip 87, 88
Napokoj 161
Napokoj Ignac 144, 145
Nedved dr. Zdena 198
Negovetič 174
Nekič Valentin 92
Nemighoffen di Baptist 31
Neža 228
Nežka 227
Novak 238

O

Oberheuser dr. 198
Odar Andrej 63
Odar Franc 64
Odar Jakob 64, 65
Odar Janez 54, 55
Odar Johan 64

Odar Jožef 63, 64
Odar Jurij 64
Odar Simon 64
Odar Urban 65
Odar Valentin 62
Ogris 140, 142
Ogris Jožef 128
Okrožnik Anton 136, 158
Oktavijan 15
Oman Janez 136
Oman Neža 89
Orožen 161
Ortenburški Friderik 19, 32
Ortenburžani 18, 20, 32
Ospan Peter 93
Oton 17
Oton II 17
Ovidij 14

P

Pamer 56
Pangeršič 135, 150
Pangeršič Drago 170, 177
Panizolla 28
Pantz 102
Papan 17
Papež 83, 100
Passarelli 28, 29
Passarell Sigmund 28
Passy 143
Pašič 120, 176
Pauer Aleksander 28
Pavlič Jakob 64
Pavlin Ana 189, 210
Pavlin Alfonz 283, 284, 285, 286, 289, 290, 293
Pekovec Jurij 62
Pekovec Johan
Pekovec Tomaž 55, 70, 64
Perdaher Ignac 136
Perko 56, 170, 171
Perko Anton 136
Perko Franc 178
Perkonig 126, 128, 176, 180, 181, 182
Perušková M. 288, 293
Peruzzi Andrej 84
Pestotnik dr. Pavel 129
Petermann J. Krstnik 29
Peter 147
Peters 235, 236, 249
Peterlin Maks 172
Peternelj Jakob 83
Petrovič Spiro 83
Petkovšek dr. V. 270
Petkovšek Viktor 287, 290, 293
Petz 172
Pevalek Ivo 288, 289, 293
Pflanzt 138
Picelj Jakob 136

Picelj Jaka 158
Pičman Edo 162, 163, 177, 180, 185
Pierri Pietro 82
Pikon Karel 136
Pikon Miha 136
Pikuš dr. Janko 177
Pintar dr. 122
Pipp Ludvik 128
Pirkovič Mile 93
Pischof pl. Alfred 98
Pitoni 31
Plantan 108
Plante 129
Plemel Valentin 283, 288, 292
Polak 177
Polando Pavel 89
Podgornik Andrej 136
Pogačnik 130
Pogačnik dr. 70
Pogačnik dr. Lovro 125
Poljanec Cilka 230
Poljanec Francka 230
Poljanec L. 289
Pomeli Jožef 81
Pongratz 85
Pospišil 106
Pošinger 126, 127, 128
Potočnik 108, 173
Potočnik Jakob 171, 177, 180
Potočnik Janko 177
Potočnik Marija 210
Potočnik dr. Matko 76
Povše 108
Praprotnik Albin 136
Praprotnik Jože 136
Prepeluh Albin 182
Prekoršek Branko 287, 293
Prešeren Janez 136, 157
Prezelj 152
Primožič 131, 142, 143, 144, 145, 146, 153, 154, 181
Primožič Ludvik 122, 184
Prpič Mihael 83
Pušnik Franc 89

R

Raban Matija 26
Rabič 180
Rabič Viktor 177
Rabič Matilda 213, 216, 228, 231
Radlic Baltazar 25
Radon Florijan 136
Raisinger 20
Raisinger Stefanus 29
Rakovec 237, 238, 249, 252, 253, 258, 259, 265, 266, 268
Ramdor 192
Ramovš Anton 233, 237, 238, 249, 251, 267

Rapačić Dane 83
 Rapajc Peter 100
 Rataj J. 287
 Rauhekar Avgust
 Rauscher 129
 Ravbar Adam 26, 27
 Ravnik Simon 55, 56
 Ravnik V. 287
 Ravter Josip 130
 Razinger Franc 147
 Razlag dr. 55, 56, 57, 58, 64, 68, 70, 71
 Ražem Gašper 64
 Ražem Matevž 64
 Rebernik Cirila — Curk 190
 Rechbach 56
 Reinl 159
 Reinlein dr. 147
 Rekar Ciril 136
 Renner 132
 Rentlinger Tomaž 25
 Ribič dr. 43
 Rihteršič 238, 249, 258, 293
 Rjazancev Aleksander 13, 31
 Robič Anton 92
 Robič Francka 190
 Robič Frančiška 311
 Robič Matevž 90
 Robič Simon 285, 288, 289, 293
 Robiček 81
 Roblek Hugon 284, 285
 Rogelj Anton 136, 158
 Rome 55
 Romano Jožef 93
 Rotar 51
 Roth Johan Ivan 54, 56, 62, 68
 Rozman Johan 56, 68
 Rozman Pavel 63
 Ruardi 34, 40, 41, 42
 Ruard Valentin 31, 32
 Ruard Viktor 34, 40, 46
 Rudolfova 104
 Ruff 104
 Rus Jože 160

S

Salopek 237, 249
 Salvequart Vera 199
 Sanitzer 153, 162, 163
 Saričeva 254, 260, 261, 267, 268
 Schancher 285
 Schellwien E. 252, 257, 258, 264, 265
 Schenk 155
 Schenk Franc 81
 Schiedlausky 198
 Schindewolf dr. O. H. 252
 Schmied 56
 Schray 90

Schumy 160
 Schumy Vincenc 182
 Schwartz 22
 Schwarz 104, 105, 106
 Schwarzhuber Johann 192
 Schwegel 108
 Scopoli Anton 270, 271, 272, 274, 276, 278, 287, 288, 291, 293
 Sedlar Franc 81
 Seitz 132
 Sendtner 274, 280, 281, 286, 288
 Sennus Gašper 23, 24
 Seršen Alojzij 92
 Seručar Zdravko 181, 182
 Servit Miroslav 288
 Sešek Ivan 147
 Sewnig V. C. 37
 Sieber dr. R. 252, 285
 Sieber Rudolf 83
 Simandl 156
 Sirknik 146, 156, 185
 Sirknik Pavel 135, 159, 160
 Sitar 146
 Skrbková Milka 198
 Slamnik Janez 136, 170
 Slanovec Lojze 177
 Slavič dr. Matija 120
 Smiljanič 150, 168, 176, 186
 Smodej Franc 125, 131, 138, 147
 Smolej 209
 Smolej Albin 147
 Smolej Lovro 136
 Smrekar Hinko 118
 Smukov 80
 Sodja Franc 64, 65
 Sodja Matija 62
 Sokoskaja 268
 Sonntag dr. 198
 Sorčan Lojzka 221
 Sorko 158, 159, 160
 Stache 236, 249
 Stalin 218
 Stare Gregor 64
 Stehli F. G. 268
 Stenovec 146, 163, 164
 Stenovec Franc 177, 182, 185
 Steinböck dr. Ervin 181
 Stojko Stanejko 83
 Stojkovič dr. Vida 198, 217
 Stopistran Jeromej 27
 Stražišar Jože 136, 170
 Strgar Vinko 287
 Stroj Franc 158
 Stur Dionizij 236, 249, 282, 290
 Suhren Fritz 192
 Sulkowski Jožef 42
 Svetina Stane 136, 157
 Svetina Tomaž 136
 Svetlin Miha 81

S

Sarabon Slavko 136
Savnik Stefan 157
Sefman Karel 149, 150, 151, 153, 165, 176, 182
Sercelj Alojz 290
Sest Anton 62
Setina 56
Sifrer Franc 136, 157
Sifrer Marija 225, 227, 231
Skantar Luka 63
Skantar Minka 229
Skantar Urban 63
Škarja dr. 51
Smid 56, 158, 171
Smid Franc 158
Smid Gašper 24
Smid Jaka 136
Smid Magdalena 24
Smitek Jakob 64
Spicer Jaka 131
Stefin 165, 172, 176, 177, 178, 179
Stefin Matija 185, 186
Ster Jože 136, 171
Strum Avgust 136
Štravs Avgust 157
Štrukelj Ivan 161
Šuklje 108, 237
Šulc 78
Švabić Stevan 134
Svegelj Jožef 107, 111

T

Taksić 237, 249
Taufr dr. Mlada 198
Tauer Karel 177, 182
Tavčar dr. Ivan 108, 125
Teck pl. 20
Teller 236, 237, 238, 249
Thurn 31
Thurn Anton 25
Tifner Gregor 28
Tišler Andrej 136
T. M. 170
Tom I. 180
Toman Franc 54, 64, 65
Tomaž 21
Tomažič G. 290
Tominec I. 290
Tommasini Mucij 274, 277, 278, 280, 282, 286, 288, 290, 292, 293
Tomšič Ivica 199
Tonković Martin 81
Torkar Jaka 35, 36, 41
Tožbar 286
Trappen 106
Trbojević Ana 92
Tregubov Vlado 298, 293

Treven 79, 105
Tripković P. 176, 177, 179, 186
Trinker 236, 249
Trojar Avgust 136, 158
Trommer dr. 198
Trubar Primož 22, 26
Trumbič 117
Trunk 126, 128
Tschuppih Karel 180
Turn Hiacint — Valsassin 70
Tušar Anton 136
Tušar Janez 136

U

Ude Lojze 115, 122, 136, 137, 155, 158, 159, 160, 170, 171, 177, 178, 180, 181, 182, 184, 185
Udovič Janez 92
Ulčar 56
Ulmansky Milan 134
Ulrich II. 20
Urbanc Anton 63
Urbanc Lovrenc 63
Urh Anton 63
Urh Valentin 64

W

Wedenic 133
Weisenfels Gašper 24
Welden 280
Wergelj Franc 136
Wergl Rok 136, 158
Wetzel W. 252
Willenpart 171
Wilson 117, 118
Windischgrätz Robert 109
Winkelmann dr. 198
Winkler C. F. Prinsa 260, 267
Wisten Gregor 182
Witek 98
Wraber Maks 287, 289, 293
Wraber Tone 269, 290
Wulfen Franc Ksaver 274, 275, 276, 277, 278, 281, 282, 291
Wurmb 90
Wurzbach 54, 56
Wute Rado 160
Wutte 128, 132, 139, 170, 181, 182
Wutte dr. Martin 126, 180

V

Valvasor 29, 30, 31, 270
Varl Jože 7
Vergelj Franc 157
Verhovšek Karel 147

Vetters 236, 249
 Vidmar Herman 148, 182
 Vika 230
 Vilfan dr. 108
 Vilman Janko 135, 136, 160, 161, 163
 Vinassa de Regny 252, 260, 267, 268
 Vipotnik Jože 157
 Višnar 79
 Vlahović Peter 93
 Vodiškar Anica 189, 210
 Vodopivec Milena 199
 Voss Wilhelm 288, 290, 293
 Vovk 109, 218
 Vovk Mici 189
 Vrančič Lovrenc 63
 Vrba 98

Zois Michael Angel 30, 31, 32
 Zois Michelangelo 36, 37, 39, 40
 Zois Serafina 35
 Zois Sigismund 292
 Zois Ziga 36, 37, 275
 Zoldan Aleksander 81
 Zorko Edo 182
 Zupan Tine 136, 157
 Zupanc Jakob 55, 71
 Zupanc Janez 63
 Zupanc Janko 136, 158
 Zupanc Johan 65
 Zupanc Valentin 62
 Zupančič dr. 51
 Zussino 30

Z

Zabret 80, 81, 82, 83, 98, 108
 Zabukovec 80, 88, 90, 91, 98, 108, 111
 Zadely Anton 80
 Zalokar Martin 63
 Zanon Giovanni 88
 Zavrl Vida 187, 231
 Zirnich Karel 286, 293
 Zlatorog 85
 Zobec Pavel 178
 Zobel 129
 Zois Alfonz 36
 Zois Anton 36
 Zois Karel 275, 276, 282, 287, 289, 290, 291
 Zois Karl 34, 46, 50

Z

Zejn Ivan 136
 Zerjav dr. Gregor 120
 Ziva 174
 Zitnik dr. 108
 Zrnitek Tomaž 63
 Zumer — Potočnik Marija 189, 190
 Zupančič Anica 223
 Zvan 71
 Zvan Jakob 63
 Zvan Jernej 64

Q

Quernheim Gerda 199

OBČINSKA KNJIŽNICA
 JESENICE

OKRAJS AVE

AS — arhiv Slovenije
CK ZKS — centralni komite Zveze komunistov Slovenije
Co. — Compani
dec. — december
dr. — doktor
gl. — glej
gld. — goldinar
I G Farbenwerk — Industrie Gesellschaft Farbenwerk
IS SRS — Izvršni svet socialistične republike Slovenije
JO — jugoslovanski odbor
JSDS — Jugoslovanska socialnodemokratska stranka
K — krona
KID — Kranjska industrijska družba
KIG — Krainische Industrie-Gesellschaft
KM — konjska moč
km — kilometer
KP — Komunistična partija
KPJ — Komunistična partija Jugoslavije
KPS — Komunistična partija Slovenije
l — liter
m — meter
M. Kl. — Miha Klinar
mm — milimeter
npr. — na primer
NWB — Neugigkeits — Welt — Blatt
OF — Osvobodilna fronta
okt. — oktober
op. — opomba
op. p. — opomba prevajalca, opomba pisca
pl. — plemeniti
SHS — Srbov, Hrvatov in Slovencev
soc. gib. — socialno gibanje
sl. — slovenski
SS — Schutzstaffel
str. — stran
sv. — sveti
štev. — številka
t. m. — tega meseca
Vw — Volkswehr
zg. — zgodovinski

OKLADICE

24 - 25 - 26 - 27 - 28 - 29 - 30 - 31 - 32 - 33 - 34 - 35 - 36 - 37 - 38 - 39 - 40 - 41 - 42 - 43 - 44 - 45 - 46 - 47 - 48 - 49 - 50 - 51 - 52 - 53 - 54 - 55 - 56 - 57 - 58 - 59 - 60 - 61 - 62 - 63 - 64 - 65 - 66 - 67 - 68 - 69 - 70 - 71 - 72 - 73 - 74 - 75 - 76 - 77 - 78 - 79 - 80 - 81 - 82 - 83 - 84 - 85 - 86 - 87 - 88 - 89 - 90 - 91 - 92 - 93 - 94 - 95 - 96 - 97 - 98 - 99 - 100 - 101 - 102 - 103 - 104 - 105 - 106 - 107 - 108 - 109 - 110 - 111 - 112 - 113 - 114 - 115 - 116 - 117 - 118 - 119 - 120 - 121 - 122 - 123 - 124 - 125 - 126 - 127 - 128 - 129 - 130 - 131 - 132 - 133 - 134 - 135 - 136 - 137 - 138 - 139 - 140 - 141 - 142 - 143 - 144 - 145 - 146 - 147 - 148 - 149 - 150 - 151 - 152 - 153 - 154 - 155 - 156 - 157 - 158 - 159 - 160 - 161 - 162 - 163 - 164 - 165 - 166 - 167 - 168 - 169 - 170 - 171 - 172 - 173 - 174 - 175 - 176 - 177 - 178 - 179 - 180 - 181 - 182 - 183 - 184 - 185 - 186 - 187 - 188 - 189 - 190 - 191 - 192 - 193 - 194 - 195 - 196 - 197 - 198 - 199 - 200 - 201 - 202 - 203 - 204 - 205 - 206 - 207 - 208 - 209 - 210 - 211 - 212 - 213 - 214 - 215 - 216 - 217 - 218 - 219 - 220 - 221 - 222 - 223 - 224 - 225 - 226 - 227 - 228 - 229 - 230 - 231 - 232 - 233 - 234 - 235 - 236 - 237 - 238 - 239 - 240 - 241 - 242 - 243 - 244 - 245 - 246 - 247 - 248 - 249 - 250 - 251 - 252 - 253 - 254 - 255 - 256 - 257 - 258 - 259 - 260 - 261 - 262 - 263 - 264 - 265 - 266 - 267 - 268 - 269 - 270 - 271 - 272 - 273 - 274 - 275 - 276 - 277 - 278 - 279 - 280 - 281 - 282 - 283 - 284 - 285 - 286 - 287 - 288 - 289 - 290 - 291 - 292 - 293 - 294 - 295 - 296 - 297 - 298 - 299 - 300 - 301 - 302 - 303 - 304 - 305 - 306 - 307 - 308 - 309 - 310 - 311 - 312 - 313 - 314 - 315 - 316 - 317 - 318 - 319 - 320 - 321 - 322 - 323 - 324 - 325 - 326 - 327 - 328 - 329 - 330 - 331 - 332 - 333 - 334 - 335 - 336 - 337 - 338 - 339 - 340 - 341 - 342 - 343 - 344 - 345 - 346 - 347 - 348 - 349 - 350 - 351 - 352 - 353 - 354 - 355 - 356 - 357 - 358 - 359 - 360 - 361 - 362 - 363 - 364 - 365 - 366 - 367 - 368 - 369 - 370 - 371 - 372 - 373 - 374 - 375 - 376 - 377 - 378 - 379 - 380 - 381 - 382 - 383 - 384 - 385 - 386 - 387 - 388 - 389 - 390 - 391 - 392 - 393 - 394 - 395 - 396 - 397 - 398 - 399 - 400 - 401 - 402 - 403 - 404 - 405 - 406 - 407 - 408 - 409 - 410 - 411 - 412 - 413 - 414 - 415 - 416 - 417 - 418 - 419 - 420 - 421 - 422 - 423 - 424 - 425 - 426 - 427 - 428 - 429 - 430 - 431 - 432 - 433 - 434 - 435 - 436 - 437 - 438 - 439 - 440 - 441 - 442 - 443 - 444 - 445 - 446 - 447 - 448 - 449 - 450 - 451 - 452 - 453 - 454 - 455 - 456 - 457 - 458 - 459 - 460 - 461 - 462 - 463 - 464 - 465 - 466 - 467 - 468 - 469 - 470 - 471 - 472 - 473 - 474 - 475 - 476 - 477 - 478 - 479 - 480 - 481 - 482 - 483 - 484 - 485 - 486 - 487 - 488 - 489 - 490 - 491 - 492 - 493 - 494 - 495 - 496 - 497 - 498 - 499 - 500 - 501 - 502 - 503 - 504 - 505 - 506 - 507 - 508 - 509 - 510 - 511 - 512 - 513 - 514 - 515 - 516 - 517 - 518 - 519 - 520 - 521 - 522 - 523 - 524 - 525 - 526 - 527 - 528 - 529 - 530 - 531 - 532 - 533 - 534 - 535 - 536 - 537 - 538 - 539 - 540 - 541 - 542 - 543 - 544 - 545 - 546 - 547 - 548 - 549 - 550 - 551 - 552 - 553 - 554 - 555 - 556 - 557 - 558 - 559 - 560 - 561 - 562 - 563 - 564 - 565 - 566 - 567 - 568 - 569 - 570 - 571 - 572 - 573 - 574 - 575 - 576 - 577 - 578 - 579 - 580 - 581 - 582 - 583 - 584 - 585 - 586 - 587 - 588 - 589 - 590 - 591 - 592 - 593 - 594 - 595 - 596 - 597 - 598 - 599 - 600 - 601 - 602 - 603 - 604 - 605 - 606 - 607 - 608 - 609 - 610 - 611 - 612 - 613 - 614 - 615 - 616 - 617 - 618 - 619 - 620 - 621 - 622 - 623 - 624 - 625 - 626 - 627 - 628 - 629 - 630 - 631 - 632 - 633 - 634 - 635 - 636 - 637 - 638 - 639 - 640 - 641 - 642 - 643 - 644 - 645 - 646 - 647 - 648 - 649 - 650 - 651 - 652 - 653 - 654 - 655 - 656 - 657 - 658 - 659 - 660 - 661 - 662 - 663 - 664 - 665 - 666 - 667 - 668 - 669 - 670 - 671 - 672 - 673 - 674 - 675 - 676 - 677 - 678 - 679 - 680 - 681 - 682 - 683 - 684 - 685 - 686 - 687 - 688 - 689 - 690 - 691 - 692 - 693 - 694 - 695 - 696 - 697 - 698 - 699 - 700 - 701 - 702 - 703 - 704 - 705 - 706 - 707 - 708 - 709 - 710 - 711 - 712 - 713 - 714 - 715 - 716 - 717 - 718 - 719 - 720 - 721 - 722 - 723 - 724 - 725 - 726 - 727 - 728 - 729 - 730 - 731 - 732 - 733 - 734 - 735 - 736 - 737 - 738 - 739 - 740 - 741 - 742 - 743 - 744 - 745 - 746 - 747 - 748 - 749 - 750 - 751 - 752 - 753 - 754 - 755 - 756 - 757 - 758 - 759 - 760 - 761 - 762 - 763 - 764 - 765 - 766 - 767 - 768 - 769 - 770 - 771 - 772 - 773 - 774 - 775 - 776 - 777 - 778 - 779 - 780 - 781 - 782 - 783 - 784 - 785 - 786 - 787 - 788 - 789 - 790 - 791 - 792 - 793 - 794 - 795 - 796 - 797 - 798 - 799 - 800 - 801 - 802 - 803 - 804 - 805 - 806 - 807 - 808 - 809 - 810 - 811 - 812 - 813 - 814 - 815 - 816 - 817 - 818 - 819 - 820 - 821 - 822 - 823 - 824 - 825 - 826 - 827 - 828 - 829 - 830 - 831 - 832 - 833 - 834 - 835 - 836 - 837 - 838 - 839 - 840 - 841 - 842 - 843 - 844 - 845 - 846 - 847 - 848 - 849 - 850 - 851 - 852 - 853 - 854 - 855 - 856 - 857 - 858 - 859 - 860 - 861 - 862 - 863 - 864 - 865 - 866 - 867 - 868 - 869 - 870 - 871 - 872 - 873 - 874 - 875 - 876 - 877 - 878 - 879 - 880 - 881 - 882 - 883 - 884 - 885 - 886 - 887 - 888 - 889 - 890 - 891 - 892 - 893 - 894 - 895 - 896 - 897 - 898 - 899 - 900 - 901 - 902 - 903 - 904 - 905 - 906 - 907 - 908 - 909 - 910 - 911 - 912 - 913 - 914 - 915 - 916 - 917 - 918 - 919 - 920 - 921 - 922 - 923 - 924 - 925 - 926 - 927 - 928 - 929 - 930 - 931 - 932 - 933 - 934 - 935 - 936 - 937 - 938 - 939 - 940 - 941 - 942 - 943 - 944 - 945 - 946 - 947 - 948 - 949 - 950 - 951 - 952 - 953 - 954 - 955 - 956 - 957 - 958 - 959 - 960 - 961 - 962 - 963 - 964 - 965 - 966 - 967 - 968 - 969 - 970 - 971 - 972 - 973 - 974 - 975 - 976 - 977 - 978 - 979 - 980 - 981 - 982 - 983 - 984 - 985 - 986 - 987 - 988 - 989 - 990 - 991 - 992 - 993 - 994 - 995 - 996 - 997 - 998 - 999 - 1000

Izdala in založila skupščina občine Jesenice - Sodeloval tehniški muzej železarne Jesenice -
 Uredniški odbor: Jože Podobnik, predsednik in člani Franc Konobelj, Zvone Labura, Miloš Magolič,
 Vencelj Perko, Franc Pogačnik, Bratko Škrj, Joža Varl, Edo Žagar - Urednik Franc Konobelj,
 pomočnik Edo Žagar, lektor in korektor Jože Sifrer, oprema Miloš Magolič - Prevode resumejev
 pripravili: v nemščino Cecilija Kodrič, Hilda Golias in Dore Kern - Natisnilo in klišee izdelalo
 časopisno podjetje Gorenjski tisk Kranj - Naklada 2000 izvodov, november 1969.

